

ZGODOVINSKI ČASOPIS

HISTORICAL REVIEW

leto 1992 **1** letnik 46

ZGODOVINSKI ČASOPIS (ZČ)

— osrednja slovenska historična revija
— glasilo Zveze zgodovinskih društev Slovenije

Na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, v Ljubljani, Aškerčeva 12/I, telefon 061/150-001, int. 210, lahko dobite naslednje zvezke »Zgodovinskega časopisa« (ZČ):

1/1947 (ponatis 1977) — 216 SLT	33/1979, št. 3 — 156 SLT
2-3/1948-49 (1988) — 288 SLT	33/1979, št. 4 — 128 SLT
4/1950 (1987) — 268 SLT	34/1980, št. 1-2 — 232 SLT
5/1951 (1987) — 348 SLT	34/1980, št. 3 — 120 SLT
6-7/1952-53 (1986) — 500 SLT	34/1980, št. 4 — 120 SLT
8/1954 (1990) — 332 SLT	35/1981, št. 1-2 — 180 SLT
9/1955 (1989) — 268 SLT	35/1981, št. 3 — 128 SLT
10-11/1956-57 (1990) — 308 SLT	35/1981, št. 4 — 100 SLT
12-13/1958-59 (1991) — 332 SLT	36/1982, št. 1-2 — 168 SLT
14/1960 — pred ponatisom	36/1982, št. 3 — 120 SLT
15/1961 (1989) — 216 SLT	36/1982, št. 4 — 100 SLT
16/1962 (1991) — 280 SLT	37/1983, št. 1-2 — 156 SLT
17/1963 (1978) — 268 SLT	37/1983, št. 3 — 100 SLT
18/1964 (1980) — 268 SLT	37/1983, št. 4 — 108 SLT
19-20/1965-66 (1985) — 332 SLT	38/1984, št. 1-2 — 156 SLT
21/1967 — pred ponatisom	38/1984, št. 3 — 100 SLT
22/1968, št. 1-2 (1983) — 156 SLT	38/1984, št. 4 — 108 SLT
22/1968, št. 3-4 — razprodan	39/1985, št. 1-2 — 168 SLT
23/1969, št. 1-2 (1989) — 180 SLT	39/1985, št. 3 — 144 SLT
23/1969, št. 3-4 (1989) — 144 SLT	39/1985, št. 4 — 120 SLT
24/1970, št. 1-2 (1981) — 144 SLT	40/1986, št. 1-2 — 196 SLT
24/1970, št. 3-4 (1988) — 168 SLT	40/1986, št. 3 — 144 SLT
25/1971, št. 1-2 (1985) — 180 SLT	40/1986, št. 4 — 168 SLT
25/1971, št. 3-4 (1986) — 168 SLT	41/1987, št. 1 — 180 SLT
26/1972, št. 1-2 (1980) — 216 SLT	41/1987, št. 2 — 180 SLT
26/1972, št. 3-4 (1984) — 196 SLT	41/1987, št. 3 — 168 SLT
27/1973, št. 1-2 (1989) — 180 SLT	41/1987, št. 4 — 168 SLT
27/1973, št. 3-4 (1988) — 196 SLT	42/1988, št. 1 — 156 SLT
28/1974, št. 1-2 (1988) — 180 SLT	42/1988, št. 2 — 156 SLT
28/1974, št. 3-4 — razprodan	42/1988, št. 3 — 168 SLT
29/1975, št. 1-2 — razprodan	42/1988, št. 4 — 144 SLT
29/1975, št. 3-4 — 300 SLT	43/1989, št. 1 — 156 SLT
(kmalu razprodan)	43/1989, št. 2 — 156 SLT
30/1976, št. 1-2 — 180 SLT	43/1989, št. 3 — 156 SLT
30/1976, št. 3-4 — 168 SLT	43/1989, št. 4 — 168 SLT
31/1977, št. 1-2 — 300 SLT	44/1990, št. 1 — 156 SLT
(kmalu razprodan)	44/1990, št. 2 — 168 SLT
31/1977, št. 3 — 268 SLT	44/1990, št. 3 — 156 SLT
31/1977, št. 4 — 136 SLT	44/1990, št. 4 — 168 SLT
32/1978, št. 1-2 — 196 SLT	45/1991, št. 1 — 168 SLT
32/1978, št. 3 — 144 SLT	45/1991, št. 2 — 168 SLT
32/1978, št. 4 — 144 SLT	45/1991, št. 3 — 156 SLT
33/1979, št. 1 — 180 SLT	45/1991, št. 4 — 180 SLT
33/1979, št. 2 — 168 SLT	46/1992, št. 1 — 240 SLT

Člani zgodovinskih in muzejskih društev s poravnanimi tekočimi društvenimi obveznostmi imajo na navedene cene 25-odstotni popust, študentje pa 50-odstotni popust. Za nakup kompleta ZČ odobravamo poseben popust. Za naročila, večja od 1400 SLT, je možno brezobrestno obročno odplačevanje. Ob takojšnjem plačilu pri nakupih v vrednosti nad 1400 SLT dajemo dodatni 10-odstotni popust. Za naročila iz tujine zaračunamo 60-odstotni pribitek na cene knjižne zaloge. Pri poštnini nad 30 SLT zaračunamo dejanske pošne stroške.

Ponatis vseh zvezkov ZČ, ki so že razprodani, lahko naročite v prednaročilu po posebni nižji prednaročniški ceni.

Bibliografsko kazalo za prvih petindvajset letnikov ZČ stane 120 SLT. Publikacije lahko naročite in prejmete osebno na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, prav tako pa tudi po pošti.

ZGODOVINSKI ČASOPIS

HISTORICAL REVIEW

LETNIK 46
LETO 1992

IZDAJA
ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE
LJUBLJANA

GLASILO ZVEZE ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

Uredniški odbor: dr. Bogo Grafenauer
dr. Vasilij Melik (glavni in odgovorni urednik)
Janez Stergar (namestnik glavnega urednika)
Nataša Stergar (tehnični urednik)
dr. Miro Stiplovšek
Peter Štih

Za znanstveno vsebino prispevkov so odgovorni avtorji. Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira.

Redakcija tega zvezka je bila zaključena 31. 3. 1992.

Izdajateljski svet: Dr. Milica Kacin-Wohinz, Zdravko Klanjšček, dr. Jože Koropec, Samo Kristen, dr. Vasilij Melik, dr. Darja Mihelič, dr. Janko Pleterski, Janez Stergar, Prvenka Turk

Prevodi: Madita Šetinc (nemščina), Lidija Berden (angleščina), Jožica Pirc (italijanščina)

Zunanja oprema: Neta Zwitter

Upravnica revije: Majda Čuden

Sedež uredništva in uprave: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, SLO-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12/I, tel.: (061) 150-001, int. 210

Letna naročnina: za nečlane in ustanove 800 SLT, za društvene člane 600 SLT, za društvene člane-upokojence 450 SLT, za društvene člane-štoludente 300 SLT
Cena tega zvezka v prosti prodaji je **240 SLT**

Tekoči račun: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 50101-678-49040

Sofinancirajo: Ministrstvo za znanost in tehnologijo Republike Slovenije
Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije
Ministrstvo za šolstvo in šport Republike Slovenije
Znanstveni inštitut Filozofske fakultete v Ljubljani
Znanstveno-raziskovalni center SAZU

Tisk: Tiskarna Slovenija, Ljubljana, maj 1992

Naklada: 2000 izvodov

Po mnenju Ministrstva za kulturo Republike Slovenije št. 415-348/92 mb. z dne 24. 4. 1992 šteje Zgodovinski časopis za proizvod, od katerega se plačuje 5% davek od prometa proizvodov na osnovi 13. točke tarifne št. 3 tarife davka od prometa proizvodov in storitev.

KAZALO – CONTENTS

RAZPRAVE – STUDIES

Marjeta Šašel-Kos, Boginja Ekorna v Emoni	5–12
The Goddess Aecorna in Emona	
Andrej Moritsch, »Slovenci« in »Nemci« v koroških mestih 1850–1940	13–31
“Slovenes” and “Germans” in Carinthian Towns 1850–1940	
Antoni Cetnarowicz, Slovenci in politika poljskih poslancev v državnem zboru v letih 1867–1868	33–39
The Slovenes and the Policy of the Polish Deputies to the Vienna Parliament in the Years 1867–1868	
Olga Janša-Zorn, Historično društvo za Kranjsko (4. del)	41–64
Historical Society for Carniola (Part 4)	
Jaroslav Pánek, Ludvík Kuba in njegov pomen za razvoj kulturnih odnosov med Čehi in Jugoslovani	65–70
Ludvík Kuba and His Significance for Cultural Relations between the Czechs and the South Slavs	
Dragan Matić, Karantenska postaja za vojne ujetnike na ljubljanskem gradu	71–85
Quarantine Station for Prisoners of War in Ljubljana Castle	
Andrej Vovko, Izseljivanje iz Primorske med obema vojnama	87–92
Emigration from Primorje between the World Wars	
Dušan Nečak, Revija »Nova Evropa« in Slovenci	93–108
Review “New Europe” and the Slovenes	

ŽAPISI – NOTES

Darja Mihelič, Chartularium Piranense Camilla de Franceschija in Codice diplomatico Istriano Pietra Kandlerja	109–111
Chartularium Piranense of Camillo de Franceschi and Codice diplomatico Istriano of Pietro Kandler	
Janez Stanonik, Zgodnji angleški potopisi po Sloveniji	112–118
Early English Travellers through Slovenia	

RAZSTAVE – EXHIBITIONS

Kelti in Evropa 92 (Tomaž Nabergoj)	119–122
The Celts and Europe 92	

KONGRESI, SIMPOZIJI, DRUŠTVENO ŽIVLJENJE – CONGRESSES, SYMPOSIA, SOCIETY

Študijski seminar »Trst v vojni« in mednarodni posvet »Trst med drugo svetovno vojno« (Marta Verginella)	123–125
Study Seminar “Trieste in the War” and International Conference “Trieste during the Second World War”	
14. zasedanje konference »Evropa regij«: Donavska monarhija kot zibelka evropskega regionalizma (Egon Pelikan)	125–128
14 th Session of the Conference “Europe of Regions”: The Danube Monarchy as the Cradle of European Regionalism	

OCENE IN POROČILA – REVIEWS AND REPORTS

Sergij Vilfan, Uvod v pravno zgodovino (Stane Granda)	129
Janez Kranjc, Primeri iz rimskega prava (Marko Kambič)	130
Koper zwischen Rom und Venedig / Capodistria tra Roma e Venezia (Darko Darovec)	130–131
Paolo Santonino, Popotni dnevniki (Vasko Simoniti)	131–133
Dušan Kos, Urbarji za Belo krajino in Žužemberk (15.–18. stoletje) I, II (Peter Štih)	133

Lokalizacija nekaterih gosposčinskih sedežev v knjigi: Majda Smole, Graščine na nekdanjem Kranjskem (Jože Maček)	134
Carlo Ginzburg, Der Käse und die Würmer. Die Welt eines Müllers um 1600 (Andrej Studen)	134–136
Clive Behagg, Politics and Production in the Early Nineteenth Century (Katarina Kobilica)	136–138
Miklošičev zbornik (Stane Granda)	138–139
Mojca Novak, Zamudniški vzorci industrializacije. Slovenija na obrobju Evrope (Oto Luthar)	139–142
Vasja Klavora, Plavi križ. Soška fronta: Bovec 1915–1917 (Petra Svoljšak)	142–143
Ferruccio Fölkel, Rižarna, vrata v smrt. Nacistično taborišče pri Trstu (Boris Gombač)	143–145
Dragoljub Jovanović, Muzej živih ljudi (Ludvik Čarni)	145
Science in Slovenia (Jože Maček – Janez Stergar)	145–147

OBVESTILA – INFORMATION

Priprave na 26. zborovanje slovenskih zgodovinarjev (Darja Mihelič)	147
Preparations for the 26 th Meeting of Slovenian Historians	
Obvestila o izdajanju Zgodovinskega časopisa (Janez Stergar)	147–148
Informations about the Issuing of the Zgodovinski časopis (Historical Review)	

IZVLEČKI – ABSTRACTS

Izvlečki razprav in člankov v Zgodovinskem časopisu 46, 1992, 1	I–IV
Abstracts from Papers and Articles in Historical Review 46, 1992, 1	

Marjeta Šašel Kos

BOGINJA EKORNA V EMONI

Ko so Rimljani v zadnjih desetletjih pr. Kr. rojstvom začeli naseljevati prostor, na katerem se je mnogo stoletij pozneje začela razvijati Ljubljana, niso prišli v popolno praznino. Tu so že davno pred njimi živeli ljudje, čeprav ne ravno v velikih naseljih. O teh predrimskih prebivalcih vemo malo; pisanih virov zanje takorekoč ni nič, poznamo le njihove grobove in posamezne naselbinske najdbe. Nove najdbe dokazujejo že staro domnevo, da je bilo njihovo naselje prejkone na Gradu in grajskih pobočjih. Težko bi bilo verjeti, da so s prihodom Rimljanov kar tako izginili, je pa res, da so jih tokovi rimskih prišlekov začeli zagrinjati in da so kmalu v njih utonili oz. v veliki meri izgubili svojo identiteto. Za seboj so nam zapustili le malo sledi, zato so te tem bolj dragocene. Prazgodovinske najdbe se grupirajo ob obeh bregovih Ljubljane in v zaledju južnega brega, Rimljani pa so – čeprav surovi zavojevalci – svojo Emono začrtali (bili so seveda neprimerno višje tehnično razviti kot ljudstvo, katerega zemljo so okupirali) tako, da sta staroselska naselbina in njeno grobišče ostala zunaj njihovega mesta. Verjetneje kot pieteta so jih pri tem vodili praktični razlogi: tako so namreč bili varnejši pred poplavami Ljubljane.

Poleg materialnih ostankov iz železnodobnih grobov in naselbine pa je ostalo še nekaj pričevanj nekdanjega življenja. Med njimi je Ekvorna/Ekorna, ime boginje, ki so jo tukajšnji predrimski prebivalci najbolj častili. Njen kult je bil na tem prostoru tako globoko zakoreninjen, da ga rimska okupacija nikakor ni omajala, nasprotno: doseljenci so ga prevzeli in postala je za Emono značilno božanstvo; zato tudi govorimo o emonski Ekorni, čeprav je, tako kot samo ime mesta, starejša od rimske Emona. Za Rimljane je toleranca do domačinskih bogov sicer docela normalna, saj bogov Rimljani niso preganjali vse do takrat, ko se je začelo širiti krščanstvo, v katerem so spoznali nevarnega nasprotnika svojemu krivičnemu socialnemu redu. Toda, kadar so kje bogove prevzeli, so jih pogosto tako, da so jih identificirali s svojimi in je ime domačega boga postalo le pridevek rimskega, npr. *Juppiter Dolichenus* ali *Mars Latobius*.

Pri Ekorni je drugače. Niti na enem napisu ni Ekorna pridevek kake rimske boginje, npr. Here ali Minerve, vedno nastopa samostojno. Bila je torej tako močno individualna in značilnosti njenega kulta so morale biti tako specifične, da je ni bilo mogoče identificirati s kako rimsko boginjo. Da Ekorna ni prišla sem šele z Rimljani, ampak je bila tu domača, kaže dejstvo, da njej posvečenih spomenikov v celem imperiju ni najti nikjer drugje, z eno samo izjemo, ki pa dejstvo, da je Ekorna vezana na Emono in njen teritorij oz. njene prebivalce, le še potrdi. Gre namreč za njej posvečeno ploščo v Savariji, ki pa so jo Ekorni postavili na področju Savarije živeči Emonci. Ekorna je torej svoje Emonce spremljala tudi v tujino, ali bolje: Emonci so svojo Ekorno vzeli s seboj v tuje kraje.

1. *Nauportus* (Vrhnika), *CIL* III, 3776 = I^2 2285 = *ILS*, 4876 = *ILLRP*, 33 = M. Šašel-Kos, v: Jana Horvat, *Nauportus (Vrhnika)*, Ljubljana, 1990, 22, št. 2 (napis je zgubljen):

P. Petronius P. l(ibertus) / Amphio / C. Fabius C. l(ibertus) / Corbo / mag(istri) vici aedem / Aeqour(nae) de vi(ci) / s(ententia) f(aciendum) coir(averunt).

2. Emona (Ljubljana), *CIL* III, 3831 = *ILS*, 4875 a = *AIJ*, 148 (hrani se v NMLj):

C. Aemilius / Felix / Aecur(nae) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

3. Emona, *CIL* III, 3832 = *ILS*, 4875 b = *AIJ*, 149 (kot št. 2):

Auctus / Aecornae / v(otum) s(olvit) l(ibens).

4. Emona, *CIL* III, 150 = *ILS*, 4875 c = *AIJ*, 150 (kot št. 2):

G. Cl(audius) Pri/am(us) Aec(ornae) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

5. Emona, J., A. Šašel, *Arh. vest.* 28 (1977), 334 ss. (hrani se v Mestnem muzeju v Ljubljani):

Aecornae Aug(ustae) / P. Cassius Secundus / praef(ectus) alae Brit(annicae) / milliariae c(ivium) R(omanorum) /⁸ bis torquatae donis / donatus bis bello Dacico ab / imp(eratore) Caesare Nerva / Traiano Aug(usto) Ger(manico) /¹⁰ Dacico / coronis vexillis hastis.

6. Savaria (zdaj Szombathely, plošča je bila najdena v Ondódu pri Savariji), *RIU* I, 135 = *Die römischen Steinendkmäler von Savaria*, 1971, 70. Cf. T. A. Horváth, *Annales Sabarienses* 3 (1927/29), 96 ss.; B. Saria, *Pannonia I* (1935), 175; Id., *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 12 (1931), 5 ss.:

Aecornae / Aug(ustae) sac(rum) / Emonienses / qui /⁸ consistunt / finibus / Savar(iae) / v(otum) s(olverunt) l(ibentes) m(erito).

Ime boginje je bilo, kot izhaja iz napisov, zapisano v različnih oblikah. Najstarejša oblika, *Aequorna*, je ohranjena na napisu iz Navporta (št. 1), ki je datiran v 1. stol. pr. Kr. Besedilo napisa vsebuje še eno arhaično obliko, *coir(averunt)*, na osnovi katere s precejšnjo gotovostjo domnevamo, da je bil oltar postavljen pred l. 50 pr. Kr.¹ Drugi dve varianti imena, ki sta bolj ali manj sočasni, sta *Aecurna*, zapisana le enkrat na napisu št. 2, in *Aecorna*, ki je bila, kot kažejo dosedanje epigrafske najdbe, najpogostejša oblika boginjininega imena. Glede na latinsko historično fonetiko se zdi najverjetneje, da je prvotna oblika imena, Ekvorna, postala pozneje **Aequurna*, kar je omogočilo delabializacijo v Ekorna.²

Po Mommsenovem mnenju, ki je v strokovni literaturi naletelo na določen odmev, naj bi bila Ekvorna staro latinsko božanstvo, katerega ime naj bi bilo izpeljano iz besede *aequor* = morje.³ Mommsen, Jordan in Roscher so jo vsi razlagali kot boštvo, povezano s pomorskim prometom in trgovanjem. Upoštevati pa je treba, da *aequor* prvotno pomeni gladko in ravno površino, ravnico ali nižino, eden od nadaljnjih pomenov besede pa je tudi rečna voda.⁴ Ti drugi pomeni utegnejo biti pomembnejši pri ugotavljanju etimologije boginjininega imena, saj leži prostor, na katerem je njen kult izpričan, relativno daleč od morja (ok. 100 km). Ravno zaradi njenega poudarjeno lokalnega značaja je Wisowa izrazil dvom o njenem latinskem poreklu.⁵ Podobno je dvomil v latinsko razlago njenega imena tudi Mayer, ki pa je predlagal za ime boginje zelo nenavadno etimologijo.⁶ Po njegovem mnenju naj bi bilo ime izpeljano iz germanske besede za veriverico, ki naj bi se v prvotni germanski obliki glasila **aik-uer-na[n]*. Njegov etimološki poskus ima več šibkih točk, ovreči pa ga je mogoče že zgolj z zgodovinskega vidika. Germanskih vplivov na tem prostoru praktično ni bilo. Težko si je zamisliti, da bi imel kratkotrajni prodor Cimbrov in Tevtonov čez Norik, ki ga je Mayer predlagal kot možen zgodovinski dogodek, ob katerem naj bi kult Ekorne postal znan v emonski regiji, tako dalekosežne posledice na področju verskega življenja domorodnih naselij ljubljanske kotline. Obe germanski plemeni sta premagali rimsko konzularno vojsko pri Noreji l. 113 pr. Kr., a sta kljub zmagi deželo zapustili in se napotili k Helvetom. Lokalizirane niso niti dežele, po katerih so potovali, niti sama Noreja, in ne glede na to je povsem neverjetno, da bi ta ali kak podoben kratkotrajni dogodek tako specifično vplival na deželo, še najmanj na njeno versko življenje. Poudariti je namreč treba, da je bila Ekorna glede na število posvetil eno najpomembnejših božanstev, čaščenih v Emoni in na njenem agru.

Etimologija imena Ekvorna/Ekorna je zelo negotova in podobnost z besedo *aequor* bi mogli razložiti kot slučajno podobnost z neko starejšo besedo (morda etruščansko?),⁷ torej kot neke vrste kasnejšo rimsko interpretacijo. Lahko bi šlo tudi za resnično podobnost imena z besedo z enakim IE korenem in z enakim pomenom, ki je pripadala kakšnemu drugemu IE jeziku (morda venetščini) in se je oblikovno le malo razlikovala od latinske. Ime *Aequorna*/

¹ R. Egger, *Römische Antike und frühes Christentum* 2 (1963) 232.

² Za razlago o lingvističnih možnostih etimologije imena *Aequorna/Aecorna* se lepo zahvaljujem kolegu dr. Marku Snoju.

³ Th. Mommsen, *CIL* I², 2285. Prim. W. H. Roscher v: *Ausführ. Lexikon der gr. u. röm. Mythologie*, Vol. 1 (1884–1890) s.v.; H. Jordanova izdaja leksikona: L. Preller, *Römische Mythologie*, repr. 1978, 121–122, op. 1; *Diz. ep.*, s.v. Prim. Ileana Chirassi Colombo, *I culti locali nelle regioni alpine. Antichità Altoadriatiche* 9, Udine, 1976, 189.

⁴ Glej, npr. *Oxford Latin Dictionary*, Oxford 1968, s.v.

⁵ G. Wissowa, *RE* I, 1 (1893) 605 (s.v.).

⁶ A. Mayer, *Aequorna Augusta*, *Glotta* 35 (1956) 155–159.

⁷ O tem dvomi J. Šašel, *Arh. vest.* 28 (1977) 335 in 343, ki dopušča možnost, da bi bilo boginjino ime etruščansko, *RE. Suppl.* 11 (1968) 568. K etruščanskim vplivom v jugovzhodno alpskem prostoru glej F. Stare, *Etruščani in jugovzhodni predalpski prostor, Razprave (Dissertationes)* 9/3, Ljubljana 1975, 193–274.

Aecorna bi lahko bilo tudi latinski prevod besede, ki bi pomenila »vodno površino«. Latinizirano ime Ekvorna je pravilno tvorjeno s pridevniškim sufiksom *-ina*, ki je bil kasneje reduciran na *-na*, podobno kot, npr., pridevnik *paternus*, ki se je prvotno glasil *paterinus*. Teoretično ne bi bilo nemogoče razložiti imena kot bodisi etruščansko (prim. *Laverna* > *Lavelnas*), ali venetsko (npr. *ner-ka lemeto.r.na*).⁸

Vsekakor moramo poudariti, da bi omenjeni drugi pomeni besede *aequor*, ravnica, gladka vodna površina, zelo dobro ustrezali pokrajini, ki jo obravnavamo. Trikotnik Navportus – Emona – Ig je bolj ali manj nižinski, in glede na to, da Ljubljansko barje (morda pri Strabonu, 7,5,2 c. 314, omenjeni *hélos Lougeon*, ime, ki bi se sicer utegnilo nanašati tudi na Cerkniško jezero) v predrimskih časih še ni bilo izsušeno, bi bil izraz »jezerska gladina« za ta prostor zelo ustrezen, in iz njega izpeljano ime zelo primerno za lokalno jezersko (?) ali barjansko (?) boginjo. Imena vodnih božanstev so, podobno kot hidronimi sami, najstarejša jezikovna pričevanja neke dežele. V Emoni je znano lokalno predrimsko rečno boštvo Laburus, katerega čaščenje je prejkone povezano z reko Ljubljanico.⁹ Nekateri jezikoslovci so celo dokazovali, da so iz tega imena izpeljana imena Ljubljana, Ljubljana in Laibach.¹⁰ Ekorna naj bi, podobno kot Laburus, predstavljala skrivnostno vodno moč, ki je neogibno potrebna za človekovo življenje. Posebej pri ponikalnicah se voda skrivnostno pojavi od nikoder, je nenadomestljiv vir življenja, pogosto pomembna in dobičakosna prometna pot, vendar nevarna zaradi brzic in uničujoča med poplavam, medtem ko ob suši usahne. Naravo vode sta si prazgodovinski in rimski človek vedno predstavljala kot nekaj božanskega in si jo želela napraviti sebi naklonjeno. Žal nimamo zanesljivih argumentov, da bi mogli tudi Ekorno interpretirati kot boginjo vode, to sme biti le bolj ali manj verjetna hipoteza.

Ker ima Ekorna izrazito lokalni značaj, bi bilo posebej zanimivo, če bi jo mogli opredeliti glede na poselitveno in jezikovno podobo emonskega prostora v predrimskem obdobju. Oboje še ni dobro definirano. Po Strabonu (7,5,2 c. 314) je bil Navportus tavriskijsko naselje, kdo pa so bili njegovi prebivalci pred Tavriski, se ne ve. Za Emono v antičnih virih ni podatkov, lahko zgolj domnevamo, da so tudi v njej živeli Tavriski. Domneva se, čeprav odločilnih dokazov še nimamo, da je bilo predkeltsko prebivalstvo venetsko, oz. vsaj pod močnimi venetskimi vplivi. Za avtohtone prebivalce predrimskega in rimskega Iga se na osnovi analize njihovih imen z veliko verjetnostjo domneva venetsko-istrsko poreklo.¹¹ Zdi se, da prinaša največ rezultatov na tem področju študij osebnih in krajevnih imen; posebej so pomembni Katičičevi prispevki.¹² Rezultati njegovih onomastičnih študij so pokazali, da je moralo biti prebivalstvo na področju Emone precej pomešano. Analiziral je osebna imena dveh ločenih skupin na tem prostoru: na Igu in v Šmarati pri Ložu. Obe je vključil v t. i. severnojadranski onomastični krog, toda medtem ko imena na Igu kažejo močne keltske vplive, so imena, znana z napisov iz Šmarate, mnogo bolj homogena.¹³ To najbolje razloži geografska podoba prostora, saj eno naselbino ločuje od druge in jo zapira (za nobeno ni znano antično ime) planinska veriga Menišija, Bloke in Krim. Čeprav je keltska komponenta v iški onomastiki zelo močna, Katičič vendarle dokazuje, da je sekundarna, ker ni tako dobro integrirana v sistem razvejanih, iz osnovnega imena izpeljanih imenskih družin, kot so severnojadranska imena. Zanimivo je, da keltska imena z iških napisov, razen redkih izjem, niso keltska imena, značilna za sosednji Norik in Panonijo, ampak so sorodna keltskim imenom Galije, Britanije, severne Italije in nekaterih predelov iberskega polotoka. Najverjetneje so pripadala neki zgodnejši veji keltskih

⁸ Za jezikovno razlago se lepo zahvaljujem dr. M. Snoju, prav tako profesorju F. Crevatinu (Trst) za prijaznost, da je prebral ta del rokopisa. Za venetsko ime glej J. Untermann, *Die venetischen Personennamen*, Wiesbaden 1961, 26; G. B. Pellegrini, A. L. Prosdocimi, *La lingua venetica*, Padova 1967, II, 129 s.

⁹ CIL III, 3840 + p. 2328, 188.

¹⁰ K. Ostir, *Beiträge zur alarodischen Sprachwissenschaft* I, Dunaj–Leipzig 1921, 74; B. Saria, *RE* 16, 2 (1935) 2008 (s. v. Nauportus); prim. J. Kelemina, *Razprave* (Slov. akad. zn. in um., cl. II) 1 (1950), 95 ss.; glej tudi F. Bezlaj, *Slovenska vodna imena* I, Ljubljana 1956, 349 ss.

¹¹ J. Šašel, s. v. Emona, v: *RE Suppl.* 11 (1968), 540 in 542; k Igu: *ibid.*, 543–544, op. Prim. Id., *Prispevki za zgodovino rimskega Iga*, *Kronika* 7/2 (1959), 117–123.

¹² R. Katičič, *Die einheimische Namengebung von Ig*, *Godišnjak* 6, *Centar za balkanološka ispitivanja* 4 (1968), 61–120. Prim. Id., *Ancient Languages of the Balkans I* (Trends in Linguistics State-of-the Art Reports 4), The Hague – Paris 1976, 182 ss. Glej tudi F. Lochner-Hüttenbach, *Die antiken Personennamen aus Ig bei Ljubljana*, *Situla* 8, Ljubljana, 1965, 15–45. E. P. Hamp, *On the Celtic Names of Ig*, *Acta Neophilologica* 9 (1976), 3–8; Id., *Further Remarks on the Celtic Names of Ig*, *ibid.* 11 (1978), 57–63.

¹³ R. Katičič, *Godišnjak* 6 (op. 12), 105 ss.

priseljencev, ki so se v ljubljanski kotlini naselili pred Noriki in Tavriski. Morda so bili sorodni plemenom Karnov, za katere vemo, da so tudi druge naseljevali venetske pokrajine.¹⁴ Tam so se mešali z avtohtonim prebivalstvom, ki ga danes lahko označimo bodisi kot severnojadransko bodisi kot predkeltsko, ne pa ilirsko, kajti s tem imenom lahko v etničnem smislu označimo le ljudstva južne Dalmacije.¹⁵ Mócsy je na osnovi geografsko nepreciznega podatka pri Pliniju (n.h. 3, 147) v prostor ljubljanske kotline lociral Katare, kar pa ni drugega kot hipoteza, za katero ni odločilnih dokazov.¹⁶

Po Katičiču naj bi severnojadranski imenski sistem vključeval Liburne, Histre, Venete in prebivalstvo z Iga.¹⁷ Morda bi njegov rezultat smeli uporabiti kot jezikovni dokaz za hipotezo, da je bilo prebivalstvo ljubljanske kotline pod močnimi venetskimi vplivi oz. celo eno od venetskih ljudstev.

Z veliko verjetnostjo lahko domnevamo, da so Ekorno častili že predrimski prebivalci in zanimivo bi bilo vedeti, katerim bogovom so postavljali oltarje prebivalci na Igu in v Šmarati, kjer so z napisov poznani skoraj izključno domačini. Vendar je zanimivo, da razen posvetila Jupitru z Iga¹⁸ poznamo z obeh najdišč le nagrobnike. Lokalni kulti, ki so brez dvoma morali obstajati, niso izpričani. Za ta pojav sta prejkone možni le dve razlagi: ali da njihovo svetišče / svetišča, oz. kultni prostor še niso bili odkriti, ali pa, da ti ljudje niso prevzeli tipično rimske navade, postavljati bogovom posvetila na kamnu. Svojemu boštvu, oz. boštvom so morda darovali, podobno kot Veneti, votivne predmete, ki so bodisi propadli, bodisi pa jih še niso odkrili.

Analiza imen dedikantov, ki so dali postaviti Ekorni napise, da naslednje rezultate. Najstarejše je posvetilo iz Navporta, ki sta ga dala postaviti vaška načelnika *P. Petronius P. l. Amphio* in *C. Fabius C. l. Corbo*. Nauportus je bil v poznorepublikanskem obdobju rimski vicus, zelo pomemben emporij, naselje, ki je bilo prej mesto kot vas, Tacit ga imenuje *municipii instar* (Ann. 1,20,1). Vaška načelnika sta v imenu vaške skupnosti dala zgraditi Ekvorni svetišče. Njuni gentilni imeni sta v Akvileji dobro dokumentirani, in brez dvoma sta bila osvobojenca akvilejskih družin.¹⁹ *Amphio* je eno najpogostejših suženjskih in osvobodenskih imen v severni Italiji in čeprav grško, nikakor ne izpričuje nosilčevega etničnega porekla, temveč zgolj njegov socialni status.²⁰ Kognomen *Corbo* je v obliki *Corbus* dvakrat dokumentiran v Noriku.²¹ Iz Navporta je znan še en par vaških načelnikov, *Q. Annaius Q. l. Torravius* in *M. Fulginas M. l. Philogenes*, ki sta dala za vaško skupnost zgraditi portik,²² po vsej verjetnosti sestavni del Ekvorninega svetišča.²³ Obe osebi sta, podobno kot prvi par, brez dvoma pripadali severnoitalskim družinam, *Annaei* so v republikanski Akvileji dobro dokumentirani.²⁴ Za kognomen *Philogenes* velja to, kar smo omenili za ime *Amphio*, ime *Torravius* je sicer neznano, pač pa je iz celejanskega napisa iz 2. stol. po Kr. znano gentilno ime *Turravius*;²⁵ ime torej kaže na lokalno poreklo in je prejkone povezano s severnojadranskim imenom *Turrus* in njegovimi izpeljankami.²⁶ Toravij je morda zašel v Akvilejo kot suženj (trgovina s sužnji je za vzhodnoalpski prostor dobro dokumentirana)²⁷ in se, ko je bil oproščen, vrnil v domače kraje.

¹⁴ To mnenje je hipotetično izrazil že J. Šašel, *RE* (op. 7) 540, in ponovno ustno D. Božič.

¹⁵ Glej R. Katičič, *Illyrii proprie dicti, Živa antika* 13–14 (1964), 87–97; Id., *Nochmals Illyrii proprie dicti, ibid.*, 16 (1966), 242–244; F. Papazoglou, *Les origines et la destinée de l'Etat illyrien: Illyrii proprie dicti, Historia* 14 (1965), 177–179; M. Suić, *Illyrii proprie dicti, Godišnjak* 13, *Centar za balkanološka ispitivanja* 11 (1976), 179–196; M. Šašel Kos, *Zgodovinska podoba prostora med Akvilejo, Jadranom in Sirmijem pri Kasiju Dionu in Herodijanu*, Ljubljana 1986, 88 ss.

¹⁶ A. Mócsy, *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*, Budapest 1959, 16–17; glej C. Patsch, *RE* III, 2 (1899), 1785 (s.v. Catari).

¹⁷ R. Katičič, *Godišnjak* 6 (op. 12), 116 ss. Id., *Languages* (op. 12).

¹⁸ *AIJ*, 126.

¹⁹ M. Šašel Kos, *Nauportus: Antični literarni in epigrafski viri*, v: Jana Horvat, *Nauportus (Vrhnika)*, Ljubljana 1990, 143–159.

²⁰ H. Solin, *Beiträge zur Kenntnis der griechischen Personennamen in Rom I* (Commentationes Humanarum Litterarum 48), Helsinki 1971, 146 ss.; A. M. Duff, *Freedmen in the Early Roman Empire*, Cambridge 1958.

²¹ *CIL* III, 6497 = Hainzmann I, 607 s področja Viruna (Tiefen); *CIL* III, 11743 = E. Weber, *Die römischen Inschriften der Steiermark*, Graz 1969, št. 26 iz kraja Kugelstein na področju Gradca.

²² *CIL* III, 3777 (+ p. 10719) = I², 2286 = *ILRP*, 34 = M. Šašel Kos, v: *Nauportus* (op. 19) 23, št. 3.

²³ B. Saria, *Emonska rojaška zveza v Savariji*, *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 12, Ljubljana 1931, 5–10 (prim. isti članek v nemščini, obj. v *Pannonia – Könyvtár* 8, Pécs 1935, 3–11).

²⁴ A. Calderini, *Aquileia Romana, ricerche di storia e di epigrafia*, Milano 1930, 451; G. Bandelli, *Ricerche sulla colonizzazione romana della Gallia cisalpina*, Rim 1988, 150–151.

²⁵ *CIL* III, 5191.

²⁶ See G. Alföldy, *Die Namengebung der Urbbevölkerung in der römischen Provinz Dalmatia*, *Beiträge zur Namenforschung* 15 (1964) 61; R. Katičič, *Godišnjak* 3, *Centar za balkanološka ispitivanja* 1 (1965), 56; J. Untermann (op. 8), Karte 13.

Omenjeni osvobodenci so se v Navportu slej ko prej naselili v cezarjanskem obdobju, ali celo bolj zgodaj kot eksponenti akvilejske mestne nobilitete; naselbina je bila najbolj vzhodna točka tedanje cisalpinske Galije.²⁸ Sodeč po imenih sta vsaj dva pripadala domačemu prebivalstvu, tako smemo z verjetnostjo domnevati, da so postavili svetišče lokalni boginji, ki je morala biti očitno na tem prostoru najbolj čaščena zavetnica.

Za časa rimskega imperija je v Emoni v simbiozi z domačim življenjem živel velik odstotek prebivalcev, ki so se v to mesto na meji med Italijo, Norikom in Panonijo²⁹ naselili iz severne Italije.³⁰ Ljudje, ki so posvečali napise Ekorni v Emoni, so bili, kot kaže, vsi že rojeni Emonci. Leta 1820 so na Gradu našli tri majhna posvetila Ekorni in zelo verjetno je, da je na hribu stala vsaj boginji posvečena kapelica, če že ne pravo svetišče.³¹ Prvo posvetilo je dal vrezati C. Aemilius Felix na majhen pravokoten podstavek za stebriček iz belega apnenca. Gentilno ime Aemilius je povsod precej pogosto, posebej v Panoniji; v Dalmaciji je značilno predvsem za italške doseljence, v Liburniji so ga nosili tudi domačini.³² Kaže, da so bili Aemilii v Emoni v prvih dveh stoletjih ena premožnejših družin. To lahko sklepamo iz dejstva, da je pripadnik te družine, L. Aemilius Berullus, ki je bil po Mócsyjevem mnenju verjetno severnoitalskega porekla,³³ dal postaviti svojemu sužnju Flavu zelo drago nagrobno stelo, eno najlepših v Emoni. Drugo grajsko posvetilo je miniaturni oltarček iz apnenca, ki ga je dal postaviti Ekorni neki Auctus. Pogosto suženjsko ime je značilno za Italijo in keltske province, kaj drugega oz. kaj posebnega nam pa ne pove.³⁴ Tretji Ekornin spomenik je majhna apnenčasta edikula, v kateri je nekoč stal boginjin kipec. Na njej piše, da jo je posvetil C. Cl(audius) Priamus. Njegov grški kognomen, Priamus, po vsej verjetnosti kaže, da gre za osvobodjenca.³⁵ Drugi Klavdiji v Emoni niso znani, pač pa je to gentilno ime, ki so ga podeljevali predvsem pod cesarjem Klavdijem, pogosto v vseh sosednjih mestih.³⁶

Zadnje posvetilo Ekorni iz Emone je vklesano na bazi, verjetno namenjeni za boginjin kip. Postaviti jo je dal med leti 107 in 110 po Kr. P. Cassius Secundus.³⁷ Najdena je bila na področju severnoemonskih nekropol (na gradbišču ob Titovi 36–40), morda *in situ*, kar bi pomenilo, da je treba na tem mestu iskati Ekornino svetišče. Lokacija temu ne bi nasprotovala, saj bi to pomenilo, da je bilo svetišče zgrajeno bodisi tako zgodaj, da grobovi še niso segali tako daleč,³⁸ bodisi, da so nekatere značilnosti njenega kulta ustrezale tedanjim predstavam o posmrtnem življenju in se morda povezovala z nagrobnim ritualom. Možno pa je tudi, da najdišče ni prvotna lokacija te baze.

P. Cassius Secundus je kot prefekt britanske pomožne vojaške enote, *ala milliaria c. R.*, nastopil vojaško stopnjo *quarta militia* in je bil tik pred imenovanjem na eno od centenarnih prokuratur. Družinsko ime Cassii je v rimskem imperiju pogosto, in čeprav je bila *gens*, kot kažejo epigrafske najdbe, naseljena ne le v Emoni, ampak tudi po vseh pomembnejših sosednjih centrih, od Akvileje prek Tergesta do Celeje, Flavije Solve, Petovione in Savarije,³⁹ lahko skoraj z gotovostjo trdimo, da je bil oficir Emonec. Najboljši dokaz za to je ravno dejstvo, da je posvetil bazo lokalni boginji; če ni bil sam Emonec, to brez dvoma pomeni, da je imel z Emono najtesnejše stike. Konec 1. stol. po Kr., ko je P. Cassius Secundus nastopil vojaško kariero, so višji oficirji še vedno izvirali predvsem iz Italije, Emona pa je tedaj skoraj nedvomno administrativno pripadala Italiji.⁴⁰

²⁷ J. Šašel, Contributo alla conoscenza del commercio con gli schiavi norici ed illirici alla fine del periodo repubblicano, *Atti del III Congresso Intern. di Epigrafia Greca e Latina*, Rim 1959, 143–147.

²⁸ J. Šašel, Zur Frühgeschichte der XV. Legion und zur Nordostgrenze der Cisalpina zur Zeit Caesars, *Römische Geschichte, Altertumskunde und Epigraphik. Festschrift A. Betz*, Dunaj 1985, 547–555.

²⁹ A. Mócsy (op. 16) 129 ss. in *passim*; J. Šašel, *RE Suppl.* 11 (1968), 566.

³⁰ J. Šašel, Zur Verwaltungstechnischen Zugehörigkeit Emonas, *AArchHung* 41 (1989), 169–174.

³¹ J. Šašel, Ljubljanski Grad v starem veku, *Kronika* 10 (1962), 112–116.

³² G. Alföldy, Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia, Heidelberg 1969, 55; A. Mócsy (op. 16), 150.

³³ *AIJ*, 187; Mócsy (op. 16), 201.

³⁴ G. Alföldy (op. 32), 159.

³⁵ *ibid.*, 271.

³⁶ A. Mócsy et alii, *Nomenclator*, s.v.; Id., *Bevölkerung* (op. 16), 149; Alföldy (op. 32), 37 ss.

³⁷ J. Šašel, *Arh. vest*²⁸ (1977), 344 ss. Glej tudi H. Devijer, *Prosopographia militiarum equestrum quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum IV*, Suppl. 1, Leuven 1987, 1490–1491, C 97 ter.

³⁸ Šašel, *ibid.*, 335.

³⁹ See Calderini (op. 24), 479; *In. It.* X 4, 100, 101, 300; *CIL* III, 13400, 11684, 5356 = Weber (op. 21), 192; 5334 + p. 1048 = Weber, 180; 4056; 10878 = *AIJ*, 371; *CIL* XIII, 6829, 7008.

⁴⁰ J. Šašel, op. 30.

Zadnje posvetilo, ki ga moramo analizirati, je votivna plošča iz Ondóda (Torony, savarijski ager), na kateri piše, da so jo dali postaviti na savarijskem ozemlju živeči Emonci (*Emonienses qui consistunt finibus Savariae*). Mócsy je napis datiral v prvo polovico 1. stol. po Kr., najverjetneje v čas pred Klavdijevo vlado, ko je mesto dobilo pravice kolonije, ki pa sicer na napisu niso omenjene.⁴¹ Kaže pa, da že sama omemba *fines* v pomenu mestnega ozemlja⁴² pomeni, da je naselbina imela status avtonomnega mesta.⁴³ Napis gotovo ni kasnejši od 1. stol. po Kr. Kot je opozoril že Saria, ki je navedel vrsto paralel iz grško-rimskega sveta, so bili ti Emonci brez dvoma obrtniki in trgovci.⁴⁴ Dobre možnosti za delo in trgovanje in upanje na lahek zaslužek so jih privabili, da so se iz Emone, ki je bila v 1. stol. že močno romanizirano in po italjskih vzorih razvijajoče se mesto, naselili v Savariji, kjer se je ta proces šele prav začel. V Savariji je epigrafsko izpričana tudi emonska družina: *Lucius Maximi filius* in njegova žena *Salonia Marcella*⁴⁵, ki sta morda pripadala omenjeni emonski skupnosti.

Analiza posvetil Ekorni je potrdila lokalni značaj boginje, ki ga dodatno osvetljuje lokalno poreklo dedikantov, hkrati pa tudi nakazala nedvomno pomembnost njenega kulta za emonske prebivalce. Ta se ne odraža zgolj v relativno velikem številu posvetil, ampak tudi v vsebini nekaterih teh posvetil. V Navportu so ji dali najvišji oblastniki postaviti svetišče v imenu cele vaše skupnosti. Tudi v Savariji ji je posvetila ploščo vsa emonska skupnost, ki je živela v tem panonskem mestu. V Emoni jo je počastil oficir iz plemiškega stanu, ki je bil kasneje morda celo sprejet med senatorje.⁴⁶ Oblika in vsebina Ekorninega kulta nista znani, saj niso znani boginjini atributi. Na osnovi domnevne latinske etimologije imena je navadno veljala za zavetnico trgovcev in obrtnikov. Na obravnavanih napisih sicer ni ničesar, kar bi temu nasprotovalo, toda pričujoča analiza kaže, da je igrala kompleksnejšo vlogo v vsakdanjem življenju prebivalstva. Te vloge pa žal ne moremo natančneje opredeliti. Trgovci in obrtniki so predstavljali v vsakem mestu eno najvažnejših skupnosti, torej tudi v Emoni,⁴⁷ kar še dodatno potrjujejo številna posvetila rečnim in drugim vodnim božanstvom. V Navportu je poleg Ekorninega edini kult, ki je dokumentiran, ravno Neptunov; torej kult vodnega božanstva, ki povsod, kjer se pojavlja, kaže na trgovce, katerih blago se je prevažalo po morju in po rekah.⁴⁸ Tudi njemu je bilo v Navportu postavljeno, podobno kot Ekorni, svetišče s portikom. Neptun je bil čaščen tudi v Emoni,⁴⁹ njemu in Nimfam je dala postaviti oltar Kasija Klementila iz družine Kasijev.⁵⁰ *M. Vibus Marcellus* je izpolnil zaobljubo zgoraj omenjenemu bogu *Laburu*, v mestu je dokumentiran tudi *collegium naviculariorum*.⁵¹ V Verneku, nedaleč od Emone, je bil najden oltar, posvečen božanskemu Savu, bogu reke Save.⁵²

Bi mogli Ekorno uvrstiti med bolj ali manj pomembna vodna boštva? V Navportu izpričana oblika njenega imena, Ekvorna, je brez dvoma zbuja asociacijo z besedo *aequor*, ne glede na resnično etimologijo njenega imena. Kasneje se je imenovala Ekorna (le enkrat Ekurna) in podobnost z besedo *aequor* je nekoliko zbledela. Misel, da bi bil njen kult povezan z nekoč prostranim Ljubljanskim barjem, pa je vendarle privlačna. Stalna borba z barjem je morala predstavljati domačemu prebivalstvu nešteto ovir; kako speljati ceste na koleh in kje postaviti varnejša prebivališča, je marsikje predstavljalo prave tehnične probleme. Notica pri Tacitu (*Ann.* 1,16 ss) priča, kako negostoljubna se je zdela prvim kolonistom ta barjanska pokrajina. Velik del prvih kolonistov Emone, kar je bilo običajno za novoustanovljena mesta

⁴¹ Mócsy, *Bevölkerung* (op. 16), 37; L. Balla, v: *Die römischen Steinendkmäler von Savaria*, Budapest 1971, 23.

⁴² TLL, s.v. *finis*, 788 ss.

⁴³ *Steindenkmäler* (op. 41), 95, št. 70.

⁴⁴ B. Saria, op. 23.

⁴⁵ CIL III, 4196 = RIU I, 57 = *Steindenkmäler* (op. 41), 104, št. 107. Glej tudi CIL III, 10927 = RIU I, 60 = *Steindenkmäler*, št. 109.

⁴⁶ Šašel, *Arh. vest.*²⁸ (1977), 338–339.

⁴⁷ W. Schmid, *Emona, Jahrbuch f. Altertumskunde* 7 (1913) 63 ss. in *passim*; M. Pavan, *La provincia romana della Pannonia Superior* (Atti della Accad. Naz. dei Lincei 352, 1955; Memorie (Cl. di Scien. morali, storiche e filol.), ser. 8, vol. 6, fasc. 5, Rim 1955, 440 ss.; 453, in *passim*; J. Šašel, *RE Suppl.* 11 (1968), 566; Ljudmila Plesničar-Gec, *I rapporti tra Emona e la Venetia, La Venetia nell'area padano-danubiana. Le vie di comunicazione* (Convegno intern. Venezia 6–10. aprile 1988), Padova 1990, 329–336.

⁴⁸ CIL III, 3778 = J. Šašel, *Arh. vest.* 11–12 (1960–61), 188–189, št. 3 = M. Šašel Kos, v: J. Horvat, *Nauportus* (op. 19), 23, št. 6. A. von Domaszewski, *Neptunus auf lateinischen Inschriften, Korrespondenzblatt der Westdeutschen Zeitschrift*, 1896, 233–236 = *Abhandlungen zur römischen Religion*, Leipzig, Berlin (1909), 19–21.

⁴⁹ CIL III, 10765.

⁵⁰ CIL III, 13400.

⁵¹ CIL III, 10771 = *AII*, 178.

⁵² CIL III, 3896.

po celem imperiju, so bili tudi odsluženi vojaki, veterani. Ena od pritožb uporniških panonskih vojakov leta 14 po Kr. se je glasila, da po predolgem vojskovanju *apud horridas gentes* za težko prislužno odškodnino ne dobivajo rodovitnih polj, temveč *per nomen agrorum uligines paludum vel inculta montium accipiant*. Ker je bila prav tedaj ustanovljena kolonija Emona, je več kot jasno, da se ta oznaka nanaša na Ljubljansko kotlino, barje in gorato okolico.⁵³ Rimljani so barje začeli izsuševati, a do rimske dominacije je zamočvirjena ravnica brez dvoma burila domišljijo domačinov in domneva, da so si jo predstavljali kot domeno boštva, se zdi več kot verjetna.

Če skušamo nekoliko bolje osvetliti vlogo Ekorne v ljubljanskem prostoru, si moramo vzeti za iztočnico širši severnojadranski prostor in jo primerjati z drugimi znanimi lokalnimi boštvi, ki so jih častili v Liburniji, Istriji in Veneciji. Njen kult se je brez dvoma razvil iz enakih primitivnih predstav avt. tona prebivalstva, kot npr. pri Venetih, za katere je znano, da so imeli navado postavljati svetišča v gajih, pogosto ob rekah, jezerih ali izvirih in pri močvirjih.⁵⁴ Teopomp opisuje (podatek je ohranjen pri Elijanu in drugih, glej *FGrHist* II A, str. 594–595), kako so ob času setve darovali vranam pogače v upanju, da jim tako ne bodo izkljuvale semen.⁵⁵ V teh ptičih so Veneti morda videli duše umrlih. Strabon poroča (5,1,9 c. 215), da so častili Diomeda, ki so mu imeli navado žrtvovati belega konja.⁵⁶ Dodaja tudi, da so posebej častili dva gaja, eden je bil posvečen argivski Heri, drugi pa etolski Artemidi. Brez dvoma sta bili zavetnici teh dveh gajev dve venetski boginji, katerih kult je bil podoben kultu omenjenih dveh boginj. Prva je bila po vsej verjetnosti zavetnica orožja in ženitovanjskih obredov, druga pastirskega življenja in lova, zaščitnica živali. To so bili kult, tesno povezani z življenjskimi prelomnicami in z naravo in njenimi skrivnostnimi, božanskimi silami, bodisi tistimi, ki so prinašale zdravje in blagostanje, bodisi zlimi. Človek je bil v neposrednem stiku z naravo in od nje tako ali drugače močno odvisen. Zanimivo je, da so božanstva, ki so nam znana z venetskih napisov, oz. z latinskih napisov iz venetskih svetišč in kulturnih prostorov, pogosto ženska božanstva, katerih izvor sega morda v nekaterih primerih celo v predindoevropsko obdobje. Znanih je več venetskih boginj, tako npr. Trumusijat- iz Lâgole in druge, katerih imena se niso ohranila, najbolj znana pa je gotovo venetska Reitia, čaščena predvsem v mestu Ateste (zdaj Este). Častili so jo možje in žene in na osnovi zelo različnih votivnih predmetov, najdenih v njenem svetišču, lahko sklepamo, da je bila značilnost njenega kulta mnogovrstnost. Bila je zavetnica ritualov, ki so bili povezani z odraščanjem, dalje ženitvenih običajev, zaščitnica živali, prinašalka plodnosti, verjeli so v njene zdravilne moči in pre-roško moč. V 2. stol. pr. Kr. ali celo še bolj zgodaj, so jo začeli enačiti z Minervo.⁵⁷

Zanimivo je, da nobenega posvetila Ekorni ni dala postaviti ženska; to utegne biti zgolj slučaj, gotovo pa je, da ni bila posebej zavetnica žena, oz. tipično ženskih opravil.

Lokalna božanstva, ki so poznana iz Istrije in Liburnije, so tudi največkrat ženska boštva: *Eia Augusta* je znana iz Pole in Nezakcija,⁵⁸ in zelo verjetno, kot *Heia*, tudi z otoka Cise (Paga); na posvetilnem napisu jo je dedikantinja izenačila z znano boginjo *Bona Dea*.⁵⁹ *Ika Augusta*, ki je dokumentirana v Flanoni, naj bi bila boginja vodnega izvira, vendar, kot kažete posvetili iz Pole, to verjetno ni bila njena edina funkcija.⁶⁰ Zelo verjetno je bil njen kult raznovrstnejši, podobno kot kultu venetskih boginj. Sentona je znana z oltarjev, ki so bili odkriti na liburnijskem območju, med Alvono in Flanono, pa tudi z oltarja iz istrske vasi Katun.⁶¹

⁵³ J. Šašel, *Kronika* 7 (op. 11), 118. A. Melik, *Ljubljansko mostiščarsko jezero in dediščina po njem*, Ljubljana 1946, 107 ss.

⁵⁴ Giulia Fogolari, v: Ead., A. L. Prosdocimi, *I Veneti antichi. Lingua e cultura*, Padova 1988, 169–171; A. Mastrocinque, *Sanctuari e divinità dei Paleoveneti*, Padova 1987.

⁵⁵ A. L. Prosdocimi, Un frammento di Teopompo sui Veneti, *Mem. Acc. Patav.* 76 (1963–64), 201–223; Mastrocinque (op. 54), 129 ss. Glej tudi C. Voltan, L'offerta rituale alle «cornacchie» presso i Veneti, *Archivio Veneto* ser. V, 125 (1985), 5–34.

⁵⁶ R. Katičič, Diomed na Jadranu, *Godišnjak* 27, *Centar za balkanološka ispitivanja* 25 (1989), 39–78; Mastrocinque, *Sanctuari* (op. 54), 79 ss.

⁵⁷ A. Mastrocinque, *Sanctuari* (op. 54), *passim*; C. B. Pascal, *The Cults of Cisalpine Gaul* (Coll. Latomus, vol. 75), Bruxelles 1964, 112 s.

⁵⁸ A. Degrassi, Culti, dell'Istria preromana e romana, *Scritti vari di antichità*, 159 ss.; *In. It. X*, 1, št. 3, 659, 660; Vesna Girardi-Jurkić, La continuità dei culti illirici in Istria durante il periodo romano, *Atti del Centro di ricerche storiche di Rovigno* 14 (1983–84), 8 s.

⁵⁹ *ILJug.* 260.

⁶⁰ Degrassi, *ibid.* (op. 58); *ILJug.* 415 (Pola); *CIL* III, 3031 (Flanona).

⁶¹ V. Girardi-Jurkić (op. 58), 12 s. Glej tudi *ILJug.* 448.

Iria Venus je dokumentirana v Karlovičih,⁶² *Venus Anzotica* pa v Enoni v Liburniji.⁶³ Manj znane so še istrijska *Seixomnia Leucitica* iz Karojbe, liburnijska *Latra* in druge, katerih lastnosti nam niso znane.

Ekorna se lepo vklaplja v panteon lokalnih severnojadranskih ženskih božanstev, vendar se loči od drugih, vsaj tako se zdi, po večjem vplivu, ki ga je imela na prebivalstvo, in po tem, da je niso nikoli enačili z nobeno od grško-rimskih boginj. Samobitna je igrala veliko vlogo v vsakdanjem življenju emonskih prebivalcev. Na to kaže predvsem relativno veliko število posvetil, ki so ji jih dali postaviti ljudje iz vseh družbenih slojev, od najnižjih do najvišjih. Lahko, da je bila barjanska boginja, lahko, da je bila posebna zavetnica trgovcev in obrtnikov, brez dvoma pa je bila več kot le eno od tega – njena vloga je bila kompleksnejša. Žal je ni mogoče določeneje opredeliti, gotovo pa njen vpliv ni bil nič manjši kot vpliv kakšnega mogočnega Genija *loci*.

⁶² Degrassi (op. 58), 160; V. Girardi-Jurkić (op. 58), 14; *CIL* III, 3033 (Mommsen napis napačno pripiše k flanon-skim) = *In. It.* X, 3, št. 197.

⁶³ *AE* 1938, 31; 1940, 6. Glej tudi *Nin*, *povijesni i umjetnički spomenici*, Zadar 1979, 73–7; prim. J. J. Wilkes, *Dalmatia*, London 1969, 310.

Summary

THE GODDESS AECORNA IN EMONA

Marjeta Šašel Kos

The author has presented all the extant epigraphical evidence about the local Emonian goddess Aecorna and reached the conclusion that she fits well into the Pantheon of local North-Adriatic female deities, although she is distinguished by the other goddesses by the greater impact she exercised upon the local inhabitants. This is indicated both by the fact that her worship survived well into the Roman period, and that the number of dedications to her is relatively great. Moreover, they were erected by persons of every social position, from slave or freedman to officer of equestrian order.

ARHEOLOŠKI VESTNIK

Osrednjo slovensko arheološko revijo izdajata Inštitut za arheologijo Znanstvenoraziskovalnega centra SAZU in Slovenska akademija znanosti in umetnosti. V Arheološkem vestniku (AV) so objavljeni rezultati arheoloških raziskovanj na vzhodnoalpskem in zahodnobalkanskem prostoru. Predstavljena so najdišča in premične najdbe iz vseh arheoloških dob.

Preko 900 izvodov Arheološkega vestnika zamenjuje Biblioteka SAZU z ustanovami iz vsega sveta (akademijami, univerzami, arheološkimi inštituti, muzeji, spomeniškovarstvenimi zavodi), s čimer pridobi letno najmanj toliko izvodov dragocenih tujih znanstvenih publikacij, in sicer ne le arheoloških, ampak tudi zgodovinskih in umetnostnozgodovinskih.

Starejši letniki AV so večinoma že pošli, novejše pa lahko kupite v knjigarni Cankarjeve založbe v zgradbi Slovenske matice, Kongresni trg 7, Ljubljana. Cena letnika 42, 1991, ki je izšel v večjem formatu in trdi vezavi, znaša 1940 SLT.

Andrej Moritsch

»SLOVENCİ« IN »NEMCI« V KOROŠKIH MESTIH 1850–1940

Izdelano v okviru projekta o negospodujočih etničnih skupinah v Evropi, ki ga je organizirala in vodila European Science Foundation. Angleško besedilo je izšlo v publikaciji *Comparative Studies on Governments and Nondominant Ethnic Groups in Europe 1850–1940* (Dartmouth Publishing Company / Gower Publishing Group, Aldershot, England) in sicer v 8. knjigi (*Ethnic Identity in Urban Europe*), 1992.

I. Problematika

Odločilno pomanjkanje dosedanjih zgodovinskega razlag narodnostne problematike na Koroškem se izraža v nediferencirani zgodovinski uporabi pojmov »Slovenci« in »Nemci«. Šele proces narodnostne diferenciacije v drugi polovici 19. stoletja je pričel ustvarjati iz širšega slovensko govorečega prebivalstva južne Koroške narodnostno zavedne Slovence in iz nemško govorečih Korošcev množico Nemcev. Zgodovinsko tehtna analiza mora upoštevati, da je narodnostna zavest rezultat procesa omejitve in razmejitve med prehodom k moderni, komunikativni in z državnostjo prežeti družbi. Socialni in politični faktorji so tisti, ki se polastijo etničnih, jezikovnih, verskih in drugih kriterijev, da bi uveljavili svoje interese nad procesom narodnostne diferenciacije. Pri tem pa je nacionalna integracija posamezne družbene skupine zajela v različnem času, z različno intenzivnostjo in tudi z različnimi motivi. Biti Slovenec je na Koroškem leta 1850 pomenilo nekaj drugega kot leta 1920 ali 1940 in za nemško govorečega kmeta je bila nemška identiteta nekaj drugega kot za državnega uradnika ali podjetnika.

Ravno na južnem Koroškem lahko posebno dobro sledimo problematiki procesa narodnostne diferenciacije, ker pomembnega dela slovensko govorečega prebivalstva tudi na višku narodnostne prisilne solidarizacije po priključitvi Avstrije k Hitlerjevi Nemčiji 1938 ni bilo mogoče vključiti niti v nemštvo niti v slovenstvo. Za to »nedognano narodnost«¹, ki so jo označevali tudi kot »Nemcem naklonjene Slovence«, so iz zadrege iznašli v času, ko si posameznika niso mogli več predstavljati izven nacionalnih kategorij, ker je vsakdo moral pripadati eni narodnosti, novo narodnost, vindišarje. Pod tem pojmom so razumeli tiste, ki so sicer govorili slovensko narečje, ampak iz kakršnikoli razlogov niso hoteli biti »nacionalni Slovence«.

Prikazovanje v tem prispevku ne bi bilo ustrezno, če bi ostalo omejeno na ravnanje »Slovencev« in »Nemcev« v preiskanih urbanih koroških centrih. Pomembneje je ugotoviti, kako je potekal proces narodnostne diferenciacije in kakšen vpliv so nanj imele institucije oblasti. Poprej je treba opozoriti na težave s terminologijo, ki so se pokazale pri tem načinu opazovanja. Vsebinska pojmov »Slovenci« in »Nemci« se je v obravnavanem času večkrat spremenila. Iz časa narodnostnih bojov izvirajoča, narodnost absolutizirajoča terminologija je kaj malo primerna, da bi se približala procesu nacionalizacije širšega ljudstva.

II. Raziskovalna metoda

Pričujoči prispevek je povzetek najpomembnejših izsledkov več posameznih raziskav, ki so bile narejene v treh urbanih koroških naseljih.² Načrtujemo obsežno publikacijo teh razi-

¹ Ta pojem, ki se neredko pojavlja v strokovni literaturi, je tipičen za nacionalistično mnenje, da je pripadnost narodu oz. narodnosti neizogibna.

² H. Rumpler, *Katholische Kirche und Nationalitätenfrage in Kärnten – das Klagenfurter Priesterseminar als zentrale Ausbildungsstätte für die slowenische Intelligenz*. W. Drobisch, *Das slowenische Vereinswesen in Klagenfurt 1848–1938*. Vereine als Träger der nationalen Selbstbehauptung bzw. Assimilation der Slowenen. E. Polte, *Die Bedeutung des mittleren Fachschulwesens der Stadt Klagenfurt: Lehrerbildungsanstalt, Ackerbau-, Handels- und Gewerbeschule*. B. Tomaschek, *Die politische und sprachlich-ethnische Entwicklung Ferlachs 1840–1945*. P. Oberdammer, *Die wirtschaftliche Entwicklung Ferlachs 1840–1945*. T. Wiltner, *Die Stadt-Umland-Beziehungen Ferlachs zu den benachbarten Gemeinden 1840–1945*. B. Kuhar, *Die politische und sprachlich-ethnische Entwicklung Eisenkappels 1840–1945*. – Studija o Železni Kapli še ni toliko napredovala, da bi lahko rezultate zbrali v tem prispevku. Pač pa smo v splošnem delu upoštevali predhodna spoznanja. V obširnejši publikaciji (*Vom Ethnos zur Nationalität. Der nationale Differenzierungsprozeß am Beispiel ausgewählter Orte in Kärnten und im Burgenland*. Hrsg. Andreas Moritsch. (= Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit, 18/1991) je zanimiv predvsem politični faktor v procesu narodnostne diferenciacije na primeru Železne Kaple.

skav. Tukaj lahko podamo le najvažnejše izsledke raziskave o Celovcu in Borovljah. Ti dve mesti sta bili izbrani zato, ker sta po velikosti, funkcijah in urbanem razvoju čisto različni. Celovec leži ob robu slovensko govorečega ozemlja, vendar je bil še 1850 skoraj popolnoma obdan s slovensko govorečimi vasmí. Ker je število prebivalcev v deželnem glavnem mestu preveliko, ni bilo mogoče izvesti diferencialne analize na podlagi gospodinjstev kot v Borovljah. Raziskava se je zožila na dva vidika: jezikovno-etnično zadržanje priseljencev iz slovensko govorečih področij in funkcije, ki naj bi jih Celovec kot deželno glavno mesto dvojezične dežele izpolnil za slovensko narodnostno gibanje. Zelo podrobno smo lahko proučili Borovlje, edini razvijajoči se obrtno-industrijski center na slovensko govorečem ozemlju. Za vsako gospodinjstvo od leta 1830 naprej smo nastavili kartotечно kartico. Na to smo potem vnesli iz različnih virov socialnogospodarske, politične in jezikovno-etnične podatke o članih gospodinjstva³. Podatke smo obdelali v Centru EDV dunajske univerze na velikem računalniku IBM s pomočjo statističnega programskega paketa SPSSX (Statistical package for Social Sciences X). Ker smo v raziskavo vključili tudi podeželsko-agrarne občine iz sosesčine Borovelj⁴, smo tako pridobili nova spoznanja glede odnosov med mestom in okolico v procesu narodnostne diferenciacije.

III. Okvirni pogoji

Če se je na južnem Koroškem do druge polovice 19. stoletja govorilo o Slovencih in Nemcih, potem so bili Slovenci zmeraj podeželsko in Nemci mestno prebivalstvo. To je osupljivo že zaradi tega, ker je dobršen del prebivalcev mest in trgov, vključno z deželnim glavnim mestom Celovcem, prihajal iz slovensko govoreče okolice. Dejstvo je, da je bil jezik trgovine, obrti, uprave, sodstva in predvsem celotne pismenosti že stoletja nemški. Tudi je slovenski knjižni jezik, primeren za omenjena posvetna področja, do sredine 19. stoletja šele nastajal. To je potekalo s težavo zaradi tega, ker so se slovenska narečja precej razlikovala eno od drugega in posebno na Koroškem imela številne nemške izposojenke, ki jih tudi očiščevalni napori ob ustvarjanju knjižnega jezika niso mogli izpodrinuti. Ker so bila slovenska narečja sposobna pokriti le kmečko in religiozno življenjsko področje, je razumljivo, da so slovensko govoreče osebe, ki so prišle v mestno okolje, hitro prevzele temu okolju primeren nemški jezik. Vendar je narobe, če nacionalistično zgodovinopisje govori o »nemških« mestih na »slovenskem« ozemlju. Meščani mest in trgov so pač znotraj svojega življenjskega področja uporabljali nemški jezik, so pa morali obvladati krajevno slovensko narečje, da bi lahko kot trgovci, rokodelci in obrtniki komunicirali s samo slovensko govorečim prebivalstvom okolice in da bi lahko preživeli. Isto velja za plemstvo, napačno označeno kot »nemško«, katerih simbioza s slovensko govorečimi kmeti je zahtevala poznavanje njihovega jezika. Meščanstvo in plemstvo je bilo v veliki meri dvojezično in je šele med procesom narodnostne diferenciacije prevzelo nemško narodnostno zavest.

Do revolucije 1848 je bil začetek procesa narodnostne diferenciacije na Koroškem pretežno brez konfliktov. Nemško govoreče meščanstvo je videlo v začetkih slovenskega narodnostnega gibanja zaveznika v boju proti absolutizmu in plemstvo je podpiralo slovenski jezik, da bi s tem podprlo svoje stanovsko-federalistične interese proti dunajskemu centralizmu. Že v predmarcu pa so se kazala tista osnovna nasprotja, ki so vodila k ostri konfrontaciji med nemškim in slovenskim narodnostnim gibanjem, kakor je trajala vse obdobje, zajeto v raziskavi. Katoliška duhovščina, ki je izhajala iz slovensko govorečega kmečkega prebivalstva, z njim komunicirala v njegovem jeziku in bila prežeta z romantičnim narodnim in jezikovnim navdušenjem, je pričela gledati v slovenskem knjižnem jeziku orodje, s katerim bi lahko zava-

³ V 1830-tih letih so na Koroškem uvedli franciscejski kataster zaradi odmere zemljiškega in hišnega davka. Prvič so bili nekoliko natančneje zajeti gospodarski in socialni podatki glede na površine. Prim. A. Moritsch, *Der Franziszeische Kataster und die dazugehörigen Steuerschätzungsoperatte als wirtschafts- und sozialhistorische Quellen*. *East European Quarterly* 3 (1969) 438–448.

⁴ Spodnje Borovlje in posebno kraj Glinje. Prim. A. Moritsch, G. Baumgartner: *The Process of National Differentiation within Rural Communities in Southern Carinthia and Southern Burgenland 1850–1940*. Delo bo izšlo v Angliji (Dartmouth Publishing Company / Gower Publishing Group, Aldershot) v Vol. 7 (*Roots of Rural Ethnic Mobilisation*) publikacije *Comparative Studies on Governments and Non-dominant Ethnic Groups in Europe (1850–1940)*, ki so jo pripravili v okviru European Science Foundation.

rovala zelo verno, dinastiji zvesto, katoliško slovensko govoreče prebivalstvo pred revolucio-narnimi, demokratičnimi in cerkvi sovražnimi vplivi, kakor so bili razširjeni v nemškem jezi-ku.⁵ S tem je seveda mogla imeti uspeh le pri kmečkem prebivalstvu. Meščani mest in trgov, inteligenca in tudi del vaške buržoazije, ki so stremeli po emancipaciji in politični participaciji, niso bili dovzetni za to vrsto slovenstva. Zаметki liberalnega slovenskega narodnostnega gi-banja, ki bi narodno identiteto instrumentaliziralo za socialno in politično emancipatorske namene in jih ne bi podrejalo konservativni ohranitvi sistema, so bili na Koroškem le leta 1848 in 1869/71 v taborskem gibanju.⁶ Dvojezično meščansko prebivalstvo se je zato v procesu narodnostne diferenciacije lažje obrnilo k »napredni« nemški kot h »konservativni« slovenski strani.

Prvič so bile kretnice za implantacijo narodnostne zavesti v široke ljudske kroge narav-nane z revolucijo 1848. Že v maju 1848 je bila materinščina razglašena v šolah kot učni jezik in v ustavi so bile narodom (Volkstämme) zagotovljene narodnostne pravice. V eri neoabso-lutizma je režim ugodil narodnim željam prebujajočih se narodnosti, ki so 1848 v nasprotju z Madžari in Nemci pokazale svoj interes za obstoj Donavske monarhije. Za Slovence in posebno za južno Koroško je bilo bistveno, da je bila katoliška cerkev do 1867/68 tesno pove-zana z državo. Že 1852 so v Celovcu ustanovili Mohorjevo društvo, pozneje Mohorjevo druž-bo. V preskrbi slovensko govorečega prebivalstva z ljudskim leposlovjem, v katerem sta bili glavni temi katoliška pobožnost in habsburški patriotizem, je dosegla skoraj monopol. V zad-njih dveh desetletjih habsburške monarhije je bilo vsako tretje do četrto gospodinjstvo na juž-nem Koroškem član Mohorjeve družbe, ki je po katoliških duhovnikih prinašala ljudem letni knjižni dar.⁷ Enako pomembno je bilo cerkveno šolsko nadzorstvo do leta 1868. Učni jezik je bil tisti jezik, ki se je uporabljal tudi v cerkvi, torej na deželi kot tudi v manjših urbanih nase-ljih večinoma slovenski. Učitelji so bili v veliki meri odvisni od cerkve. Večinoma so opravljali tudi službo mežnarja in organista, bili skrajno slabo plačani in njihovo poučevanje je kontro-lirala duhovščina.

Vedno močnejša tendenca slovenske katoliške duhovščine, da bi uveljavila slovenski knjižni jezik, je morala najprej naleteti na odpor meščanov v mestih in trgih. Tu je prišlo že pred liberalnim prevzemom oblasti 1867 do narodnostnih navzkrižij, ker so bile oblastvene funkcije, ki jih je prej imela zemljiška gosposka, koncentrirane v mestih in trgih. Naraščajoče število uradnikov in inteligence svobodnih poklicev, katerih jezik je bil nemški, se je naselilo v osrednjih krajih. Ko je z liberalno volilno zmago 1867 decembrska ustava vpeljala meščanske svoboščine, se je postavila organizacija političnega življenja na široko osnovo. Ustanovljena so bila številna društva z naraščajočo narodnostno naravnostjo, cerkev je bila ločena od države in je izgubila predvsem svoj vpliv na šolo in učitelje. Ti so dobili bistveno boljšo izobrazbo, zvi-šali so jim plačo in liberalci so jih zavestno emancipirali od duhovščine. Do dokončne politične izgube moči cerkve po priključitvi Avstrije k Hitlerjevi Nemčiji sta si na južnem Koroškem stala nasproti slovenski katoliški duhovnik in nemški učitelj. Šola in cerkev sta postala poli-tična in nacionalna antagonist. Slovenska katoliška duhovščina se je vedno bolj obračala h kmečkemu prebivalstvu, ki ga je od konca 1880-ih let organizirala socialnogospodarsko v zadruge, versko in kulturno v društva in politično v 1890 ustanovljeno »Katoliško politično in gospodarsko društvo za Slovence na Koroškem«. Ta edina politična organizacija koroških Slo-vencev je bila svetovnonazorsko preveč konservativno-klerikalna in socialno preveč pode-želska in usmerjena k majhnim in srednjim kmetom, da bi lahko prodrla v meščanske in delavske sloje. Slovensko-nemško nasprotje je s tem postalo tudi nasprotje med vasjo in mestom. Posebno ko so se slovenske organizacije od preloma stoletja priključile vsesloven-skim krovnim združenjem v Ljubljani in s tem zastavile integracijo podeželskega prostora južne Koroške v slovensko narodnostno ozemlje, se je prebivalstvo mest čutilo zadeto v živo in je reagiralo z močnim nemškim nacionalizmom.

⁵ Prim. A. Moritsch, *Zgodovinsko ozadje ustanovitve Družbe sv. Mohorja v Celovcu. 130 let Družbe sv. Mohorja v Celovcu*. Zbornik, Celovec 1983, str. 151 s.

⁶ J. Pleterški, *Narodna in politična zavest na Koroškem. Narodna zavest in politična orientacija prebivalstva slovenske Koroške v letih 1848–1914*. Ljubljana 1965, str. 29–36, 164–204.

⁷ A. Moritsch, *Deutsche und Slowenen in Kärnten. Das nationale Bewußtsein in Kärnten in der zweiten Hälfte des 19. Jahr-hunderts*. Österreichische Osthefte 18, (1970), 240.

Narodnostno trenje je doseglo višek po razpadu habsburške monarhije, ko je prebivalstvo 1920 v plebiscitu moralo odločiti, ali naj južna Koroška pripade Republiki Avstriji ali Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev. Čeprav so v glasovalni coni 1910 ugotovili le pri 33% prebivalstva nemščino kot občevalni jezik, se je 60% odločilo za Republiko Avstrijo. Zanimivo je, da je bil v mestih in trgih delež glasov za Kraljevino SHS deloma eklatantno višji kot delež slovenskega občevalnega jezika pri ljudskem štetju 1910. Nasprotno pa je bilo v podeželskih občinah.⁸

Prva avstrijska republika se je imela za nemško nacionalno državo. Kot v vseh državah, temelječih narodnem principu, so narodnostno manjšino čutili kot nezdružljivo z državotvornim »narodnim telesom« (Volkskörper). Da bi tuj narodnostni element naredili neškodljiv, so ga z vsem poudarkom asimilirali, in v kolikor se ga ni dalo asimilirati, so ga izolirali.⁹ Med tem ko je na podeželju število tistih, ki so 1923 navedli slovenščino kot jezik, v katerem mislijo, ali so se 1934 čutili kot pripadniki slovenskega kulturnega kroga, naglo upadlo, je ostal delež Slovencev v mestih in trgih, kjer je bil že vedno majhen, razmeroma stalen. Ker so bile zaradi državne meje odrezane od vsenarodnih združenj, so se morale slovenske organizacije na Koroškem na novo organizirati. Na vseh področjih je ostalo vodstvo v rokah katoliških duhovnikov. To je bil tudi vzrok za zmanjšanje pritiska v dobi klerikalnega avtoritativnega režima 1934–1938. Nemškonacionalistične končne rešitve slovenskega vprašanja na Koroškem so se z vso doslednostjo lotili nacionalsocialisti šele 1941, ko so odpadli zunanje politični oziri glede Jugoslavije kot možnega zaveznika. V eni prvih izselitvenih akcij so 1942 pregnali okoli 1000 »zavednih Slovencev«.

IV. Primerjalni študiji: Celovec in Borovlje

1. CELOVEC

Za mikrostrukturalno analizo je bilo za to raziskavo koroško deželno glavno mesto preveliko, ne glede na to, da zanj ni bilo na razpolago potrebnih virov. Na prvo vprašanje po obstoju oziroma formiranju Slovencev kot narodnostne skupine v Celovcu zato ni bilo mogoče podrobneje odgovoriti.

Že na začetku je bilo rečeno, da je bil Celovec v sredini 19. stoletja še v veliki večini obdan s slovensko govorečimi naselbinami in da je precejšen del priseljencev prihajal iz slovensko govorečega področja. Nekateri dokumenti iz tega časa dokazujejo tudi visok delež slovensko govorečega prebivalstva v mestu. V nekem prepisu originalnih podatkov leta 1846 izvedene raziskave K. Czoerniga o jezikih v Habsburški monarhiji je bilo tako o 12054 prebivalcih mesta kot 1219 prebivalcih štirih predmestij rečeno da govorijo vindišarsko (windisch), nemško in kranjsko (slovensko).¹⁰ Napačno bi bilo iz tega sklepati, da sta bili dve tretjini Celovčanov Slovenci. Drži pa, da je bil pretežni del prebivalcev Celovca dvojezičen in da jih ni malo obvladalo tudi slovenski knjižni jezik (kranjščino). V istem viru je podrobneje rečeno, da je bilo v vseh štirih celovških predmestjih služéce in revnejše prebivalstvo skoraj v celoti »slovensko« in da so bili tudi nekateri predeli mesta naseljeni s »Slovenci«, »seveda spet v nižjem razredu, ki ne šteje«.¹¹ Kot za Slovence tipične obrti so omenjeni izvoščki, trgovina z moko, mesarska in špeharska obrt ter točenje piva.¹² 1867 je nemški liberalec D. Spitzer zapisal: »Celovec je docela nemško mesto, ampak že pred mestnimi vrati postane jezik težak in daje le še slovenske glasove.«^{12a}

Prva podrobnejša statistična raziskava jezikovnih razmer je bila leta 1880. Do zadnjega štetja prebivalstva v Avstroogrski 1910 so vpraševali po »občevalnem jeziku«, to je jeziku, katerega se oseba »v vsakdanjem občevanju« poslužuje. Čeprav je po previdni oceni 1880 še vsaj polovica prebivalcev Celovca s predmestji govorila slovenski jezik oziroma enega njegovih

⁸ A. Moritsch, Die wirtschaftliche und soziale Lage der Kärntner Slowenen und deren Einfluss auf die Volksabstimmung 1920. H. Rumpler (Hrsg.), »Kärntens Volksabstimmung 1920«. Klagenfurt 1981, str. 215–231.

⁹ A. Moritsch, Die Kärntner Slowenen von 1918 bis 1945. Integratio 11–12, (1979), 89–98.

¹⁰ B. Grafenauer, Czörnigova etnografska statistika in njena metoda. Razprave SAZU I, str. 130.

¹¹ Narodna in univerzitetna knjižnica Ljubljana. Zapuščina Kozler. Te podatke, ki dopolnjujejo Czörnigovo štetje, je okrog 1850 posredoval duhovnik Andrej Einspieler, eden takratnih nosilcev slovenskega narodnega gibanja na Koroškem, kartografu P. Kozlerju.

¹² Ibid.

^{12a} D. Spitzer, Wiener Spaziergänge 2. Hrsg. W. Obermaier. Wien 1987, str. 59.

narečij, je navedlo v sodnem okraju Celovec mesto samo 629 (3,4%) od 18747 oseb slovenščino kot občevalni jezik.¹³ Pri naslednjih ljudskih štetjih jih je bilo 1890 3,7% (723 od 19756), 1900 6,9% z vojaštvom (1671 od 24284) in 1910 2,1% brez vojaštva in 6,1% z vojaštvom (1761 od 28911). Ti podatki nikakor niso dokaz za vedno znova poudarjeni »nemški značaj«¹⁴ mesta, temveč samo izražajo, da so njegovi številni dvojezični prebivalci popolnoma po pravici navedli slovenščino kot jezik svojega »vsakdanjega občevanja«. Za osebe, ki so navedle slovenščino kot občevalni jezik, lahko vsekakor domnevamo, da so bile narodno zavedni Slovenci. To so bili predvsem v Celovcu stanujoči funkcionarji slovenski kulturnih, političnih in gospodarskih organizacij. Dalje je to bila najverjetneje večina duhovščine, ki je v pretežni meri prišla iz slovensko govorečega področja in je bila narodno zavedna v klerikalnokonservativnem smislu. 1900 in 1910 ugotovljen visok delež slovensko govorečih vojaških oseb pove, da so bile v precejšnjem delu rekrutirane iz slovensko govorečih področij.

Če se je tudi prebivalstvo Celovca posluževalo nemškega občevalnega jezika, je vendarle izdajala uporaba slovenskega jezika na verskem področju, da so številni mestni prebivalci prej ko slej slovensko govorili. Škofijski šematizmi izkazujejo pred I. svetovno vojno od štirih celovških župnij samo stolno in mestno župnijo kot nemško govoreči. Nasprotno pa sta bili fari Sv. Ruperta in velikovškega predmestja vodeni kot dvojezični in stanovska cerkev Sv. Duha (uršulinska cerkev) je imela tudi slovenskega pridigarja.¹⁵

Čeprav je še 1910 31,8% prebivalcev Celovca izhajalo iz slovensko govorečih področij¹⁶, je po letu 1918 upadal delež tistih, ki so se izrekli za slovenski jezik. 1923, ko so popisovali najbolj tekoče govorjeni jezik, v katerem se navadno tudi misli, je le še 1,6% Celovčanov govorilo slovensko in 1934 jih je še 1,3% pripadalo slovenskemu »kulturnemu krogu«. Skupine teh oseb najbrž niso bile druge kot pred 1918.

Temeljno vprašanje, ki ga moramo postaviti spričo teh podatkov, se mora glasiti: Kako to, da slovenskemu nacionalnemu gibanju v teku procesa narodnostne diferenciacije ni uspelo večjemu delu slovensko govorečega oziroma dvojezičnega prebivalstva Celovca vzbuditi močno narodnostno zavest tako, da bi se pri štetjih po jeziku, ki so vse bolj postajala štetja narodnostne pripadnosti, izreklo slovensko narodnost?

Prebivalstveni in jezikovni razvoj Celovca 1846–1934^{a)}

Leto	prisotno prebivalstvo		
1846	12054	vindiš-nemški-kranjski	
		občevalni jezik	
		nemški	slovenski
1880	18747	17119	629 (3,4%)
1890	19756	18134	723 (3,7%)
1900	24284 ^{b)} 21630 ^{c)}	21503 20344	1671 (6,9%) 438 (2%)
1910	28911 ^{b)} 25823 ^{c)} 27343 ^{d)}	25582 24241 20582	1761 (6,1%) 595 (2,3%) 6761 (24,7%)
		najbolj tekoč jezik	
1923	27423	26803	428 (1,6%)
		pripadnost kulturnemu krogu	
1934	29671	29110	429 (1,4%)

^{a)} Podatki vzeti iz del: B. Grafenauer, Narodnostni razvoj na Koroškem, Koroški zbornik, Ljubljana 1946, str. 167, 178, 199; Gemeindelexikon von Kärnten, Wien 1905, str. 2; Spezialortsrepertorium der österreichischen Länder. Bd. Kärnten. Wien 1917, str. 1.

^{b)} z vojaštvom

^{c)} brez vojaštva

^{d)} Privatno štetje Katoliškega političnega in gospodarskega društva za Slovence na Koroškem.

¹³ B. Grafenauer, Narodnostni razvoj na Koroškem od srede 19. stoletja do danes. Koroški zbornik. Ljubljana 1946, str. 167, 178.

¹⁴ Npr. E. Nußbaumer, Geistiges Kärnten. Klagenfurt 1956, str. 454.

¹⁵ Cit. po H. Rimplerju – Podatki iz škofijskih šematizmov.

¹⁶ Grafenauer, Narodnostni, str. 174.

Treba je povedati, da se v celovških osnovnih šolah ni bilo mogoče učiti slovenščine. V že citiranem poročilu Kozlerju je Einspieler izrazil svoje začudenje ob preživetju slovenskega jezika v celovških predmestjih, ker so otroci obiskovali izključno nemške šole v mestu.¹⁷ Od državnega zakona o osnovni šoli leta 1869, ko so v slovensko govoreče področje uvedli tako imenovane »utrakvistične šole«¹⁸, katerih cilj je bil posredovanje nemškega jezika, se je tudi na deželi dvojezičnost hitro razširila. Priseljenci v Celovec so torej bolj ali manj obvladali nemški jezik. Ker so v veliki večini pripadali od mezde odvisnim socialnim spodnjim slojem, se niso prilagodili le jezikovno, temveč, če je bilo potrebno, tudi po narodnostni usmeritvi neprostovoljno ali prostovoljno nemškemu gornjemu sloju. V kolikor so bili politično organizirani v socialni demokraciji, so bili od te strani, posebno, ko je 1918–1920 šlo za državno pripadnost južne Koroške k Republiki Avstriji ali h Kraljevini SHS, usmerjeni v nemško avstrijsko smer. Predvsem pa je bila – v nasprotju z mesti na spodnjem Štajerskem, na Kranjskem in posebno v Trstu – množica slovensko govorečih priseljencev v gospodarsko le malo razvijajoči se Celovec premajhna, da bi se lahko oblikoval slovenski proletarijat.

V kolikor je šlo pri slovensko govorečih priseljencah za socialne povzpeticke, so dobili izobrazbo v nemškem jeziku, so bili vseskozi liberalno naravnani in se že zaradi tega niso mogli vključiti na Koroškem v popolnoma klerikalnokonservativno slovensko narodno gibanje. Tako so, z majhnimi izjemami, preostali za konstituiranje narodno zavedne slovenske skupine samo slovenski duhovniki, številni pripadniki redov in osebje slovenskih organizacij.

Narashajajoča dvojezičnost podeželskega prebivalstva, ki je obiskovalo mesto, je prihranila meščanom znanje slovenskega jezika. Nepotrebno ga je bilo negovati in že potomci slovensko govorečih priseljencev ga niso več obvladali.

Kot deželna prestolnica je bil Celovec center dvojezične dežele. Ustava je zagotavljala enakopravnost vseh »narodnosti« v monarhiji. Torej bi moral tudi Celovec izpolnjevati naloge središča za koroške Slovence. Tukaj so izobraževali tiste uradnike, učitelje in duhovnike, ki bi naj prevzeli službo v slovensko govorečih področjih. Tukaj je bil oziroma bi naj bil sedež slovenskih centralnih gospodarskih, političnih in kulturnih organizacij. Odgovor na vprašanje, kako je koroško deželno glavno mesto to funkcijo izpolnilo, nam dovoljuje vpogled v odnos oblasti do etničnih manjšin.

Ker sta šola in učitelj poleg duhovščine igrala v procesu narodnostne diferenciacije na Koroškem glavno vlogo, zasluži izobraževanje učiteljev posebno pozornost. Do državnega osnovnošolskega zakona 1869 učitelji niso bili le slabo plačani, temveč tudi slabo izobraženi. Vendar pa so bili v slovensko govorečih področjih pod cerkvenim nadzorstvom sposobni posredovati otrokom tudi slovenski knjižni jezik. 1869 so v Celovcu ustanovili štiriletno učiteljsko šolo. V njem je bilo sicer tedensko šest ur slovenskega jezikovnega pouka, vendar pa niti za slovensko govoreče učence ni bil obvezen.¹⁹ Včasih je sicer bilo več prijav tudi nemško govorečih učencev za pouk slovenščine, toda zanimanje je bilo kratkotrajno. V 1880. letih je zapustilo učiteljsko šolo le štiri do šest absolventov z zadovoljivim znanjem slovenščine.²⁰ Na interpelacijo slovenskega deželnega poslanca Franca Grafenauerja v letu 1898 je koroški deželni šolski nadzornik odgovoril, da bi bilo v utrakvističnih šolah potrebnih 170 učiteljev z znanjem slovenščine, na razpolago pa jih je samo 100.²¹ Deželni šolski nadzornik ni povedal, da tudi od teh 100 samo del obvlada slovenski knjižni jezik zadovoljivo za pouk. 1906 je pisano v poročilu koroškega deželnega šolskega sveta ministrstvu za bogačastje in uk na Dunaju: »Podmladek učiteljev, večjih slovenskega jezika, ni zadosten. Celo Slovenci po rojstvu (sic!) tajijo svojo narodnost in si pridobivajo učno usposobljenost za nemški učni jezik, da jih ne bi poslali na utrakvistične šole, ki ležijo praviloma v stran od prometa in razen tega zahtevajo večje napore.«²² Če je Nemški Schulverein dal na razpolago 6 štipendij in koroška deželna vlada 2 štipendiji za »Nemce«, da bi dosegli učno usposobljenost v slovenskem jeziku, potem

¹⁷ NUK, zapuščina Kozler.

¹⁸ Na prvi in drugi stopnji bi naj bila slovenščina učni jezik, naučil naj bi se tudi nemški jezik, ki je postal na tretji stopnji učni jezik.

¹⁹ L. Ude, Zgodovina slovenskega pouka na koroških osnovnih šolah od leta 1869 do danes. Osnovna šola na Slovenskem 1869–1969. Ljubljana 1970, str. 202 s.

²⁰ Ibid., str. 200–204.

²¹ Ibid., str. 202.

²² Cit. po E. Polteju – Poročilo deželnega šolskega sveta za Koroško ministrstvu za bogačastje in uk 26. 4. 1906.

se to nedvomno ni zgodilo v podporo slovenskega narodnostnega gibanja. Koroška se je smatrala za nemško kronovino in jezikovna ter personalna politika koroškega deželnega šolskega sveta je bila dosledno protislovenska. Samo ustanovitev posebnega učiteljsišča za učitelje na utrakvističnih šolah z zadovoljivim in obveznim poukom slovenskega jezika – morda tudi posebnega oddelka znotraj učiteljsišča – bi rešila pomanjkanje primernih učiteljev. Vendar o tem niso nikoli razmišljali.

Kako zelo se je situacija po letu 1918 razvijala v škodo Slovencev, je razvidno iz dokumenta, ki ga je vredno citirati. Direktorja celovškega učiteljsišča so 1938 nacionalsocialisti razrešili. Z naslednjo utemeljitvijo je prosil, da bi ostal v službi: »Glede na moje razmerje do (nemške) narodne skupnosti bi pokazal na svoje delovanje pri sprejemu gojencev s slovenskim materinim jezikom, katerih sprejem bi lahko izostal samo takrat, če bi odprli poseben slovenski oddelek na učiteljsišču. Da bi se izognili tej nevarnosti, smo morali vsako leto sprejeti določen odstotek slovenskih gojencev. Gospod deželni svetnik Maier-Kaibitsch²³ lahko potrdi, da sem mu pred vsako sprejemno konferenco poslal imena vseh, ki so prosili za sprejem in ki bi jih lahko imeli za Slovence, ter ga prosil za ugotovitev, ali so zvesti Koroški ali nacionalni Slovenci. Ta poročila smo pri sprejemnih konferencah upoštevali in lahko trdim, da sem s tem služil nemštvu na Koroškem.«²⁴ Taisti mož je bil po letu 1945 deželni šolski inšpektor za srednje šole na Koroškem.

V celotnem tukaj obravnavanem obdobju državno učiteljsišče, odkar je obstajalo, ni bilo v stanju, niti ni hotelo dati na razpolago dovolj učiteljev, usposobljenih za poučevanje v slovenskem jeziku. Pri oblasti ugotovljena tendenca, ne pospeševati širjenja slovenskega knjižnega jezika, temveč ga prej ovirati, se je odražala pri učitelstvu z zelo splošnim odporom proti slovenskemu konservativnoklerikalnemu nacionalnemu gibanju. Upravičen strah, da bi z državnim šolskim zakonom pridobljeni socialni status izgubili in ponovno prišli pod kontrolo cerkve, je vzbudil celo slovensko govoreče učitelje, da so se pridružili nemškoliberalni strani.

Popolnoma drugačna je bila situacija v celovškem semenišču, kjer so se izobraževali duhovniki za krško škofijo in do 1857 tudi za pretežno slovensko govorečo lavantinsko škofijo. Kakor je naraščala pomembnost nemškega jezika kot jezika v deželo vedno bolj prodirajočih uradov in oblasti in jezika modernizirajočega se gospodarskega in javnega življenja, tako je ostala komunikacija v družini, na vasi in na verskem področju slovenska. Za duhovnike je bilo torej potrebno, da so obvladali jezik intimnejših življenjskih področij svojih faranov, posebno, ker je vse do časa med vojnami ne majhen del slovensko govorečih Korošcev le s težavo govoril nemško. V celovškem semenišču so zato imeli slovenske jezikovne tečaje, ki so bili dobro obiskani. Pozornost vzbuja, da je nesorazmerno velik delež semeniščnikov prihajal iz slovensko govorečih področij. Vzrok je tako v globoki vernosti kmečkega slovensko govorečega prebivalstva kot tudi v njihovem skromnejšem premoženju, premajhen, da bi lahko nadarjenim otrokom omogočili dražjo posvetno izobrazbo. Neredko so vsi v župniji prispevali za šolanje iz svoje srede.

Da izobrazba celovških semeniščnikov v slovenskem jeziku vendar najbrž ni bila zadovoljiva, izhaja iz utemeljevanja za ustanovitev lastnega semenišča za duhovniške kandidate lavantinske škofije: »da bi se naučili pridiganja in učenja verouka v materinščini.«²⁵ Šele ko je bil na nacionalno raven transportirani spopad med katoliškimi slovenskimi duhovniki in liberalnimi nemškimi učitelji že v polnem razmahu, je pričelo v 80. letih tudi vodstvo škofije s krškim škofom na čelu zavzemati prononsirano proslovensko držo. Ta se je še stopnjevala v eri bojevitega katolicizma. Sedaj so prevzeli angažirani slovenski duhovniki vodilna mesta v krški škofiji in v semenišču. 1917 je bilo 41 % svetnih duhovnikov na Koroškem narodnostno uvrščenih na slovensko stran.²⁶

²³ Predsednik centralne protislovenske organizacije, koroškega Heimatdiensta (od 1924 Kärntner Heimatbund, od 1957 zopet Kärntner Heimatdienst), SS-Obersturmbannführer, vodja »Volkstumspolitische Stelle« v Celovcu in pristojen za izseljevanje koroških Slovencev.

²⁴ Cit. po E. Polteju – Koroški deželni arhiv, Fasc. IV -1 – 34198 -e.

²⁵ Cit. po H. Rumplerju – Pismo lavantinskega škofa A. M. Slomška z dne 12. 4. 1850 ministrstvu za bogočastje in uk. Allgem. Verwaltungsarchiv MCU 53/206.

²⁶ H. Rumpler, op. 2.

Po plebiscitu 1920 se je situacija bistveno spremenila. Slovenski duhovniki na deželi, ki so ostali – del je Koroško bolj ali manj prostovoljno zapustil – so v omiljeni obliki nadaljevali boj proti naraščajoče agresivnemu nemškemu nacionalizmu, vendar je podpora s strani vodstva škofije izostala. Sicer je bil na semenišču pouk slovenskega jezika obvezen za vse, toda okoliščina, da je stroške za to v splošni finančni stiski prevzel koroški Heimatdienst kot predjem²⁷, dopušča domnevo o nameravani kontroli, podobno kot pri učiteljskihnikih.

O pouku slovenščine na preostalih nadaljevalnih šolah je le malo znanega. V poklicnih šolah so jo imeli včasih kot svoboden predmet. Intenzivneje je bila dodeljena le na gimnaziji, kjer so jo nudili pet ur tedensko.²⁸ Da bi izboljšali svoje poklicne priložnosti kot uradniki, so številni nemško govoreči učenci obiskovali pouk slovenščine. Za slovensko govoreče učence je bila do 60. let obvezna. Potem so prijave v celoti močno nazadovale. Samo do liberalne ere (1867), posebno pa v letih po 1848 so tudi uradniki kazali zanimanje za pouk slovenskega jezika in obiskovali tečaje.

V položaj Slovencev v Celovcu in v funkcijo Celovca kot glavnega mesta dvojezične dežele daje vpogled celovška struktura društev. Že 1848 sta si stala nasproti nemški, liberalni »Kärntner Volksverein« in Slovensko društvo v Celovcu, nemško z jasnimi demokratičnimi tendencami, medtem ko je slovensko sklenilo, da »v svoji sredi ne bo trpelo demokratičnih članov.«²⁹ Njegov cilj je bil »razvoj slovenske narodnosti . . . posebno z izobraževanjem slovenskega jezika in s študijem drugih slovanskih dialektov.«³⁰ Obe društvi sta v neoabsolutizmu zaspali. Leta 1852 pa je bilo mogoče ustanoviti Mohorjevo društvo, ki se je bilo že 1843 brezuspešno poskušalo osnovati.³¹ Hotelo je »slovanskemu narodu (sic!) ohraniti in utrditi pregovorno pripadajoč verski in nraštveni duh, . . . zadovoljiti prebujajoče se veselje do branja z dobro in krepko hrano, in tako slabiti in odvrčati željo in seganje po prepovedanih in škodljivih sadežih.«³² Šele preobrazba Mohorjevega društva 1860 v strumno organizirano katoliško bratovščino je naredila iz institucije najpomembnejšo slovensko založbo z 90512 člani na celotnem slovenskem jezikovnem področju leta 1918. 1900 je imela v Celovcu 225 članov. Na Koroškem so bile poleg verouka Mohorjeve knjige, ki so naredile več za razširjanje slovenskega knjižnega jezika kot je to kdaj koli storila ali hotela storiti šola. Zaradi delovanja zelo aktivne skupine duhovnikov in gimnazijskih učiteljev je bil Celovec v času neoabsolutizma kot center slovenskega kulturnega ustvarjanja vsaj enak Ljubljani.

Prvi in edini poskus organiziranja slovenskih celovških meščanov je bila ustanovitev »Narodne slovanske čitalnice v Celovcu« leta 1863. Kot »družabno–literarno društvo« je hotela med drugim posredovati in negovati slovanske jezike, ker bi »bilo v izredno korist trgovcu, industrialcu, uradniku, rokodelcu, da bi si pridobil temeljito znanje vsaj enega slovanskega idioma, ali če ga obvlada že od rojstva, da se v njem izpopolni.«³³ Pojem »slovanski« v imenu društva tako kot češki in srbohrvaški priimki pri ustanovitvenih članih kažejo na vseslovansko orientacijo. V čitalnici je bila na razpolago periodika v različnih slovanskih jezikih.³⁴ Uspeh tega poskusa je ostal skromen, čeprav je čitalnica »na prijeten način«, namreč v povezavi z družabnimi prireditvami zasledovala svoje cilje. V prvih desetih letih obstoja je članstvo padlo od začetnih 120 na 47, pri čemer se je delež klera in z njim konservativne ustanove povečal. Kratkotrajna oživetev v letih 1870/71 je bila že čisto pod klerikalnim vplivom in je bila usmerjena na slovensko govoreče srednješolce v Celovcu. Medtem ko je v drugih slovensko govorečih deželah iz čitalnic izšlo radikalno nacionalno mladoslovensko gibanje liberalne ere, se je v Celovcu razblinilo zaradi pomanjkanja liberalnih slovanskih potencialov, kar pa je zopet imelo svoj vzrok v močno konservativno orientiranem slovenskem narodnostnem gibanju.

Zakon o društvih 1867 je pač omogočal živahno društveno življenje; v Celovcu nastajajoča slovenska društva so v deželnem glavnem mestu imela le še sedež, področje njihovega delovanja in zbiralnik članstva pa je bil podeželski prostor južne Koroške. Celó 1869 pod vpli-

²⁷ Ibid.

²⁸ A. Beg, Slovensko šolstvo na Koroškem v preteklem stoletju, Ljubljana 1912. Str. 7, 12, 14.

²⁹ W. Wadl, Die demokratische Bewegung in Kärnten im Jahre 1848. Carinthia I, 174, (1984), 393.

³⁰ Cit. po W. Drobescu – Koroški deželni arhiv, Sammelarchiv des Geschichtsvereins, Fasc. 148, Nr. 7.

³¹ Moritsch, Zgodovinsko. Str. 152 s.

³² Carinthia I, 41 (1851) 277.

³³ Cit. po W. Drobescu – Koroški deželni arhiv, Präsidial, Fasc. 1128 – T I/1.

³⁴ A. Malle, Tabori na Koroškem. Zgodovinski časopis 41, (1987), 601.

vom mladoslovenskega gibanja ustanovljeno društvo »Trdnjava« je imelo v letu ustanovitve med 62 člani samo 9 takih, ki so stanovali v Celovcu.³⁵ Dotlej so narodna društva, tako nemško Koroško ljudsko društvo (Kärntner Volksverein) 1848 kot slovenska Čitalnica 1863 poudarjala, da je njihova »najresnejša skrb, da . . . mir in sloga med narodnostma na noben način ne bosta motena.«³⁶ Ta namen so mogla vedno manj izpolnjevati in so ga obrnila po dogodkih 1866 (Kraljevi gradec), 1867 (avstrijsko-ogrski sporazum) in 1871 (ustanovitev nemškega cesarstva) v njegovo nasprotje. V Celovcu je delovalo Društvo nemških nacionalcev (Verein der Deutschnationalen) proti »Trdnjavi«, ki je 1870/71 organizirala na južnem Koroškem tri tabore, ljudska zborovanja pod milim nebom z nacionalno propagandnim značajem.³⁷ Celovski magistrat je bil proti lepljenju vabil za tabor v bližini mesta, češ da je ta »naravnan izključno na Slovence in za množice prebivalcev Celovca tako ne pride v poštev.«³⁸ Po liberalnih začetkih se je tudi »Trdnjava« podredila slovenskim konservativcem in 1875 prenehala delovati.

Seveda so v času narodnostnih vojn od 80. let naprej v Celovcu ustanovili številna slovenska društva, vendar je bila njihova orientacija vseskozi klerikalno-konservativna in njihovo delovanje naravnano na podeželsko prebivalstvo južne Koroške. Od 20 na novo v registru društev v letih 1901–1914 vpisanih slovenskih društev je bila večina regionalnih ali lokalnih podružnic vseslovenskih organizacij s sedežem v Ljubljani ali Mariboru. Kako je bilo vzdušje v deželnem glavnem mestu že 1890 protislovensko, se vidi iz dogodkov ob odklonitvi slovenske vloge v tem letu ustanovljenega »Katoliškega političnega in gospodarskega društva za Slovence na Koroškem«, edine politične organizacije koroških Slovencev, s strani celovskega magistrata. Po obojestranskih pritožbah je notranje ministrstvo na Dunaju odločilo v prid Slovencev. Na to so celovski Nemci organizirali zborovanje (kärntnerischer Parteitag), na katerem so obsodili ministrsko odločitev.³⁹ Na slabost slovenskih društev v Celovcu oziroma na njihovo skoraj izključno koncentracijo na podeželsko prebivalstvo kažejo tudi zborovanja. V letih 1900–1914 so imeli Slovenci v deželnem glavnem mestu skupno le 8 javnih političnih zborovanj, med tem ko so jih imela nemška društva v istem času 81.⁴⁰ Pred prvo svetovno vojno je bilo v Celovcu 22 slovenskih društev in približno 300 nemških.⁴¹

Po letu 1908 opazimo poživitev slovenskega kulturnega dela v deželnem glavnem mestu. Dve po prelomu stoletja nastali kulturni društvi, v katerih so poleg duhovščine imeli vodilno vlogo slovensko govoreči delavci, sta prirejali predvsem ljudske gledališke predstave amaterskih skupin. Želja, da bi kot v Trstu zgradili Narodni dom, ni bila uresničljiva.

Po letu 1918 se je položaj še naprej slabšal. Že leta 1919 je Mohorjeva družba emigrirala v Slovenijo. Njej je sledil velik del slovenske vodilne elite. Novi časopis koroških Slovencev »Koroški Slovenec« v Celovcu ni našel tiskarja in so ga tiskali na Dunaju v neki češki tiskarni. Od 22 leta 1918 v kataster društev vpisanih slovenskih društev jih je bilo v Celovcu 1929 samo še 5 aktivnih in 2 novi.⁴² V letih 1939–1941 so vsa postala žrtve Hitlerjevega režima. Na nemški strani se je 1919 v Celovcu ustanovil Kärntner Heimatdienst, od 1923 Kärntner Heimatbund, ki je dobil staus strešne zveze vseh društev in je kot tak še danes koordinacijsko mesto za vso protislovensko politiko v deželi.

Kot povzetek lahko ugotovimo, da slovenskemu narodnostnemu gibanju zaradi vrste vzrokov ni moglo uspeti, da bi v procesu narodnostne diferenciacije dala večjemu delu slovensko govorečega mestnega prebivalstva Celovca slovensko narodno identiteto. Prišleki iz slovensko govoreče okolice, rokodelci in obrtniki, so kot socialni povzpnetniki hitro prevzeli nemški jezik kot komunikacijsko sredstvo za urbani način življenja. Številnejše slovensko govoreče delavstvo, ki bi svoj socialni proces lahko narodnostno izrazilo, zaradi slabe industrializacije ni moglo nastati. Razen tega so bili nemško govoreči delavci v večini in jugoslovanska socialdemokratska stranka južne Koroške ni vključila v svoje delovno področje. V

³⁵ Citat po W. Drobescu – Koroški deželni arhiv, Klagenfurt II (Stadtarchiv), Fasc. 216.

³⁶ Cit. po W. Drobescu – Koroški deželni arhiv, Präsidial, Fasc. 1128 – T 1/1.

³⁷ Časopisi poročajo o 2000–10.000 udeležencih. Prim. Malle, str. 614–620.

³⁸ Cit. po Drobescu – Koroški deželni arhiv, Präsidial, Fasc. 1040 – F. 1/21.

³⁹ K. G. Hugelmann (Hrsg.), Das Nationalitätenrecht im alten Österreich. Wien–Liepzig 1934, str. 490 s.

⁴⁰ Cit. po Drobescu – Koroški deželni arhiv, Präsidial, Fasc. 701–715.

⁴¹ M. Wutte, Kärntens Freiheitskampf 1918–1920. Klagenfurt 1985, str. 18.

⁴² Cit. po Drobescu – Koroški deželni arhiv, Präsidial, Fasc. 1044 – F 5/5.

nasprotju z drugimi slovensko govorečimi deželami je krščansko socialnemu slovenskemu gibanju na Koroškem le v skromni meri uspelo nagovoriti delavce. Ker se je slovensko narodnostno gibanje na Koroškem moralo vedno bolj obračati k vernemu, katoliškemu kmečkemu prebivalstvu, da vsaj tega potenciala ne bi izgubilo, je bilo svetovnonazorsko konservativno in pod klerikalnim vodstvom, kar ga je odtujilo mestnemu prebivalstvu. Kleru je bila ohranitev vere prednostna skrb, zaradi tega je narodnost podrejal katolicizmu. Posledica je bila, da se je v Celovcu skoraj celotno slovensko govoreče prebivalstvo hitro jezikovno in politično ponemčilo.

Kot glavno mesto dvojezične dežele je bil Celovec samo na cerkvenem področju pravičen obema narodnostma. Mestna in deželna uprava sta uradovali v nemščini in ju je dunajska centralna vlada morala spomniti na v ustavi zapisane pravice Slovencev. Slovenske institucije in organizacije so v mestu trpeli, niso pa bile dobrodošle. Tako postane razumljivo, da so koroški Slovenci priznavali Celovec kot sedež krške škofije za svoje cerkveno glavno mesto, so se pa v kulturnem, gospodarskem in tudi političnem pogledu pred I. svetovno vojno začeli bolj obračati na vseslovenski center Ljubljano. Ko so po razpadu habsburške monarhije koroške Slovence z državno mejo ločili od preostalega slovenskega teritorija in so bili tudi v posvetnem pomenu napoteni na Celovec kot glavno mesto, je bil ta še manj kot prej pripravljen, da jim prizna domovinsko pravico.

2. BOROVLJE

a) Socialno gospodarske predpostavke

V nasprotju s Celovcem Borovlje nimajo srednjeveške mestne tradicije. Zato do 1848 tudi ni bilo mestne samouprave in sodstva, ki bi uporabljala nemški jezik, in krajveno prebivalstvo v nemškem jeziku ni videlo tistega zunanega znaka, ki je meščane ločil od slovensko govorečega podložnika. Šele 1910 je Borovlje dobilo status trga in 1930 mesta. Vzrok temu je bila za koroška mesta nenavadna gospodarska ekspanzija in z njo povezana rast prebivalstva.⁴³ Od 1869 do 1910 se je število prebivalcev povečalo od 1114 na 2882, to je za 159%. Po rahlem upadu na 2735 (1923) je prebivalstvo stagniralo do ljudskega štetja 1939. Priseljenci so pretežno prišli iz popolnoma slovensko govorečega zaledja mesta.

Četudi ne mesto, je bil kraj Gornje Borovlje⁴⁴ že od 16. stoletja cvetoče obrtno središče. V okolju podeželske proizvodnje železa in svinca so se naselili orožarji, ki so se specializirali na izdelavo ročnega strelnega orožja. Do pričetka 19. stoletja so imeli boroveljski orožarji monopolen položaj v preskrbi avstrijske armade s strelnim orožjem. Po siloviti konjunkturi v času Napoleonovih vojn, ko so v letih 1800–1814 v 22 puškarnah letno izdelali 10.000 pehotnih pušk, 4000 karabink in 6000 pištol,⁴⁵ je po dolgem miru sledil konec izdelave orožja. Boroveljski puškarni so se preusmerili v izdelavo dragocenih ročno izdelanih lovskih pušk in še danes vztrajajo pri tem načinu izdelave. V najživahnejši konjunkturi 1892–1913 so letno izdelali približno 15.000 lovskih pušk,⁴⁶ od tega je precejšen del šel v jugovzhodno Evropo. Proizvodnja pušk je bila izredno razdeljen delovni proces. Posamezne sestavne dele so izdelovali različni specialisti. Trgovanje v založniško organizirani domači industriji izdelanih lovskih pušk so oskrbovali »dobavitelji«.

Prehod k industrijskemu izdelovanju je spodletel zaradi toge cehovske organizacije puškarjev in zaradi individualnih zahtev kupcev po dragocenem izdelku. Ko pa je bila od sredine 19. stoletja boroveljska puškarska obrt vedno manj dorasla konkurenci izboljšanega industrijskega blaga in je zašla v krizo, je bilo temeljito prestrukturiranje neizbežno. 1873 so ustanovili puškarsko zadrugo, 1878 je prišla c.kr. strokovna šola za puškarsko industrijo in v letih 1887 in 1890 sta sledili dve zadrugi strojnice. Z nadaljnjimi napravami za skupno uporbo (c.kr. preizkuševalnica, strelišče in drugo) je bil možen prehod od prejšnjega založniškega sistema do obrata drobne obrti, v katerem so puškarski mojstri s stalnimi delavci in delavci na domu izdelali puško v celoti. Neizogibni konflikti s trgovci (dobavitelji) in znotraj zadruge same so

⁴³ Število prebivalcev je vzeto iz objavljenih krajevnih repertorijev in iz Gemeindeglossara.

⁴⁴ Do 1910 se je današnje mesto Borovlje imenovalo Gornje Borovlje.

⁴⁵ Ferlacher Stadtchronik, str. 24.

⁴⁶ Ibid., str. 26.

bili v procesu narodnostne diferenciacije uporabljivi oziroma so v njih našli svojo presežnost. V času dobrih 30 let trajajoče konjunktore, ki je segala v 20. leta je bilo v boroveljski puškarski obrti povprečno zaposlenih 500 oseb. Potem je nastopila ostra recesija, ki je sprožila preselitev dobro izobraženih puškarjev iz Borovelj v tovarne orožja v Steyr in v Nemčijo.

Boroveljske fužine so ravno tako imele okrog 500 zaposlenih. Ob prelomu 19. v 20. stoletje se je pričela selitev na moč tekoče vode vezane železarske industrije iz sosednjih industrijskih vasi v Borovlje. Že v 19. stoletju so postali žrtev koncentracije in specializacije v rudarskih družbah oragnizirani plavži, fužine, kovačnice in drugi mali obrati.

Investitorji kapitala in vodilno osebje, ki so ga ti nastavili – veskozi tujci – so pridobili vpliv na dogajanje v občini in na delavce. 1879 je dunajski veledrogerist Gustav Voigt postal lastnik celotne železarske industrije področja in jo je moderniziral. S priključitvijo k železnici 1906 je sledila preobrazba v delniško družbo; glavni delničar je postala Wiener Kreditanstalt. Dotedanja Kärntner Eisen- und Stahlwerks A.G. (KESTAG) je bila z opustitvijo starih postojank in s koncentracijo obratov v Borovljah inkorporirana v Kabel- und Draht – AG, koncern s težiščem na Češkem in Moravskem. S spretno obratovalno politiko je KESTAG relativno dobro preстал ločitev od matičnega koncerna po razpadu habsburške monarhije in tudi svetovno gospodarsko krizo. Po priključitvi k Hitlerjevi Nemčiji je bil KESTAG 1938 včlenjen v Alpine Montan AG »Hermann Göring«.

Železarstvo in tudi puškarska obrt sta s svojimi delavci nudila socialno demokratskemu gibanju pomemben potencial.

Proti obema omenjenima glavnima gospodarskima vejama so druge skupine v socialni strukturi nazadovale. Kot središnji kraj spodnjega Roža so Borovlje šele po letu 1848 dobile nadlokalne funkcije. Poleg občinskega urada so ustanovili okrajno sodišče, davčni urad, zemljiško knjigo, notariat, žandarmerijsko postajo in pošto. Vse to je pripeljalo v kraj ljudi, ki so uradovali v nemškem jeziku. Javna šola je obstojala že od 1777, vendar so šele 1861–1864 uredili šolsko poslopje z dvema razredoma.⁴⁷ Do 1897 je postala šola petrazredna. Že pred I. svetovno vojno so nastali: 1878 ustanovljena strokovna šola za puškarstvo, meščanska šola in »nemški« otroški vrtec. Nedvomno so bili tudi narodnostno-politični motivi, ki so povzročili, da so deželne šolske oblasti ovirale gradnjo šol v slovensko govoreči okolici Borovelj, da bi pritegnili otroke v boroveljske šole. Skupaj z vodilnimi uslužbenci železarske industrije so predstavljali uradniki, učitelji in nekateri pripadniki svetne inteligence naraščajoč delež liberalnih in s tem nemškonacionalno orientiranih oseb.

Po daljšem stagniranju sta prinesla naraščanje števila prebivalstva in posebno gospodarska konjunktura v dveh desetletjih pred I. svetovno vojno znaten porast obrtnih podjetij v uslužnostnem sektorju in trgovini, medtem ko je staro rokodelstvo (kovači, krojači, čevljarji) stagniralo ali nazadovalo. Nadregionalnega pomena pa ni doseglo niti tistih nekaj obrtnih podjetij gradbene in surovinske industrije; za katere Borovlje niso bile neugodna lokacija.

Železarska industrija in puškarska obrt sta zgodaj pripeljali k močni diferenciaciji posesti. Že 1830 so približno 2/3 posestnikov uvrstili v kategorijo malih kočarjev, ki so svoj dohodek dobivali tudi z neagrarno dejavnostjo.⁴⁸ Na drugi strani je nastal majhen sloj večjih kmečkih obratov, ki so proizvajali za trg. Do 1939 se je ta diferenciacija posesti nadaljevala, tako da so v omenjenem letu samo 3% posestnikov ustvarili polovico vsega dohodka od kmetijstva. V procesu narodnostne diferenciacije je kmečki element skoraj popolnoma zmanjkal, ker so ne samo mali in srednji kmetje, ampak tudi veliki kmetje kot gostilničarji, lastniki mlinov in drugi poleg dohodka od kmetijstva imeli še dohodek od obrti.

b) Proces narodnostne diferenciacije

V Czörnigovi etnografski statistiki je leta 1846 prebivalstvo Gornjih Borovelj kot tudi celotnega področja gospostva Humperški grad (Hollenburg) izkazano kot slovensko (windischsprachig).⁴⁹ Prvi župan je 1851 odgovoril na vprašanje okrajne oblasti v Celovcu po polklicnih in jezikovnih razmerah sledeče: »... prebivalstvo občine je z izjemo nekaj obrtnikov,

⁴⁷ Ibid., str. 79.

⁴⁸ Kärntner Landesarchiv, Franziszeischer Kataster KG Ferlach.

⁴⁹ Grafenauer, str. 128.

kmetov in uradnikov sestavljeno večji del iz puškarjev in fužinarskih delavcev Silbernaglove rudarske družbe, ki se poslužuje slovenskega in nemškega jezika.⁵⁰ Z gotovostjo lahko domnevamo, da je v sredini 19. stoletja prebivalstvo občine Borovlje z nekaj izjemami uporabljalo slovenščino kot družinski in občevalni jezik. Znanje nemškega jezika lahko v večji ali manjši meri domnevamo pri večini prebivalcev, posebno pri višjem sloju. Nemajhen odstotek delavcev in kmetov pa je verjetno govoril samo slovensko. Še pri ljudskem štetju 1880 je 70% prebivalcev Gornjih Borovelj navedlo slovenščino kot občevalni jezik; 1890 jih je bilo 55% in 1900 še 45%. Potem pa je v enem samem desetletju do 1910 delež prebivalstva s slovenščino kot občevalnim jezikom zdrsnil na 8%.⁵¹ Te številke so v hudem nasprotju s podatki iz razrednic, kjer se v letih 1903–1908 še v povprečju 73,3% staršev otrok prvega razreda izkaže kot slovensko govorečih. Jezik v družinah je bil torej v letih pred I. svetovno vojno še pretežno slovenski, kar bi naj držalo tudi za pogovorni jezik v kraju. Odločilno vprašanje je, kateri faktorji so prebivalce Gornjih Borovelj v fazi največjega priseljevanja iz slovensko govoreče okolice privedli do izjavljanja za nemški jezik. Tako nemške kot 1910 so bile Borovlje zopet šele leta 1981.

Prebivalstveni in jezikovni razvoj Borovelj 1830–1939^{a)}

Leto	Hiše	Gospodinjstva	Prisotno prebivalstvo		
1830	148	238	1291		
1846			1549	vindiš	
1869	156		1235		
1880	158		1459	pogovorni jezik	
				nemški	slovenski
				430	1015 (69,9%)
1890	200		1866	812	1019 (54,6%)
1900	236	534	2118	1142	953 (45%)
1910	337		2882	2597	238 (8,3%)
1910 ^{b)}			3147	225	2922 (92,8%)
1923	355		2735		
1934			2786	pripadnost kulturnemu krogu	
				2333	411 (14,7%)
1939			2785	materin jezik	
				2255	521 (18,7%)

^{a)} Viri kot v tabeli za Celovec.

^{b)} Privatno štetje Katoliškega političnega in gospodarskega društva za Slovence na Koroškem. V štetje so vključili nekatere sosednje vasi.

Drug fenomen je ravnanje Boroveljčanov ob plebiscitu 1920.⁵² Če je 1910 samo 8% navedlo slovenščino kot občevalni jezik, je 1920 glasovalo 27,5% za priključitev h Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev. Pri ljudskem štetju 1934 se je 15% prištevalo k slovenskemu kulturnemu krogu in 1939 je 521 oseb ali 19% navedlo slovenščino kot materin jezik, od tega 158 (6%) samo slovenščino, 196 (7%) nemščino in slovenščino in 167 (6%) vindiš ali nemščino in vindiš. Pri tem ljudskem štetju so spraševali po narodnostni pripadnosti ločeno od materinega jezika. 75 oseb ali 2,7% Boroveljčanov se je prištevalo k slovenskemu narodu. Med njimi so tisti, ki so jih 1942 izselili.

Prvo soočenje jezikovnih podatkov s socialno gospodarskim razvojem kaže, da sta urbanizacija in ponemčevanje v tesni zvezi. Prvi val ponemčenja je zajel do 1900 polovico prebivalstva. Potekal je vzporedno z izgradnjo Borovelj v središčni kraj z administrativnimi funkcijami in nastankom novega višjega sloja. Obrt se je ločila od poljedelstva, nekateri puškarji so se povzpeli do tovarnarjev in predvsem se je v kraju naselil sloj inteligence, vodilnih uradnikov, nameščencev in svobodnih poklicev. Srednji sloj so tvorili samostojni obrtniki, učitelji

⁵⁰ Cit. po Ferlacher Stadthronik, str. 50 s.

⁵¹ Podatki izračunani po krajevnih repertorijih in Gemeindelexikonu.

⁵² Moritsch, Die wirtschaftliche, str. 224, karta 3.

in uradniki nižjega razreda. Nižji sloj so predstavljali pretežno priseljeni delavci. Odločilni prelom med 1900 in 1910 je sovpadel s koncentracijo železarske industrije v Borovljah, z najmočnejšim priseljevanjem iz okolice, konjunkturo pri puškarjih in z razcvetom ustanavljanja na obrtnem področju. V nasprotju s podeželskimi občinami južne Koroške, kjer je ta prelom nastal šele med štetjema 1910 in 1923, se je z gospodarsko stagnacijo po I. svetovni vojni v Borovljah zopet povečal delež tistih, ki so se priznavali k slovenskemu jeziku.

Kateri so bili faktorji, ki so vplivali na jezikovno, kulturno in politično ponemčenje slovensko govorečih prebivalcev Borovelj in kako je potekal proces narodnostne diferenciacije?

Že v revolucijskem letu 1848 bi se naj občinski odbor odločil za nemški učni jezik.⁵³ Očitno so s tem liberalni občinski zastopniki reagirali na dejansko prakso. Učitelj Gregor Sommer je bil namreč navdušen Slovenec, vse predmete je poučeval v slovenskem jeziku in je otroke učil celo cirilico.⁵⁴ Kmalu so ga prestavili v Celovec. Sicer je potem boroveljska šola polagoma postala nemško govoreča, toda dokler je obstojal cerkveni šolski nadzor, torej do leta 1868, so poučevali tudi slovenščino. Leta 1852 je bila boroveljska šola prva, ki je objavila slovensko šolsko izvestje.⁵⁵ Z narodnostnim bojem za šolo lahko pojasnimo, da je neki slovenski duhovnik namenil večjo vsoto za gradnjo šole. Ko so jo leta 1864 blagoslovili, je župan, puškar, imel otvoritveni govor v slovenskem jeziku in se je skupaj s cerkvenim šolskim nadzornikom postavil po robu zahtevam »nemčurjev« po nemškem vodenju šole.⁵⁶ Že za šolsko leto 1866/67 pa poročajo, da so samo še na nižji stopnji pisali spise v slovenščini⁵⁷ in 1867 je koroški deželni glavar Goeß v pismu občinskemu vodstvu v Gornjih Borovljah zahteval nemški učni jezik v višjih razredih.⁵⁸

Boj za učni jezik v obeh desetletjih 1848–1868 je odseval nasprotja med starimi in novimi krajevnimi avtoritetami. Cerkev, kmetje in spreminjajoče se velik del obrtnikov, posebno puškarjev, se je postavljala po robu zaradi centralne funkcije kraja na novo priseljenemu in večinoma kraju tujemu nemško govorečemu vodilnemu sloju. Tradicionalna elita je s tradicionalnim slovenskim jezikom kultivirala slovenski nacionalizem, s katerim je hotela izločiti priseljence in poudariti lastno težnjo po avtoriteti. Dokler je država cerkvi dopuščala družbeno politične kompetence, je ta lahko igrala vodilno vlogo v teh razprtijah. Cerkev je bila tista, ki je dala odporu tradicionalne elite slovenski narodnostni izraz.

Odločujoči preobrat se je pričel, ko so 1867 liberalci prevzeli oblast. S kurialno volilno pravico in z meščanskimi svoboščinami je dobila nova, liberalna in že izrazito nemško nacionalna elita možnost, da se politično uveljavi. Najprej se je lotila šole. 1870 so dobili npr. boroveljski učitelji od nekega liberalnega deželnega poslanca 190 goldinarjev nagrade za povečani pouk nemščine⁵⁹ in krajevni šolski svet je dobil od voljnega deželnega šolskega sveta dovoljenje, da je šolo vodil v nemščini. Učiteljsko osebje je bilo zamenjano in je odslej bilo v procesu nacionalne diferenciacije z vnemo na strani Nemcev. 1880 je bil boroveljski krajevni šolski svet ustanovni član nemškega Schulvereina in 1887 je slovenski časopis *Mir* obžaloval, da so vsi štirje učitelji Nemci.⁶⁰ V Borovljah službujoči katoliški duhovniki so sicer bili Slovenci, vendar se v narodnostnem smislu niso več izpostavljali. Relativen mir v nacionalnih razprtijah do preloma stoletja pa je imel tudi druge vzroke. V največji krizi pušcarske obrti so se vsi 1873 združili v zadrugi puškarjev. V borbi za preživetje do konjunkturo od devetdesetih let naprej je bila ekonomska kooperacija znotraj zadruga važnejša kot faktorji, ki so vodili k narodnostni diferenciaciji. Iz poročil v *Miru* lahko povzamemo, da se dobavitelji, torej trgovci, ki razpolagajo s kapitalom, nagibajo največkrat na liberalno, nemškonacionalno stran, medtem ko se od njih odvisni puškarji prištevajo prej k Slovencem. Njihova narodnostna zavest je bila vsekakor tako kot pri kmetih defenzivna, kar se je pokazalo iz nasprotovanja pritisku v smeri prilagoditve spreminjajočim se socialno gospodarskim strukturam. Društva, ki so nastala pred prelomom stoletja, so bila skoraj vsa le kulturne ali gospodarske narave. Nemškemu

⁵³ *Mir* 25. 2. 1886. str. 26.

⁵⁴ *Beg*, str. 7 s.

⁵⁵ *Ibid.*, str. 13.

⁵⁶ *Ibid.* str. 19.

⁵⁷ *Ibid.* str. 23.

⁵⁸ Občinski arhiv Borovlje.

⁵⁹ *Malle*, str. 602.

⁶⁰ *Mir* 25. 10. 1887.

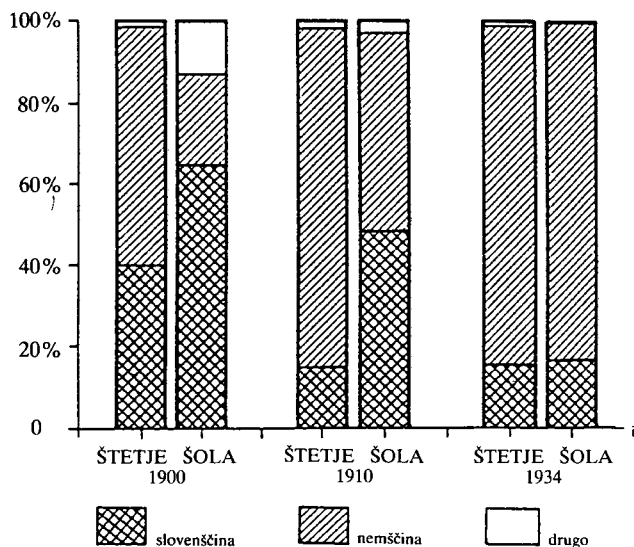
moškemu pevskeemu društvu »Alpenrose« so Slovenci odgovorili s »Strelci«. Slovenci in socialdemokrati so prevladovali v 1892 ustanovljenem in gospodarsko cvetočem Konzumnem društvu. Leto prej je nastal pozneje nemški »Unterrosentaler Spar- und Vorschußverein«. Pri ljudskih štetjih je sicer število slovensko govorečih kontinuirano padalo, držalo pa se je v okvirih bolj ali manj »naravne« asimilacije, pogojene z nemško šolo in procesom urbanizacije.

V procesu narodnostne diferenciacije so postali dogodki dramatični od preloma stoletja dalje. Z gospodarskim prodorom konjunktore, z naglim naraščanjem števila prebivalcev in s podelitvijo trških pravic se je nemštvo uveljavilo kot povodenj. V puškarski zadrugi se je med tem izoblikovala razločna socialna hierarhija. Posamezni dobavitelji so se povzpeli do veleproizvajalcev. Ti so lahko izvajali pritisk na manjše puškarje tudi v narodnostnem oziru. Samo posamezni dobavitelji so iskali povezavo s slovenskim kapitalom. Tako so dobile Ljubljanska kreditna banka in druge slovenske denarne ustanove 1907 večinski delež v tovarni orožja Petra Werniga. Majhen slovenski sektor je stal konkurenčno nasproti velikemu nemškemu v puškarski obrti. Preostali obrtniki so bili z majhnimi izjemami čisto na nemški strani. Poleg slovenskega dela puškarjev je ostal slovensko usmerjen še večji delež kmetov, ki so imeli za slombo v slovenskih gospodarskih in kulturnih organizacijah boroveljske okolice.

Presenetljivo je ponemčenje številnih delavcev, ki so se priselili v Borovlje iz slovensko govoreče okolice zaradi koncentracije železarske industrije. Za to lahko navedemo dva vzroka. Prvi je nemškonacionalna naravnost koroških socialnih demokratov. Posamič je sicer prišlo do sodelovanja med Slovenci in socialdemokrati, kot v Konzumnem društvu, slovenska narodnostna ideologija s svojim klerikalnim težiščem pa je ostala za delavstvo nepriključna. Drugi vzrok moramo iskati v pritisku s strani vodstva firme KESTAG. Bodisi v občinskem odboru, v krajevnem šolskem svetu ali v nemških društvih so osebe iz vodstva KESTAG-a zmeraj imele odločilno vlogo. Rezultat je bil, da je po šolskih razrednicah 70% delavcev doma govorilo slovensko, pri ljudskem štetju 1910 pa je vendar z zelo malo izjemami navedlo nemščino kot občevalni jezik.

Zmago Nemcev v procesu narodnostne diferenciacije so poleg šole pripravljala številna društva z nedvoumnimi nacionalno-političnimi cilji. 1899 je nastala krajevna skupina »Deutscher Schulverein«, 1905 »Deutscher Turnverein«, 1908 »Verein für Kinderschutz und Jugendfürsorge« z nemško narodnostno usmeritvijo in že 1903 so se pričele priprave za 1907 ustanov-

Primerjava znanja jezika učencev I. razredov in podatkov o občevalnem jeziku pri ljudskih štetjih (po razrednih katalogih in krajevnih repertorijih)

ljeni nemški otroški vrtec. Skupno bi naj bilo več kot 20 različnih društev.⁶¹ Pri nemško-nacionalnih društvih je bila v vodstvu društva vedno ista skupina oseb: pripadniki tovarniškega vodstva KESTAG-a, višji uradniki, učitelji, nekateri puškarji (dobavitelji) in svobodni poklici. Isti ljudje so sedeli v občinskem odboru. Nemškonacionalni koroški časopis »Freie Stimmen« jih je označeval kot »strumne nemške može« in podobno. Slovenci in socialdemokrati so bili zastopani v občinskem odboru samo v letih 1910–1913 zaradi spremenjene občinske volilne pravice. 1913 niso več kandidirali, »priznavajoč svojo nemoč«⁶², in »Freie Stimmen« so se veselili »te nove zmage narodne stvari našega nemškega strumnega trga na jezikovni meji«.⁶³

Ponemčevanje Borovelj v obeh desetletjih pred I. svetovno vojno je spremljalo organizacijsko oblikovanje Slovencev v sosednjih vaseh. Očitno je bilo Slovincem komaj še mogoče ustanavljati društva v samih Borovljah. Protislovensko vzdušje je prišlo posebno do izraza v 1907 izrečeni prepovedi uporabe slovenskega jezika v boroveljskem lovskem društvu. V sosednjem kraju Glinje (Glainach) je celo nastal neke vrste slovenski proticenter »nemškim« Borovljam. Nedvomno lahko v tem vidimo prenos konflikta mesto – podeželje na nacionalno raven. V sosednji vasi Podljubelj (Unterloibl) je katoliški duhovnik ustanovil celo slovensko krščansosocialno delavsko društvo kot protiorganizacijo boroveljskim nemškim socialdemokratom.

Rezultati volitev v občinski svet v Borovljah v času med obema vojnama

Leto volitev	Socialdemokrati		Gospodarski blok ^a		Koroški Slovenci		Nacionalsocialisti		Komunisti	
	glasovi	v %	glasovi	v %	glasovi	v %	glasovi	v %	glasovi	v %
1921	995	62,7	365	22,9	228	14,3	–	–	–	–
1924	900	53,3	473	28,0	193	11,4	121	7,1	–	–
1928	909	48,5	592	31,6	234	12,5	104	5,5	35	1,9
1932	917	46,4	418	21,2	223	11,3	300	15,2	56	2,8

^a z nemškimi demokrati

Labilni rezultati procesa narodnostne diferenciacije so se pokazali ob plebiscitu 1920. Okoliščino, da je bilo 27,5% glasov oddanih za priključitev h Kraljevini SHS, medtem ko je bil delež slovensko govorečih 1910 samo 8%, lahko pojasnimo, kot jezikovno opredelitev 1910, samo z ekonomskimi interesi oziroma pričakovanji. Vse kaže, da so predvsem puškarji pričakovali od jugoslovanske države boljšo bodočnost.⁶⁴ Povsem nemško-avstrijsko je glasovalo delavstvo pod vodstvom socialne demokracije. Prednost je dajalo socialnim pridobitvam v Republiki Avstriji, oziroma v bodočnosti pričakovani velikonemški socialistični republiki, pred zaostalimi strukturami jugoslovanske kraljevine. Glavni agitatorji za Nemško–Avstrijo so bili po pričakovanju učitelji. Značilno za politično labilnost oziroma odvisnost te poklicne skupine je, da je po 1918 ravno tako strnjeno socialdemokratska kot je bila prej vse-nemška. V vrhu socialdemokratske stranke, ki je v Borovljah imela do uvedbe avtoritarnega režima 1934 absolutno večino, so bistveno vplivali na občinsko politiko in ji dali izrazito nemškonacionalno noto.

Šele po plebiscitu 1920 lahko govorimo o stabiliziranih razmerah kot rezultatu procesa narodnostne diferenciacije. Pri ljudskih štetjih je 15–20% prebivalstva navedlo slovenščino kot občevalni jezik in slovenska stranka je na volitvah dobila 10–15% glasov. Po kandidatnih listah slovenske stranke lahko sklepamo na privržence: Med kandidati je 9 kmetov, 4 puškarji, 2 trgovca, po en vodja obrata, kovač in posestnik. Sedaj dokončno izložena manjšina zavednih Slovencev je torej kandidirala kmete, puškarje, pa nekaj obrtnikov, ki so očitno delali za Slovence. Poleg gospodarske krize je bila gotovo tudi prikrita protislovenska mrznja, ki je že leta 1932 prinesla nacionalsocialistom 17,3%. V nasprotju z volitvami 1924 in 1928 teh niso dobili več od socialdemokratov, ampak od prejšnjih volilcev meščanskega gospodarskega bloka. Takoj po priključitvi Avstrije k Hitlerjevi Nemčiji so Borovlje včlenili v nemško vojno industrijo. Gospodarska konjunktura in prepoved vsega slovenskega so napravile Borovlje, ki so stoletje prej bile še slovenski kraj, dokončno za nemško mesto.

⁶¹ Ferlacher Stadtchronik, str. 103.

⁶² Freie Stimmen 27. 6. 1913, str. 3.

⁶³ Ibid.

⁶⁴ Moritsch, Die wirtschaftliche, str. 229.

V. Povzetek

Rezultati raziskave o Celovcu in Borovljah dovoljujejo nekaj splošnih ugotovitev o procesu narodnostne diferenciacije v mestih in trgih južne Koroške, ker lahko primerjamo ta proces v dveh urbanih naseljih zelo različnih funkcij in socialno-ekonomske strukture. Že izhodiščna situacija sredi 19. stoletja je bila bistveno različna. Celovec, tako kot mesta Beljak, Velikovec, Pliberk in trgi Železna Kapla, Grebinj in Šmohor so imeli kot avtonomne pravne korporacije meščansko tradicijo. Eden kriterijev te meščanske tradicije je bil nemški jezik. Razlikoval je svobodnega meščana od slovensko govorečega podložnika. Borovlje, ki so bile sredi 19. stoletja še vas, so postale še pred I. svetovno vojno zaradi svojega industrijskega razvoja največje urbano naselje znotraj slovensko govorečega področja na južnem Koroškem. Kljub pomanjkanju meščanske tradicije in čeprav je prevladujoč del priseljencev prišel iz slovensko govoreče okolice, je urbanizacijo spremljalo zelo daljnosežno ponemčevanje. Rezultat procesa narodnostne diferenciacije je bil torej isti kot v tradicionalnih mestih in trgih.

Ob tem razvoju se vprašamo po etnični oziroma narodnostni identiteti avtohtonega urbanega prebivalstva in slovensko govorečih priseljencev. Rečeno je že bilo, da je bil nemški jezik po tradiciji kriterij meščanske urbane oblike življenja in simbol meščanske svobode. Slovenski jezik je dosegel šele tekoma prve polovice 19. stoletja tisto kvaliteto in pismenost, s katero so lahko v celoti pokrivali nekmetijska življenjska področja. Sprememba iz kmečkega oziroma podeželskega okolja v mestno je istočasno pomenila spremembo od slovenskega k nemškemu jeziku, s čimer se je izražal tudi socialni vzpon. V svoji identiteti je bilo mestno prebivalstvo predvsem zato nemško, ker je svoj stanovski položaj kot tudi socialno in kulturno premoč nasproti slovensko govorečemu podeželskemu prebivalstvu videlo manifestirano v nemškem jeziku. Njegova socialna identiteta je bila do srede 19. stoletja še predvsem lokalno in regionalno določena. Ljudje so bili pripadniki celovške, velikovške ali katere druge meščanske skupnosti ali njene podskupine. Politično so se videli, v stanovski tradiciji, bolj zastopani po koroški deželi kot po dunajski centralni vladi oziroma dinastiji.

Identiteta slovensko govorečega prebivalstva južne Koroške je bila še daleč preko sredine 19. stoletja določena z vsakokratno vaško skupnostjo, po govoru z narečjem doline in stanovsko s kmečkim načinom življenja. Četudi si je slovenska duhovščina prizadevala, da bi oblikovala slovensko narodno skupnost, da bi jo obdržala v katolicizmu in jo utrčila, ji je le počasi uspevalo posredovati slovensko narodnostno identiteto.

V takih okoliščinah slovensko govorečim priseljencem v mesta ni bilo težko prilagoditi identiteto novim življenjskim okoliščinam. Tudi če so si morali nemški jezik šele prav prisvojiti in so v družini še govorili slovensko, so se družbeno, kulturno in končno predvsem politično deklarirali za Nemce. To jim je uspelo toliko lažje, kolikor bolj jih je utrakvistična šola oskrbela z nemškim jezikovnim znanjem.

Šele družbene in politične spremembe po revolucionarnem letu 1848 so sprostile tisti proces narodnostne diferenciacije, v katerem je narodnostna pripadnost pri vedno širših krogih prebivalstva postala določujoča za družbeno identiteto. Iz etničnega elementa jezika so bile konstruirane nacionalne ideologije, da bi posredovale nacionalno identiteto in na ta način prebivalstvo politično mobilizirale. Na južnem Koroškem se je ta proces izvršil v spopadih med »naprednimi« in »konservativnimi« družbenimi močmi. Nemščina je bila od nekdaj simbol sedaj po politični prevladi stremečega meščanstva in politično hotenje tega meščanstva je šlo vedno bolj v smeri velike nemške narodne države. Nemška nacionalno-liberalna politična orientacija je bila značilna za koroško meščanstvo. Nemško nacionalna komponenta se je krepila v tolikšni meri, kot je slovenski duhovščini uspelo slovensko govoreče prebivalstvo mobilizirati politično klerikalno-konservativno. Že v neoabsolutizmu Bachove ere so nastali politični pogoji za kasnejši narodnostni konflikt. Katoliška duhovščina se je identificirala z režimom in je pričela zbirati svoje pristaše pod predznakom slovenstva, pri tem pa je slovenski knjižni jezik forsirala kot razmejitveni kriterij proti »nemški svobodomiselnosti«. Že citirani sodobnik D. Spitzer je avgusta 1867 zapisal, da »je duhovščina na Koroškem in Kranjskem tista, ki je nad vsem nemškim izrekla prekletstvo in je kmetu nahujskala v slovenstvo . . . s prižnice so govorili proti nemštvu in kmetom, ki svojih otrok niso pustili učiti se nemško, ob-

ljubljali nebesa.«⁶⁵ Po zmagi liberalcev 1867 so postali napredek, modernost, družbeni vzpon in meščanske svoboščine v borbi proti slovenskim konservativcem vedno bolj nemški. V družbeno ekonomskih spremembah se je akcijski prostor klerikalno konservativnega slovenskega narodnega gibanja polagoma ožil na male in srednje kmete, na katoliško verno in avtoriteti duhovščine predano družbeno plat. Prehodno so se slovenskemu narodnemu gibanju pridružile, kot lahko ugotovimo na primeru Borovelj, tudi skupine, ki so se znašle v defenzivi proti družbeno ekonomskim spremembam. Ko je slovenska duhovščina v agrarni krizi obeh zadnjih desetletij 19. stoletja začela ustanavljati gospodarske in politične organizacije, se je razplamtel politični konflikt, ki so ga vodili popolnoma pod nacionalno ideološkim predznakom. K omenjenim organizacijam so slovenski duhovniki ustanovili še gosto mrežo verskih društev. Uspelo jim je zajeti podeželski kmečki nižji sloj, ne pa, kot spet dobro prikazuje primer Borovelj, delavstva. Temu je bilo slovensko narodnostno gibanje preveč klerikalno konservativno; razen tega je bilo na Koroškem organizirano v nemški avstrijski socialni demokraciji, ne pa v jugoslovanski. Med boji za mejo 1918–1920 in ob plebiscitu 1920 so socialni demokrati nastopili odločno proti priključitvi južne Koroške h Kraljevini SHS in so s političnim vodstvom podedovali od meščanstva tudi nemško nacionalno naravnost.

Vloga oblasti v narodnostni diferenciaciji ni bila enotna. Nacionalno-liberalna oblast v deželi Koroški je s svojimi oblastnimi institucijami, predvsem šolo, učitelji in večjim delom uradništva, forsirala germanizacijo. Slovenski jezik so po možnosti odvrčali od javnega življenja. Centralne državne oblasti in institucije so germanizacijo nekoliko zavirale. To velja predvsem še za c. in kr. vojsko.

Kljub svojim funkcionalnim in strukturalnim razlikam sta oba primera, Celovec in Borovlje, pokazala, da so proces narodnostne diferenciacije na južnem Koroškem primarno določali družbeno-politični dejavniki. Kolikor bolj se je slovensko narodno gibanje ideološko in politično orientiralo klerikalno konservativno, toliko lažje je povzpetniško meščanstvo in osvobajajoče se delavstvo slovenskega porekla pristopalo v liberalni oziroma socialnodemokratski tabor. Oboji, liberalci prej in močnejše kot socialni demokrati, so se razmejevali proti »reakcionarnim« Slovincem kot Nemci. To pojasnjuje, zakaj so se slovensko govoreči priseljenci v mesta in industrijske centre tako hitro ponemčili in je ta proces z naraščajočo dvojezičnostjo in rastočim institucionalnim pritiskom posebno po plebiscitu 1920 zajel tudi podeželsko prebivalstvo. Etnični kriteriji so igrali pri oblikovanju narodne identitete sekundarno vlogo.

Prevedla Nada Jurkovič

⁶⁵ Spitzer, str. 59 s.

Zusammenfassung

»SLOWENEN« UND »DEUTSCHE« IN DEN KÄRNTNER STÄDTEN 1850–1940

Andreas Moritsch

Die Untersuchungsergebnisse über Klagenfurt und Ferlach erlauben einige generelle Aussagen über den nationalen Differenzierungsprozeß in den Städten und Märkten Südkärntens, weil dieser Prozeß in zwei urbanen Siedlungen sehr unterschiedlicher Funktion und sozialökonomischer Struktur verglichen werden kann. Schon die Ausgangssituation in der Mitte des 19. Jh. ist grundsätzlich verschieden. Klagenfurt sowie die Städte Villach/Beljak, Völkermarkt/Velikovec, Bleiburg/Pliberk und die Märkte Eisenkappel/Železna Kapla, Griffen/Grebinj und Hermagor/Šmohor hatten als autonome rechtliche Körperschaften bürgerliche Tradition. Ein Kriterium dieser bürgerlichen Tradition war die deutsche Sprache. Sie unterschied den freien Bürger vom slovenisch sprechenden grundherrlichen Untertanen. Ferlach, das in der Mitte des 19. Jh. noch den Status eines Dorfes hatte, wurde noch vor dem Ersten Weltkrieg infolge seiner industriellen Entwicklung zur größten urbanen Siedlung innerhalb des slovenischsprachigen Gebiets in Südkärnten. Trotz des Fehlens einer bürgerlichen Tradition und obwohl der weit überwiegende Teil der Zuwanderer aus dem slovenischsprachigen Umland kam, war die Urbanisierung begleitet von einer weitestgehenden Eindeutschung. Das Ergebnis des nationalen Differenzierungsprozesses war also das gleiche, wie in den traditionellen Städten und Märkten.

Angeichts dieser Entwicklung stellt sich die Frage nach der ethnischen bzw. nationalen Identität sowohl der autochthonen urbanen Bevölkerung als auch der slovenischsprachigen Zuwanderer.

Es wurde schon gesagt, daß die deutsche Sprache traditionell ein Kriterium der bürgerlichen urbanen Lebensform und ein Symbol bürgerlicher Freiheit war. Die slovenische Sprache erreichte auch erst im Laufe der ersten Hälfte des 19. Jh. jene Qualität und Schriftlichkeit, mit der sie die nichtagrarischen Lebensbereiche voll abdecken konnte. Der Wechsel aus dem bäuerlichen bzw. ländlichen in das städtische Milieu bedeutete gleichzeitig den Wechsel von der slovenischen zur deutschen Sprache, womit auch dem sozialen Aufstieg Ausdruck gegeben wurde. In ihrer Identität war die urbane Bevölkerung primär deshalb deutsch, weil sie ihre ständige Position sowie die soziale und kulturelle Überlegenheit gegenüber der slovenischsprachigen ländlichen Bevölkerung in der deutschen Sprache manifestiert sah. Ihre soziale Identität war bis in die Mitte des 19. Jh. noch weitgehend lokal und regional bestimmt. Man war Angehöriger der Klagenfurter, Völkermarkter oder einer anderen Bürgergemeinschaft bzw. einer Untergruppierung in dieser. Politisch sah man sich, in ständischer Tradition, mehr vom Land Kärnten als von der Wiener Zentralregierung bzw. der Dynastie vertreten.

Die Identität der slovenischsprachigen Bevölkerung Südkärntens war noch weit über die Mitte des 19. Jh. hinaus von der jeweiligen Dorfgemeinschaft, sprachlich vom Dialekt der Talschaft und ständisch von der bäuerlichen Lebensform bestimmt. Auch wenn sich der slovenische Klerus bemühte, eine slovenische Volksgemeinschaft zu formen, um diese in ihrer Katholizität zu erhalten und zu festigen, gelang es ihm nur langsam, slovenische nationale Identität zu vermitteln.

Unter diesen Voraussetzungen fiel es den slovenischsprachigen zuwanderern in die Städte nicht schwer, ihre Identität den neuen Lebensumständen anzupassen. Auch wenn sie sich die deutsche Sprache erst richtig aneignen mußten und in der Familie noch slovenisch sprachen, deklarierten sie sich sozial, kulturell und schließlich vor allem politisch als deutsch. Das gelang ihnen umso leichter, je mehr sie die utraquistische Schule mit deutschen Sprachkenntnissen ausgestattet hatte.

Erst die gesellschaftlichen und politischen Veränderungen nach dem Revolutionsjahr 1848 lösten jenen nationalen Differenzierungsprozeß aus, in dessen Verlauf bei immer breiteren Bevölkerungskreisen die nationale Zugehörigkeit für die soziale Identität bestimmend wurde. Ausgehend vom ethnischen Element der Sprache wurden nationale Ideologien konstruiert, um nationale Identität zu vermitteln und so Bevölkerung politisch mobilisierbar zu machen. In Südkärnten vollzog sich dieser Prozeß in der Auseinandersetzung zwischen »fortschrittlichen« und »konservativen« gesellschaftlichen Kräften. Deutsch war seit jeher das Symbol des jetzt nach politischer Dominanz strebenden Bürgertums, und das politische Wollen dieses Bürgertums ging zunehmend in Richtung des großen, deutschen Volksstaats. Die deutschnationalliberale politische Orientierung war für das kärntner Bürgertum charakteristisch. Die deutschnationale Komponente verstärkte sich in dem Maße, als es dem slovenischen Klerus gelang, die slovenischsprachige Bevölkerung politisch klerikal-konservativ zu mobilisieren. Schon im Neoabsolutismus der Bachschen Ära entstanden die politischen Voraussetzungen für den späteren nationalen Konflikt. Die katholische Geistlichkeit identifizierte sich mit dem Regime und begann ihre Anhängerschaft unter dem Vorzeichen der Slovenität zu sammeln, indem sie die slovenische Schriftsprache als Ausgrenzungskriterium gegen den »deutschen Freisinn« forcierte. Der schon zitierte Zeitgenosse, D. Spitzer, schrieb im August 1867: »Ist es doch die Geistlichkeit in Kärnten und Krain, welche über alles Deutsche das Anathema ausgesprochen und die Bauern in den Slovenismus gehetzt hat. . . von der Kanzel herunter hat man gegen das Deutschtum gepredigt, und den Bauern, welche ihre Kinder nicht Deutsch lernen ließen, den Himmel . . . versprochen.« Ab dem Sieg der Liberalen 1867 wurden Fortschritt, Modernität, sozialer Aufstieg und bürgerliche Freiheiten im Kampf gegen die slovenischen Konservativen immer deutscher. Im sozioökonomischen Wandel wurde der Aktionsraum der klerikal-konservativen slovenischen Nationalbewegung zunehmend auf die klein- und mittelbäuerliche, katholisch glaubensfeste und der Autorität des Klerus ergebene soziale Schicht eingengt. Vorübergehend schlossen sich, wie am Beispiel Ferlach feststellbar, der slovenischen Nationalbewegung auch Gruppen an, die sich in der Defensive gegen den sozioökonomischen Wandel befanden. Als der slovenische Klerus in der Agrarkrise der beiden letzten Jahrzehnte des 19. Jh. wirtschaftliche und politische Organisationen zu gründen begann, eskalierte der politische Konflikt, der nun schon ganz unter nationalideologischen Vorzeichen geführt wurde. Zu den genannten Organisationen schufen die slovenischen Priester noch ein dichtes Netz religiöser Vereine. Es gelang ihnen wohl, die ländliche bäuerliche Unterschicht zu erfassen, nicht aber, wie wiederum das Beispiel Ferlach gut demonstriert, die Arbeiterschaft. Dieser war die slovenische Nationalbewegung zu klerikal-konservativ und außerdem war sie in Kärnten nicht in der südslavischen, sondern in der deutschösterreichischen Sozialdemokratie organisiert. Während der Grenzkämpfe 1918–1920 und im Plebiszit 1920 traten die Sozialdemokraten entschieden gegen den Anschluß Südkärntens an das Königreich SHS ein und erbten mit der politischen Führung auch die deutschnationale Orientierung von den Bürgerlichen.

Die Rolle der Obrigkeit im nationalen Differenzierungsprozeß war nicht einheitlich. Das nationalliberal dominierte Land Kärnten forcierte mit seinen obrigkeitlichen Institutionen, vor allem über die Schule, die Lehrer und den Großteil der Beamten die Germanisierung. Die slovenische

Sprache wurde aus dem öffentlichen Leben möglichst ferngehalten. Die zentralstaatlichen Behörden und Institutionen hielten sich in der Germanisierung etwas zurück. Am meisten gilt das noch für die k. k. Armee.

Trotz ihrer funktionellen und strukturellen Unterschiede zeigen beide untersuchten Beispiele, Klagenfurt und Ferlach, daß der nationale Differenzierungsprozeß in Südkärnten primär von gesellschaftspolitischen Faktoren bestimmt wurde. Je stärker sich die slovenische nationale Bewegung ideologisch und politisch klerikalkonservativ orientierte, umso leichter fiel es dem aufstrebenden Bürgertum und der sich emanzipierenden Arbeiterschaft slovenischsprachiger Herkunft, sich dem liberalen bzw. sozialdemokratischen Lager anzuschließen. Beide, die Liberalen früher und stärker als die Sozialdemokraten, grenzten sich gegenüber den »reaktionären« Slovenen als Deutsche ab. Das erklärt, warum die slovenischsprachigen Zuwanderer in die Städte und industriellen Zentren so rasch eingedeutscht werden konnten und dieser Prozeß mit der zunehmenden Zweisprachigkeit und dem wachsenden institutionellen Druck besonders nach dem Plebiszit von 1920 auch auf die Landbevölkerung übergriff. Ethnische Kriterien spielten bei der Konstituierung nationaler Identität eine sekundäre Rolle.

KRONIKA

Časopis za slovensko krajevno zgodovino

Sekcija za krajevno zgodovino Zveze zgodovinskih društev Slovenije že vse od leta 1953 izdaja svoje glasilo – »Kroniko«. Revija je ilustrirana in poleg poljudno-znanstvenih prispevkov iz slovenske krajevine pogosto objavlja tudi razprave in članke, ki po svoji problematiki presegajo ozke lokalne okvire. »Kronika« ima namen popularizirati zgodovino in zato poroča o delu zgodovinskih ustanov in objavlja ocene novih knjig, pomembnih za slovensko zgodovinopisje.

»Kroniko« lahko naročite na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, 61000 Ljubljana, Aškerčeva 12/I. Po izredno ugodnih cenah so na razpolago tudi večinoma vsi starejši letniki revije.

V seriji »Knjižnica **Kronike**« so doslej izšle naslednje publikacije:

- Milko Kos, SREDNJEVEŠKA LJUBLJANA, topografski opis mesta in okolice (1955), 96 strani.
- Igor Vrišer, RAZVOJ PREBIVALSTVA NA OBMOČJU LJUBLJANE (1956), 72 strani.
- Vlado Valenčič, SLADKORNA INDUSTRIJA V LJUBLJANI (1957), 68 strani.
- Sergij Vilfan – Josip Černivec, ZGODOVINA LJUBLJANSKE MESTNE HIŠE (1958), 128 strani.
- Peter Vodopivec, LUKA KNAFELJ IN ŠTIPENDISTI NJEGOVE USTANOVE (1971), 104 strani.

ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

SLO-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12/I, tel.: 061/150-001, int. 210

vas vabi, da kot redni član vstopite v eno izmed slovenskih zgodovinskih in muzejskih društev

Društveni člani po nižji ceni prejema osrednje glasilo slovenskih zgodovinarjev »Zgodovinski časopis«, imajo popust pri nabavi knjig iz zaloge zveze, lahko sodelujejo pri strokovnih in družabnih prireditvah društev (zborovanja, predavanja, strokovne ekskurzije in podobno), brezplačno prejmejo zvezino značko in izkaznico ter uporabljajo zvezino knjižnico. Potrjena izkaznica ZZDS omogoča brezplačen ali cenejši vstop v številnih domačih in tujih muzejih ter galerijah. Člani slovenskih društev s popustom kupujejo knjige »Slovenske matice«, občasno pa tudi publikacije drugih slovenskih založb.

Članarino in naročnino lahko vplačate vsako dopoldne (od ponedeljka do petka) na zvezinem sedežu ali pa s položnico na žiro račun: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Ljubljana, Aškerčeva 12, 50101-678-49040.

Vplačilo vseh članskih obveznosti je možno tudi pri vseh matičnih pokrajinskih zgodovinskih in muzejskih društvih. Tu so njihovi naslovi:

Zgodovinsko društvo Ljubljana, Filozofska fakulteta, 61000 Ljubljana, Aškerčeva 12

Zgodovinsko društvo v Mariboru, Muzej narodne osvoboditve, 62000 Maribor, Heroja Tomšiča 5

Zgodovinsko društvo v Ptuj, Pokrajinski muzej, 62250 Ptuj, Muzejski trg 1

Zgodovinsko društvo v Celju, Muzej revolucije, 63000 Celje, Trg V. kongresa 1 (63001 Celje, pp. 87)

Zgodovinsko društvo za Gorenjsko, Gorenjski muzej, 64000 Kranj, Tavčarjeva 43

Zgodovinsko društvo za severno Primorsko, Pokrajinski arhiv, 65000 Nova Gorica, Trg Edvarda Kardelja 1/III

Zgodovinsko društvo v Novem mestu, Zavod za šolstvo SR Slovenije – organizacijska enota, 68000 Novo mesto, Glavni trg 7

Muzejsko društvo v Škofji Loki, Muzej na gradu, 64220 Škofja Loka, Grajska pot

Belokranjsko muzejsko društvo, Belokranjski muzej, 68330 Metlika

Zgodovinsko društvo v Slovenskih Konjicah, 63210 Slovenske Konjice

Klub slovenskih zgodovinarjev in geografov na Koroškem, Postfach 38, 9020 Celovec/Klagenfurt, Avstrija

Zgodovinsko društvo za Pomurje, Pokrajinski muzej, 69000 Murska Sobota, Trubarjev drevored 4

Zgodovinsko društvo za Koroško, Koroški pokrajinski muzej revolucije, 62380 Slovenj Gradec, Glavni trg 24

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko – Società storica del Litorale, Pokrajinski muzej, 66000 Koper-Capodistria, Gramscijev trg 4

Zahtevajte prijavnico za vpis pri enem izmed pokrajinskih zgodovinskih društev ali na sedežu osrednje zveze!

Antoni Cetnarowicz

SLOVENCİ IN POLITIKA POLJSKIH POSLANCEV
V DRŽAVNEM ZBORU V LETIH 1867–1868

Med Slovenci je pod konec 1866. leta naraščala vznemirjenost zaradi vse odločneje izraženih teženj po dualistični ureditvi monarhije, ki naj bi imela usodne posledice tako za njih same kot tudi za druge slovanske narode. Slovenski narodni delavci so z veliko pozornostjo spremljali dejavnost Poljakov in Čehov. Od njih so pričakovali, da bodo odločno zavrnili dualizem in ostali zvesti načelom federalizma, vznemirjali pa so jih vladini poskusi koketiranja s Poljaki. Dopisnik iz Ljubljane je v Slovencu 3. januarja 1867 zapisal, da si vlada že nekaj časa prizadeva pridobiti njihovo soglasje za uvedbo dualizma. V ta namen je Gołuchowskega imenovala za namestnika v Galiciji, zapostavljala Ukrajince in tako »Poljcem« ni vzela nade »o ponovljeni Poljske«. Vendar Poljaki ne bi smeli pozabiti, pripominja dopisnik, da jih vlada potem, ko bo dosegla svoj cilj, ne bo več upoštevala.¹ S takim mnenjem in dvomi ne soglašata dunajski dopisnik, ki zatrjuje, da Poljaki zastopajo federalistični program in da glede državnopravnih vprašanj soglašajo s Čehi, pri čemer se sklicuje na mnenja, kakršna je bilo slišati v gališkem Sejmu. Ni pa znano, dodaja, ali se eni in drugi nameravajo udeležiti izrednega zasedanja Državnega zbora.²

V bojazni pred uvedbo dualizma se je slovensko narodno gibanje pospešeno notranje utrnilo, kar dokazujejo z velikim uspehom Slovencev končane volitve v Državni zbor januarja 1867³. Potem ko je Beust prevzel vlado, so med Slovenci začele krožiti govorice o obljubah, kakršne naj bi dal Poljakom. Med drugim naj bi, kot omenja V. Klun v pismu Bleiweisu 11. februarja, Galicija dobila večjo avtonomijo, Gołuchowski položaj dvornega kanclerja in tudi v vladi naj bi bilo mesto za Poljaka. Navedel pa je tudi stališče lista Czas, glasila krakovskih konzervativcev, iz katerega je jasno razvidno, da se Poljaki s temi ugodnostmi ne bodo dali zvabiti in da ne težijo po priznanju posebnega položaja, temveč se izrekajo za takšen ustroj monarhije, ki bi vsem narodom zagotavljal enake pravice. Glede na tako deklaracijo Klun meni, da bi morali Čehi, Poljaki in Slovenci združiti svoje napore in oditi na Dunaj, kjer bi lahko skupaj s federalisti in avtonomisti iz drugih dežel dobili večino in v svojo korist spremenili ustavo.⁴

S tega zornega kota so zanimive Zarnikove pripombe v članku O solidarnosti Slovanstva v Avstriji, objavljenem 19. februarja 1867. leta v Slovencu. Avtor meni, da je v trenutnem položaju prav od stališča Poljakov odvisno, ali bo vladi uspelo izpeljati projekt dualistične preobrazbe monarhije. V tem odločilnem trenutku morajo dokazati, da držijo obljubo, ki sta jo dala v Pragi A. Potocki in S. Tarnowski, da ne bodo storili nobenega koraka brez dogovora s Čehi. Ne bi smeli pozabiti na izkušnje iz zadnje vstaje in se zavedati, »da jim nihče drugi na svetu prijatelj ni kot avstrijski Slovan«. Poljake opozarja Zarnik, kako pogubne bodo posledice, če bodo pustili druge Slované na milost in nemilost Nemcem in Madžarom, in jim kot boljše rešitev nakazuje stisk rok in skupno delovanje v korist federacije. Če pa se bodo Poljaki vseeno sporazumeli z Nemci ali Madžari – ugotavlja dalje Zarnik – se bo treba držati Čehov.⁵

¹ Slovenec, št. 1, 3. januarja 1867.² Prav tam, št. 4 in 5, 10. in 12. januarja 1867.³ V. Melik, Volitve na Slovenskem 1861–1918, Ljubljana 1965, str. 209–210; isti, Slovenska politika ob začetku dualizma, ZČ, XXII, 1968, str. 31–32. Czas je objavil besedilo poziva kranjskega volilnega odbora in dodal, da je izmed vseh odborov prav ta »najbolje dojel položaj svoje dežele in svoje naloge do volilcev« (Czas, 17. januarja 1867).⁴ D. Lončar, Iz politične korespondence dr. J. Bleiweisa, Naši zapiski, Ljubljana 1909 (v nadaljnjem besedilu Iz politične), str. 131; prim. Slovenec, št. 19, 14. februarja 1867 (poziv proti udeležitvi zasedanja Državnega zbora). Za sporazum s Čehi in Slovenci in za solidarno politično akcijo na zasedanju Državnega zbora sta se zavzemala Gazeta Narodowa in Dziennik Lwowski (Gazeta Narodowa, 16. in 17. februarja 1867; Dziennik Lwowski, 1. januarja in 17. februarja 1867). Tesne stike s češkimi, poljskimi in južnoslovanskimi federalisti (med drugim s Tomanom) je s pomočjo šifriranih pism vzdrževal Jerzy Lubomirski (W. Wislocki, J. Lubomirski (1817–1872), Lwów 1928, str. 142); glej J. Zdrada, Volitve v Deželni zbor 1867. leta, Letopis knjižnice Poljske akademije znanosti, Kraków, 9. letnik, 1963, str. 44–46.⁵ Slovenec, št. 21, 19. februarja 1867; glej M. Gorše, dr. V. Zarnik, Ljubljana 1940, str. 63–64. Na srečanju federalistov v Pragi ni bila sprejeta pomembnejša odločitev, ki bi druge dežele obvezovala k solidarnosti s češkim stališčem (I. Prijatelj, Slovenska kulturnopolitična in slovenska zgodovina, 2. del, Ljubljana 1956, str. 581–582).

Avtor članka z naslovom *Dualizem*, podpisan s psevdonimom A. D. Zagorski, meni, da morajo v primeru, če se bodo dali Poljaki za ceno posebnih ugodnosti pritegniti v Državni zbor, vsi drugi Slovani »prekleti Poljake kot izdajalce« in ne smejo poslati svojih predstavnikov na Dunaj.⁶

Sklep gališkega sejma z dne 2. marca 1867 o udeležbi zasedanja Državnega zbora je povzročil med Slovenci vznemirjenje. Češki voditelj L. Rieger, ki ga je Bleiweis prosil za nasvet o nadaljnjem ravnanju, je izrazil zaskrbljenost, da utegne stališče, ki so ga sprejeli Poljaki, škoditi slovanski solidarnosti. Napovedal je, da Čehi ne bodo šli na Dunaj, menil pa je, da bi to morali storiti Slovenci. Predstaviti bi morali pomisleke v imenu »dežele in naroda«, se odločno izreči proti dualizmu in za federalizem, se sporazumeti s Poljaki in Tirolci, nato pa ob priložnosti protestno oditi.⁷ Novice, ki jim sicer niso bili všeč odnosi v gališkem sejmju, v katerem manjka »slovanske sloge«, prav tako pa ne odločitev o umiku pripravljene adrese, ki je predstavljala isto idejo kot adrese deželnih zborov v Ljubljani, Pragi, Brnu in Innsbrucku, so izrazile upanje v solidarnost federalističnega tabora, ki bi – po njihovem mnenju – lahko v parlamentu, skupaj s Čehi, dobil večino.⁸

Udeležba na zasedanju Državnega zbora in taktika v prihodnosti je bila tema korespondence med narodnimi delavci na Kranjskem in Štajerskem. L. Svetec je na Vošnjakovo vprašanje napovedal, da se bodo Slovenci iz Kranjske udeležili zasedanja v parlamentu, in je to svetoval tudi slovenskim poslaneom iz Štajerske. Tam naj bi se s Poljaki in Tirolci dogovorili o nadaljnjih korakih. Menil je celo, da bi lahko Slovenci in Poljaki, »edini in složni«, odločili, »kam se bode nagnila vaga«. Tudi če bi ta solidarnost odpovedala, bi Slovenci morali ostati v Državnem zboru in iskati podporo pri kakšni drugi stranki, ker »smo preslabi, da bi se vladi tako demonstrativno vstavljali«. Vendar pa ni popolnoma izključil možnosti odhoda, za kar pooblašča kranjske poslance odločitev kluba, če bi menili, da bo to koristno za njih in slovensko zadevo.⁹ Tudi R. Razlag se je strinjal, naj slovenski poslanci s Štajerske ostanejo v Državnem zboru. Bil je celo prepričan, da bi na Dunaju Slovenci kot posredniki med sptimi narodi lahko tako prispevali k »dobi splošnega porazumljenja«.¹⁰

Zasedanje Državnega zbora se je začelo 20. maja. Prve dni je kazalo, da v političnih debatah Slovenci nastopajo skupaj s Poljaki in poslanci iz Tirolske.¹¹ Prišel pa je odločilni trenutek – razprava in glasovanje o adresi. Pred sveže sklenjeno zvezo je bil prvi resni preizkus. Konzervativni poslanci iz Tirolske Giovanelli, Jäger in Greuter, ki so navezali tesne stike s Slovenci, so se bali, kot se je izkazalo iz pisem Giovanellija, da je vladi uspelo z obljubami Poljake delno pritegniti na svojo stran. Vendar pa je Giovanelli menil, da bodo Poljaki kljub določeni zadržanosti v vseh pomembnih zadevah glasovali s Tirolci in Slovenci. O tem ga je prepričal govor K. Krzeczunowicza proti adresi.¹² Poljski poslanci so v pogovoru o posameznih točkah adrese predlagali spremembe in popravke, ki so jih podpirali Slovenci in Tirolci, Toman pa je pri popravku, ki ga je v zvezi s 13. členom ustave predlagal Krzeczunowicz, zahteval poimensko glasovanje.¹³ Zaradi tega je bilo za Slovence precejšnje presenečenje, ko so tik pred odločilnim glasovanjem zvedeli, da so se Poljaki odločili glasovati za adresno. Izkazalo

⁶ Slovenec, št. 23, 23. februarja 1867.

⁷ D. Lončar, n. d., str. 72; I. Prijatelj, n. d., 2. del, str. 125–126.

⁸ Novice, št. 10 in 13, 6. in 27. marca 1867.

⁹ L. Svetec J. Vošnjaku 7. in 23. aprila ter 7. maja 1867, Arhiv Slovenije, korespondenca J. Vošnjaka LIX; I. Prijatelj, n. d., 2. del, str. 126.

¹⁰ R. Razlag J. Vošnjaku, 9. maja 1867, NUK, inv. št. 37/62. Pripomniti je treba, da so odločitve, kakršne so bile sprejete na znamenitem zasedanju lvovskega sejma 2. marca, izzvale živahne razprave tako med gališkimi politiki in publicisti kot med emigranti. Nekateri, med njimi J. Lubomirski, A. Potocki, J. Szujski in S. Tarnowski, so obžalovali, da so »Poljaki zavrgli zastavo federacije«, in se zavzemali za sodelovanje s Čehi in južnimi Slovani (L. Sapieha ženi, 1. in 20. maja 1867, knjižnica Narodnega muzeja v Krakovu, sig. 1158; Przegląd Polski, 1867/68, str. 120–121, 134–135, sig. 327). W. Czartoryski in W. Zamojski, ki sta delovala v emigraciji, sta menila, da je dolžnost poljskih poslancev na Dunaju potegovati se za avtonomijo ne samo za Galicijo, ampak tudi za »brate Slované« (Spomenica generala Zamojskega, 20. maja 1867, Knjižnica Czartoryskich v Krakovu, sig. 6767; glej misli za govor kneza Czartoryskega ob obletnici Ustave 3. maja, Knjižnica Czartoryskich, zapiščina H. Wyzniškega, 1868). Drugačje sta na to zadevo gledala v emigraciji D. Skarzyński, dunajski dopisnik kneza W. Czartoryskega (D. Skarzyński B. Zaleskemu 16. aprila 1867, Knjižnica Czartoryskich, sig. 6951), v domovini pa F. Ziemiałkowski (Minister F. Ziemiałkowski, Rzecznik napisana z okoliznoščami dziesiątej rocznicy jego ministerstwa, Kraków 1883, str. 9).

¹¹ Novice, št. 22, 29. maja 1867. To linijo je podpiral Dziennik Lwowski in pri tem podobno kot Svetec opozarjal, da Poljaki in Slovenci skupaj štejejo nad 40 glasov in lahko imajo (ob predpostavki, da vsi Nemci ne bodo vedno složno glasovali) večkrat odločilen vpliv (Dziennik Lwowski, 28. maja 1867).

¹² P. Molisch, Briefe zur deutschen Politik in Österreich von 1848 bis 1918, Wien–Leipzig 1934, str. 93–95.

¹³ Sten. Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des Reichsrathes (v nadaljnjem besedilu Sten. Protokolle), IV, Session, 7. Sitzung, 5. junija 1867, str. 137.

se je, da se je Beust prej zaupno srečal s Potockim, Ziemiałkowskim in Krzeczunowiczem in jih z obljubami o izpolnitvi nekaterih zahtev Poljakov, pa tudi o priznanju avtonomije drugim deželam, prepričal, da so se vrnili v dvorano in glasovali za adresu.¹⁴ Zyblikiewicz je tedaj v imenu poljske delegacije izjavil, da so s sprejetjem take odločitve hoteli odvrniti sum, da nasprotujejo osnovni zadevi, to je sporazumu z Madžari. Zaradi takšnega preobrata je Toman, ko je spregovoril v imenu slovenske delegacije, opozoril na svoje stališče v razpravi, po katerem bi moral glasovati proti adresi, a je, kot je poudaril, skupaj s kolegi sklenil spremeniti prvotni načrt.¹⁵ To je med Slovenci povzročilo začudenje. Bleiweis, ki sicer ni skrival presenečenja, je vendarle skušal s predstavitvijo okoliščin pojasniti ravnanje poslancev. Pojasnjeval je, da je njihovo odločitev narekovala solidarnost s Poljaki, s katerimi so skupaj nastopali v adresni debati. Ni dvomil, da so naredili ta korak po preudarku in z mislijo na koristi svoje domovine. Pozneje, ko so se z vseh strani razlegali protesti, je poudaril, da bo solidarnost s Poljaki in Tirolci lahko prinesla konkretne koristi, ko bo prišlo do odločanja o pomembnih vprašanjih, saj skupaj razpolagajo s precejšnjim številom glasov. Opozoril je pred prenatrpanim in preostrim obsojanjem poslancev in kot primer navedel poljske časopise, ki so kljub nezadovoljstvu glasovanje poljskih poslancev ocenili kot »spodobno in politično zrelo«.¹⁶ Podobno mnenje je izrazila Zgodnja danica, ki pa je ostreje obsodila Poljake za razkol v opoziciji. Časopis jim je poleg tega očital, da v iskanju zgolj lastnih koristi niso vstopili v noben klub.¹⁷

Ko so Slovenci v parlamentu glasovali za adresu, so pričakovali, da bo Beust bolj popustljiv do njihove zahteve, tako kot je bil do Poljakov. Avstrijski minister je res sprejel slovensko delegacijo in obljubil, da bodo upoštevane nekatere zahteve glede večjih pravic za slovenski jezik v šolah in uradih, ustanovljeni slovenski oddelki v organih deželne uprave v Gradcu in Celovcu in na sodiščih zaposleni slovenski uradniki, poleg tega pa je dal Tomanu koncesijo za izgradnjo železnice skozi Gorenjsko.¹⁸

Sodelovanje poljsko-slovensko-tirolske koalicije je obrodilo sadove v pomembni razpravi 27. junija 1867. leta o spremembi 13. člena februarske ustave. Ko je predsednik zbornice Giskra predlagal, da bi bila pri glasovanju o posameznih točkah zakona potrebna navadna večina, je proti temu protestiral Zyblikiewicz, podprli pa so ga Toman, Greuter in baron Petrino iz Bukovine in zagrozili celo, da se bodo pri glasovanju vzdržali, če zbornica njihove zahteve ne bo sprejela. Na koncu je bil sprejet način glasovanja, ki ga je predlagal Zyblikiewicz.¹⁹ V razpravi 18. julija 1867 o predlogu finančne komisije o ustanovitvi vlade za Cislitvanijo je spet prišlo do sodelovanja Poljakov, Slovencev in Tirolcev. Novice so poudarile, da je samo zaradi odločnosti Tomana, Svetca, Zyblikiewicza in Greuterja propadel projekt, ki so ga predlagali nemški liberalci.²⁰ Toman in Zyblikiewicz sta nastopila skupaj v ustavni komisiji pri obravnavi predloga zakona o sodni oblasti. Oba sta dokazovala, da projekt ni dal zadostnega jamstva o upoštevanju narodnih pravic.²¹ Poljaki in Slovenci so solidarno nastopili tudi 5. oktobra 1867, ko se je začela splošna razprava o temeljnih zakonih. Oster boj se je bil med nemškimi centralisti in avtonomisti med razpravo o zakonu o sodni oblasti. Najprej so Slovenci podprli Zyblikiewicza, ki je nasprotoval predlogu nemškega poslanca Waserja o odložitvi tret-

¹⁴ F. Beust: *Aus drei Vierteljahrhundert*, 2. del, Stuttgart 1887, str. 113; /J. I. Kraszewski/, *Rachunki z roku 1867*, 1. del, Poznań 1868, str. 570.

¹⁵ Sten. Protokolle, IV. Session, 8. Sitzung, 5. junija 1867, str. 173; glej *Neue Freie Presse*, št. 993, 6. junija 1867; *Gazeta Narodowa*, 8. junija 1867; I. Prijatelj, n. d., 2. del, str. 584.

¹⁶ Novice, št. 24 in 25, 12. in 19. junija 1867, glej I. Prijatelj, n. d., 2. del, str. 129.

¹⁷ Zgodnja danica, 20. junija 1867. Vladna *Neue Freie Presse* je izrazila navdušenje nad sprejetjem adrese in pri tem pripomnila, da so Poljaki in Slovenci glasovali za adresu ne zaradi Nemcev, temveč zaradi Madžarov (*Neue Freie Presse*, št. 994, 7. junija 1867). Ko se je poljska delegacija junija udeležila svečanosti ob kronanju v Pešti, se jim je cesar zahvalil za njihovo stališče pri glasovanju o adresi. Gołuchowski je namreč cesarja med prvo avdienco opozoril, da so Poljaki s svojo izjavo »potegnili za sabo Slovence, Tirolce in druge« (M. Zyblikiewicz A. Potockemu, 12. junija 1867, Državni arhiv v Krakovu, Arhiv Potockih, sig. 456).

¹⁸ G. Kolmer, *Parlament und Verfassung in Österreich*, Brunn 1902, str. 335; A. Fischel, *Materialien zur Sprachenfrage in Österreich*, Brunn 1902, str. 335; I. Prijatelj, n. d., 2. del, str. 127, 584–587; V. Melik, *Slovenska politika*, str. 34; prim. Czas, 6. julija 1867.

¹⁹ Sten. Protokolle, IV. Session, 14. Sitzung, 27. junija 1867, str. 270; Novice, št. 27, 3. julija 1867; *Dziennik Lwowski*, 1. julija 1867 (dodatek); I. Homola-Dzikowska, *Mikołaj Zyblikiewicz (1823–1887)*, Wrocław 1964, str. 43. *Neue Freie Presse* je precej spoštljivo pisala o poljskih poslancih, zlasti o nastopu Zyblikiewicza. Strinjala se je z nekaterimi njegovimi zahtevami, tudi z mestom za Poljaka v vladi, z ostrimi in zlobnoironičnimi besedami pa je napadla Tomana (*Neue Freie Presse*, št. 1034 in 1041, 19. in 26. julija 1867).

²⁰ Novice, št. 30, 24. julija 1867; Czas, 21. julija 1867.

²¹ *Dziennik Lwowski*, 20. septembra 1867.

jega branja zakona, pozneje pa, ko je Toman na osnovi 14. člena februarске ustave zahteval dvotretjinsko večino za sprejetje zakona, sta ga podprla Zyblikiewicz in Krzeczunowicz. Žal je centralistična večina oba predloga preglasovala.²²

Do novega resnega spora med liberalno večino in opozicijo je prišlo 8. oktobra 1867 med razpravo o splošnih pravicah državljanov in pristojnosti Državnega zbora. V obrambi avtonomije in upoštevanja narodnostnih pravic sta s poljske strani nastopila Ziemiałkowski in Zyblikiewicz. Toman se je v svojem govoru v celoti strinjal z Ziemiałkovskim glede avtonomije in enakega obravnavanja vseh narodov Avstrije ter pri tem dodal, da je življenjska pot Ziemiałkowskega »dokaz, kakšno vrednoto mu predstavlja posameznik in kakšno narodi«.²³

Veliko komentarjev in protestov je izzvalo glasovanje treh slovenskih poslancev (Svetca, Kluna in Lipolda) za sprejetje nove ustave, proti čemur so bili vsi Poljaki. Novice so v tem videle izneverjenje načelom, izraženim v adresi kranjskega Deželnega zbora in poudarili, da so celo običajno neodločni Poljaki glasovali proti. Svetec je v obrambo dokazoval, da nova ustava z ničemer ne zmanjšuje avtonomije, temveč jo glede nekaterih zadev celo povečuje. Prav tako je skušal pojasniti, zakaj se v tem primeru ni ravnal po načelu solidarnosti s Poljaki. To je pomembno zato, ker je na začetku sodil med pristaše tesnega sodelovanja s poljskimi poslanci. Poljaki so skušali doseči prenos pristojnosti o mnogih zadevah na deželne zборе. Svetec je tedaj zapisal: »Mi smo jih sicer podpirali iz solidarnosti, vendar nismo bili v srci prepričani, da bi to tudi za nas Slovence dobro bilo. Namen Poljakov je bil očiten; oni so hoteli s tem Rusine čisto v svojo oblast dobiti; nam, ki smo v mnogih deželnih zbora in manjšini, dozdevalo se je, da bi za nas bolje bilo, ako bi se narodne reči v Državnem zboru obravnavale, ker je bolj nevtralen in bolj pravičen, nego Deželni zbori (na priliko koroški, štajerski itd.). Naši poslanci, ki so zoper glasovali, storili so to neki z ozirom na Poljake, in neki z ozirom na Tirolce. Tako smo imeli vsak svoje motive.«²⁴ Svojo prvotno odločitev o glasovanju za sprejetje ustave je pod vplivom Poljakov spremenil Černe.²⁵

V dveh obsežnih člankih, objavljenih v Novicah januarja in februarja 1868, se je Svetec branil pred očitki, da so slovenski poslanci opustili federalistični program, dokazujoč, da ustava vsebuje zagotovila ohranitve avtonomije in narodne enakopravnosti. Glede drugega očitka, da je ostalo vprašanje združitve Slovencev nedotaknjeno, je odgovoril, da so proti tvorjenju narodnih skupnosti Čehi in Poljaki, tako da se od njih zdaj ne da pričakovati pomoči.²⁶

Drugačen odnos vlade do Poljakov kot do drugih zgodovinskih narodov glede jezikovne enakopravnosti in vsi »posebni oziri«, s katerimi jih je obdaroval (med drugim napoved poziva Poljaka v vlado), so povzročali med Slovenci nezadovoljstvo.²⁷ Drugače so na to gledali slovenski poslanci v Državnem zboru, za kar nam kot primer lahko služi Černetova izjava 20. novembra 1867 v pogovoru o izboru delegacije. Pri označevanju položaja posameznih narodov v monarhiji je ugotovil, da so bili Poljaki v Avstriji preveč zatirani, da bi jim zdaj zavidali nekoliko boljši položaj.²⁸ Politika slovenskih poslancev v Državnem zboru je povzročila nastanek dveh taborov v slovenskem narodnem gibanju: tabor oportunistov, ki je podpiral dejavnost poslancev v parlamentu, in tabor, ki je predstavljal opozicijo tej liniji in zahteval odločno stališče v odnosu do vlade in med prve zahteve postavljal geslo zedinjene Slovenije.²⁹

Ko je začelo izhajati mladoslovensko glasilo Slovenski narod, so začele naraščati kritike dejavnosti slovenskih poslancev v Državnem zboru. Po češkem časopisu so navajali kritike, ki so obtoževale Slovence in Poljake izdaje federalističnega programa. V njih so poudarjali, da

²² Novice, št. 41, 9. septembra 1867; Zgodnja danica, 10. oktobra 1867.

²³ Sten. Protokolle, IV Session, 32 Sitzung, 8. oktobra 1867, str. 793: »Ich werde von dem Werthe der Autonomie, der Gleichberechtigung und der gleichen Befriedigung der österreichischen Völker nach der begeisterten Rede des Herrn Dr. Ziemiałkowski nicht reden; sein Leben ist Zeugniß, was für einen Werth sie für den einzelnen Menschen, was für einen Werth sie für die Völker hat«; prim. Novice, št. 42, 16. oktobra 1867; Czas, 11. oktobra 1867.

²⁴ Novice, št. 43, 23. oktobra 1867. K temu problemu se je vrnil Svetec v obširnem odprtem pismu, poslanemu Novicam (Novice, št. 44, 30. oktobra 1867).

²⁵ Novice, št. 45, 6. novembra 1867.

²⁶ Novice, št. 5 in 7, 29. januarja in 12. februarja 1867.

²⁷ Novice, št. 35 in 37, 28. avgusta in 11. septembra 1867.

²⁸ »Die Polen in Österreich . . . diese Nation in Österreich genug verdächtigt und verfolgt wurde, als dass man ihnen gegenwärtig ihre etwas bessere Lage missgönnen sollte« (Sten. Protokolle, IV. Session, 53 Sitzung, 20. septembra 1867, str. 1459); glej Novice, št. 48, 27. septembra 1867.

²⁹ V. Melik: Slovenska politika, str. 46–47; isti, Slovensko narodno gibanje za časa taborov, ZČ, XXIII, 1969, str. 82–83.

so imeli Poljaki od tega vsaj nekaj koristi, medtem ko Slovenci ničesar.³⁰ Sklicujoč se na Dziennik Lwowski je Slovenski narod s precejšnjim zadovoljstvom zabeležil naraščanje opozicije do ravnanja poljskih poslancev v Državnem zboru, prav tako pa proti njim usmerjene napade nemškega liberalnega tiska. Pisal je, da je Galicija, ki ni dobila nobenih političnih pravic, zdaj prevzela grehe svojih poslancev in nosi kazen za njihovo politično brezbriznost.³¹ Težnje Čehov in Poljakov, da bi jim bile priznane podobne pravice kot Madžarom, so med Slovenci zbujale skrb nad usodo Avstrije. Če bi uspelo Čehom, so ugotovile Novice, bi nedvomno od Cislitvanije odpadla tudi Galicija. Ko pa je Slovenski narod komentiral pogovore poljske delegacije v Pešti o morebitni uniji Galicije z Madžarsko, je ugotovil, da bi se vlada za to res odločila samo zato, da bi laže opravila s Čehi.³² Novice so vznemirjale tudi druge skrbi. Sklicujoč se na dunajski Zukunft so objavile novico, da je na Dunaju ustanovljen poljski odbor, ki ima za nalogo obnoviti poljsko državo. »Uboga Avstrija«, ugotavljajo Novice, »ako hoče vsak sam svoji biti, kmalu te ne bo nič«. V isti številki so bila objavljena tudi premišljevanja ruskega časnika Golos na temo ogrožene enotnosti Avstrije. Mar Avstrija ne vidi, so pisali, »da Poljaki ne marajo za avtonomijo, ampak da hočejo poljsko kraljestvo, s tem pa bi Avstrija zgubila eno z najboljših izhodnih dežel.«³³

Avgusta 1868 je Slovenski narod objavil komentarje Gazete Narodowe, Dziennika Poznanijskiego, Przeglądu Polskiego in Dziennika Lwowskiego, ki so izražali nezadovoljstvo z dejavnostjo poljskih poslancev v Državnem zboru. Opazili so tudi določene podobnosti v načinu opravičevanja slovenskih in poljskih poslancev.³⁴

Izmed vseh deželnih zborov je ob začetku zasedanja 22. avgusta največjo pozornost Slovencev pritegnil galicijski. Slovenski narod je opazoval spopad dveh konceptov, od katerih se je eden zavzemal za priključitev k češki in federalistični opoziciji, drugi pa je z naklonjenostjo vladi »iskal ugodnosti«, in se spraševal, kateri bo prevladal. V središču zanimanja se je znašel F. Smolka, ki je takoj po začetku zasedanja zahteval ukinitve sklepa z dne 2. marca 1867 in odstop poslancev. Slovenci so ta korak z navdušenjem pozdravili. Slovenski narod in Slovenski gospodar sta pisala, da je Smolkovo zahtevo podprl Zyblikiewicz, kar pa, kot vemo, ni bilo res, saj je Zyblikiewicz najprej zahteval popravek, pozneje pa je vložil posebno zahtevo, naj sejm revidira ustavo, in s tem pokopal Smolkovo zahtevo.³⁵

Slovenski narod je v obširnem dopisu z Dunaja, objavljenem 3. septembra 1868, pisal o nezmanjšanem zanimanju političnih krogov za zasedanje gališkega sejma in projekt Smolka ter ponovil mnenje, ki je zvenelo kot pobožna želja, da se bodo Poljaki priključili »slovanski opoziciji«, ki jo bo vlada morala upoštevati. Vlada je zdaj poklicala Gołuchowskega na Dunaj, je menil dopisnik, ker hoče s pomočjo njegovega velikega vpliva v domovini prepričati Poljake, da bi ostali pri stari politiki. Dopuščali so celo možnost, da bo Beust v pogovoru s poljskim državnikom poskusil kot strašilo uporabiti nevarnost, ki grozi Galiciji s strani Rusije. Vendar so menili, da lahko vpliv Gołuchowskega izenači Smolka. Ovacije, kakršnih je bil deležen v Lvovu in številne čestitke, ki jih je prejemal iz vse države, so po mnenju časopisa kazale, da poljski narod stoji za njim in njegovo stranko. V zaključku dopisa je avtor prišel do dveh sklepov: da obstajajo določene podobnosti med položajem Poljakov in Slovencev in njihovo oportunistično politiko ter da so Slovenci spoznali, v katero smer bi morala stremeti njihova dejavnost.³⁶ Dokaz priznanja Smolku in politiki, ki jo je vodil, je telegram, ki so mu ga poslali udeleženci žalskega tabora 6. septembra 1868.³⁷

Bolj skeptično so ocenjevali dogodke v Galiciji ljubljanski konzervativci. Giskra predlogoma Smolka in Zyblikiewicza, ki ju je obravnavala posebna komisija, ni napovedoval

³⁰ Slovenski narod, št. 7, 16. aprila 1868.

³¹ Prav tam, št. 10, 23. aprila 1868.

³² Prav tam, št. 48, 26. julija 1868; Novice, št. 24, 10. junija 1868; Slovenski gospodar, 30. julija 1868.

³³ Novice, št. 4, 22. januarja 1868.

³⁴ Slovenski narod, št. 53 in 59, 6. in 21. avgusta 1868.

³⁵ Prav tam, št. 62, 63, 64, 27. in 29. avgusta ter 1. septembra 1868; Slovenski gospodar, 3. septembra 1868; Novice, št. 35, 26. avgusta 1868; glej I. Homola-Dzikowska, n. d., str. 48 sl.; I. Pannenkowa, Walka Galicji z centralizmem wiedeńskim, Lwów 1918, str. 83–84, 102 sl.; S. Kieniewicz, Adam Sapieha (1828–1903), Lwów 1939, 197 sl.

³⁶ »Mi Slovenci vidimo iz vsega tega prvič, da je mnogo enakosti med našim in poljskim stanjem, našo nesrečo, lovečo se in poljsko lovečo se politiko, drugič pa vidimo, kam se nam je postaviti v političnem delanju (Slovenski narod, št. 65, 3. septembra 1868).«

³⁷ Prav tam, št. 67, 8. septembra 1868.

uspeha. Poljakom so Novice očitale, da so nestanovitni in da Ukrajincem odrekajo pravice, ki jim pripadajo.³⁸ V nasprotju s konzervativci so se mladoslovenci še naprej z navdušenjem izražali o Smolku in njegovi stranki, ki je po njihovem mnenju utrdila svoj položaj. Zanimiv je dogodek iz štajerskega Deželnega zbora. Vošnjak se je v svojem govoru proti adresi skliceval na Smolka (čeprav ga poimensko ni omenjal). Imenoval ga je enega »prvih politikov svojega časa« in »najiskrenejših domoljubov svojega naroda«, ki glasno kritizira oportunistično politiko poslancev. Ko je Vošnjak nadalje dokazoval, da ta politika v očeh vlade ni deležna pri-znanja, kakršno bi ji pripadalo, ga je namestnik prekinil in opomnil, da je v parlamentu.³⁹

Če povzamemo, lahko opozorimo na določeno neenotnost med stališči slovenskih politič-nih delavcev do politike poljskih poslancev v Državnem zboru. Slovenski poslanci v dunaj-skem parlamentu in zagovorniki oportunistične, realistične politike v slovenskih deželah so bili pripravljeni v imenu solidarnosti, ki je povezovala federaliste, in v upanju na popustljivost vlade sodelovati s Poljaki. Pri tem pa niso bili zmeraj brez dvomov in omahovanj, kar je raz-vidno vsaj iz stališča Svetca in njegovih kolegov pri glasovanju za sprejem nove ustave. Libe-ralci, zbrani okrog Slovenskega naroda, ki so kritično ocenjevali stališče in dejavnost sloven-skih poslancev v Državnem zboru, pa so se na podoben način izražali o politiki poljskih pos-lancev in ene in druge obtoževali, da so opustili federalizem.

Prevedel Mladen Pavičić

³⁸ Novice, št. 37, 9. septembra 1868.

³⁹ Slovenski narod, št. 72, 19. septembra 1868.

Zusammenfassung

DIE SLOWENEN UND DIE POLITIK DER POLNISCHEN ABGEORDNETEN IM REICHSRAT IN DEN JAHREN 1867–1868

Antoni Cetnarowicz

In der allgemeinen Diskussion, die in den Jahren 1867–1868 über die Umgestaltung der Habsburgermonarchie geführt wurde, verfolgten die Slowenen mit grossen Aufmerksamkeit das Vor-gehen der Polen. Obwohl sie wussten, dass die Regierung versuchte, die Polen für sich einzuneh-men, indem sie versprach gewisse Konzessionen einzugehen, war der Grossteil der Slowenen über-zeugt, dass die Polen dem föderalistischen Plan treu bleiben und sich gegen den Dualismus ausspre-chen werden. V. Zarnik war sich dessen bewusst, dass gerade von der Haltung der Polen abhängen werde, ob es der Regierung gelingt, den Dualismus einzuführen. Die slowenischen Politiker, die über die Teilnahme im Reichsrat diskutierten, zogen die Haltung der Tschechen und Polen in Betracht. Als der galizische Landtag über die Entsendung seiner Abgeordneten in den Reichsrat entschied, sprach sich L. Svetec auch für die Teilnahme der Slowenen und ihre Verständigung mit den Polen und den Tirolern aus. Er glaubte, dass diese Koalition in grundlegenden politischen Angelegenheiten entscheiden könnte.

Zu Beginn der Beratungen im Reichsrat im Mai 1867 traten die Slowenen, Polen und Tiroler gemeinsam in den politischen Debatten auf. Zwar waren die Slowenen überrascht von der Abstim-mung der Polen für die Annahme der Adresse, doch um die Einmütigkeit und die Harmonie im Haus zu wahren, entschlossen sie sich auch dafür zu stimmen. J. Bleiweis versuchte diesen Schritt damit zu rechtfertigen, dass es notwendig sei, die Solidarität mit den Polen und den Tirolern zu erhalten, denn diese könnte später konkrete Vorteile bringen. In den Debatten, betreffend der Verfassungsänderung, der Bildung der Regierung für Cisleithanien, der allgemeinen Bürgerrechte und der Kompetenzen des Reichsrates haben die slowenischen, polnischen und tiroler Abgeordne-ten mitgearbeitet.

Die slowenische Presse kritisierte die Regierung, wenn sie versuchte, die Polen zu begünstigen und ihnen versprach politische Konzessionen einzugehen. »Slovenski Narod« kritisierte seit seinem Erscheinen auch die Politik der slowenischen Abgeordneten, die mit den Polen zusammenhielten. Man warf den Polen vor, dass ihre Forderungen nach der Anerkennung besonderer Rechte für Galizien zum Zerfall Österreichs führen könnten. Grosse Aufmerksamkeit zogen die Beratungen des galizischen Landtages im August 1868 auf sich. Unter den Jungslowenen rief F. Smolka das grösste Interesse hervor. Sein Antrag, die Mandate der Abgeordneten sollen abzugeben werden, wurde mit grossem Enthusiasmus empfangen. Die Konservativen aus Laibach hingegen beurteilten die politische Lage in Galizien mit gewissem Pessimismus und kritisierten die Polen für ihre Haltung gegenüber den Ukrainern.

INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

SLO-61000 Ljubljana, Kongresni trg 1, tel. 061/156-152

Inštitut od leta 1960 izdaja revijo **Prispevki za zgodovino delavskega gibanja (PZDG)**, ki se je leta 1986 preimenovala v **Prispevke za novejšo zgodovino (PNZ)**. Revija objavlja razprave, članke, historično dokumentacijo, poročila o simpozijih, knjižna poročila in recenzije, različne bibliografije in tekočo bibliografijo sodelavcev inštituta. V prvih letih izhajanja je bila revija izrazito usmerjena v zgodovino naprednega delavskega gibanja in NOB, vedno bolj pa je širila krog svojega objavljanja tudi na širša področja slovenske zgodovine. Zdaj lahko rečemo, da je to revija za novejšo slovensko zgodovino. Uredništvo se trudi, da bi bila revija pestra, kvalitetna in sodobna.

Prilagamo seznam še dostopnih letnikov, pri čemer opozarjamo, da sta letnika 1962 in 1973 že razprodana, nekaj letnikov pa je že skoraj razprodanih. Revijo lahko naročite pri založbi Park, SLO-61000 Ljubljana, Kongresni trg 13, kupite pa pri vseh slovenskih knjigarnah.

PZDG 1960/1
PZDG 1960/2
PZDG 1961/1-2
PZDG 1963/1-2
PZDG 1965/1-2
PZDG 1966/1-2
PZDG 1967/1-2
PZDG 1968/69, 1-2
PZDG 1970/1-2
PZDG 1971/72
PZDG 1974
PZDG 1975/76
PZDG 1977
PZDG 1978/79

PZDG 1980
PZDG 1981
PZDG 1982
PZDG 1983
PZDG 1984
PZDG 1985
PNZ 1986
PNZ 1987
PNZ 1988
PNZ 1989/1 – Trideset let Inštituta za zgodovino delavskega gibanja. – Bibliografije.
PNZ 1989/2
PNZ 1990
PNZ 1991

ZBIRKA ZGODOVINSKEGA ČASOPISA

Na upravi Zgodovinskega časopisa (SLO-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12, tel. 061/150-001, int. 210) lahko naročite naslednje zvezke knjižne zbirke ZČ:

1. **Edvard Kardelj-Sperans in slovensko zgodovinopisje.** Ljubljana 1980, 44 strani. – **112 SLT**

Zbornik objavlja predvsem gradivo z izrednega občnega zbora Zgodovinskega društva za Slovenijo (2. marca 1979) ob štiridesetletnici izida knjige Edvarda Kardelja-Speransa »Razvoj slovenskega narodnega vprašanja«.

2. **Franc Šebjanič: Šolnik in domoljub Adam Farkaš (1730–1786).** Ljubljana 1982, 24 strani. – **72 SLT**

Razprava o doslej skoraj nepoznanem zaslužnem prekmurskem protestantskem učejaku in rektorju šopronskega liceja.

3. **Zgodovina denarstva in bančništva na Slovenskem.** Posvetovanje ob štiridesetletnici Denarnega zavoda Slovenije, Ljubljana, 11. in 12. decembra 1984. Ljubljana 1987, 134 strani. – **240 SLT**

Zbornik objavlja 15 razprav o denarstvu, bančništvu, zaslužkih, cenah in življenjskih stroških na Slovenskem od antike do obdobja po drugi svetovni vojni.

4. **Dušan Kos: Bela krajina v poznem srednjem veku.** Ljubljana 1987, 76 strani. – **168 SLT**

Razprava o srednjeveški zgodovini Bele krajine (politične, upravne, cerkvene razmere, plemstvo, gospodstva, mesta, agrarna kolonizacija).

5. **Janez Cvirn: Boj za Celje. Politična orientacija celjskega nemštva 1861–1907.** Ljubljana 1988, 88 strani. – **192 SLT**

Na podlagi nemških virov je avtor prikazal postopen prehod celjskih Nemcev od liberalne, v nacionalnem oziru manj napadalne politike do narodnostnega radikalizma, vsenemštva, antisemitizma in poudarjanja superiornosti arijske rase, ki so prevladali v desetletju pred 1. svetovno vojno.

6. **Predrag Belić: Prva tri desetletja jezuitov in Slovenci (1546–1569).** Ljubljana 1989, 40 strani. – **108 SLT**

Predvsem na podlagi korespondence škofa Textorja z Ignacijem Lojolskim so prikazane cerkvene razmere v Sloveniji, Textorjeva prizadevanja, da bi jezuit postal ljubljanski ali tržaški škof ter filoprotestantsko razpoloženje slovenskih študentov teologije v Rimu.

7. **Marta Verginella: Družina v Dolini pri Trstu v 19. stoletju.** Ljubljana – Trst 1990, 36 strani. – **96 SLT**

Večplasten vpogled v družinsko življenje vaške skupnosti, tipologija družin in poročnih zvez ter spremembe zaradi bližine mesta Trsta.

8. **Rajko Bratož: Vpliv oglejske cerkve na vzhodnoalpski in predalpski prostor od 4. do 8. stoletja.** Ljubljana 1990, 72 strani + pril. – **176 SLT**

Zgodovinska sinteza razvoja krščanstva v nekdanjem slovenskem prostoru od nastopa verske svobode do pokristjanjenja Slovencev.

9. **Petra Svoljšak: Slovenski begunci v Italiji med prvo svetovno vojno.** Ljubljana 1991, 56 strani. – **160 SLT**

Leta 1915 so italijanske oblasti po zasedbi področij na desnem bregu Soče izselile civilno prebivalstvo; iz različnih krajev Italije so se vrnili na domove spomladi 1919.

Olga Janša-Zorn

HISTORIČNO DRUŠTVO ZA KRANJSKO (nadaljevanje)

VII. PRISPEVKI V DRUŠTVENEM ČASOPISU (1846–1868)

Mittheilungen des historischen Vereins für Krain, glasilo Historičnega društva za Kranjsko, pričnejo izhajati leta 1846 na predlog H. Coste.¹⁹⁴ Prvi dve leti je to mesečnik, potem nekaj časa na predlog Antona Schuberta na občnem zboru decembra 1847 izhajajo štirikrat letno, potem spet vsak mesec. V šestdesetih letih se že kaže kriza. 1863 se pojavijo dvojne številke, število števil na leto pa pada. Začetek je bil precej skromen, prva številka ima le štiri strani velikega formata, skupno pa šteje prvi letnik 72 strani. Kmalu se je stanje precej izboljšalo in posamezne številke imajo osem strani ali več. Po posameznih letih je bilo takole:

Letnik	Leto	Število števil	Število strani	Urednik
1.	1846	12	72	odbor društva ¹⁹⁵
2.	1847	12	116	odbor društva
3.	1848	4	96	odbor društva
4.	1849	4	100	odbor društva
5.	1850	4	44	odbor društva
6.	1851	10	94	dr. V. F. Klun
7.	1852	12	96	dr. V. F. Klun
8.	1853	12	96+11 (statut, seznam članov)	dr. V. F. Klun
9.	1854	12	96+7 (seznam članov in zamenjav)	dr. V. F. Klun
10.	1855	12	96+18 (seznam članov, zamenjav in daril)	dr. V. F. Klun
11.	1856	12	126 (z registrom)	do avg. 1856 Klun od sept. 1856 E. H. Costa
12.	1857	12	166 (z registrom)	dr. E. H. Costa
13.	1858	12	104 (z registrom) +8 (seznam članov in zamenjav)	3 štev. uredil Costa, aprilsko komisija od maja dalje Rebič
14.	1859	12	108+8 (z registrom)	2. štev. Rebič, od marca dalje Dimitz
15.	1860	12	112 (z registrom)	A. Dimitz
16.	1861	12	107 (z registrom)	A. Dimitz
17.	1862	12	114+10 (register, članstvo, zamenjave)	A. Dimitz

¹⁹⁴ MHK 1858, str. 79–80 (Genesis des Historischen Vereins für Krain).

¹⁹⁵ Gratzy v Repertorium zur 50-Jährigen Geschichtsschreibung Krains, str. 45 navaja, da je bil Klun urednik od 1846 do sept. 1856, kar ne drži, saj se je Klun šele 1849 vrnil v Ljubljano.

Letnik	Leto	Število števil	Število strani	Urednik
18.	1863	12(9)	102+6 (register)	A. Dimitz
19.	1864	10	106+8 (register)	A. Dimitz
20.	1865	11	124+13 (register)	A. Dimitz
21.	1866	4	42 (z registrom)	A. Dimitz
22.	1867	2	129	A. Dimitz
23.	1868	1	72	A. Dimitz

Kriza pri izdajanju Mittheilungen se kaže predvsem leta 1850 (44 strani) in 1866 (42 strani). Za krizo leta 1850 bi lahko rekli, da je na eni strani verjetno posledica revolucionarnih dogodkov 1848, saj niti 1848 niti 1849 ni bilo občnega zbora društva, sklican je bil šele 5. septembra 1850 in tedaj je društveni ravnatelj dejal, da so se duhovi pričeli umirjati in da upa, da se vrne red in mir in s tem vloga društva, ki jo je imelo v prvih letih obstoja. Po drugi strani je pa vzrok tudi v tem, da je tedaj društvo postalo samostojno. Kriza leta 1866 je najbrž posledica vojne in kolere, ko je licejska stavba spremenjena v bolnišnico, kar onemogoča delo v društvenem arhivu in knjižnici.

Praviloma so bili uredniki časopisa vsakokratni tajniki Historičnega društva za Kranjsko, vendar imamo izjeme. Prva leta je uredništvo sicer kolektivno, vendar je iz poročila občnega zbora 1850 razvidno, da je bil nekaj časa redaktor Likavec,¹⁹⁶ nekaj časa pa najbrž tajnik Ulepič. Klun omenja, da sta za Ulepičem kratek čas urednika H. Costa in Rechfeld.¹⁹⁷ Najdaljšo dobo urednikovanja ima Dimitz, kar devet let in pol (1859–1868), čeprav tudi on ni ves čas tajnik društva. Sledi Klun šest let, to je od 1851 do 1856, potem dr. E. H. Costa dve leti (1856–1858), Rebič približno eno leto (1858–1859), aprilka številka 1858 pa je urejena kolektivno.

Uredniki so vsak po svoje dali določen pečat društvenemu glasilu. Za prva leta bi lahko rekli, da prevladuje antika, najbolj na višini se mi zdi Klunovo in Costovo urednikovanje, saj je v njunem obdobju obravnavana problematika najbolj pestra, t.j. od objave virov do člankov in razprav, ki se nanašajo na razna, tudi novejša obdobja, predvsem pa se oba lotevata tudi teoretičnih historiografskih problemov in bibliografije. Za Dimitzevo obdobje je značilno pomanjkanje sodelavcev, zato urednik veliko prispevkov pripravlja sam, v glavnem pa ne gre za razprave, ampak za objave virov.

H. Costa je leta 1850 predlagal, poleg tega, naj časopis spet zhaja mesečno, naj bo vsakokratni tajnik društva tudi urednik Mittheilungen, vendar naj ravnateljstvo da soglasje za objavo vsakega članka.¹⁹⁸ Torej je ravnateljstvo predstavljalo nekaj uredniški odbor. Toda zdi se mi, da najbrž ravnateljstvo, vsaj kasneje, ni sklepalo o objavi posameznih člankov, ampak je tu imel urednik precej svobodne roke. Na to bi kazalo dejstvo, da so v času uredništva dr. E. H. Coste najprej na občnem zboru 5. marca 1857 izrekli pripombo (Elze), naj bi bil urednik bolj kritičen pri urejanju društvenega glasila,¹⁹⁹ na naslednjem občnem zboru 15. aprila 1858 pa so izvolili redakcijsko komisijo iz dveh članov (Dežman in Nečasek),²⁰⁰ ki naj bi bila v pomoč uredniku, zaradi česar je potem E. H. Costa odstopil.

Mittheilungen so imele nekatere stalne rubrike. Vsa leta imamo **Seznam pridobljenih predmetov Historičnega društva za Kranjsko** (Verzeichniss der vom historischen Provinzial-Vereine für Krain erworbenen Gegenstände). V prvih letnikih se sproti v vsaki številki objavljajo nove pridobitve knjig, rokopisov, listin, portretov in novcev. Zmeraj so navedeni darovalci, kar je pa kupljeno, je prav tako zapisano. Od leta 1854 dalje so pridobitve objavljali za vse leto skupaj, darila pa so razdelili v posamezne skupine, in sicer: I. tiskane stvari a) zaseb-

¹⁹⁶ MHK 1850, str. 21.

¹⁹⁷ MHK 1857, str. 52.

¹⁹⁸ MHK 1850, str. 24.

¹⁹⁹ MHK 1857, str. 36.

²⁰⁰ MHK 1858, str. 29–34.

nikov, b) institucij, c) društev, II. rokopisi, III. slike, bakrorezi, portreti, zemljevidi, IV. starine, orožje, V. novci.

Tak seznam je bil vsekakor bolj pregleden, vendar se ni obnesel. Že 1856 je namreč H. Costa na mesečnem zboru predlagal, naj se pridobitve objavljajo spet vsak mesec.²⁰¹ Pri tem je ostalo v glavnem do konca izhajanja Mittheilungen leta 1868, vendar ne v vsaki številki, ampak po potrebi v nekaj številkah na leto. To rubriko so praviloma pripravljali društveni tajniki.

Med najstarejšimi je rubrika **Lapidarni spomeniki Kranjske** (Die Lapidar-Denkmale Krains), ki jo imamo v letih 1846 do 1850. V njej so opisani predvsem razni rimski nagrobniki v Ljubljani, deloma pa tudi od drugod, po navadi so priložene še litografije posameznih spomenikov. Pisca te rubrike sta Ulepič in Jelovšek. Po Ulepičevem odhodu iz Ljubljane je rubrika po letu 1850 prenehala.

Leta 1854 je Klun odprl novo rubriko z naslovom **Alterthümliche Funde**, kjer naj bi se zbirali podatki o najdbah iz rimske dobe in iz srednjega veka, zgodovinske notice o cerkvah, gradovih, samostanih, mestih in trgih, pa tudi ustno izročilo in pripovedi predvsem iz časa turških vojn, pripovedke o starih navadah in nošah.²⁰² Vendar se pa rubrika ni kaj posebno obnesla in je kmalu prenehala.

Že leta 1847 pričnejo v rubriki **Diplomatarium Carniolicum** objavljati arhivsko gradivo, ki je pritekalo v arhiv Historičnega društva. Tudi s temi objavami je pričel Ulepič, ko je bil poslevodeči tajnik društva, nadaljevala pa sta Rechfeld in predvsem Klun. Tudi ta rubrika je prenehala po Klunovem odhodu iz Ljubljane 1856, čeprav si je njegov naslednik dr. E. H. Costa prizadeval, da bi jo obnovil.²⁰³ V šestdesetih letih se objavlja zelo veliko različnega arhivskega gradiva od srednjeveških listin preko urbarjev do raznih virov iz dobe francoske oblasti na Kranjskem. V mnogih primerih gre za regeste iz posameznih arhivov raznih gospodstev na Kranjskem, objavljajo pa se tudi listine in regesti, zbrani zunaj Kranjske, vendar nanašajoči se na Kranjsko. Taki primeri so prispevki ravnatelja štajerskega zgodovinskega društva dr. Georga Götha, ki je v graških arhivih zbral vrsto listin in regestov. Tomašek iz Celovca je napravil podobno zbirko regestov, nanašajočih se na Kranjsko, objavljali pa so tudi izvlečke iz P. Bianchi: Documenta historiae Forojuliensis itd. S problematiko objavljanja virov so se v šestdesetih letih ukvarjali poleg Dimitza še Hicinger, Elze, Kozina.

Poskus da bi imeli stalno rubriko **Literatur**, ki jo je 1846 prav tako pričel Ulepič in objavljal ocene novejšje literature s področja zgodovinopisja, se na začetku ni obnesel. Mislim, da tudi zato ne, ker so nekatere tovrstne ocene presegle meje poročanja in so postale kar cela razpreve, kot je bilo to ob oceni knjige zgodovinarja Horvata iz Pešte z naslovom *Urgeschichte der Slaven, oder über die Slavinen* . . . (1845), ki jo je skozi dva letnika obširno pisal Rechfeld.²⁰⁴

V času Klunovega uredništva so pod skupnim naslovom **Wissenschaftliche Notizen** objavljali poleg drugih znanstvenih novic tudi poročila o novih knjigah (1853, 1854) in morda je Klunova rubrika **Heimatliche Literatur**²⁰⁵ bila poskus obnovitve tega, kar je začel Ulepič.

Kot posebna rubrika se pojavlja tudi **bibliografija**. Največ smisla zanjo je pokazal E. H. Costa, ki je zaradi svoje široke razgledanosti zasledoval mnoge avstrijske in nemške revije in v njih tudi sam objavljaj. Kot pravnik se je specializiral zlasti za pravno problematiko in leta 1858 v Braunschweigu izdal *Bibliographie der deutschen Rechtsgeschichte*.

Costa je pričel objavljati bibliografijo v Mittheilungen 1855 pod naslovom **Beiträge zur Literatur betreffend Krain's Geschichte, Topografie und Statistik** (1855–1857). O namenu te bibliografije je spregovoril v članku *Ein Paar Worte über die Beiträge zur Literatur der Geschichte, Topografie und Statistik Krain's*, kjer je povedal, da ima v načrtu Bibliografijo Carniolicum,²⁰⁶ za katero je zbral podatke v raznih časopisih in drugih poročilih o izdajanju knjig in je pozival tudi druge člane društva, naj bi pregledovali starejše in sodobne časopise in pri-

²⁰¹ MHK 1856, str. 81.

²⁰² MHK 1854, str. 27.

²⁰³ Podrobneje obravnavam Diplomatarium Carniolicum v poglavju o arhivu Historičnega društva.

²⁰⁴ MHK 1846 in 1847.

²⁰⁵ MHK 1854, str. 95.

²⁰⁶ MHK 1855, str. 95.

spevali k bibliografiji. Zaveda se sicer, da to nikakor ne bo popolna bibliografija, vendar je pa prepričan, da bo na ta način rešil pozabe veliko stvari. Bibliografija je izhajala v nadaljevanjih, posamezna dela oziroma članki so bili oštevilčeni, skupaj je tako objavil 518 bibliografskih enot (velikokrat je več člankov pod eno številko). V glavnem je zapisoval tekočo literaturo, včasih je posegel tudi nazaj. Costa opozarja, da za to bibliografijo pridejo v poštev tako članki v časopisju kot vsa druga dela, ki se v večji ali manjši meri nanašajo na Kranjsko. Pri izboru je Costa dal velik poudarek literaturi o Slovanih nasploh. Pri navajanju bibliografskih podatkov sicer ni dosleden, ker ponekod navaja strani, drugje ne, članke iz Novic našteva prevedene v nemščino, po drugi strani pa v italijanščini pisane pušča v originalu, češke navaja dvojezično, t.j. češko in nemško. Včasih omenja le »zgodovinske članke v Novicah, ki so razvidni iz letnega registra.« Iz bibliografije se vidi, da je redno pregledoval časopise, kot so: Donau, Wiener Zeitung, Laibacher Zeitung, Österreichische Blätter für Literatur, Lloyd, Triester Zeitung, Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften ipd. Včasih v posebnem odstavku navaja starejša dela, še posebej iz 18. in prve polovice 19. stoletja.

Sama bibliografija tudi kaže, da so mnoge članke ponatiskovali tako v Laibacher Zeitung kot tudi v Mittheilungen in drugih revijah, na drugi strani se pa vidi, da so nekateri člani kranjskega historičnega društva (Klun, Costa itd.) dosti objavljali v raznih avstrijskih in nemških časopisih, in to zlasti o zgodovini Kranjske. Prav tako so o kranjskem historičnem društvu in o Mittheilungen izšle številne ocene v nemških in avstrijskih časopisih.

1857 je bibliografija dobila nekoliko spremenjen naslov, in sicer **Beiträge zur Literatur, betreffend Krain's Geschichte**, pisala pa sta poleg Coste nekaj še P. Radič in Hicinger. Omeniti velja še bibliografijo starejših slovenskih tiskov, ki jo je pripravil Jernej Lenček²⁰⁷ pod naslovom Verzeichniss älterer slovenisch gedruckter Werke als Beitrag zur Verfassung einer vollständigen slovenischen Bibliografie. Začenja z reformacijo in končuje nekako z letom 1840, skupno našteje 84 del, vendar zajema v glavnem cerkveno literaturo, posvetne pa ne (tako npr. ni Vodnikovih Pesmi za pokušino, Kuharskih bukev ipd.).

Poleg omenjene bibliografije je dr. E. H. Costa pričel objavljati še nekakšno **komentirano bibliografijo** pod naslovom **Literaturberichte und wissenschaftliche Nachrichten**, kjer je na kratko ocenjeval različna historiografska dela, ki so tedaj izhajala v Evropi, in včasih navajal tudi podrobnejšo vsebino. Tudi ta dela so bila oštevilčena. Tako je pod št. 56 na skoraj dveh stolpcih spregovoril o vsebini spominov maršala Marmonta, ki so izšli v Parizu pod naslovom Mémoires du Maréchal Duc de Raguse de 1792–1832²⁰⁸ in ki omenjajo tudi Ilirske province. Pod št. 101 nam predstavlja Monumenta Habsburgica II/1 in med drugim razpravlja o cirilski in glagolski pisavi.²⁰⁹ V isti številki Mittheilungen (julij 1857) so objavili še sestavek Arbeiten in Krain für die Monumenta Habsburgica, kar je ponatis predavanja J. Chmela iz Sitzungsberichte der Wiener Akademie XXII, 46–50. Pod št. 127 je na kratko označen Kozlerjev Kratek slovenski zemljopis, ki je izšel 1854, pod št. 134 Wurzbachov Biografisches Lexicon. V ta prikaz je zajetih iz tedanje sodobne literature največ ocen raznih časopisov, ki so z zamenjavami prihajali v knjižnico Historičnega društva za Kranjsko, izdaje dunajske akademije, razne svetovne zgodovine ipd.

Leta 1858, ko Costa ni bil več urednik Mittheilungen, so bibliografije v pravem pomenu prenehale izhajati, izhajajo pa še ocene posameznih zgodovinskih del v rubriki **Literarische Anzeige, Krain betreffend**, od leta 1859 dalje pa imamo te ocene pod skupnim naslovom **Literarisches** ali kar **Literatur**. Posameznih ocen se lotevajo E. H. Costa, H. Costa, P. Radič, A. Dimitz. Izmed del, ki so v tej rubriki ocenjena, naj omenim J. B. Weiss: Lehrbuch der Weltgeschichte (izšlo 1859), dalje R. Puff: Marburger Taschenbuch für Geschichte Landes und Sagenkunde der Steiermark (Graz 1859),²¹⁰ Vodnikov spomenik (Ljubljana 1859), ki ga je uredil dr. E. H. Costa; o njem je poročal najprej Dimitz, nato pa še bolj obširno H. Costa.²¹¹ Po letu 1860 so tudi tovrstne ocene bolj redke, zato se omenjena rubrika ne pojavlja več. Na

²⁰⁷ MHK 1857, str. 89–92.

²⁰⁸ MHK 1857, str. 36.

²⁰⁹ MHK 1857, str. 96.

²¹⁰ MHK 1859, str. 62.

²¹¹ MHK 1859, str. 100–104, 52–55.

posameznih mesečnih sestankih zasledimo pa še zmeraj opozorila na novejša zgodovinska dela.

Kot edina bibliografija se v času Dimitzovega uredništva pojavi izvleček iz 1. dela Bibliografije Hrvatske Ivana Kukuljevića, ki je izšla v Zagrebu 1860 in je vsebovala 2605 bibliografskih enot. Za objavo v Mittheilungen so izbrali 25 enot, ki se nanašajo na Kranjsko.²¹²

Med stalne rubrike lahko štejemo tudi **Društvena poročila** (Vereins Nachrichten), ki se pojavijo v februarški številki 1852 in je bil njihov namen objavljati vse zanimive vesti o društvenem dogajanju. Vendar se je kasneje to zreduciralo na obvestila o novih članih, o članih, ki so izstopili ali umrli.

Vsa leta so redno objavljali **poročila o občnih zbiorih**, ki so bili enkrat letno, z izjemo leta 1848, 1849, 1864 in 1866, ko jih ni bilo. Občni zbori so izpušteni 1848, 1849 zaradi revolucije, 1864 najbrž zaradi nastajajočih notranjih trenj in prezaposlenosti članov ravnateljstva, 1866 pa zaradi vojne in kolere, ker je bila licejska zgradba, kjer je bil sedež društva, spremenjena v bolnišnico. Poročila o občnih zbiorih (Protocoll über die General-Versammlung . . .) so redno prinašala seznam udeležencev, govor ravnatelja, poročilo tajnika, poročilo blagajnika, povzetek diskusije in povzetek predavanja, ki je bilo podano na občnem zboru.

Prav tako so redno poročali o **mesečnih zbiorih** (Monatsversammlungen), podali so kratko vsebino predavanj in diskusije ob njih, včasih pa so objavljena kar predavanja v celoti.

Od časa do časa so kot prilogo objavljali tudi **seznam članov** društva, in sicer častnih, dopisnih in pravih ter **seznam zamenjav**. Zadnjič so ti seznam objavljani 1862.

Velik poudarek dajejo Mittheilungen biografijam pomembnih osebnosti. Iz teh objav nastane stalna rubrika **Znameniti Kranjci** (Berühmte Krainer, kasneje pa Ehrenhalle berühmten Krainer). Prve biografije se pojavijo že leta 1848, v petdesetih letih so precej pogoste, v šestdesetih letih pa jih je občutno manj. Vsekakor je zanimivo, koga so uvrstili med znamenite može Kranjske. Med oštevilčenimi biografijami si po vrstnem redu sledijo:

1. P. P. **Glavar** 1848, str. 29–45 (pisec Ph. J. Rechfeld),
2. F. **Hladnik** 1849, str. 69–86 (pisec Ph. J. Rechfeld),
3. J. C. **Likavec** 1850, str. 1–3 (napisal Henrik Costa),
4. grof F. J. **Hannibal** 1851, str. 3–4 (biografsko skico je 1846 napisala Margaretha Hohenwart, roj. Erberg),
5. J. **Repežič** 1851, str. 55–57 (avtor E. C.),
6. Gregor **Carbonarius** v. Wiesenegg 1851, str. 71 (avtor F. X. Legat),
7. Jurij **Slatkonja** 1851, str. 91–92 (iz J. L. Groote, Chronologisches Verzeichniss der Bischöfe und Erzbischöfe zu Wien, 1794),
8. Joseph Camilo v. **Schmidburg** 1852, str. 3–7, 9–11 (avtor H. Costa),
9. Tomaž **Dolinar** 1852, 17–24, 29–30 (J. Kudler, univ. prof. na Dunaju, je napisal razpravo, ki je bila objavljena v Zeitschrift für österreichische Rechtsgelehrsamkeit und politische Gesetzkunde),
10. Jurij **Japelj** 1852, str. 39–40, 47–48 (ponatis iz Carinthie 1852),
11. **Lattermann** 1855, str. 5–7 (predavanje H. Coste na občnem zboru),
12. Matija **Čop** 1857, str. 129–131 (napisal M. Kosmač),
13. Constantin **Wurzbach** v. Tannenberg 1857, str. 131–132 (ponatis iz Die Zeit 1857, str. 478),
14. Jernej **Kopitar** 1857, str. 141–143 (po avtobiografiji v B. Kopitars Kleinere Schriften objavil Miklošič na Dunaju 1857),
15. Ant. Alex. grof **Auersperg** (A. Grün) 1857, str. 143–144 (iz Wurzbachovega Biographisches Lexicon),
16. Rudolf **Apfaltern** 1858, str. 10 (ista),
17. Janez **Bleiweis** 1858, str. 10–11 (ista),
18. Tomaž **Hren** 1858, str. 13–18 (iz J. Stepischnegg: Thomas Chrön, Fürstbischof von Lai-bach, 1856).

²¹² MHK 1862, str. 10–11.

Rubrika o znamenitih Kranjcih pravzaprav ni nekaj povsem originalnega, saj jo poznamo npr. že iz časopisa *Carniolia*, kjer so jo poimenovali *Gallerie berühmter Krainer*, vendar so bili tam prispevki sorazmerno kratki, medtem ko so v *Mittheilungen* nekateri že kar obširne študije (Glavar, Hren, Hladnik, Dolinar). Najbolj daleč nazaj v zgodovino so posegli z opisom dunajskega škofa Slatkonje, t.j. v drugo polovico 15. in 16. stoletje. Potem imamo iz dobe protireformacije Tomaža Hrena, iz 17. stoletja je osebni zdravnik Petra Velikega Jurij Voglar (Oglar) – Carbonarius, doma iz Nakla pri Kranju, ki je svojemu rojstnemu kraju zapustil 5000 gld. Največ je opisov mož, ki so delovali v 18. in v prvi polovici 19. stoletja. Posamezniki so našli mesto med znamenitimi Kranjci tudi po zaslugi nekaterih članov društva. Tako je npr. leta 1851 tedaj komaj 21-letni E. H. Costa pisal o Jožetu Repežiču (1755–1842) iz Loža, ki je bil znan predvsem kot numizmatik, zapustil pa je tudi štipendijsko ustanovo za dva študenta oziroma dijaka letno iz ložanske fare. To štipendijo je dobil tudi E. H. Costa (100 goldinarjev letno), ko je študiral v Gradcu.²¹³ Jožef Schmidburg je našel mesto med znamenitimi Kranjci morda tudi zato, ker je bila njegova hči Antonija poročena z ravnateljem društva Antonom Codellijem.²¹⁴ Zanimiva je uvrstitev Tomaža Dolinarja (1760–1839), znanstvenika, pravnika z liberalnimi nazori, ki mu je Metternich osebno preprečil objavo rokopisa o vprašanju zakonskega prava. V zvezi s tem rokopisom je bil zaslišan po Dolinarjevi smrti tudi njegov glavni dedič nečak Martin Kuralt.²¹⁵ *Mittheilungen* prinašajo ponatis članka J. Kudlerja, ki je Dolinarja opisal kot velikega in zaslužnega pravnega strokovnjaka; omenjen je tudi rokopis, ki je obtičal pri cenzuri.

V vrsti oštevilčenih biografij pa npr. ni Valvasorja, Zoisa, Linhartarja, Prešerna. Kljub temu se pa o njih in njihovem delu večkrat piše. Zlasti jih omenja Klun v pregledu zgodovinopisja na Kranjskem. Sprva so pisali originalne biografije, pozneje so si pomagali po Kosmačevem nasvetu (1857) tako, da so objavljali tudi: avtobiografije, biografije, ki so izšle zunaj Kranjske, ponatise iz drugih kranjskih časopisov.

Na sploh se je v *Mittheilungen* dosti pisalo o protestantskih piscih, posebno še o Trubarju; s tem v zvezi je prišlo celo do polemike med Elzejem in Hicingerjem,²¹⁶ o začetkih tiskarstva pri nas, zlasti o J. Mandeljcu (Manlius).²¹⁷ Pisali so tudi o škofu Herbersteinu (1850), o Žigi Herbersteinu (1856, 1857), o G. Gruberju (1855), o Tiffernusu (1858), o Tauffererju (1858), o Hallersteinu (1861), Radeckem (1860). O nekaterih se govori tudi na mesečnih sestankih, tako o I. Tauffererju 1862 predava P. Radič, o Tiffernusu pa leta 1858 I. Orožen. Objavili so tudi vrsto nekrologov in biografij sodobnikov, npr. K. Ulepiča, P. Hicingerja, J. Poklukarja, F. Metelka, F. Miklošiča, J. A. Zupančiča, škofov Barage in Wolfa, J. Likavca, R. Puffa, Šlakerja idr. Zanimivo je Radičevo pisanje ob Schillerjevi stoletnici o Koseskem in Prešernu.²¹⁸ Čopovi biografiji je dodan odlomek Prešernove pesmi V spomin Matiji Čopu v slovenščini in nemščini. Poleg kranjskih so opisani še nekateri drugi znameniti možje, ki so bili tako ali drugače povezani z delom društva, npr. pokrovitelj nadvojvoda Janez (nekrolog 1859) in častna člana Aleksander Humboldt (1859) in J. Grimm (ob smrti na mesečnem sestanku oktobra 1863).

Čeprav *Mittheilungen* večkrat poudarjajo, da niso politični list, pa objavijo leta 1848 dva cesarska manifesta z dne 16. in 19. oktobra in dodajo še nekakšen komentar prof. Rechfelda. Rechfeld obsoja preveč radikalne zahteve revolucionarjev, napada dunajski časopis *Radical* in »čez noč vznikle in dozorele divje publiciste«. Ti po njegovem »vzbujajo vstajo, potem pa zahtevajo, naj bo vstaja s koncesijami zadušena: ko je to storjeno, poveljujejo svoje zasluge za državo . . . Povsod vidijo proletarce . . . Delavcem hočejo preskrbeti delo, sami pa preganjajo tiste, ki morejo delavcem dati delo. Država naj nedelavne delavce hrani, oni pa rušijo državo . . .« Spotakne se tudi ob predlog o odpravi smrtni kazni in piše: »smrtno kazen, to tako naravno in potrebno izravnavo, hočejo odpraviti, kajti potem bi mogli brez strahu in skrivanja rovariti . . . in sam učen svet jim pošilja poroka za načelo, da je smrtna kazen ome-

²¹³ V. Urabas, Dr. Etbin Henrik Costa. V Ljubljani 1877, str. 11.

²¹⁴ S. Kranjec, SBL, III. knj. str. 223–224 (J. K. Schmidburg).

²¹⁵ J. Zontar, Rokopis dr. Tomaža Dolinarja, ZČ 8, 1954, str. 155–157.

²¹⁶ MHK 1864, str. 54, 84.

²¹⁷ MHK 1852, str. 34, 65.

²¹⁸ MHK 1859, str. 86.

jitev svobode«. Predvsem pa razmišlja Rechfeld o zahtevi po svobodi, za katero meni, da jo revolucionarji po eni strani kličejo, po drugi pa z nogami teptajo, prav tako gesla svoboda, enakost, bratstvo. Ob koncu se sprašuje, ali bodo vsi dobromisleči kot en mož vstali in rekli: »Mi hočemo svobodo, toda nočemo svobode radikalov in njihovih tovarišev.«²¹⁹

V posebnem prispevku »Spominjanje na 48. leta« je Jelovšek na kratko opisal spremembe v Evropi, ki so se zgodile ob obletnicah, ki so končujejo na 48. Začel je kar z letom 48 in končal z letom 1748. V uvodu je omenil nekatere spremembe, ki jih je prinesla francoska februararska revolucija 1848, posebej proglasitev republike in revolucije v Prusiji, na Bavarskem in v Avstriji.²²⁰

Iz leta 1848 je zanimiv še poziv članom društva in vsem prijateljem zgodovinskih raziskav, naj pišejo za društveno glasilo članke, ki bi se nanašali na zgodovino Kraljestva Ilirije.²²¹ V istem pozivu je govor tudi o reformah, ki jih prinaša čas in izraženo upanje na njihov uspeh. Pisec ni podpisan. Zanimanje za dogodke leta 1848 se kaže tudi v kasnejših letih. 1851 je Klun v imenu ravnateljstva pozival člane društva in vse prijatelje domovine, naj zbirajo podatke o zanimivih dogodkih v deželi leta 1848–1850, naj zbirajo letake, plakate in zidne razglase (Flugschriften, Placate, Maueranschläge), pa tudi časopise, kot so Novice, Vedež, Pravi Slovenec, Slovenija in Slovenien Blatt.²²² Vse to bi ravnateljstvo odkupilo.²²³

Kasneje se čuti tudi teža avstrijsko-pruske vojne in leta 1866 prinesejo Mittheilungen prispevek Franca Schollmayerja²²⁴ o prostovoljskem korpusu kranske deželne brambe 1866 (Das freiwillige krainische Landeschützen-Corps anno 1866), kjer je natančno opisano, kako se je ta korpus organiziral. Tu najdemo podatek, da je bilo 10. avgusta 1866 zbranih preko 500 mož in razdeljenih v 4 stotnije, opisan je sestav in dodan vrstni red vseh oficirjev kranske deželne brambe. Avtor članka je kot stotnik sam poveljeval 3. stotnji. Po končani vojni je na občnem zboru januarja 1867 ravnatelj Historičnega društva za Kranjsko dr. H. Costa potožil, »da so časovne razmere žal škodljivo vplivale tudi na naše društvo, ki ima lepo nalogo, da osvetljuje domovinsko zgodovino in s tem pospešuje domovinsko ljubezen.« H. Costa je povedal še, da je več članov izrazilo željo, naj se občni zbor prestavi na mirnejši čas. Tako leta 1866 občni zbor sploh ni bil sklican.

* * *

Prve letnike Mittheilungen (1846–1849) so z majhnimi izjemami napisali vodilni člani društva, in sicer tajnik Ulepič, član odbora H. Costa, kustos A. Jelovšek, F. X. Richter, P. Hicinger in zlasti Filip Jakob Rechfeld. Kar se tiče vsebine prispevkov, v tem času prevladuje starejša zgodovina, predvsem antika (Rechfeld, Ulepič, Richter), nato cerkvena zgodovina (Richter) in ocene del, ki se ukvarjajo s starejšo zgodovino Slovanov (ocena dela S. Horvata *Urgeschichte der Slaven* . . . , izšlo v Pešti 1844). Iz tega okvira nekako izstopa le ocena dela A. Schaubach: *Die deutschen Alpen. Handbuch für Reisende durch Tyrol, Oesterreich, Steyermark, Illyrien, Oberbayern* . . . 1845. Zanimivo je tudi kratko Ulepičevo opozorilo v zvezi s 35. letnikom *Taschenbuch für die vaterländische Geschichte* (Berlin 1845), ki omenja, da ta revija objavlja ljudske pesmi s Kranjskega in da je bila objavljena pesem Prošnja vojščaka v prevodu A. Grüna, ki so jo potem ponatisnile tudi Mittheilungen 1846. Vendar se niti pesmi, niti literarni prispevki praviloma v Mittheilungen ne pojavljajo. Srečujemo pa **krajevno-zgodovinske** prispevke, Hicinger piše o zgodovini Tržiča v srednjem veku, Jelovšek se loteva zgodovine mesta Trst in škofije v Trstu, deloma glede na oglejski patriarhat in na Primorsko in Kranjsko. S tem prispevkom torej sega preko meja Kranjske. Fried. Creizberger piše o Postojnski jami, H. Costa pa o izkopaninah v Neviodunumu. Predvsem so pa prve letnike napolnjevala razmišljanja prof. Rechfelda, po rodu Nemca iz Nassaua, ki je dalj časa bival na

²¹⁹ MHK 1848, str. 70–72.

²²⁰ MHK 1848, str. 49–54.

²²¹ MHK 1848, str. 69.

²²² Omenjeni listi so izhajali v letu revolucije oziroma takoj po njej. List Slovenijo je od 1848–1849 urejal Matej Cigale, prenehala je izhajati marca 1850. Prvi slovenski poučni in leposlovni list za mladino je bil Vedež, ki ga je izdajal Ivan Navratil in je izhajal do konca leta 1850. Prvi slovenski družinski list z naslovom Pravi Slovenec je izdajal Franc Malavašič leta 1849, kjer je med drugim zabavljal proti Metternichu in policijskim vohunom ter širil zmerni narodni program. Sloveniens Blatt je izhajal v Novem mestu.

²²³ MHK 1851, str. 22, opomba pod črto, ki jo je napisal urednik.

²²⁴ MHK 1866, str. 38–42. Schollmayer je bil svak dr. E. H. Coste, poročen s Costovo sestro Kornelijo (SBL III, str. 235).

Češkem, od 1843 dalje pa je bil v Ljubljani profesor latinščine in zgodovine na nižji, od 1849 naprej pa tudi na višji gimnaziji.²²⁵ O njem se Trdina v svojih Spominih izraža skrajno zaničljivo,²²⁶ a mu ni mogoče vsega verjeti; o svojih ljubljanskih profesorjih ima sploh precej slabo mnenje. Zelo dober članek o Rechfeldu je napisal Gspan v Slovenskem biografskem leksikonu. Rechfeld je 1846, 1847 v nadaljevanjih objavljaj nekakšno kritiko dela Stephana Horvata o prazgodovini Slovanov od trojanske vojne do Justinijana. Zavrnil je avtorjevo trditev, da ime Slovani izhaja iz besede suženj in bahač. Nasploh se je ukvarjal s sistematičnim raziskovanjem antičnih piscev, analiziral je tudi 5. poglavje iz 41. knjige Livijeve Rimske zgodovine in skušal lokalizirati opis dogodkov iz tega dela na našem ozemlju med Sesljanom in Sočo. Predvsem pa je zelo dobro napisal dve biografiji, Glavarjevo in Hladnikovo, in dopolnil tudi Hladnikovo raziskavo o jezuitski gimnaziji v Ljubljani.²²⁷ Iz njegovega velikega zanimanja za antiko izhaja tudi ideja za arheološka izkopavanja v Drnovem pri Krškem. Bil je kratek čas tajnik Historičnega društva in urednik Mittheilungen.

V prvih letih pride tudi do razčiščevanja pojmov Slovenci in Kranjci. V zvezi s tem se je Rechfeld zapletel v polemiko leta 1849. Najprej je v Mittheilungen odgovarjal anonimnemu piscu na članek v reviji Freihafen von Triest z dne 12. aprila 1849 z dolgo razpravo Krains politische und soziale Zustände.²²⁸ Tu objavlja nekatere zanimive podatke o stanju šolstva na Kranjskem. Glede terminov slovenski in slovanski meni, da pomenita isto, da je že Vodnik uporabljal besedo Slovenci v širšem smislu, svoje sodeželane pa je imenoval Kranjce. Zato Rechfeld svetuje uporabo termina Kranjci in kranjski jezik. Sklicuje se tudi na Kopitarja, ki mu pomeni »Slovenec« prav tako samo generalno ime, ki bi Čehu prav tako dobro pristojalo kot Poljaku ali Kranjcu. Na taka Rechfeldova stališča se je oglasil v Sloveniji (1849, str. 188) anonimen pisec s člankom Ali je res beseda »slovenski jezik« včeri ali predvčeranjem zmišljena?, nato Bleiweis v Novicah z odprtim pismom (1849, str. 107–108), v Illyrisches Blatt pa Dežman (1849, str. 198–200, 203–204, 206–208). Predvsem zadnjemu je Rechfeld odgovarjal s člankom Eine Berufung auf das Urtheil unparteiischer Leser,²²⁹ kjer se je skliceval na uporabo besed Slovenci in slovenski jezik pri Trubarju, pri Antunu Vramcu, v raznih čeških, poljskih in ruskih kronikah, pa tudi pri Šafaříku, Kopitarju, Vodniku, Metelku in še kom.

Ko je pozneje Klun pisal o reformaciji, je omenjal, da že Trubar uporablja izraz »pravi slouenski jezik«, in poudaril, da oznaka »slovenski« pač ni nekaj na novo najdenega, kot so še ne dolgo tega trdili nekateri »učeni« možje in o tem pisali razprave, pri čemer je bil sam Kopitar pritegnjen za pričo. Klun trdi, da bi bilo mogoče celo dokazati, da je ta izraz še starejši kot iz 16. stoletja.²³⁰ Tudi Metelko, učitelj slovenščine na tedanjem ljubljanskem liceju, pri uporabi terminov kranjski jezik, slovenski jezik v letu 1848 še ni dosleden in uporablja oboje. Tako v članku Für Freunde der slovenischen Sprache²³¹ sporoča, da je objavil drugi in tretji brižinski spomenik v Anhang der Vorrede des Lehrgebäudes der slowenischen Sprache. Bralcem Mittheilungen naznanja, da je tekst v »gegenwärtig üblichen **krainischen** Sprache«, čeprav istočasno govori o slovanskem jeziku, slovenskem dialektu in o slovenski pridigi. Na sploh lahko rečemo, da je v Mittheilungen v začetku prevladovala oznaka Kranjci in kranjski jezik, v petdesetih letih se vedno bolj uporablja Slovenci in slovenski jezik, kar potem prevlada, čeprav se nekateri posamezniki ne morejo odreči Kranjcem v pomenu narodnostne in jezikovne pripadnosti. Poleg Rechfelda velja omeniti še zelo delavnega tajnika Ulepiča, ki je skrbel predvsem za stalne rubrike, kot so Die Lapidar-Denkmalē Krains, Diplomatarium Carniolicum in Verzeichniss . . . erworbenen Gegenstände.

²²⁵ A. Gspan, SBL, III. knj., str. 61–62 (E. J. Rechfeld).

²²⁶ J. Trdina, Spomini I, Zbrano delo, Ljubljana 1946, str. 167–169.

²²⁷ Ti Rechfeldovi članki so: Beleuchtung der ersten fünf Capitel aus dem XLI. Buche der römischen Geschichte des Livius (MHK 1846, str. 1–4, 5–7). Würdigung eines in Pesth erschienen Werkes betitelt Urgeschichte der Slaven, oder die Slawinen, das heisst: Prahler, vom trojanischen Krieg bis zu den Zeiten Kaiser Iustinianus der Ersten. Von Stephan Horvát, 1844. (MHK 1846, str. 37–38, 43–48, 50–56, 65–70; 1847, str. 3–8, 9–16, 17–21, 29–34, 37–43, 45–51, 53–58, 61–67, 77–85, 93–107, s karto). Peter Glavar (MHK 1848, str. 29–45). Die Gymnasien, oder vielmehr die lateinischen Schulen Krain's in früherer Zeit. (MHK 1848, str. 45–47). Bemerkungen über die Gymnasien der Jesuiten, (MHK 1848, str. 55–66). Franz de Paula Hladnik. Sein Leben und Wirken (MHK 1849, str. 69–88).

²²⁸ MHK 1849, str. 14–32.

²²⁹ MHK 1849, str. 49–67.

²³⁰ MHK 1854, str. 35.

²³¹ MHK 1848, str. 55.

Med plodnejše pisce tega prvega obdobja, t.j. do osamosvojitve društva, je treba uvrstiti še dr. Franza Xav. Joh. Richterja, po rodu iz avstrijske Šlezije.²³² Ta je 1816 dobil mesto profesorja zgodovine na ljubljanskem liceju in ostal v Ljubljani do leta 1824. Na naše kraje se je zelo navezal in se tudi kasneje, ko je upokojen živel na Dunaju, ukvarjal z našo zgodovino in objavljajl članke v Hormayrovem Archivu, v MHK in drugod. Bil je od 1854 častni član Historičnega društva za Kranjsko. O njem je dr. Klun v svojem pregledu zgodovinskih raziskovanj in zgodovinopisja na Kranjskem (Ueber die Geschichtsforschung und Geschichtsschreibung in Krain) napisal: »V dvajsetih letih je zasvetila kranjski zgodovini nova zvezda, poleg Linharta najbolj bleščeča. To je bil doktor teologije in profesor svetovne zgodovine, istočasno tudi redaktor Laibacher Zeitung in Illyrisches Blatt, F. X. Richter, mož obsežnega znanja, živahne dejavnosti in navdušenja za deželo, ki ji ni pripadal po rojstvu, ampak po naklonjenosti. Richter ni napisal samostojnega dela o zgodovini Kranjske; vendar njegovi številni sestavki v Archiv für österreichische Geschichte, Geographie und Statistik, njegovi temeljni prispevki za rešitev od nadvojvode Janeza postavljenega nagradnega vprašanja za Geografijo Notranje Avstrije v srednjem veku (!), njegov oris zgodovine Ljubljane do ustanovitve škofije, njegova predela za zgodovino grofov Auersperg, potem dela o jezuitih na Kranjskem in o starejši cerkveni zgodovini, njegova topografsko-zgodovinska dela o Bohinju in drugih delih dežele, njegove študije virov za popolno topografijo Ilirije itd. slonijo na temeljnih raziskavah in so z veliko zgodovinsko prodornostjo tako obsežno izdelana, da spadajo k najbolj spoštovanja vrednim prispevkom srednjeveške zgodovine Kranjske. Z navdušenjem je obiskoval arhive, urejal arhive kranjskih deželnihi stanov, zbiral z neumorno pridnostjo in obdeloval nekatera še ne raziskana vprašanja, dokler ni bil poklican v Olomuc. Še v visoki starosti je bil na tem področju dejaven in šele zadnje pomlad je, svoj bližajoči konec videč, precejšen del svojih arhivskih materialov za kranjsko zgodovino meni (Klunu) poklonil za obdelavo. Žal ga je iztrgala smrt v zadnjem poletju (1856), toda spomin na njegovo dejavnost bo hvaležno živel dalje v srcih Kranjcev.«²³³

Richterja Mittheilungen večkrat omenjajo, predvsem v zvezi z dopolnjeno izdajo Vodnike Zgodovino Kranjske iz leta 1825, ki ji je Richter dodal poglavja o francoskih vpadih, Ilirskih provincah, povratku Avstrije, zgodovini Istre in biografijo Žige Herbersteina, na kratko pa še pisal o Zoisu, Vodniku, Gruberju in nekaterih znanih osebah iz Trsta in Furlanije. Poleg tega se njegovo ime pojavlja tudi v zvezi z izdajo Klunovega Archiva, kjer je v knjigi 2/3 objavil zgodovino Ljubljane do 1461 in v dodatku še 47 listin, ki se nanašajo na to zgodovino. Prav to njegovo delo je bilo kritizirano v članku anonimnega pisca; tedaj je Richterja branil dr. E. H. Costa, o čemer smo že govorili. V letih 1846 in 1847 je Richter objavil v društvenem glasilu obsežno razpravo Beiträge zur Kirchengeschichte Krains und des österreichischen Küstenlande. Začel je zelo romantično z opisom nekaterih svetnikov, vendar dalj od rimske antike ni prišel. Res pa je zajel ozemlje ne le Kranjske, ampak tudi Primorja (österreichisches Küstenland). Oglasil se je potem še v letih 1853 in 1854. Leta 1853 je v nadaljevanjih objavljajl prispevke k že omenjeni zgodovini in geografiji Notranje Avstrije, posebej še slovenske marke. Leta 1854 pa je posegel na področje šolstva, ko je prispeval Šolski red ljubljanske protestantske stanovske šole. Menim, da je ocena, ki jo je podal A. Gspan o Richtertu, zelo sprejemljiva, da so njegova dela danes precej zastarela in jih je treba uporabljati kritično (to pravi tudi Milko Kos). Kljub temu pa so pomenila obogatitev, saj so odkrila veliko dotlej neznanega in pozneje izgubljenega ali založenega gradiva, ki ga je Richter našel v raznih grajskih, mestnih in cerkvenih arhivih, posebno v kranjskem stanovskem arhivu. Kar je v Hormayrovem Archivu pisal o zgodovini Kranjske, je vzbudilo zanimanje zanjo tudi zunaj Kranjske. S svojimi deli in predavanji na liceju je vplival na mnoge učence, Prešernove sodobnike, radi so ga brali Trdina, Costa, Klun idr.²³⁴

S problemi **cerkvene zgodovine** se ukvarjata še Hicinger, ki daje kratek historiat nekaterih cerkev na Kranjskem, in Jelovšek, ki piše posebej o cerkvi sv. Petra v Dvoru.²³⁵ Jelovšek

²³² A. Gspan, SBL, 7. zv., str. 97–101 (F. Richter).

²³³ MHK 1857, str. 52.

²³⁴ A. Gspan, SBL, 7. zv., str. 99 (F. Richter).

²³⁵ MHK 1847, str. 53, 61, 69, 85 (Hicinger); MHK 1847, str. 51, 59, 74, 85, 107 in 1848, str. 5 (Jelovšek).

se je kot društveni kustos ukvarjal še z zgodovino novcev nemških škofov in nadškofov s posebnim ozirom na Ljubljano.²³⁶

S problemi **upravne zgodovine** se je ukvarjal Friedrich Creizberger, gubernialni svetnik in nekdanji poslanec kranjskih deželnih stanov, ki je prispeval iz nekega svojega večjega dela iz leta 1837, razpravo v nadaljevanjih z naslovom Ueber die Parzellen Krains, die dermal zum Illyrischen Küstenlande gehören und dem Gubernium zu Triest unterstehen, vor und bis zum Jahre 1809 aber dem Adelsberger Kreise einverleibt waren.²³⁷ Tu obravnava predvsem 18. in začetek 19. stoletja in je torej edini v tem prvem obdobju, ki je segel v najnovejšo dobo, segel pa tudi na ozemlje zunaj Kranjske. Gre za zanimivo razpravo, ki posega tudi na področje Istre in prinaša podatke o prebivalstvu istrskih mest.

V obdobju 1846 do 1850, ko je društvo še vključeno v Historično društvo za Notranjo Avstrijo, se čutijo začetniške težave in pomanjkanje piscev, saj je njihovo število omejeno na zelo ozek krog ljudi, ki so v glavnem Nemci (Rechfeld, Richter), toda ne kranjski Nemci, ampak taki, ki so v Ljubljani nekaj let službovali.

Najbrž precej v skladu s tedanjo usmeritvijo zgodovinopisja v Avstriji (vpliv romantike) je tudi v Mittheilungen prevladovala antika in srednji vek, po tematiki pa cerkvena zgodovina. Obravnavana snov ni omejena samo na Kranjsko, ampak tudi na t.i. avstrijsko Primorje. Poleg zanimanja za arheologijo se kaže predvsem še zanimanje za izdajanje zgodovinskih virov (Diplomatarium Carniolicum).

* * *

Najbolj pestro vsebino prinašajo Mittheilungen v desetletju 1850–1860. Že kmalu po letu 1850 se pokažejo vsebinski premiki. To je najbrž predvsem zasluga urednika in tajnika društva dr. V. F. Kluna. Krog sodelavcev se vztrajno širi, med njimi so sicer še vedno priseljeni tujci (Nečasek, Elze), vendar je tudi dosti domačinov, javljajo se pa že tudi sodelavci iz drugih dežel monarhije. Najbolj plodni pisci tega obdobja (1850–1860) so poleg tedanjih urednikov Kluna, Coste in Rebiča še H. Costa, P. Hicinger, A. Jelovšek, F. Metelko, F. X. Legat, J. Kosmač, J. Steska, J. N. Nečasek, T. Elze, enkrat se oglasita celo Bleiweis in D. Dežman; objavljati prične tudi kasneje zelo plodni P. Radič in še kdo.

Klun je posebej spodbujal k sodelovanju poverjenike in druge člane društva. Tako se v tem obdobju oglašajo tudi razni župniki s spomini na Francoze (U. Jerin 1851, J. Zalokar 1851) ali sestavki iz cerkvene zgodovine (leta 1849 A. Kurz itd.). 1853 in še večkrat poziva Klun na združitev vseh sil. Njegovo geslo je Viribus unitis. Med pisci iz drugih dežel so zastopani predvsem štajerci: župnika D. Trstenjak in I. Orožen, dolgoletni profesor na mariborski gimnaziji dr. R. Puff, iz Gradca pa dr. Ilwof, župnik R. Knabl, direktor Joaneuma dr. J. Zahn. V šestdesetih letih se pridružita še F. Krones in dr. G. Göth, tedanji ravnatelj štajerskega Historičnega društva. Zanimanje za delo štajerskega društva se kaže tudi v objavi poročila o osmem občnem zboru tega društva, ki ga je prispeval Ilwof (1857). Iz tega poročila vidimo, da je podobnost v delovanju obeh društev precejšnja, tudi podrobnejša primerjava vsebine obeh glasil nam to potrjuje. Manj je bilo piscev s Koroške. Šele v šestdesetih letih se je pričel oglašati Tomašek, bibliotekar iz Celovca. Ko se je 1853 med pisci pojavil Mihael Mrvič (Mervig), kaplan v Ajdovščini in kasneje v Črnicah pri Gorici, ki je objavil prispevek k posameznim krajem goriškega okrožja, je urednik Klun v opombi pod črto zapisal, da je redakcija hvaležna za dobri prispevek in ponavlja večkrat postavljeno prošnjo po tovrstni podpori, kajti prispevki kot Mrvičev so lahko velikega pomena tudi za Kranjsko.²³⁸ Klun je tudi sicer večkrat omenjal, da bi bile zanimive zunajkranjske teme.

Ob vsem tem se nam postavlja vprašanje, koliko so pisci iz Kranjske sodelovali v štajerskem in koroškem zgodovinarskem glasilu, t.j. v Carinthii in v Mittheilungen des historischen Vereines für Steiermark. Po pregledu bibliografije obeh časopisov lahko rečemo, da skoraj nič. V Mittheilungen des historischen Vereines für Krain se pojavljajo kot pisci tudi posamezniki od drugod, kot Chmel z Dunaja, Koch iz Mikulova na Moravskem, A. Prinzing iz Salz-

²³⁶ MHK 1849, str. 89–96.

²³⁷ MHK 1846, str. 41–43, 49–50, 57–59.

²³⁸ MHK 1853, str. 4–7, 13–16. Tu je obravnavana goriška problematika.

burga, Ilwof iz Gradca, večkrat pa gre tudi za ponatise posameznih člankov iz drugih sorodnih revij (npr. članek J. Kudlerja o T. Dolinarju v MHK 1852, str. 17–24, 29–30).

Ni moj namen, podajati podrobno analizo vsebine člankov v Mittheilungen, kajti posamezniki so pisali zelo veliko, npr. Hicinger, Radič, oba Costa, Jelovšek, Elze, Nečasek idr. Nasploh lahko trdim, da je mnogo prispevkov na ravni povprečnosti tedanjega časa, da so mnogi prispevki plod posebnega zanimanja posameznikov za določeno problematiko. To, kar pa posebej pade v oči, je veliko zanimanje za čas francoskih vojn in francoskega medvladja, ki se kaže zlasti na začetku petdesetih let in je bolj ali manj opazno do konca izhajanja Mittheilungen. Druga taka problematika je problematika reformacije, ki je tudi ves čas navzoča. Torej ni več poudarek samo na antiki in srednjem veku kot v prvem obdobju (1846–1850), ampak se zanimanje močno razširi na vprašanja novega veka. Poleg že omenjenih dveh tem je veliko pisanega o zgodovini šolstva, literarni in kulturni zgodovini, pa o turških vpadih, pogoste so biografije in bibliografije, objave virov itd.

Pojavljajo se tudi **polemike**, poročila o **arheoloških izkopavanjih** in razne **teoretične razprave** o razvoju zgodovinopisja na Kranjskem, o deželni zgodovini itd.

V petdesetih letih so bili zelo odmevni prispevki o naselitvi oziroma o avtohtonosti Slovanov. Gre predvsem za Trstenjakove in deloma za Hicingerjeve članke. Tovrstne članke, ki se zdijo narodno-obrambnega značaja, so Nemci (Koch) zelo kritizirali, kar je prav gotovo škodovalo ugledu glasila. Klun sam se s Trstenjakovo teorijo o avtohtonosti Slovencev sicer ni strinjal, vendar je članke objavljal, kot sam pravi, iz treh razlogov: 1. zaradi Trstenjakovega ugleda nasploh, 2. zaradi pomanjkanja drugih prispevkov, 3. zaradi pomanjkanja nasprotnih dokazov.²³⁹ Ob prvi Kochovi kritiki v Mittheilungen je Klun v opombi pod črto zapisal: »Mi smo pripravljani v našem časopisu podati mnenja pro in contra, ker samo po poslušanju obeh stališč se more najti resnica.«²⁴⁰ Ob drugi Kochovi kritiki je Klun ponovil misel, da bo samo potrpežljiva presoja pro in contra odkrila resnico. Zato pravi, da bo objavil tudi odlomek iz brošure R. Knabla Götter Dualismus der Slaven, kjer tudi Knabl polemizira s Trstenjakom. Klun pravi, da »je želeli, da bi bilo to **odprto vprašanje** (podčrtal Klun) brez narekovanega mnenja (vorgesagte Meinung) mirno diskutirano, kajti sedaj se mora žal velikokrat vzdikati: Peccatur intra muros et extra.«²⁴¹

Leta 1856 je v Leipzigu izšla Kochova knjiga Ueber die älteste Bevölkerung Oesterreichs und Bayerns, ki je pomenila največji napad na Trstenjakove teze in seveda tudi na Mittheilungen in njenega urednika. Koch je namreč v Dodatku napadel slovanstvo in panslavizem nasploh, opozarjal je na leto 1848 in zapisal: »In Deutschland bei diesen gelehrten Mühlereien in Ländern, wo schon einmal, nämlich 1848, die Deutschen schutzlos blieben und unter Slaven und Magyaren der grössten Gefahr blosgestellt waren, nicht theilhaftig?«²⁴² Koch pravi, da ne dolži toliko Trstenjaka, ki ga osebno niti ne pozna, ampak pojasnjuje učinke, ki izhajajo iz ultraslavenskih zgodovinskih potvorb, govori o narodnostnem sovraštvu med Nemci in Slovani, vpleta tudi ideje Kollárja, Palackega, Šafařika, jih razčlenjuje in pobija Trstenjakovo tezo, sklicujoč se na Knabla. Posebej se spotakne ob Klunove redakcijske pripombe, omenja da je Klun sam Slovan in mu očita panslovansko ošabnost.²⁴³

Na to kritiko je Klun odgovoril zelo odločno že na mesečnem sestanku avgusta 1856, kjer je Kocha imenoval zagrizenega zagovornika nemštva, nasprotnika Italijanov in Slovanov.²⁴⁴ Takoj potem so v prevodu Klunov govor objavile Novice.²⁴⁵ V Mittheilungen pa je Klun pod naslovom Einige Worte an Mathias Koch²⁴⁶ naslednje leto ovrgel Kochova politična podtikanja. Očital mu je prepirljivost in nasprotovanje slovanstvu in zapisal, da »v imenu našega društva in v interesu mojih slovenskih sodeželanov kot avstrijskega slovanstva nasploh, moram odločno odkloniti Kochova sumničenja«. Dalje obljublja, da bo po preselitvi s Kranjske pripravil izčrpno delo o znanstvenih in političnih stremljenjih južnih Slovanov in njihovem

²³⁹ MHK 1855, str. 73.

²⁴⁰ MHK 1854, str. 65.

²⁴¹ MHK 1855, str. 31.

²⁴² M Koch: Über die älteste Bevölkerung Österreichs und Bayerns, 1856, str. 118.

²⁴³ Prav tam, str. 112–125.

²⁴⁴ MHK 1856, str. 72.

²⁴⁵ Novice 1856, str. 268–269 (Odprto pismo Koch-u Matiju. Od dr. Kluna.).

²⁴⁶ MHK 1857, str. 4–6.

odnosu do nemštva in ga dal v tisk. V pričujočem odgovoru pa se vzdržuje »političnega pomena naših historiografskih del in se ukvarja le z znanstvenim«. Potem omenja, da je njegov znanstveni prijatelj in zaslužni epigraf R. Knabl v Gradcu neki napis na rimskem kamnu drugače prebral kot Katančič. Katančič naj bi prišel do razlage, »ki čeprav popolnoma zgrešena, vendar pri Slovanih rada ugaja, ker se radi vidijo avtohtone v notranjeavstrijskih deželah«. Ko je potem Trstenjak pisal proti Knablovi razlagi, mu štajersko Historično društvo ni hotelo objaviti prispevka. Poslal ga je Klunu, ki ga je objavil v Mittheilungen 1854 v juliju in avgustu.

Ob tem je Klun spet v opombi pod črto zapisal:

»Um nicht missverstanden zu werden, erkläre ich bestimmt, dass ich nach meinen bisherigen Forschungen die Slaven allerdings **nicht** für »Ureinwohner« in Krain u.s.w. halte, und bekenne gleichzeitig meine Unkenntniss über den bestimmten Zeitpunkt der Slaven-Einwanderung, da dieser Gegenstand ebenfalls den Stoff meiner mehrjährigen Forschungen bildet, ich aber bis nun noch nicht zu bestimmten Resultat gelangt bin. Deshalb verfolge ich mit grossem Interesse Alles, was in dieser Beziehung durch Forscher beleuchtet wird. Da ich nun vorderhand direct weder für Knabl noch für Terstenjak Partei nehme, kann ich den Wunsch nicht unterdrücken, dass Terstenjak's werthvolle Arbeiten auch in deutscher Sprache dem gelehrten Publicum vorgelegt werden möchte, und sehr gerne leiste ich hierzu meinen schwachen Beistand.«²⁴⁷

Ker je Koch to Klunovo opombo prikrojil po svoje in mu pripisal trditev, da so Noriki Slovani in torej tudi staroselci na Kranjskem, Koroškem in Štajerskem, ki so jim Nemci iztrgali oblast,²⁴⁸ je Klun jezno zapisal:

»Ali Koch mojega sestavka ni prebral, ali pa ima nečedne namene, ker namenoma prav nasprotno trdi . . . in na taki laži gradi stavbo svoje perfidne dedukcije, govori o ultraslovanskih zgodovinskih potvorbah, o gonji Slovanov in hrani narodnostnega sovraštva med Slovani in Nemci. Tako podtikanje močno nasprotnih trditev se ne bi smelo nikjer primeriti . . . Jaz se nečem tu dotikati politične strani in ostajam samo pri znanstveni, čeprav je prav Trstenjak v dneh nevarnosti, v letu 1848, bil pripravljen preliti svojo kri za cesarja in domovino in je bil zato od našega monarha odlikovan z redom Franca Jožefa, on pri svojem trudapolnem delu ni imel kake zahrbtnje misli in nobenega drugega namena kot znanost, daleč od separatističnih nacionalnih tendenc; in čeprav jaz v znanstvenih vprašanjih nisem vedno istih misli z njim, se mi upira to obrekovanje, s katerim Koch tako častnega moža, kot je Trstenjak, ki ga mi vsi visoko cenimo, poskuša osumiti.«²⁴⁹

Potem Klun pojasnjuje, kako je prišlo do Hicingerjevega prispevka in piše:

»Da bi Trstenjakovo raziskovanje napravili bližje nemški publiki, je prevzel moj prijatelj Hicinger na mojo prošnjo vsekakor zelo težko, toda visoko zaslužno delo v daljšem sestavku osvetliti dosedanje stanje raziskav vprašanja o najstarejših prebivalcih Notranje Avstrije, kjer je podal tako Trstenjakove kot nasprotno poglede, da bi pokazal iz tega izhajajoče rezultate. To visokozaslužno delo se zdi Kochu nepo-
nemnbno . . . Čeprav sem jaz pri tem delu samo indirektno udeležen, želim, da Koch rezultat tega tako zelo zanimivega sestavka na str. 70 Mittheilungen 1855 pazljivo prebere, in bo videl, da je Hicinger dosedanje trditve jasno prikazal in dospel častno do znanstvenega rezultata. Njegovo (Kochovo) kvasenje o narodnostnem sovraštvu je samo slika njegove vroče fantazije, ki jo goji, da bi sebe napravil bolj opaznega; – Zdi se, da je prepiranje njegov posel. Kot posledico Hicingerjevega članka mi je Trstenjak (ki, mimogrede, se ni povsem strinjal s Hicingerjevim delom) poslal sestavek o tem predmetu in Hicinger nato še dodatek (izšlo oktobra 1855), jaz pa sem v opombi svoje stališče jasno povedal, da se namreč ne strinjam s Trstenjakom, pač pa pretežno s Hicingerjem. To delo je za Kocha prav tako terra incognita . . .«

Klun še piše v zvezi s panslavistično ošabnostjo, ki mu jo Koch očita, da Koch o panslavizmu nima pojma in da mu že golo ime panslavizem vzbuja strah. Glede panslavizma pravi Klun, da se ga ne sramuje in ne boji in da je zainteresiran na tem razvijajočem se literarnem panslavizmu.²⁵⁰ Nato piše:

»Da sem se jaz v debati o izvoru Japodov potegnil zanj, je neresnica; Koch naj citira vsaj en odstavek, kjer sem to napravil . . . Da imam kot urednik pravico opombe s svojim podpisom podati k trditvam, s katerimi se ne strinjam, mi ne bo noben pameten oporekal, kajti ta ve, da ima vsak urednik to pravico,

²⁴⁷ MHK 1854, str. 49.

²⁴⁸ Koch v knjigi Über die älteste Bevölkerung . . . , str. 112–113.

²⁴⁹ MHK 1857, str. 4–6.

²⁵⁰ Že Jože Pirjevec (Pierazzi) v svoji razpravi Vincenc Ferreri Klun in beneška revolucija 1848–1849 (Zgodovinski časopis 26, 1972, str. 76) poudarja, da Klun zavrača politični panslavizem, ki je samo orodje carizma, in zagovarja literarni in kulturni panslavizem, ki sta ga zagovarjala Šafařík in Kollar. Glej tudi R. A. Kann: Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie, 1964, str. 278.

da se ne podtakne vse, kar v časopisu izide, uredniku. Končno odločno protestiram proti Kochovi bedasti trditvi, da iz tega nastane uredniška zloraba. O pojavu tetoviranja pri Britih in Galcih nisem nikoli napisal niti besede za ali proti, zato je ta del Kochove polemike donkihотовstvo, kjer se on bori proti mlinom na veter, ki ne obstajajo v resnici, ampak samo imaginarno.«

Ob koncu se Klun dotakne še vprašanja Historičnega društva za Kranjsko, o katerem je Koch zapisal, da bi bilo dobro, če bi nadaljnjo uredniško zlorabo preprečilo, ker bi se pri nadaljnjem razbohotenju te izpostavilo domnevi, da to ni nobeno nemško društvo.²⁵¹ K temu je Klun napisal:

»Kdaj pa je sploh kdo trdil, da je kranjsko historično društvo nemško ali da naj bi to bilo? Kranjska je slovanska dežela in je to bila že stoletja; kranjska zgodovina je prevladujoče slovanska, ker obravnava dejanja in razvoj slovanskega ljudstva.²⁵² Da pa mi Kranjci nismo tako strašni panslavisti, kot je to Koch razkrical, dokazuje povezovanje našega društva z več kot 60 nemškimi društvi kot tudi dela našega društva, ki izhajajo v nemškem jeziku. Da pa mi s slavizmom simpatiziramo, nam bo Koch vendar dovolil; zakaj simpatizira potem on kot Nemec z Nemci? Jaz ga sicer vprašam, ali more on za čas, odkar sem jaz urednik Mittheilungen, samo eno vrstico pokazati, kjer bi bile izrečene »žalitve proti nemštvu« ali »nestrpnost proti drugim narodom«; če on in marsikateri pajdaši ob vsakem gibu slovanskega življenja v veliki rog trobijo in se zatekajo k najbolj hinavskim napadom, jim vendar po navadi manjka dejstev, da Slovane osumijo. Z ozirom na Trstenjakova dela se bo vsak pošten prijatelj zgodovinskih raziskav pridružil Šafaříkovemu mnenju, v katerem pravi: »če tudi Trstenjakova dela niso brez pomanjkljivosti, vendar prinašajo novo luč v najtemnejše dele slovenske prazgodovine, ki je zlasti za zgodovino naše domovine zelo zanimiva.«

Ob koncu Klun še pristavlja, da

»o zgodovinopisju Kranjske brez poznavanja panslavizma, brez globljega poglobljanja v jezikovne primerjave gotovo ne more biti govora. Mimo so časi, ko je nekritično kompiliranje iz citatov starih in novih pisateljev in pošešano z banalnimi frazami ali tudi duhovitimi refleksijami bilo vzeto kot zgodovinsko delo; čas je šel naprej, zahteve so se po pravici dvignile in mi Slovani pri tem stremljenju gotovo nismo zaostajali, naj g. Koch ali marsikateri drugi še tako želijo prenehanje (obstoja) Slovanov in malikovanje vsega inozemskega.«²⁵³

Kakorkoli že, je vendarle treba priznati, da je Koch že leta 1856 poleg nekaterih štajerskih zgodovinarjev odločno zavrnil Trstenjakove teze in to z zelo podobnimi argumenti kot ob koncu 19. stoletja Franc Kos.²⁵⁴ Iz vsega povedanega pa tudi sledi, da del članov Historičnega društva ni soglašal s Trstenjakovimi tezami, vendar so njihove objave dopuščali. Drugo, na kar ta Klunov članek jasno opozarja, pa je, da Historično društvo za Kranjsko ni nemško, ampak slovensko društvo in da naj se s proučevanjem kranjske zgodovine in zgodovine drugih slovanski dežel ukvarjajo tisti, ki poznajo slovanski jezik.²⁵⁵

Ker sem o problemih, ki jih je sprožilo objavljane Trstenjakovih člankov, govorila že v poglavju o odboru Historičnega društva za Kranjsko, naj tu opozorim le na dejstvo, da je leta 1856 dr. E. H. Costa odgovarjal na anonimno kritiko v leipziškem Centralblattu, ki naj bi bila Dežmanova. Costa se je zavzel za Trstenjaka in poudaril njegovo pridnost, temeljitost in zavzetost pri iskanju novih virov in dokazov.²⁵⁶ Ker se je za razliko od Kluna, ki je ves čas podarjal, da je za dosego resnice treba poslušati obe strani, dr. E. H. Costa bolj očitno zavzemal za Trstenjakove teze, se je v okviru društva oblikovala struja, ki je bila nasprotnega mnenja (Elze, Dežman, Issleib) in je končno dosegla, da Trstenjakovih člankov v Mittheilungen po letu 1858 niso več objavljali.

Morda ni brez pomena tudi dejstvo, da sta istočasno, t.j. leta 1857, E. H. Costa in Elze polemizirala tudi o drugi temi, in sicer o Vergeriju. Costa je v Mittheilungen odgovarjal na članek nekega E. (verjetno Elze) v Blätter aus Krain, št. 25, in je v opombi pod črto zapisal: »Schliesslich bleibt im Interesse der Wissenschaft zu wünschen, dass die ländliche germani-

²⁵¹ Koch v knjigi Über die älteste Bevölkerung . . . , str. 125

²⁵² V MHK 1857, str. 6 Klun piše: »Nun noch ein Wort über unseren Verein. Koch besorgt, dass er durch unser Vorgehen blossgestellt wird, kein deutscher Verein mehr zu sein. Wann hat denn überhaupt Jemand behauptet, dass der krainisch historische Verein ein deutscher ist, oder dass es sein soll? Krain ist ein slavisches Land und ist es seit Jahrhunderten gewesen; die krainische Geschichte ist vorherrschend eine slavische da sie die Thaten und die Entwicklung eines slavischen Volkes behandelt.«

²⁵³ MHK 1857, str. 6.

²⁵⁴ F. Kos, Izbrano delo. Ljubljana 1982, str. 63–102 (Kdaj so Slovenci prišli v svojo sedanjo domovino?)

²⁵⁵ Novice 1856, str. 268–269.

²⁵⁶ MHK 1856, str. 91–93.

sche Streitlust weniger Spielraum, zumeist aber feinere Formen gewinne.«²⁵⁷ Tako se mi zdi vsaj v začetku večji Costov nasprotnik Elze kakor Dežman, ki stoji nekoliko v ozadju.

S problematiko avtohtonosti oziroma z vprašanjem najstarejših prebivalcev bavarsko-avstrijskih dežel so se v tem času ukvarjali tudi drugi pisci, zlasti štajerski. Z velikim spoštovanjem je v Mittheilungen večkrat omenjen R. Knabl. Leta 1857 pa se s kritiko k delu A. Prinzingerja: Die älteste Geschichte des baierisch-österreichischen Volksstammes (Salzburg 1856) oglasi dr. F. Illof, sicer tudi član kranjskega društva in Trstenjakov oponent, drugače pa učitelj na realni šoli v Gradcu in precej aktiven član štajerskega društva. Ogorčen je nad dejstvom, da Prinzingler ne pozna novejšje literature o teh vprašanjih, da je za Trstenjaka izvedel šele iz Kochove knjige, da sploh ne pozna vrste drugih preddel, da latinske in grške vire citira po kasnejših delih in ne po originalih, v glavnem upošteva le Mucherja ipd.²⁵⁸ Kmalu nato predstavi Ilwof še delo H. Haasa: Ein Beitrag zur Geschichte des südmäinländischen Ostfrankens (Leipzig 1856) pod naslovom Nov pogled na starejše prebivalce Norika.²⁵⁹ V naslednjem letniku je na Ilwofovo kritiko odgovarjal Prinzingler iz Salzburga, ki pa se tudi ni navduševal nad Trstenjakom.²⁶⁰

Že leta 1856 je v Gradcu izšla brošura dr. Ilwofa Beiträge zur Geschichte der Alpen- und Donauländer. – I. über die älteste Bewohner Noricums, o kateri so bila mnenja različna. Tako je npr. E. H. Costa na mesečnem sestanku 9. novembra 1856 rekel, da se ne strinja z Ilwofom, ki pravi, »da bi pametna zgodovinska raziskava morala vendar še vedno priznati Kelte kot starejše, gotovo dokazljive prebivalce alpskih in donavskih dežel«. Costa meni, da so bili Kelti najmanj istočasno v Noriku kot Slovani in dodaja, da je mnenje, da so Slovani prišli v naše dežele v drugi polovici 6. stol., zdavnaj opuščena hipoteza Šafařika, ki jo seveda nasprotniki še vedno triumfalno uporabljajo.²⁶¹ Isto delo graškega zgodovinarja Franca Ilwofa pa je 1857 v Mittheilungen ocenil tudi mladi P. Radič, tedaj še študent zgodovine in geografije v Gradcu, in sicer dokaj ugodno. Povedal je tudi, da se Ilwof le na dveh straneh 7. poglavja dotika Trstenjakovih tez.²⁶²

Medtem ko je določen del članov društva bil dokaj strpen do Trstenjakovih tez in jih je celo zagovarjal, pa, kot kaže, Rebičeva teorija o slovanstvu Skitov in Sarmatov, o kateri je govoril večkrat na mesečnih sestankih, ni imela kaj dosti pristašev.²⁶³ Nasprotno, na mesečnem sestanku 6. novembra 1856 je npr. naletela na kompaktno opozicijo in ugovore. V diskusijo so se vključili dr. E. H. Costa, profesorji Egger, Mitteis in Metelko, direktor Nečasek, pastor Elze idr.²⁶⁴ Proti Rebičevi teoriji je bil tudi Trstenjak, kakor omenja E. H. Costa.²⁶⁵

Bolj ali manj vlada ves čas izhajanja Mittheilungen zanimanje za zgodovino **Ilirskih provinc** oziroma za čas francoskega medvladja in za zgodovino bojev s Francozi 1809 in 1813. Gre za samostojne članke, ki so jih pisali sodelavci Mittheilungen, deloma tudi za ponatise iz drugih časopisov, za spomine sodobnikov, včasih pa so opisi teh dogodkov povezani s kakšno drugo problematiko (npr. v Hladnikovem²⁶⁶ in v Lattermannovem življenjepis).²⁶⁷ Največ se o tem piše v začetku petdesetih let, zlasti 1851, kasneje pa je večji poudarek na zbiranju virov in v šestdesetih letih na objavljanju virov, kar je predvsem Dimitzeva zasluga, velikokrat se pa tudi na mesečnih sestankih pojavljajo predavanja, ki opisujejo vprašanje šolstva ali vprašanje francoske zakonodaje v času Ilirskih provinc.²⁶⁸ Z vrsto samostojnih člankov se je oglašal leta 1851 H. C. (Henrik Costa).²⁶⁹ Objavil je šest nadaljevanj pod skupnim naslovom Beiträge zur Geschichte der französischen Zwischenregierung. Že v uvodu k tem prispevkom je zapisal,²⁷⁰ da je ravnateljstvo društva že dolgo gojilo željo, da bi obdelali zgodovino francoskega med-

²⁵⁷ MHK 1857, str. 83.

²⁵⁸ MHK 1857, str. 41–44.

²⁵⁹ MHK 1857, str. 82–83.

²⁶⁰ MHK 1858, str. 56–60.

²⁶¹ MHK 1856, str. 105.

²⁶² MHK 1857, str. 13–14.

²⁶³ Glej Rebičeve članke v MHK 1858.

²⁶⁴ MHK 1856, str. 107.

²⁶⁵ MHK 1857, str. 17.

²⁶⁶ MHK 1849, str. 76–77.

²⁶⁷ MHK 1851, str. 55; MHK 1855, str. 5.

²⁶⁸ MHK 1856, str. 107; MHK 1857, str. 37; MHK 1861, str. 71–72.

²⁶⁹ Da gre res za H. Costo, potrjuje članek E. H. Coste v Blätter aus Krain 1857, str. 23–24.

²⁷⁰ MHK 1851, str. 7.

vladja pri nas in v ta namen zbralo dragocene materiale; ti pa vendar še ne zadostujejo, da bi izdali nekaj popolnega, zato ravnateljstvo prosi vse, ki so med vladno francoske Ilirije bili v Iliriji na vidnih mestih duhovne, politično-administrativne in juridične stroke, če imajo še kake dokumente, predvsem pa pridejo v poštev spomini, ki bi z njihovo smrtjo šli v grob. Zato naj imajo za sveto dolžnost, da domovini rešijo, kar se rešiti da in lahko še ohrani.

Najprej so objavljeni podatki o šolskih zadevah v času Ilirskih provinc za Kranjsko, ki jih je zbral tedanji ravnatelj normalke (Vodnikov predhodnik) J. Eggenberger,²⁷¹ sledijo zadeve občinske administracije s seznamom štirih adjunktov in dvajsetih občinskih svetovalcev,²⁷² potem vprašanje indirektnih davkov²⁷³ in nato vrsta člankov o vojnih dogodkih leta 1813.²⁷⁴ En članek je ponatisnjen iz Oesterr. milit. Zeitschrift 1839, drugega je napisal stolni dekan Urban Jerin po svojih spominih (Napad na Ljubljano 27. junija 1809).²⁷⁵ Franc Ks. Legat je objavil članek o osvojitvi Naborjeta 1809,²⁷⁶ o osvobajanju Istre leta 1813 so ponatisnili članek iz Oesterr. milit. Zeitschrift,²⁷⁷ medtem ko je župnik in poverjenik društva Janez Zalokar iz Škocjana pri Novem mestu opisal svoja opažanja pod naslovom Črna vojska (Landsturm) proti Francozom pri Novem mestu leta 1809.²⁷⁸

Prav tako leta 1851 so objavili tudi dnevnik nekega udeleženca od začetka avstrijsko-francoskih bojev 16. avgusta 1813 do zavzetja ljubljanskega gradu 6. oktobra, ki prinaša prav zanimive podatke.²⁷⁹ Poleg tega je vsa septembrska številka letnika 1851 posvečena zgodovini vojne pohoda v Italijo 1813 in 1814, ki je prav tako ponatis iz omenjene avstrijske vojaške revije, omenja pa tudi naše dežele.²⁸⁰ Prav temu zadnjemu sicer obširnemu sestavku je najbrž uredništvo dodalo bogate pripombe, kjer je opozarjalo na nekatere napake in dajalo še druga pojasnila. Kdo je pisec teh opomb, sicer ni jasno, verjetno pa urednik Klun. O bojih s Francozi in vojnih dogodkih leta 1813 v Laščah pri Turjaku piše spet leta 1859 F. Legat, in sicer po pripovedovanju župnika iz Lašč, Jakoba Pušavca, ki je umrl 1847.²⁸¹ Iz kasnejših let je morda najbolj zanimiv prispevek o cerkvenih razmerah v Ilirskih provincah,²⁸² izdelan po uradnih dokumentih, pripravil ga je najbrž Dimitz, čeprav ni podpisan. Največ podatkov o francoskem šolstvu je zbral in objavil Nečasek.²⁸³ Precej podatkov o Marmontovi vladi je zbral L. Gernonig in jih predstavil na mesečnem zboru 1861.²⁸⁴ Dva krajša prispevka je prispeval leta 1861 Ivan Navratil o giljotini v Ljubljani in o odpravi deželne deske na Kranjskem v Napoleonovem času ter poskusu organiziranja le-te po francoskem vzoru.²⁸⁵ V zadnjem letniku Mittheilungen je Dimitz objavil obširno korespondenco grofa Farneseja, intendanta na Gorenjskem v letih 1809–1810.²⁸⁶ V splošnem članki o tej dobi niso pisani sovražno do Francozov. Prav zanimivo pa piše 1865 H. Costa o vstaji v Novem mestu 1809, kjer pravi, da so sfanatizirane in zapeljane množice napadle Francoze. Tega napada ne odobrava.²⁸⁷ E. H. Costa je leta 1857 ob oceni desetletnega izhajanja Mittheilungen obžaloval, da ni nihče poskusil v vsakem oziru tako znamenite dobe francoskega medvladja popolnoma obdelati, dokler je še čas in še niso vsi pomrli. Goli listinski viri, pravi Costa, bodo prav tu najmanj zadostovali.²⁸⁸

Ena pogosto obravnavanih tem v Mittheilungen je tudi **reformacija**. Posebej se pokaže zanimanje zanjo leta 1851. Tu gre najbrž spet precejšnja zasluga Klunu, saj je o njem E. H.

²⁷¹ MHK 1851, str. 7–8.

²⁷² MHK 1851, str. 19–20.

²⁷³ MHK 1851, str. 23–26.

²⁷⁴ MHK 1851, str. 39–44.

²⁷⁵ MHK 1851, str. 39–44.

²⁷⁶ MHK 1851, str. 50–52.

²⁷⁷ MHK 1851, str. 52–54, 57–59.

²⁷⁸ MHK 1851, str. 59–61.

²⁷⁹ MHK 1851, str. 72–74, 85–89.

²⁸⁰ MHK 1851, str. 63–70.

²⁸¹ MHK 1859, str. 57–59; Sicer je pa F. Ks. Legat, ki ga v SBL zastonj iščemo, v letih 1797 do 1815 pisal dnevnik vojaških in političnih dogodkov in ga je potem objavil leta 1842 v Carniolii pod naslovom Oertliches in Laibach seit 1797 bis 1815 v nadaljevanjih. Pisal je tudi dnevnik od leta 1815 do 1818, ki pa je precej pomanjkljiv, zato ga je A. Jelovšek dopolnil in objavil v MHK 1860, str. 55–59.

²⁸² MHK 1860, str. 89–93 (Schilderung des Zustandes in das geistliche überhaupt Religions- und kirchliche Fach einschlagenden Gegenstände in Illyrien während der französischen Regierungs-Epoche (1809–1814)).

²⁸³ MHK 1856, str. 107; MHK 1861 str. 29–31.

²⁸⁴ MHK 1861, str. 71–72.

²⁸⁵ MHK 1861, str. 95–96.

²⁸⁶ MHK 1868, str. 1–53.

²⁸⁷ MHK 1865, str. 44.

²⁸⁸ Blätter aus Krain 1857, str. 24.

Costa leta 1857 zapisal, da se »posebej literarna in reformacijska zgodovina zdi njegova specialiteta.«²⁸⁹ Prav v tem času je dr. Janez Bleiweis Historičnemu društvu za Kranjsko²⁹⁰ podaril prepis rokopisa Jožefa Kalasanca Erberga z naslovom *Versuch eines Entwurfes zu einer Literaturgeschichte für Krain, nach den Quellen der Lustthaler Bibliothek und des Archives bearbeitet zu meinem bloss eigenen Gebrauche 1825 in Winterabenden*, ki je obsegal 164 strani. V tem dolskem rokopisu (*Lustthaler Manuscript*), kot ga pogosto imenuje Klun, je bilo tudi precej podatkov o reformaciji in o začetkih tiskarstva pri nas, zbranih iz različnih virov.²⁹¹ Najprej so Mittheilungen prinesle prispevek Älteste Denkmale der Buchdruckerei in Krain,²⁹² pri katerem Klun najbrž še ni sodeloval. Ko je Klun prevzel uredništvo, je že v juniju 1851 objavljen sicer anonimen tekst *Religionszustände im 16. Jahrhundert in Krain*,²⁹³ s pregledom zgodovine reformacije in začetkov protireformacije na Kranjskem. Tekst je prirejen po Valvazorju, ker se avtor tudi večkrat sklicuje na podatke iz njegove VII. knjige. Priredba bi lahko bila Klunova.

Že takoj v začetku leta 1852 prične Klun objavljati svoje *Beiträge zur Literatur-Geschichte von Krain*, kjer je prav reformaciji posvetil precej prostora. Del podatkov je črpal iz Erbergovega rokopisa, vendar pa je dodal precej svojih ugotovitev in ocen, včasih pa citiral tudi Kopitarja. Večkrat obžaluje, da mu ni dostopen ves dolski arhiv, kjer je zbranega veliko zanimivega za zgodovino Kranjske. Ta arhiv je postal bolj dostopen šele po letu 1852, ko ga je dala grofica Attems na razpolago za pregled tudi članom Historičnega društva.²⁹⁴ V nadaljevanjih govori Klun o začetkih reformacije, o razvoju šolstva in o tesnejši duhovni naslonitvi na Nemce v dobi reformacije, kar je po njegovem imelo za posledico odtujevanje slovanskim elementom. Zgodilo se je podobno kot v odnosu med Grki in Rimljani, ko je kultura prvih vplivala na kulturni razvoj drugih. Tako piše:

»Dieser geistige Verkehr, und gleichsam innige literarische Anschluss an Deutschland hatte aber neben den unberechenbaren Vortheilen der Weckung des intellectuellen Lebens auch den Nachtheil, dass die Entwicklung keine nationale sondern eine fremdartige gleich im Anfange war. Von diesem Zeitpuncte an rechte ich hauptsächlich den überwiegenden Einfluss des deutschen Elemente über das slavische in Krain, der in der Folge durch den stets wachsenden Gang deutscher Aufklärung auch hier seinen Einfluss immer geltend machte. Das deutsche Element, oder vielmehr die Hinneigung aller wissenschaftlich gebildeten Krainer an die grossen Schöpfungen Deutschlands, und die sich stets mehrende Entfremdung des slavischen Elements hat daher vielleicht seinen vorzugsweisen Grund in dem ersten wissenschaftlichen Auftreten Krains im 16. Jahrhunderte, in dem damals nothwendigen literarischen Austausch mit Deutschland, und sicherlich erachteten es weder die Männer des 16. noch der folgenden Jahrhunderte als eine Verletzung des Nationalismus, wenn sie dort in einen Verkehr traten, von wo allein ein günstiger Einfluss auf nationale Bildung in sicherer Aussicht stand . . .«

Prav tako meni Klun, da je pri Slovencih nemški vpliv bil močan v času reformacije, vendar je bil »pospešujoč in dvigajoč v vseh smereh.« Dalje je Klun citiral Kopitarja, ki je tudi pisal, da je v času reformacije bil naš »dialekt« prvič pisan in tiskan in prav Trubar je pričel pisati slovenščino z latinskimi črkami po nemškem pravopisu in jo je tudi po Kopitarjevem mnenju »močno germaniziral«. Klun poudarja, da je do tega prišlo zato, ker je Trubar imel nemško izobrazbo, z Nemčijo pa ga je vezala tudi reformacija. Trubarjev pravopis sta znatno izboljšala Bohorič in Dalmatin, prvi s svojo slovnico, drugi s prevodom biblije, ki je »pravi temeljni kamen za slovensko literaturo.«²⁹⁵

Klun govori v III. in IV. nadaljevanju še o protestantskih tiskih in našteje 17 tiskov iz Mandeljčeve ljubljanske tiskarne, domneva pa, da jih je bilo še več. Podatke je črpal iz Erbergovega rokopisnega gradiva. Na sploh kaže Klun velike simpatije za delo slovenskih protestantov in torej že pred Elzejem v Mittheilungen podaja oceno o reformaciji.²⁹⁶ V posebnem

²⁸⁹ Blätter aus Krain 1857, str. 23.

²⁹⁰ Milena Uršič, ki je pripravila tiskano izdajo Erbergovega dela, napačno navaja, da je Bleiweis ta prepis poklonil 1850 ljubljanskemu muzeju. Tudi Kluna imenuje napačno urednika Mittheilungen Muzejskega društva (str. 14).

²⁹¹ O tem kdo vse je pomagal Erbergu zbirati material za njegovo delo glej v knjigi M. Uršič: Jožef Kalasanc Erberg in njegov Poskus osnutka za literarno zgodovino Kranjske. Ljubljana 1975.

²⁹² MHK 1851, str. 2.

²⁹³ MHK 1851, str. 47–50.

²⁹⁴ MHK 1854, str. 2.

²⁹⁵ MHK 1852, str. 1–3.

²⁹⁶ SBL tega posebnega Kluunovega zanimanja za reformacijo ne omenja.

poglavju piše o delih, tiskanih zunaj Kranjske, ki so jih napisali kranjski pisci, med njimi omenja tudi nekaj protestantskih del, sicer pa seže do začetka 19. stoletja in s tem daje obenem tudi dosti uporaben pregled bibliografije za Kranjsko zanimivih del.²⁹⁷

Ponovno se vrne k problematiki protestantizma pri nas v VII. nadaljevanju. Tu govori o slovenski in ne o kranjski literaturi in predstavi »tri može – očete slovenskega literarnega in jezikovnega razvoja.« Ne podaja, kot sam pravi, popolne biografije, ampak se dotika le nekaterih vprašanj. Med drugim poudarja, da je Trubar napačno rabil navadni oziroma ostri s, sch, l, n itd., da je samostalnikom dodajal spolnik, da je kot Dolenjec iz Raščice napačno rabil vokale, njegova konstrukcija stavkov pa je posneta po nemščini itd. Klun je svoje mnenje o Trubarju strnil takole: **»Trubarjeva glavna zasluga je, da je nastala slovenska literatura, da je prvi pričel pisati slovenski jezik, da je uporabil latinsko pisavo in prvi vpeljal na Kranjskem tiskarno. Vse to mu zagotavlja častno mesto v literarni zgodovini Kranjske.«**

Precej se je razpisal o delu Dalmatina in Bohoriča. Hvali zlasti Dalmatina, ki je bil po njegovem pri poznavanju jezika daleč močnejši od Trubarja. Omenja, da so pri Trubarju zaradi naslonitve na nemški jezik pogosti barbarizmi, medtem ko naj bi za Dalmatina bilo značilno, da je z **»očitno posebno ljubeznijo gledal na slovanska narečja sosednjih dežel,«** čeprav tudi njegov jezik ni brez barbarizmov oziroma germanizmov. Tudi v pravopisu je bil Dalmatin zelo natančen (razlikuje med mehkim in ostrim s). Trubar je po Klunu pisal predvsem zaradi širjenja reformacije, ni pa gledal na dvig jezika, Dalmatin pa je deloval tudi za povzdigo jezika. Prevod Biblije je Dalmatin posvetil trem deželam Štajerski, Kranjski in Koroški, ki so si tudi razdelile stroške za to izdajo.²⁹⁸ Pri oceni Bohoriča Klun povzema Kopitarjevo pozitivno mnenje. Sicer pa se sklicuje tudi na Schnurrerja.²⁹⁹ H koncu VII. nadaljevanja ugotavlja, da so prva dela, pisana v deželnem jeziku, nabožne vsebine in da se še danes marsikdaj kaže veliko večji odmev pri prebivalstvu za tovrstna kot za druga literarna dela. Klun pravi: **»S temi stoletja razširjenimi religioznimi knjigami je bila dana trajna osnova za domovinsko literaturo; kmet se je naučil brati, da sedaj bere raje kot nekdanj.«**³⁰⁰ Na zgodovino reformacije se nanašajo tudi pisma Primoža Trubarja cesarju Maksimilijanu, ki so jih v Mittheilungen ponatisnili leta 1853 iz dunajskega Notizenblatt,³⁰¹ za objavo pa jih je pripravil J. Chmel, ki jih je izbral iz državnega arhiva.

Zanimanje za reformacijo pa tudi kasneje ni ponehalo. V šestdesetih letih so se s to problematiko ukvarjali protestantski pastor Elze, P. Radič in A. Dimitz. Elze je že 1861 pisal o Trubarjevem spomeniku v Derendingenu.³⁰² Istega leta je Radič objavil Beiträge zur Reformationsgeschichte Krains. To je kronološki pregled, napisan na osnovi arhivskega gradiva po večletnem raziskovanju.³⁰³ Poleg tega je P. Radič na mesečnem sestanku predaval o A. Vramčevi kroniki in o Mandelčevi tiskarni.³⁰⁴ Leta 1862 je Elze prikazal zanimive podatke o proračunu protestantske gimnazije v Ljubljani leta 1582, navajal vrsto učiteljev in plače.³⁰⁵ Leta 1864 je Hicinger objavil regeste, ki se nanašajo na reformacijo, po podatkih iz ljubljanskega stolnega arhiva.³⁰⁶ S Hicingerjem je polemiziral Elze³⁰⁷ in popravil nekatere Hicingerjeve podatke o Trubarjevem življenju. Dimitz je na okrog 80 straneh leta 1867 objavil bogato listinsko gradivo iz dobe reformacije.³⁰⁸ Marsikje pa je prikazal že tudi protireformacijske ukrepe. Tako je 1863 pod naslovom Geschichte der Reformation in Krain objavil vire o preganjanju predikantov iz far Škocjan, Vipava in Idrija.³⁰⁹ V šestdesetih letih še večkrat zasledimo pisanje o Tomažu Hrenu in protireformaciji.

²⁹⁷ MHK 1852, str. 65–71, 73–79.

²⁹⁸ MHK 1854, str. 35 omenja, da so znašali celotni stroški 8000 ft, od tega je dala Štajerska 1000 ft, Koroška 900 ft in Kranjska 6100 ft.

²⁹⁹ Chr. Fr. Schnurrer, Slavischer Buchdruck im 16. Jahrhundert. Tübingen 1799.

³⁰⁰ MHK 1854, str. 33–37.

³⁰¹ Notizenblatt der kaiserl. Akademie der Wissenschaft 1852, št. 13, str. 199–208; št. 14, str. 213–224. MHK 1853, str. 33–39; 41–47. V Gratzyjevem Repertoriumu pri avtorskem kazalu tega pod Chmel J. ni, tudi v stvarnem kazalu ne.

³⁰² MHK 1861, str. 63.

³⁰³ MHK 1861, str. 67–69, 73–75.

³⁰⁴ MHK 1861, str. 84–85.

³⁰⁵ MHK 1862, str. 110–111.

³⁰⁶ MHK 1864, str. 1–7, 51–55.

³⁰⁷ MHK 1864, str. 84–86.

³⁰⁸ MHK 1867, str. 43–124.

³⁰⁹ MHK 1863, str. 47–51, 56–59.

O zgodovini šolstva v času reformacije je pisal tudi F. Richter v razpravi *Zur Geschichte des Schulwesens in Innerösterreich* s podnaslovom *Schulordnung der Laibacher evangel. Landschafts-Schule*, kjer podaja stanje v vseh štirih razredih stanovske šole in govori o posameznih predmetih, učnih knjigah, učiteljih in inšpektorjih.³¹⁰ Žal ne navaja virov.

Ne le za zgodovino protestantskega šolstva, ampak za **zgodovino šolstva** do konca 18. stoletja nasploh je zanimiv tekst profesorja Franca Wildeja iz leta 1792, ki ga je našel med akti v arhivu gimnazije njen tedanji ravnatelj in dolgoletni sodelavec *Mittheilungen* Nečasek in ga objavil pod naslovom *Haupttabelle über den Zustand der Unterrichts-Anstalten im Herzogthume Krain*.³¹¹ *Mittheilungen* prinašajo še nekaj Nečaskovih prispevkov oziroma predavanj iz zgodovine šolstva na Kranjskem.

Zanimivi so razni **teoretični članki o razvoju zgodovinske znanosti** in še posebej zgodovino pisja pri nas. E. H. Costa se loteva problematike deželne (pokrajinske)³¹² zgodovine v odnosu do svetovne zgodovine. V. Klun svoje poglede na razvoj zgodovinske znanosti večkrat podaja v uredniških opombah in pozivih na sodelovanje ter v referatih na občnih zborih. Še posebej pa je Klun pisal o razvoju zgodovino pisja na Kranjskem.³¹³ Obe razpravi sta vredni večje pozornosti.

Costa začenja svoja razmišljanja o najstarejših zgodovino piscih od grških logografov Tukidida, ki še v našem času velja kot vzorec pragmatičnega zgodovino pisja. Omenja rimske pisce Corneliusa, Cezarja, Livija, predvsem pa Tacita. Po propadu starega veka pride spet čas mitologiziranja in zgodovino pisja se je šele v novejših stoletjih, posebej še v 19., pričelo razvijati, tudi po zaslugi primerjalnih jezikovnih raziskav (Bopp, Grimm, Humboldt). Za srednji vek meni Costa, da je prinesel malo pravih zgodovinskih del, pač pa mnogo kronik, veliko neprecenljivega materiala za prave pisce zgodovine. Izdajanje raznih listin in dokumentov je cilj posameznih akademij, društev in znanstvenikov, včasih sicer brez pravega načrta. Velik je pomen edicije *Monumenta Germaniae*. Svoje čase je bilo stremenje vsakega znanstvenika napisati svetovno zgodovino. Kljub nekaterim slabostim, ki so jih imela taka dela, smo vendar lahko hvaležni vsem očetom univerzalnih zgodovin. Costa omenja Rottecka, predvsem pa F. C. Schlosserja, ki ga imenuje zadnjega univerzalnega zgodovinarja, ki pa je že opozoril preko svojih del na potrebo »velikega gospodarnega načela delitve dela tudi na področju zgodovino pisja«. Schlosserjeva dela imajo, čeprav se je trudil delati po virih, zelo opazne vrzeli in so zato tudi enostranska. Zadnja leta razen šolskih knjig, poljudnoznanstvenih predstavitev in novih izdaj starih svetovnih zgodovin ni bilo na knjižnem trgu nobenih poskusov univerzalnih zgodovin. Nasprotno pa so zrasle dragocene monografije, pokrajinske zgodovine, kulturne zgodovine, predstavitve posameznih dob ali posameznih kultur.³¹⁴ Na tak način pisanja so zlasti prešli Angleži; kot pisca Zgodovine Anglije predstavlja Costa T. B. Macaulaya.³¹⁵

Tudi v Avstriji je študiju domovinske zgodovine posvečeno v novejšem času več prostora. Na Dunaju je pričel delovati seminar za gimnazijske učitelje, podobno kot za fiziko in klasično filologijo. S tem bo avstrijska zgodovina pridobila nove strokovnjake. Vendar pa Costa poudarja, da je treba na področju avstrijske specialne zgodovine še veliko storiti. Sklicuje se na Helferta, ki je v svojem delu opisal uspehe zgodovino pisja do leta 1852, opozarja na pomen številnih publikacij dunajske akademije in ugotavlja, da je novejši čas spoznal predvsem potrebo gojiti specialno zgodovino. Ko utemeljuje upravičenost pisanja pokrajinske in deželne zgodovine, ne ostaja le pri tej, ampak poudarja tudi pomen zgodovine mest in izdajanja virov, kot ga ima na primer *Diplomatarium Carniolicum* za bodočo zgodovino Kranjske. Poudarja tudi povezanost in odvisnost zgodovine ene dežele ali mesta ali biografije posameznikov s svetovnimi problemi človeštva. Zdi se mu, da je »pomen zgodovine velik tudi za vzbujanje patriotizma. Kje drugje, če ne pri naših prednikih, bodo našli primere za pravilno delovanje in vedenje, čeprav ni vse kar so delali, vredno posnemanja«. Kot posnemanja vreden primer

³¹⁰ MHK 1854, str. 17–19.

³¹¹ MHK 1860, str. 65–72. V. Schmidt v *Zgodovini šolstva in pedagogike I–III* (Ljubljana 1963–1966) objave tega rokopisa ne omenja.

³¹² *Provinzialgeschichte in ihrem Verhältniss zur Universalgeschichte, deren Theile, Quellen und sachgemässe Bearbeitung*. MHK 1855, str. 7–8, 9–11.

³¹³ *Über die Geschichtsforschung und Geschichtsschreibung in Krain* MHK 1857, str. 46–53.

³¹⁴ Costa se sklicuje pri tem na J. H. Helferta, ki piše o nacionalni zgodovini.

³¹⁵ T. B. Macaulay (1800–1859) je bil zgodovinar, liberalni politik in nekaj časa celo vojni minister.

navaja Akademijo operosov, ki je nekoč tako uspešno delovala v Ljubljani. Poudarja praktično stran uporabe zgodovine za pravo, še posebej za državno pravo v naših deželah, kjer je celoten pravni sistem nastal po historičnem razvoju. Omenja, da če pogledamo deželne stanove in podobno, je veliko sedanjega rezultat in produkt prejšnjih zgodovinskih dob (delitev teritorija, meje dežel, območja delovanja županov, pravice cerkvenih patronatov itd.). Deželna zgodovina se po Costi tako kot svetovna deli na politično in kulturno, ta pa spet na zgodovino umetnosti, literature, ekonomske raziskave itd.

Posebej se dotakne še vprašanja zgodovinskih virov. Za čas po reformaciji in do francoske revolucije so med viri zelo važna razna tajna poročila, stiki poslanikov in veleposlanikov, tajna špionaža. Ljudsko izročilo, ljudske pripovedke in pesmi zasluži posebno pozornost. »Kako važno bi bilo, da tudi to, kar se dogaja pred našimi očmi, zapišemo, ker bi bilo zanamcem potem veliko lažje razumeti naš čas,« pravi Costa in se sklicuje na sklep Historičnega društva, da bi v okviru društva vodili **kroniko vseh pomembnih dogodkov na Kranjskem**.

Costov članek je bil prebran na občnem zboru 14. februarja 1855 in je v zvezi z njim prišlo tudi do diskusije. Klun je opozoril, da so bili sicer poverjeniki zadolženi za pisanje kronik, žal pa prihaja malo tovrstnih podatkov, on sam pa stalno vodi svojo zasebno deželno kroniko, ki jo bo nekoč prepustil društvu.³¹⁶ Glede Akademije operosov sta Klun in Elze svetovala, naj Costa napiše njeno zgodovino. Ta je dejal, da je preveč zaposlen, vendar je kasneje (1861) objavil o njej članek.³¹⁷ Elze se ni strinjal s Costovo oznako Schlosserja.³¹⁸ Iz vsega Costovega pisanja je mogoče videti, da je poznal tedanjo usmeritev avstrijskega in evropskega zgodovinskega pisanja.

Klun pravi v uvodu članka o **zgodovinskem raziskovanju in zgodovinoписju na Kranjskem**,³¹⁹ da ni mogoče pričakovati, da bi podal popolno sliko kranjskega zgodovinoписja, da bo pa vendarle skušal dati pregled najpomembnejših del. Kranjska je bila most za dotok ljudstev v starem veku; preko nje so šla v prvih stoletjih razna ljudstva v Italijo, na Kranjskem se je borilo slovanstvo proti germanstvu Frankov, indijsko-slovansko poganstvo proti krščanstvu, na Kranjskem je nastalo središče v veliki južnoslovanski ljudski zvezi pod **Ljudevitom**, voditeljem južnih Slovanov. Nič manj pomemben in zanimiv ni srednji vek, ko je **Otokar II.** razširil svoje žezlo tudi preko Ljubljane. Globji vpogled v politične razmere je zelo otežkočen zaradi razkosanja Kranjske pod raznimi gospodi. V boju proti sovražnikom krščanstva (Turkom) »je bila Kranjska ključ do Italije, branik Avstrije in nemštva, na njenih skalnatih prsih se je raztreščila sila azijskih barbarov . . . s ponosom more Kranjec gledati na svojo slavno preteklost . . .«. Že šest stoletij povezuje Kranjsko prisrčna zveza s Habsburžani.

Viri za zgodovino Kranjske so raztreseni tudi v arhivih sosednjih dežel. Številni antični pisci nudijo bogato gradivo za našo geografijo in zgodovino, ki še ni dovolj izrabljeno. Srednji vek predstavljajo Fredegar, Pavel Diakon, anonimni pisec De Conversione Carantanorum. Hvali Glagolita Clozianus »našega učenega sodeželana Kopitarja«, ruski zgodovinoписec Nestor in pa Hanžičeva Germania Sacra so pomembni viri. Klun hvali od sodobnikov koroškega zgodovinarja Ankershofna, predvsem pa Bianchija, ki je pregledal bogate arhive oglejskih patriarhov in jih tudi objavil. Klun se zaveda pomena izdajanja virov in posebej opozarja na arhive Andeks-Merancev, Ortenburžanov in celjskih grofov, škofov iz Brixna in Freisinga, ki bi jih bilo treba skrbno pregledati. Pravi, da je najbolj nejasno obdobje čas od Karla Velikega do Rudolfa Habsburškega, ker ni virov in je zato ta čas slabo raziskan.

Pri pregledu kranjskih zgodovinoписnih raziskav se Klun naslanja na Linharta in podobno kot Linhart v uvodu k svoji zgodovini pričenja s T. Hrenom, omejuje se torej na zadnja tri stoletja, ki se mu zdijo najpomembnejša. Navaja Hrenove anale, ki sta jih omenjala Valvasor in Linhart, zadnji jih je nekaj celo videl v škofijskem arhivu, vendar so bili tedaj ohranjeni le še fragmenti. Klun omenja, da je v Loki Hren kopiral in ekscerpiral razne listine ter pisal tudi o prihodu Kočevarjev na Kranjsko. V bogatem stanovskem arhivu v Ljubljani je sam pregledal

³¹⁶ MHK 1855, str. 11, Klunove zapuščine žal ni v Ljubljani, tako tudi ni omenjene kronike in še marsičesa, kar je bilo v njegovih rokah (med drugim tudi Erbergov rokopis).

³¹⁷ MHK 1861, str. 41–46.

³¹⁸ MHK 1855, str. 11, (Herr Elze bekämpfte unter andern die vom Herrn Dr. Costa über Schlosser ausgesprochene Ansicht).

³¹⁹ Über die Geschichtsforschung und Geschichtsschreibung in Krain, MHK 1857, str. 46–53.

več Hrenovih del. Ta se nanašajo skoraj izključno na njegovo protireformatorsko delovanje in imajo v tem pogledu veliko vrednost.³²⁰ Zelo bi bil zaželen ponoven pregled škofijskega arhiva in arhiva ljubljanskega stolnega kapitlja. Naslednje pomembno zgodovinopisno delo je jezuita Martina Baučerja *Historia rerum Noricarum et Forojuliensium* iz leta 1660 (po Linhartovih podatkih³²¹ je delo našel grof R. Coronini v jezuitskem arhivu v Gorici leta 1773), ki pričenja z letom 1331 in v desetih knjigah pripelje do Ferdinanda II. Oba, Linhart in Klun, ugotavljata, da je delo pisano nekritično in povsem kronološko.

Nato piše Klun o dveh kranjskih historiografih velikega ugleda. Schönlebnova *Aemona vindicata* (1674) in *Carniolia antiqua et nova* (1681) sta sicer originalni deli, vendar brez kritike starejših in novih virov. »Mnogo je otroške naivnosti in verse vneme, tako bo pravo znanstveno delo lahko izmerljivo, čeprav po drugi strani ne gre zanikati, da se včasih trudi tu in tam samostojno prepričevati in primerjati. Pokazal je meje Kranjske po starem zemljepisu, našteva ljudstva, ki so baje tu nekoč živela in danes moremo komaj zadrževati smeh, če beremo, da so Japodi potomci Jafeta, Iliri Keltov, Vandali Slovanov itd. Pri tem razlaga rod Keltov od Kitajcev. Schönlebnovi anali so razdeljeni v odstavke, tako da prvi segajo od Adama do Kristusa, drugi pa do leta 1000.« Valvasor je, kot piše Klun, »rekel, da je Schönleben poglobljen bolj v tuje kot v domače stvari. Posebna je tudi Schönlebnova metoda, kajti piše na osnovi kronologije, tako da napiše na vsak list eno letnico, nato pa napiše na vsakega sporočilo, kakor mu je padlo na misel, brez vsake zveze.« Kot dokaz za to trditev navaja Klun, da je sam pri nekem antikvariju na Dunaju kupil Schönlebnov rokopis, ki je bil opremljen z opombami Dolničarja, v katerega posesti je bil, sodeč po exlibrisu. V tem rokopisu so bile tudi nekatere risbe, npr. slika Atile. Klun pravi, da se imajo rodbine Gallenberg, Blagaj in Auerperg Schönlebnu zahvaliti za velike monografije (Linhart pravi: za svoje rodovnike). Klun je kritičen tudi do Schönlebnovih genealogij, ki segajo, kot pravi, včasih celo v čas pred Kristusom, kar je vendar težko dokazati. Klun opiše tudi svetlo stran Schönlebnovega dela, saj je z neizrekljivo pridnostjo, vztrajnostjo in ljubeznijo zbral ogromno gradiva za zgodovino Kranjske. Pri tem je žrtvoval celo visoke duhovne časti in je svoje celotno življenje in dejavnost posvetil domovini. Oceno Schönlebnovega dela zaključuje z ugotovitvijo, da so pomanjkljivosti v njegovem delu bolj pomanjkljivosti njegovega časa kakor njegove osebe in zato mu moramo biti hvaležni in se ga s spoštovanjem spominjati.

Glede Valvasorja se Klun sklicuje na Linhartovo sodbo.³²² Poudarja izredno Valvasorjevo pridnost in dejstvo, da je za svoje delo žrtvoval del svojega premoženja. Strinja se z Linhartom, da so ostale še precejšnje vrzeli, zlasti o zgodovini Slovanov. »Na starejši zgodovini ni delal mnogo več kot njegovi predhodniki in je skoraj dobesedno prepisal Schönlebna, bogatejša in uporabnejša pa je njegova novejša zgodovina, še zlasti pa je topografski opis edinstven. Vsako mesto in vsaka posest najdeti tu svojo zgodovino. Posebej dragocene so šege in navade 17. stoletja, ki jih Valvasor prikazuje v vseh življenjskih okoliščinah.« K temu dodaja Klun še svoje ugotovitve, da je Valvasor v skladu s praznoverjem svojega časa večkrat mešal pravljice in zgodovino, da je včasih težko oboje ločiti, ker ima pripovedke za resnične in jih navaja kot prava zgodovinska dejstva. Klun vzklíkne: »Kaj vse se ne najde v tej Zgodovini Kranjske . . . In vendar smo doslej skoraj do našega časa to enostavno ponavljali, tako da je resnično treba, da **končno oster nož historične kritike marsikatero verjetno in priljubljeno pripovedko loči od deželne zgodovine.**« Oceno zaključí z besedami: »Velike so Valvasorjeve zasluge za topografijo Kranjske in za kulturno zgodovino 16. in 17. stoletja; nedosegljiva je njegova pridnost in patriotizem, nesmrtna ostaja njegova Slava vojvodine Kranjske, čudovit spomenik velikega moža in njegovega časa. Naj njegov patriotizem živi naprej in spodbuja k raziskovanjem naše lepe domovine v duhu našega časa v smislu sedanjega stanja zgodovinske znanosti.«

Čas od Valvasorja do Linharta po Klunu z izjemo hvalevrednih stremljenj in prizadevanj Društva operosov ne nudi veliko vrednega. V glavnem gre le za ekscerpiranje, kompiliranje brez globljih reziskav. V to kategorijo prišteva Klun tudi Janeza Gregorja Dolničarja *Epitome*

³²⁰ Klun je pisal o T. Hrenu v MHK 1854, str. 41–43, v prispevku Beiträge zur Literaturgeschichte von Krain.

³²¹ A. Linhart: Poskus zgodovine Kranjske in ostalih dežel južnih Slovanov Avstrije. Ljubljana 1981, str. 5.

³²² Prav tam, str. 7.

chronologica iz leta 1714, ki je le izvleček iz Schönleba in Valvasorja, brez lastne presoje in zgodovinske kritike. Dolničar je dodal le nekatera poročila iz časa svojega življenja. Delo se velikokrat nepravilno citira kot vir, čeprav je to le za čas piščevega življenja. Taka ocena Dolničarja je bila tedaj splošno veljavna, najdemo jo tudi pri Linhartu in šele Peter Radič ga je ocenil drugače.³²³

Klun omenja, da so na Kranjskem cvetele tudi duhovne ustanove kot Stična, Kostanjevica, Bistra, jezuitski kolegij in druge. Stanje šolstva je bilo po tedanjem pojmovanju zadovoljivo. Vendar pa imamo po Klunu iz tega časa iz Stične ohranjeno le eno delo, in sicer Stratilovo kopijo historičnega dnevnika te ustanove; iz Kostanjevice in Bistre pa dotlej ni bilo znano nobeno v samostanu nastalo delo. Od jezuitov se je ohranilo nekaj samostanskih didaktičnih in religioznih spisov. Njihov dnevnik se nahaja v arhivu grofice Attems v Dolu. Klun mimogrede pripominja, da je to najzanimivejši zasebni arhiv na Kranjskem. Iz dnevnika je napravil Richter izpiske, ki jih je pred smrtjo izročil Klunu v obdelavo.³²⁴ Po Klunovem mnenju so razmeroma največ storili frančiškani, zlasti na področju slovenskega jezika in literature, vendar jih poimensko ne našteva.

Precej obširno piše o Akademiji operozov.³²⁵ Pove, da iz Italije izvira ideja, da se v večjih mestih zbirajo učenjaki z namenom, da bi gojili znanosti pod simboličnim imenom Akademija. Ta vpliv se je razširil tudi k nam v Ljubljano. Tudi sicer je vpliv razvoja znanosti in umetnosti k nam prodiral iz Italije, kar kažejo biografije skoraj vseh pomembnejših Kranjcev, ki so študirali na italijanskih univerzah. Akademije so se v duhu tedanjega časa bolj ukvarjale s tajinstvenimi sanjarijami kot s stvarnim raziskovanjem in resničnimi znanostmi, kljub temu pa so za svoj čas storile marsikaj važnega. Ljubljanska akademija je pokazala zanimanje za rimske spomenike stare Emone. Iz tega časa je v Ljubljani veliko arhitekture, kiparskih in slikarskih del, ki še danes vzbujajo pozornost poznavalcev. Okusu in vplivu operozov so pripisane stavbe kot stolnica, uršulinska cerkev, šempetrska cerkev, mestna hiša, semenišče itd. Klun govori še o razcvetu glasbe v tem času in omenja ustanovitev filharmonične družbe, ki se je tesno povezala z Akademijo. Klun obžaluje, da je Akademija, okras dežele, okrog leta 1725 prenehala delovati. Posebej poudarja, da med njenimi člani ni bilo jezuitov, čeprav so bili ti tedaj nosilci znanosti. Ljubljanski kanonik Jurij Andrej Gladič (Glaudich), z akademskim nazivom Inermis,³²⁶ je deloval zlasti na področju cerkvene zgodovine. V arhivu ljubljanskega stolnega kapitlja je ohranjen rokopis *Relatio historico-poetica de Memorabilibus Carnioliae* in duas partes divisa. Za okrasitev te izdaje, ki pa ni prišla na svetlo, je bil naprošen Julius Qualia, ki je naslikal naslovno stran. Gladičev namen je bil, da to, kar sta Schönleben in Valvasor obširno obdelala, prikaže v kratkem, prijetnem in poetičnem stilu, vendar je vzel vse za čisto resnico in ni nič sam na novo raziskoval.³²⁷ Zato Gladičevo delo nima posebne vrednosti, pa tudi sicer med člani Akademije razen Dolničarja ni nikogar, ki bi bil pomemben za razvoj kranjskega zgodovinopisja. V petdesetletnem znanstvenem premoru nato ni na Kranjskem nastalo nič pomembnejšega za zgodovinopisje, razen nekaj manj vrednih del jezuitov. Ob znova oživljeni Akademiji (1781) poudarja Klun velike zasluge grofa Edlinga, ki je bil izvoljen za ravnatelja društva, za predsedujočega pa je bil postavljen baron Gusič (Gossich), predsednik kranjskih stanov. Čeprav so bili prvi koraki obnovljene Akademije zelo pogumni, pa ni imela pravega uspeha. »Združitve različnih okoliščin, negotovost usode skoraj vseh članov, ki je posledica nove organizacije oblasti, ukinitve deželnih uradov in teološkega, kmalu nato tudi filozofskega študijskega oddelka, s čimer je en član za drugim odpadel, — je moralo imeti za posledico razpustitev celotnega telesa in bilo bi zelo nepravilno, če bi razpust društva pripisovali nedelavnosti posameznih članov.«³²⁸ In Klun vzklikne: »Kdaj bo prišel čas, **ko bo z združitvijo kranjskega historičnega društva z deželnim muzejem tretjič nastala taka ustanova (akademija) s pomlajeno močjo**; kajti vsako razkosanje in delitev moči učinkujejo škodljivo in

³²³ M. Smolik, SBL, 12. zv., str. 75 (Thalnitser J. G.).

³²⁴ Klun je že večkrat omenil, kaj vse hrani v svoji zbirki, zato bi bila najdba njegovega arhiva zelo dragocena.

³²⁵ Glej, kaj o Akademiji piše Steska v IMK 1900. V glavnem se vsi ti podatki ponavljajo tudi v novejših delih npr. v Zgodovini slovenskega slovstva I, Ljubljana 1956, str. 298–300, nihče pa ne citira Kluna. Klun sam sicer tudi ne navaja vira, iz katerega je črpal, vendar se je najbrž naslonil na Erbergov rokopis, saj v začetku tega članka omenja veliko bogastvo doljskega arhiva.

³²⁶ To oznako najdemo tudi pri Erbergu (M. Uršič: Jožef Kalasanc Erberg ... Ljubljana 1975, str. 125).

³²⁷ Enake podatke o Gladiču najdemo tudi pri Linhartu.

³²⁸ MHK 1857, str. 50–51.

za znanost velja tako dobro kot kjerkoli geslo našega monarha »**Viribus unitis!**«³²⁹ Misel, naj bi zgodovinarji delovali složno in združevali sile na področju znanstvenega raziskovanja, se kaže ves čas Klunovega urednikovanja.

Klun omenja še Societas unitorum,³³⁰ ki je bila bolj religiozna kot literarna družba, pod vplivom jezuitov. Zanimiva je zbirka posameznih biografij njenih članov v *Theatrum memoriae*. Klun pove, da ima prepis tega dela tudi v svoji zbirki.

»Z Linhartom se pričanja nova epoha in ta največji zgodovinar Kranjske zasluži natančnejšo oceno . . . Linhart se je zavedal svoje naloge in je imel v sebi vse pogoje za dobrega historika . . . Bil je prvi Kranjec, ki se je pri delu za domačo zgodovino postavil na slovansko stališče, prvi, ki je z lučjo etimologije in jezikovne primerjave raziskoval najstarejša bivališča, najstarejše sorodstvo in socialni razvoj, – prvi, ki je kulturnozgodovinskemu delu poganskih Slovanov obračal tisto pozornost, iz katere izvirajo pravna stanja in politične razmere, – prvi, ki je po Schlözerjevem pravilu pritegnil sorodne sosedo v območje svojih raziskovanj in na ta način predstavil svoji naciji skoraj popolno sliko južnih Slovanov. Linhart je bil končno prvi, ki je s strogo znanstveno raziskavo povezal zgodovinsko kritiko in na ta način sestavil pragmatično zgodovino Kranjske, ki odgovarja vsem zahtevam za tvrstna dela. Obžalovati je le, da se ta zgodovina prekine pri Karlu Velikem in da izredno težko in temno obdobje od Karla Velikega do Rudolfa Habsburškega še vedno čaka na vrednega Linhartovega naslednika. Četudi bodo novejša raziskave nekatera Linhartova mnenja glede na starejše slovanstvo modificirala, ostaja njegova zasluga velika in Kranjska mu je dolžna visoko zahvalo.« Klun obsežno citira tudi Linhartov uvod.³³¹

V začetku 19. stoletja najdemo po Klunu bolj leposlovne kot znanstvene zgodovinske raziskave o Kranjski. V *Laibacher Wochenblatt* se je leta 1804 pričelo zbiranje zgodovinskega gradiva, objavljene so bile številne biografije Kranjcev, ki so bile samo nekoliko slogovno izboljšane ponatisnjene v *Illyrisches Blatt* v tridesetih in štiridesetih letih. Glede Hoffovih *Gemälde aus Krain* meni Klun, da prinašajo dragocene topografske in statistične podatke, v zgodovinskem pogledu pa za starejše obdobje skoraj samo izvlečke iz Valvasorja, določeno vrednost imajo le za novejši čas.

V francoski dobi je bil pomemben *Telegraf Illyrien* (!) sama doba pa je na sploh bila naklonjena topografiji in zgodovini Kranjske. V Vodnik je vztrajno deloval na polju arheologije in zgodovine. Ne smemo ga soditi le po šolski knjigi *Geschichte des Herzogthums Krain*, ki je sicer dobra in potrebna, le da je v naših dneh marsikaj zastarelo, kajti novejša raziskava avstrijskih zgodovinarjev Chmela, Jaegerja idr. prinašajo vsako leto vrsto novih rezultatov, »zato se more v naših dneh marsikdo nasmehniti ob tem, kar smo kot gimnazijci v svoji nedolžnosti dobremu Vodniku verjeli.« Knjiga bi imela večjo vrednost za zgodovinarja, če bi avtor opomnil, kam spadajo citati, ki so v knjigi množično nakopičeni; tako so pa odvečen balast, neuporaben za laika in za strokovnjaka. Zelo pohvaliti je pri Vodniku epigrafska dela, ki, dodana Linhartovim, tvorijo že kar znatno zbirko.³³² Na kratko navaja Klun prof. Zupančiča (*Supantschitsch*), hvali njegovo zbirateljstvo in zgodovinske prispevke v *Laibacher Wochenblatt*, čeprav je v njih pisec včasih preveč polihistor. Richterja postavlja Klun takoj za Linhartom, saj pravi: »V prvih dvajsetih letih se je bleščala v kranjskem zgodovinopisju nova zvezda, poleg Linharta najbolj bleščeča. To je bil doktor teologije in profesor svetovne zgodovine, obenem redaktor *Laibacher Zeitung* in *Illyrisches Blatt* Franz Xaver Richter, mož obširnega znanja, zelo delaven in navdušen za deželo, ki ji ni pripadal po rojstvu, ampak po svojem nagnjenju.« Richter ni napisal nobenega samostojnega dela o Kranjski, vendar pa so njegovi številni prispevki v *Archiv für österreichische Geschichte*, *Geographie* und *Statistik* zelo temeljiti. Richter je sodeloval v nagradnem natečaju, ki je bil razpisan na pobudo nadvojvode Janeza na temo geografija in zgodovina Notranje Avstrije v srednjem veku. Klun našteva vrsto Richterjevih razprav (oris zgodovine Ljubljane do ustanovitve ljubljanske škofije, predдела o zgodovini grofov Auersperg, o jezuitih na Kranjskem, o najstarejši cerkveni zgodovini, topografsko-zgodovinska dela o Bohinju in drugih delih dežele, študije virov za

³²⁹ MHK 1857, str. 51.

³³⁰ To je bratovščina sv. Dizme, ustanovljena 1688 in je veljala za nekakšnega predhodnika akademije.

³³¹ MHK 1857, str. 51.

³³² MHK 1857, str. 51–52.

popolno topografijo Ilirije itd. Vse to je nastalo na podlagi temeljitih raziskav in je izdelano z veliko zgodovinsko prodornostjo, tako da spadajo ta dela k najdragocenejšim prispevkom o srednjeveški kranjski zgodovini. Richter je z navdušenjem obiskoval razne arhive, urejal arhiv kranjskih deželnih stanov, zbiral z neutrudno pridnostjo in obdelal marsikatero temno obdobje, dokler ni bil premeščen v Olomouc. Še v visoki starosti je bil dejaven na področju zgodovinskih raziskav in zadnjo pomlad pred smrtjo je poslal Klunu precejšen del virov, da bi jih ta obdelal.³³³

Klun omenja zasluge časopisov *Illyrisches Blatt* in *Carniolia* za kulturno in deželno zgodovino; prenehanje izhajanja obeh se mu zdi nesporna izguba za duhovno življenje na Kranjskem. Omenja nastanek Historičnega pokrajinskega društva za Kranjsko leta 1843 in poudarja, da je v njegovem razvoju pomemben mejnik ločitev od Notranjeavstrijskega historičnega društva. O *Mittheilungen* pravi, da ni primerno, da bi o njih pisal, ker je strokovnjakom glasilo poznano, sam pa je bil šest let redaktor časopisa. Leto 1848 za znanost in literaturo ni bilo ugodno, kajti »od surove zmešnjave orožja bežijo mirne muze«. Žal so ti tresljaji dosegli celo *Mittheilungen*, »kar ne bi pohvalil noben prijatelj znanosti, to toliko manj, če bo upošteval nadvse enostransko stališče, na katerem je npr. bilo jezikovno in narodnostno vprašanje razpravljano.« H. Coste *Reise-Erinnerungen aus Krain* (1848) imajo po Klunovem mnenju vrednost zlasti v topografskem pogledu, ker v novejšem času ni nastalo nič podobnega o Kranjski. Vmes se prepletajo številne zgodovinske notice, ki so dokaz neutrudne zbirateljske pridnosti. Klun hvali Costova prizadevanja in domoljubje. Zapiše pa tudi: »Es wäre jedoch sehr zu wünschen, dass endlich eine Topografie in Verbindung mit einer kurzen Geschichte Krain's, wenigstens ein Handbuch, an's Licht käme, damit wir nicht in Reisebüchern, Journalen, ja selbst in Schulbüchern so vielen crassen Unrichtigkeiten begegnen würden.«³³⁴ Vneta sodelavca društva sta župnik Hicinger in numizmatik Jelovšek, le ob močni podpori takih sodelavcev je lahko Klun pričel izdajati svoj *Archiv*.

Ob koncu svoje precej obsežne razprave se Klun še enkrat ustavi ob vprašanju najstarejših prebivalcev Notranje Avstrije: D. Trstenjak je v Novicah, ki tudi sicer »prinašajo mnogo zanimivega za zgodovino in topografijo Kranjske«, pričel obdelovati to vprašanje in se je postavil na strogo slovanska tla in zagovarjal idejo, naj bi bili prvi prebivalci Notranje Avstrije Slovani. Hicinger je prevzel skrajno težko nalogo, da je številne Trstenjakove slovenske sestavke predelal v nemški jezik, v nepretrgano celoto in vanjo vpletel tudi rezultate svojih lastnih raziskav. Klun pravi, da ostaja vprašanje še dalje odprto, da se sam s Trstenjakom ne strinja v vsem in se mu zdi primerno, da se vsake presoje glede Trstenjaka vzdrži. Trdi pa, da brez poznavanja slavizma in jezikovne primerjave to vprašanje ni rešljivo. Svoja razmišljanja zaključuje Klun s hvalo Trstenjakovih prizadevanj, ker je imel pogum stopiti v temen pragozd, kjer je res še veliko nejasnega. Zato se mu zdi nepošteno in žaljivo pogumnega raziskovalca z ošabnimi ali zastarelimi frazami tlačiti in mu delati ovire.³³⁵

Celotna Klunova razprava je povzetek govora, ki ga je imel na mesečnih zborih 4. 4. in 15. 5. 1856,³³⁶ objavljena pa je bila tudi v dunajski reviji *Oesterreichische Blätter für Literatur* 1857 (št. 2). Kar se tiče njegovih ocen in gledanj na razvoj zgodovinopisja na Kranjskem, je treba priznati, da so dokaj realne in se z redkimi izjemami kar precej ujemajo z današnjimi.

S tem prerezom skozi vsebino *Mittheilungen* sem skušala pokazati, da je bil časopis za takratne čase dokaj sodobno glasilo in ne nekaj zastarelega, omejenega le na antiko in srednji vek, kakor se je kasneje pogosto prikazovalo. Opozorila sem le na najbolj opazne teme.

³³³ MHK 1857, str. 52.

³³⁴ MHK 1857, str. 53.

³³⁵ MHK 1857, str. 53.

³³⁶ MHK 1856, str. 45.

Zusammenfassung

DER HISTORISCHE VEREIN FÜR KRAIN (4. TEIL)

Olga Janša-Zorn

Beweis für das erfolgreiche Wirken des Historischen Vereins für Krain sind 23 Jahrgänge der »Mittheilungen des historischen Vereins für Krain« (1846–1868). Es handelt sich im wesentlichen um eine Monatsschrift, nur ausnahmsweise wurden in einigen Jahren weniger Nummern herausgegeben. In der Regel war der jeweilige Vereinssekretär auch der Redakteur des Vereinsblattes, das von ihm geprägt wurde. Am reichhaltigsten war der Inhalt zur Zeit der Redaktion von V. F. Klun (1851–1856) und von E. H. Costa (1856–1858), in der Zeit von A. Dimitz (1859–1868) macht sich ein Mangel an Mitarbeitern breit, deshalb verfaßt der Redakteur viele Beiträge selbst, gleichzeitig erhöht sich die Zahl der veröffentlichten Quellen. Die »Mittheilungen« haben einige ständige Rubriken (Verzeichniss der von dem hist. Vereine für Krain erworbenen Gegenstände, Diplomatium Carnolicum, Die Lapidar-Denkmale Krains, Alterthümliche Funde, Literatur, Berühmte Krainer, Monats Versammlungen . . .).

Für die ersten Jahrgänge (1846–1850) kann man behaupten, daß der hauptsächlichliche Akzent auf der älteren Geschichte liegt, vor allem auf der Antike. Von den Verfassern dieser Zeit wären folgende erwähnenswert: F. X. Richter, K. Ulepič, H. Costa, A. Jelovšek, P. Hicinger, F. J. Rechfeld. Nach dem Jahre 1850 erweiterte sich der Mitarbeiterkreis, zu den bereits erwähnten kommen E. Rebič, V. F. Klun, E. H. Costa, F. Metelko, P. Radič, J. Kosmač, J. Steska hinzu sowie der zugezogene Gymnasialdirektor J. N. Nečasek und der protestantische Pastor Th. Elze. Auch Autoren, die außerhalb Krains leben, kommen zu Worte, so zum Beispiel I. Orožen, D. Trstenjak, R. Puff, F. Ilwof, R. Knabl, und J. Zahn aus der Steiermark, einzelne aus Görz, weniger Beiträge stammen aus Kärnten. Auch einige Historiker aus Wien, Salzburg, Mähren und anderswo findet man unter den Mitarbeitern. Besondere Interesse gilt der Geschichte der französischen Kriege und der Illyrischen Provinzen, den Türkeneinfällen, der Reformation und der Geschichte des Schulwesens, der Literatur- und Kulturgeschichte der Slowenen sowie sprachwissenschaftlichen Fragen. Ferner gibt es Polemiken und theoretische Abhandlungen, Bibliographien, Berichte über die zeitgenössische Literatur, über archäologische Ausgrabungen, ein beträchtlicher Raum wird der Lokalgeschichte eingeräumt, der Geschichte der Adelsfamilien, der Kirchen-, Rechts- und Wirtschaftsgeschichte, ethnographischen Besonderheiten und mancherlei mehr.

Aufgrund der autochtonistischen Theorie Trstenjaks, mit welcher der Verfasser das slowenische Selbstbewußtsein heben wollte, kam es zu heftiger Kritik von seiten der deutschen Historiker und zu Polemiken in verschiedenen Publikationen außerhalb Krains (M. Koch), gleichzeitig auch zu Angriffen auf den Historischen Verein und sein Blatt. Darum wurden nach 1858 keine Beiträge von Trstenjak mehr veröffentlicht. Von den theoretischen Beiträgen ist der von Costa über Probleme der Landesgeschichte und der von Klun über die Entwicklung der Geschichtsschreibung in Krain interessant, der Linharts Werk lobend bewertet. Die vom Historischen Verein für Krain gepflegte Geschichtsschreibung stand unter dem Einfluß der damaligen österreichischen Geschichtsschreibung, weniger der in Deutschland, obwohl die Kontakte zu einigen Vereinen dort sehr lebhaft waren.

Jaroslav Pánek

LUDVÍK KUBA IN NJEGOV POMEN ZA RAZVOJ KULTURNIH ODNOSOV MED ČEHI IN JUGOSLOVANI

Referat na 22. zasedanju češko-slovaško jugoslovanske zgodovinske komisije v Mariboru oktobra 1988

Zadnji dve desetletji 19. stoletja zajemata v novejši češki zgodovini dokaj izjemno mesto. Po burnem gospodarskem razvoju završene industrijske revolucije so nastale spremembe na vseh področjih družbenega življenja, ki so nujno odmevale v bolj intenzivnem kulturnem vzponu neštevilnega, vendar že samozaveznega naroda. Tako v politiki kot v znanosti in umetnosti si je češka družba postavljala višje cilje, iskala je bolj trdno povezavo s svetom. Avtokriticizem v takimenovanih rokopišnih bojih, razmah češke poezije v delih predstavnikov Moderne, začetki impresionizma v slikarstvu, višek Dvořákové ustvarjalnosti v simfonijah in operah – vse to je pomenilo v bistvu uspešen korak čez meje dotedanjega provincializma in poskus vključiti češki narod v okvir moderne svetovne kulture.

Prav v dobi tega močnega intelektualnega vrenja se je izoblikovala osebnost Ludvíka Kube (1863–1956), glasbenika, slikarja, pisatelja, folklorista in melografa, mnogostranskega umetnika in znanstvenika, modernega »uomo universale«, o katerem je pesnik Vítězslav Nezval nekoč zapisal: »Prišla bo doba, ko bodo češkemu narodu zavidali, da je iz njegove krvi in njegovega duha zrasel tak mož.«¹ Četudi ostanemo skeptični do takih pesniških vzklikov, moramo le upoštevati dejstvo, da se h Kubovemu delu z zanimanjem vračajo posamezne znanstvene discipline. Zadnjič se je z njim podrobno ukvarjala mednarodna konferenca slovanskih etnografov, ki je L. Kubo priznala kot doslej nedocenjenega klasika te stroke.² Ker je Kuba posvetil največji del svojega ustvarjanja prav južnim Slovanom od Gorenjske tja do Makedonije, je potrebno tudi vsaj okvirno oceniti njegov pomen za razvoj kulturnih odnosov med Čehi in Jugoslovani.

Idejno izhodišče L. Kube (r. 16. aprila 1863) je tesno povezano z njegovim rojstnim krajem Poděbrady, ki leži vzhodno od Prage, v takimenovani srednječeški pokrajini; v 19. stoletju je bil ta prostor – z razliko od obmejnih češko-nemških pokrajin – izrazito nacionalno in slovansko oblikovan.³ Učiteljski inštitut v bližnji Kutni Hori, ki ga je Kuba obiskoval v letih 1879–1883, je zvesto izražal te težnje in je Kubi omogočil prvič nastopiti v vlogi zavednega Slovana. L. Kuba je osnoval študentsko društvo (v nazivu »Kościuszko« je odmevalo navdušenje nad poljskimi vstaji) in je začel med sošolci širiti znanje slovanskih jezikov in kultur.⁴ V kutnohorskem okolju se je Kubi porodila misel izdati reprezentativen zbornik slovanskih pesmi, ki ga je pozneje (1884–1929) resnično objavljala pod naslovom »Slovanstvo ve svých zpěvech«. Želja, ustvariti sintetično podobo ljudske kulture slovanskih narodov, je za dolgo časa določila smer Kubovega delovanja, zraven pa ga je pripeljala do literarnega in slikarskega dela. S honorarji za knjige, črtice in slike je Kuba pokrival visoke stroške založniške dejavnosti, povezane s »Slovanstvom«, ter je kot pisatelj in slikar postajal mecen svoje glasbene in folkloristične ustvarjalnosti. Ko so se stopnjevale finančne težave in so Kubo prisilile začasno ustaviti največje življenjsko delo, je stopil v ospredje njegov izredni slikarski dar. Kuba je torej odšel na pariško Julianovo akademijo (1893–1895), potem pa še stopil v Münchensko li-

¹ V. Nezval, Ludvík Kuba. In: Ludvík Kuba malíř, Praha 1946, s. 17.

² Ludvík Kuba a slovanská etnografie. Sborník referátů přednesených ve dnech 14. – 15. října 1986 v Poděbradech na stejnojmenné konferenci s mezinárodní účastí, konané v jubilejním roce umělcova úmrtí ve spolupráci s Ústavem pro etnografii a folkloristiku ČSAV v Praze. I–II, Poděbrady 1987.

³ Bolj podrobno je to temo obravnaval (na omenjeni konferenci v Kubovem rojstnem kraju Poděbradích) A. Robek, Ludvík Kuba – národopisec. In: Ludvík Kuba a slovanská etnografie I, s. 1–X.

⁴ Prvotno slovansko usmeritev L. Kube edinstveno izpričuje študentski časopis Vesna (letnik III, Kutná Hora 1881); redko ohranjen izvod je še danes v knjižnici Okrožnega arhiva v Kutni Hori. Pozneje spomine na to dobo je L. Kuba uvrstil v svoje memoare Zasláhlá paleta, Praha 1955, s. 74 sl.

karsko šolo Antona Ažbëta, kjer je sredi Slovencev in drugih Slovanov ostal osem let (1896–1904). Po daljšem bivanju na Dunaju se je leta 1911 vrnil na Češko in v prihodnjih desetletjih skušal završiti svoje velikopotezne načrte. Ko je po dolgem življenju 30. novembra 1956 v Pragi umrl, so ga Čehi častili kot enega svojih največjih slikarjev. Šele poznejše raziskave so vedno bolj razkrivale medsebojno povezanost vseh umetniških in znanstvenih strok, ki se jim je L. Kuba posvečal, in ocenjevale njegov izjemen prispevek k poznavanju Jugoslovancev.⁵

Niti prej niti pozneje ni bilo Čeha, ki bi tako celotno in globoko spoznal vse jugoslovanske dežele in ljudsko kulturo njihovega prebivalstva. Tudi Kuba se je za to dolgotrajno spoznavanje odločil le pod pritiskom zunanjih okoliščin. Spočetka je mislil, da bo v nekaj letih pripravil zbirko slovanskih pesmi na podlagi starejših izdaj, kajpada v zahtevnem izboru in novi harmonizaciji. Tak postopek je bil uresničljiv samo pri zahodnih in vzhodnih Slovanih. Folklorno gradivo jugoslovanskih narodov je v tem času obdeloval Franjo Ks. Kuhač, ki ga je Kuba zaprosil za dovoljenje, da bi smel izkoristiti njegove »Južnoslavjenske narodne popjevke«. Odgovor zagrenjenega Kuhača je bil presenetljiv; »unter keiner Bedingung« ni smel Kuba uporabiti Kuhačeve edicije, če pa bi to prepoved le prestopil, mu je starejši hrvatski kolega zagrozil s sodnijsko obravnavo.⁶ Komaj petindvajsetletni Kuba se je torej odločil, da bo iskal pesmi južnih Slovanov v njihovem življenjskem miljenju in jih zapisal naravnost »iz ust ljudstva«.⁷

Prva pot je leta 1888 vodila Kubo na Kranjsko in Primorsko. Njegov zasebni dnevnik in potopisne črtice kažejo, da je bil očaran z naravnimi lepotami te »čudovite deželice raritet in posebnosti«, obenem pa je težko prenašal močan vpliv nemškega elementa med slovenskim prebivalstvom. Povrh je na Gorenjskem zaman iskal izvirno ljudsko pesem, ki so jo že izpodrinile poljudne popevke. Več sreče je imel na Notranjskem, Dolenjskem in Primorskem, zlasti zadovoljen pa je bil v Beli krajini. Tam je navezal bližnje stike z vaškimi ljudmi in je z zanimanjem beležil njihove nazore o možnosti slovensko-češkega političnega sodelovanja.⁹ Julija 1889 je bil Kuba na slovenskih tleh že drugič, da bi se seznanil še s Koroško in južno Štajersko, kjer je še močnejše občutil germanizacijski pritisk in »nemškutarjenje« odrojenih Slovencev.¹⁰ Tem bolj je spoštoval »slovenskega patriarha« Davorina Trstenjaka, ki ga je takrat spoznal in ga cenil kot zgled narodnega preporoditelja.¹¹

Kmalu nato je prvič obiskal Hrvaško in se osebno seznanil z Josipom Jurajem Strossmayerjem.¹² V letih 1890–1891 ga je privlačevala predvsem Črna Gora, kjer je bil, kolikor mi je znano, prvi folklorist, ki je sistematično zapisoval ljudske pesmi. Plodovi teh raziskav so bili tako bogati, da so kar presenetili Prago. Izreden uspeh so imeli koncerti črnogorskih pesmi v izvedbi pozneje svetovno priznanega wagnerjevskega tenorja Karla Buriana, prav tako kot razstava Kubovih slik in zbranih ljudskih glasbil. Ustvarjalni spektrum L. Kube se je na začetku 90. let znatno razširil, izšel je njegov prvi knjižni potopis »Na Černé Hoře«.¹³ Obenem se je Kuba skušal orientirati v politični situaciji jugoslovanskih narodov. Zlasti v Dalmaciji je

⁵ Osnovne podatke o življenju in delu L. Kube so zbrali zlasti sledeči avtorji: J. Páta, Ludvík Kuba, Stručný náskres života a díla, Praha 1926; F. Kovárna, Ludvík Kuba, Praha 1935; I. I. Lapšin, Ludvík Kuba – sobiratel' narodnykh pesen, Slavia 15, 1937, s. 87–102; M. Mičko – V. Nezval – J. Seifert – V. V. Štech, Ludvík Kuba, malíř, Praha 1946; V. V. Štech, Ludvík Kuba, Praha 1949; M. Mičko, Národní umělec Ludvík Kuba, Praha 1950; P. Eisner, Cestopisy Ludvíka Kuby. In: L. Kuba, Křížem krázem slovanským světem, Praha 1956, s. 7–23; J. Stanislav, Ludvík Kuba – zakladatel slovanské hudební folkloristiky, Praha 1963. – Odnosu L. Kube do južnih Slovanov sem posvetil sledeče razprave: Ludvík Kuba a Jihoslované, Přehled kulturních, literárních a školských otázek VIII, Daruvar 1973, s. 9–26; Jihoslované v literárním díle Ludvíka Kuby, Přehled kulturních, literárních a školských otázek X, Daruvar 1977, s. 68–88; K pramenné základně bádání o životě a díle Ludvíka Kuby. In: Ludvík Kuba a slovanská etnografie II, s. 169–177. V teh razpravah so navedeni bolj podrobni podatki o virih in literaturi.

⁶ L. Kuba, Několik slov ku dokončení Slovanstva ve svých zpěvech, Listy Hudební matice 2, 1923, s. 40; o Kubovem odnosu do F. Kuhača: J. Pánek, Ludvík Kuba a Jihoslované, s. 11.

⁷ L. Kuba, Moje styky s jihem slovanským, Československo-jihoslovanská liga 3, 1923, s. 25–26.

⁸ L. Kuba, Rybníčané v Krajíně, Květy 18, 1896, II. pol., s. 730.

⁹ L. Kuba, V nebezpečném kraji. Episodka z cest po Bílé Krajíně, Květy 12, 1890, II. pol. s. 723.

¹⁰ O tem je L. Kuba pisal v rokopisnem dnevniku, ohranjenem v njegovi zapuščini (v lastnini umetnikovega sina YUDr. Ludvíka Kube, ki mi je pred leti ljubeznivo omogočil podrobno se seznaniti z vso literarno zapuščino L. Kube); dnevnik je deloma izdal J. Stanislav, Ludvík Kuba – zakladatel slovanské hudební folkloristiky, s. 414–438; o narodnostnih razmerah v Sloveniji prav tam, s. 423.

¹¹ L. Kuba, Davorin Trstenjak. Vzpomínka z cest po jižním Štýrsku, Osvěta 20, 1890, s. 267–272; isti, Za ě Davorinem Trstenjakem, patriarchou slovinským, Národní listy 30, 1890, št. 54, s. 1, 24. II.

¹² L. Kuba Moje styky s jihem slovanským, s. 25; isti, Cesty za slovanskou písni. 1885–1929, Praha 1953, s. 378 sl.

¹³ L. Kuba, Na Černé Hoře. Cesty podniknuté za účelem sbírání národních písní roku 1890 a 1891, Praha 1892; isti, Zaslá paleta, s. 148 sl.

nehote opazoval napetost med Hrvati in Srbi ter je v takrat visoko cenjeni reviji *Slovanský přehled* izrazil svoje stališče do srbsko-hrvatskih nesporazumov. Sodil je, da jih ni mogoče premagati na drug način kot z zamenjavo klerikalcev s posvetnimi političnimi delavci in z razčistitvijo vzajemnega razmerja v skupni jugoslovanski državi.¹⁴ Z nekoliko poenostavljenimi, vendar zanimivimi pogledi je L. Kuba opozoril nase tudi jugoslovanske politike, od katerih je Stjepan Radić takole ocenil njegovo mnenje – »duboki češki sud o Dalmatinskoj Hrvatskoj«: »U toj glazbenoj študiji . . . ima na više mjesta tako dubokih opazaka i misli, te se čovjek u jednu ruku mora porađovati, što je glazbenik Čeh pogledao u našu narodnu dušu, kako to na žalost ne umiju, ili ne će ni naši političari, a u drugu ruku živo te zaboli, da je to strašna i gorka istina, koju nam slavenski brat otkriva, makar on to i čini kao uzput i naravski vrlo obzirno.«¹⁵

Najljubši med jugoslovanskimi deželami sta bili L. Kubi Bosna in Hercegovina. Prvič ju je kratko obiskal leta 1892 in je navezal stik s takratnim ravnateljem Zemaljskega muzeja v Sarajevu Konstantinom Hörmantom, ki mu je za prihodnje leto 1893 zagotovil najboljše delovne pogoje. Prej je Kuba moral financirati svoja raziskovalna potovanja iz dobička literarnih honorarjev, tokrat ga je sarajevski muzej zadostno plačal in mu je tudi organizacijsko pomagal. Štirimesečno naporno delo je prineslo občudovanja vredne plodove – več kot 1120 pesmi z besedili in harmonizacijo, zbirko, ki je še danes zakladnica bosansko-hercegove glasbene folkloristike.¹⁶ Čeprav je Kuba navezal s Hörmantom prijateljske vezi, je odklonil njegovo drugo povabilo in ni sprejel uredniškega mesta pri sarajevski reviji *Nada*.¹⁷ Želel je predvsem dopolniti gradivo za »Slovanstvo« z zbiranjem pesmi v Srbiji (1895) in po dolgem odmoru še na Kosovem in v Makedoniji (1925, 1927).¹⁸

Rezultati omenjenih in nekaj drugih potovanj L. Kube na jugoslovansko področje so izjemno bogati. V obdobju 1888–1927 je zbral in zapisal okrog 2800 pesmi, ustvaril je najmanj 450 slik z jugoslovansko tematiko, izdal (razen zbornikov pesmi) šest potopisnih knjig in sintetično monografijo o jugoslovanski ljudski pesmi, v časopisih je objavil približno 200 študij, člankov in črtic, priredil je vrsto predavanj za javnost, pozneje tudi za radio.¹⁹

Kubovo največje delo – »Slovanstvo ve svých zpěvech« – je bilo zasnovano na predstavah mladega idealista, ki je bil pripravljen posvetiti vse svoje moči in denar za uresničitev edinstvene sanje. Spočetka je pridobil 1400 abonentov in se je zdelo, da bo projekt denarno zagotovljen. Češki bralci pa so se zanimali predvsem za prve knjige, ki so prinašale bolj znano gradivo. Ko pa se je edicija osredotočila na jugoslovanska besedila in napeve, kar je bilo oboje tematsko bolj zahtevno, se je znižalo število abonentov na pičlih 300. Kuba se je obrnil s prošnjo za pomoč na Češko akademijo znanosti in umetnosti v Pragi, toda ni našel razumevanja. Celo predstavnik Akademije, skladatelj Antonín Dvořák, je izjavil, da je »Slovanstvo« Kubov »osebni plezir«, kar je mladega navdušenca hudo prizadelo. Po izdaji slovenskih, črnogorskih, hrvaških in dalmatinskih pesmi je bil Kuba finančno tako izčrpan, da je moral tiskanje ustaviti. Šele po nastanku Čehoslovaške republike je dobil novo upanje. Oživljeni kontakti z Jugoslavijo, podpora praške Glasbene matice, zdaj tudi Češke akademije in na koncu še predsednika T. G. Masaryka je omogočila izdati ostale knjige, posvečene Srbiji, Bosni in Hercegovini, Stari Srbiji ter Makedoniji (1923–1928).²⁰

Po več kot štiridesetih letih je bilo zaključeno najbolj obsežno češko glasbeno delo, ki je poskušalo ohraniti za bodočnost ljudsko pesem slovanskih – zlasti pa jugoslovanskih – naro-

¹⁴ L. Kuba, *Dojmy z Dalmacie, Slovanský přehled* 2, 1899–1900, s. 135–142.

¹⁵ S. Radić, *Duboki češki sud o Dalmatinskoj Hrvatskoj*, *Hrvatska misao* 3, 1904, s. 695–703, zlasti s. 695.

¹⁶ Prvotna izdaja 965 pesmi: L. Kuba, *Pjesme i napjevi iz Bosne i Hercegovine*, *Zemaljski glasnik*, Sarajevo 1906–1909; drugo, dopolnjeno izdajo je pripravil C. Rihtman (ed.), L. Kuba, *Pjesme i napjevi iz Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1984.

¹⁷ L. Kuba, *Kosta Hörmant*. In: *Čtení o Bosně a Hercegovině. Cesty z roku 1893–1896*, Praha 1937, s. 221–229. Osebnost K. Hörmanta in Kubovo sodelovanje z njim je kritično presodil M. Kvapil v razpravi *Časopis Nada a česká literatura (1895–1903)*. In: M. Kvapil, *Pokrokové tradice česko-jugoslávských literárních vztahů*, Praha 1988, s. 114–119.

¹⁸ L. Kuba, *Lidové hudební umění v Makedonii a Starém Srbsku*. Zpráva o cestě z r. 1925, *Slovanský přehled* 18, 1926, s. 654–666; isti, *Čtení o Starém Srbsku*. Cesty a studie z roku 1890–1927, Praha 1932; isti, *Čtení o Makedonii*. Cesty a studie z roku 1925–1927, Praha 1932.

¹⁹ Bibliografijo leposlovnega in znanstvenega dela (vštevši melografske zapise) sem uvrstil v razpravo *Jihoslované v literárním díle Ludvíka Kuby* (gelj opombo 5); seznam Kubovih slik z jugoslovansko tematiko, ki so nastali vzporedno z literarnim ustvarjanjem, je naveden v knjigi *Ludvík Kuba malíř*. Praha 1946.

²⁰ Jugoslovanski del »Slovanstva ve svých zpěvech« vsebuje knjige: I. *Písne slovinské*, Poděbrady 1890; II. *Písne černo-horské*, Poděbrady 1890; III. *Písne charvatské*, Poděbrady 1892; IV. *Písne dalmatské*, Poděbrady 1892; V. *Písne srbské z království*, Praha 1923; VI. *Písne bosensko-hercegove*, Praha 1927; VII. *Písne za Starého Srbska*, Praha 1928; VIII. *Písne makedonské*, Praha 1928; IX. *Písne bulharské*, Praha 1929.

dov, obenem pa jo poživiti s Kubovo harmonizacijo ter jo približati češki publiki. Razumljivo je, da je prav kompromis med etnografskim in popularizacijskim vidikom zbirko poškodoval. Prevelik obzir, s katerim je Kuba pristopil k harmonizaciji, je omogočil ohraniti odlično dokumentacijo o ljudski pesmi, samo v majhni meri pa ji je pomagal na koncertne odre. Prav v Kubovem času sta na Češkem nastopila glasbena skladatelja Leoš Janáček in Vítězslav Novák, ki sta znala z ljudsko pesmijo prodreti v javnost veliko bolj uspešno kot L. Kuba s »Slovanstvom«. Največja odlika njegove zbirke je torej dejstvo, da predstavlja neprecenljiv prispevek k poznavanju starejše duhovne kulture južnih Slovanov.²¹

Ob svojem zaključku je doseglo »Slovanstvo« še političen, dokaj paradoksalen odmev. Kuba se namreč ni strinjal z oficialno teorijo beograjske vlade, ki je označevala Makedonce za del srbskega naroda. V neposrednem stiku z makedonščino je doumel, da spada med vzhodne južnoslovanske jezike, kar je v takratni terminologiji pomenilo, da je sorodna bolgarščini. Ker je to sodbo zapisal v knjigo makedonskih pesmi, v kateri je bil omenjen kot mecen predsednik T. G. Masaryk, se je jugoslovanska vlada pritožila pri češkoslovaškem poslaniku v Beogradu. Diplomatska afeta se je končala s tem, da je bil L. Kubi prepovedan vstop na jugoslovansko ozemlje. »S tem ironičnim efektom,« je zapisal L. Kuba, »je bil okrašen zaključek mojega Slovanstva, katerega odločilni del ustvarjajo prav pesmi jugoslovanskih narodov.«²² Pripomniti pa je treba, da je Kuba sprejel ta neprijazen odlok kot izraz beograjskega režima, ne pa jugoslovanskih narodov, ki jih je nadvse vzeljubil. Zavrnil je bolgarsko politično propagando, ki je želela izkoristiti incident za svoje cilje, in je napisal Slovanskemu društvu v Sofiji, da mu je prav žal, ker so njegove makedonske pesmi »obudile več pozornosti, ko je koristno za slogo v družini slovanskih narodov«.²³

Znanstvene dosežke L. Kube za spoznavanje jugoslovanske ljudske pesmi je poudaril tudi III. kongres mednarodne glasbene družbe na Dunaju leta 1909.²⁴ Te zasluge so še večje, če zraven upoštevamo druge panoge Kubove dejavnosti. Poleg zapisov pesmi je istočasno nastajala zelo obsežna besedna in slikovna dokumentacija. Risbe iz 80. in prve polovice 90. let 19. stoletja so nastajale neposredno na potovanjih po slovanskem jugu in formalno niso presegale nivoja takratnega predimpresionističnega realizma. Šele pozneje, v Parizu in zlasti v Münchnu se je popolnoma razvil Kuba – slikar kot kolega Riharda Jakopiča, Matije Jame in drugih slovenskih likovnih umetnikov. Za zgodovinarja pomenijo tudi starejše risbe in akvareli dragocen vir, ampak resnične umetnine je prineslo šele drugo obdobje Kubove koncentracije na jugoslovanske motive v letih 1925–1932. Takrat je Kuba ustvaril znana olja Skopske ČrnoGORKE, Ravanica in druge slike z južnosrbsko in makedonsko tematiko. Še enkrat, v času narodno-osvobodilne borbe, se je zrel umetnik vrnil k jugoslovanski inspiraciji. Že leta 1941 je ustvaril ilustracije k »Črnogorskim junakom« Josefa Holečka, med težkimi boji leta 1943 je obudil spomine na nekdanja mostarska srečanja in je ustvaril cikel slik o Neretvi, zlasti pa simbolično delo Mostar pred vzhodom sonca.²⁵

Razstave Kubovih del v Pragi in drugih čeških mestih, ki jih je bila od leta 1890 skoraj nepregledna vrsta, so predstavljale češki publiki desetine slik z jugoslovansko tematiko. Najprej v dokumentarni, pozneje v suvereni umetniški obdelavi so predstavljale naravo, staro arhitekturo in ljudsko kulturo od Triglava do Ohrida ter v veliki meri pripomogle do ustvarjenja konkretnih predstav češkega človeka o Jugoslaviji in njenem prebivalstvu.²⁶

Vzporedno z objavljanjem ljudskih pesmi in z razstavljanjem slik je L. Kuba neprenehoma deloval tudi na književnem področju. Njegova prvotna želja, je bila, izkoristiti znanje jugoslovanske ljudske kulture v znanstvenih študijah, doživetja s potovanj pa v potopisnih črticah. Omejene publikacije možnosti pa so mu vsilile kompromis. Zraven neštevilnih strokovnih razprav je lahko objavljal v zadostni meri samo poljudne feljtone, ustrezne za praške dnevnike in revije. Takih možnosti za objave se Kuba ni mogel odpovedati, ker so zanj pomenile najbolj

²¹ Najglobljo glasbeno-kritično ocenitev Kubovega dela je napisal J. Stanislav, Ludvík Kuba – zakladatelj slovanské hudební folkloristiky, s. 53, sl., 315 sl.

²² L. Kuba, Zaslhlá paleta, s. 307.

²³ Prav tam.

²⁴ L. Kuba, Einiges über das istro-dalmatinische Lied. In: III. Kongres der Internationalen Musikgesellschaft. Bericht, Wien 1909, s. 271–276.

²⁵ L. Kuba, Zaslhlá paleta, s. 176 sl.; Ludvík, Kuba malíř, Praha 1946 (seznam Kubovega slikarskega dela).

²⁶ Kataloge številnih slikarskih razstav L. Kube hrani knjižnica Umetnostnoindustrijskega muzeja (Uměleckoprůmyslové muzeum) v Pragi.

izdaten vir za financiranje nerentabilnega »Slovanstva«. Lahko bi povedali, da je preplaval praške časopise s feljtoni, ki so mu zagotavljali kruh. Njegovo umetniško hotenje pa mu ni dovolilo utoniti v navadni frazeologiji ter novinarski maniri. Kmalu je našel lastno metodo in stil, v katerem je verbalni opis in faktografsko osnovano razlago kombiniral z vizualnim ter glasbenim občutkom predmeta in miljeja; enciklopedično znanje nekaj disciplin pa je olajševal s pristnimi osebnimi doživetji. Na ta način je prav na jugoslovanskem kulturno-zgodovinskem in potopisnem gradivu ustvaril svojevrsten, v češki književnosti edinstven tip feljtona. Z njim se uvršča poleg Jana Nerude in Karla Čapka med mojstre tega žanra.²⁷

Pretežno umetniškemu značaju L. Kube je prav tak stil odgovarjal bolje kot sistematičen potopis, s katerim se je predstavil že leta 1892 v zajetni knjigi »Na Černé Hoře«. Veliko večji uspeh je pozneje požel s petimi knjigami zbranih feljtonov, posvečenih Stari Srbiji, Makedoniji, Dalmaciji ter Bosni in Hercegovini, v posebnem izboru pa še vsem jugoslovanskim deželam (1932–1937). Ta dela so postala kompleksen izraz dolgoletnega glasbenega, slikarskega in pisateljskega zanimanja za jugoslovanske dežele. Še danes predstavljajo najbolj slikovito in najbolj celovito podobo ljudske kulture južnih Slovanov, ki jo premore češka književnost.²⁸

Če želimo za zaključek označiti mesto L. Kube v razvoju češko-jugoslovanskih kulturnih vezi, ga moramo najprej vsaj na kratko primerjati z drugimi pomembnejšimi predstavniki te vzajemnosti; zlasti gre za predhodnike in sodobnike na češki strani, torej za ustvarjalce, ki so delovali v približno enakih družbenih pogojih. Po prevladajoči usmerjenosti lahko razdelimo protagoniste češko-jugoslovanske kulturne vzajemnosti v tri skupine. V prvo, zelo močno skupino spadajo znanstveniki in leposlovci z znanstvenimi ambicijami, ki so navezovali na tradicije češke slavistike. To *znanstveno*, pretežno *filološko-zgodovinsko* smer predstavljajo med drugimi zlasti Pavel Josef Šafařík in njegov nečak Janko Šafařík (Šafárik), František Ladislav Čelakovský, Konstantin Jireček in pravni zgodovinar Karel Kadlec, ki so poskušali z različnih strani obrazložiti preteklost in sodobnost jugoslovanskih narodov. Druga skupina je bila bližja *poljudnemu* dojemanju jugoslovanske problematike in njen cilj je bil predvsem razširiti poznavanje južnih Slovanov v češkem okolju in na ta način pospeševati zbliževanje med našimi narodi. Taki kulturni delavci kot Josef Holeček, Jan Václav Lego, Jan Hudec ali Gabriela Preissová so želeli posredovati osebne izkušnje z lastnimi leposlovnimi deli in so prevajali najbolj aktualne knjige jugoslovanskega izvora v češčino.²⁹ Tretja, *likovno* usmerjena skupina je ponujala svoje predstave o jugoslovanskem prostoru in njegovem prebivalstvu predvsem v obliki slik; v drugi polovici 19. stoletja se je usmerjala zlasti k heroizmu protiosmanskega boja. Najbolj izrazita osebnost te smeri je bil nedvomno Jaroslav Čermák, ki je ustvarjal romantično obarvane slike črnogorskih junakov. Našli bi pa še druge zanimive umetnike; med njimi zasluži posebno pozornost pozabljeni moravski slikar František Bohumír Zvěřina, ki je deloval kot srednješolski profesor tudi na slovenskih tleh – v Gorici (1865–1870) in v Mariboru (1870–1871).³⁰

Z Ludvíkom Kubo je stopila v razvoj češko-jugoslovanske vzajemnosti drugačna osebnost, ki se ni dala omejevati z razčlenitvijo znanstvenih disciplin, niti z mejo med znanostjo in umetnostjo. Prav tako se ni koncentrirala samo na del jugoslovanskega teritorija, temveč ga je želela zajeti v razsežnosti vseh narodov in vseh dežel. Izredno močna umetnostna težnja je vodila L. Kubo do celotnega prijema kulture južnih Slovanov v vseh osnovnih oblikah, kajpada s posebnim poudarkom na ljudski kulturi. Kuba je znal združiti literarni, glasbeni in likovni pristop do kulturnega razvoja, obenem pa povezati umetniške in znanstvene metode. Oboje mu je dovolilo, da se je najbolj od vseh Čehov približal kompleksnemu dojemanju jugoslovanskih narodov. V tem smislu je značilna metodika. L. Kube merila v bodočnost, k interdisciplinarni sintezi.

²⁷ P. Eisner, *Cestopisy Ludvíka Kuby*; J. Pánek, *Jihoslované v literárním díle Ludvíka Kuby* (glej opombo 3).

²⁸ *Potopisne knihy L. Kube: Na Černé Hoře*, Praha 1892; *Čtení o Makedonii*, Praha 1932; *Čtení o Starém Srbsku*, Praha 1932; *Čtení o Dalmácii*, Praha 1936; *Čtení o Bosně a Hercegovině*, Praha 1937; *Cesty za slovanskou píseň*, 1885–1929, II. Slovanský jih, Praha 1935; 2. vydání: Praha 1953; izbor iz potopisnih proz: *Křížem krážem slovanským světem*, Praha 1956.

²⁹ Osnovne podatke o posameznikih kulturnih delavcih in bibliografijo navaja pregledno delo Češi a Jihoslované v minulosti. Od nejstarších dob do roku 1918 (urednik V. Žáček), Praha 1975, s. 397–402, 530–542, 598–604.

³⁰ Prim. V. Černý – F. V. Mokry – V. Náprstek, *Život a dílo Jaroslava Čermáka*, I–II, Praha 1930; M. Němcová-Zvěřinová, *Malíř F. B. Zvěřina a Balkán*, Adamov 1970; ista, *Cesty F. B. Zvěřiny po Balkáně*, Hrotovice 1974; kritična ocena teh del: J. Pánek, *Tri publikace o malíři*, F. B. Zvěřinovi, Přehled kulturních, literárních a školních otázek XII, Daruvar 1982, s. 60–63.

Kubovi sodobniki so govorili o tem, da je opravil delo, ki so ga pri večjih narodih urešničevale cele akademije.³¹ Važno je bilo, da je to veliko delo izvedel tudi po materialni plati samostojno in neodvisno od uradnih institucij. Zato si je lahko privoščil v takratnih čeških razmerah izredno nonkonformnost, ki je postala ena od značilnih črt Kubovega dožemanja češko-jugoslovanske vzajemnosti. Kuba je znal biti zelo kritičen do čeških razmer, prav tako kot do režima v okupirani Bosni in Hercegovini ali pozneje do vlade Kraljevine Jugoslavije. Konflikti s sodobnimi predstavniki moči so sicer L. Kubi prinašali težave, niso ga pa prisilili do spremembe stališča. Kuba je v bistvu očrtal koncept kulturne vzajemnosti med Čehi in Jugoslovani, ki je bil osnovan na medsebojnem poznavanju, skupnih interesih in podpori teh narodov, v bodočnosti pa naj bi ostal neodvisen od državnega okvira, ki v njem naši narodi živijo. Ta koncept se je izkazal kot izraz realnih možnosti tako na prelomu stoletja kot v dobi med svetovnjima vojnoma, ko se ni posrečilo zasidrati meddržavni značaj češkoslovaško-jugoslovanskih kulturnih odnosov.³²

Na koncu je treba poudariti še eno dejstvo. Čeprav je L. Kuba največji del svojega opusa posvetil Jugoslovanom, namerno nikoli ni postal »jugoslavist«. Izšel je sicer iz slovanske orientacije in je hotel pomagati slovanskim narodom do boljše bodočnosti, vedno bolj pa je mislil na delež naših narodov v razvoju evropske in svetovne civilizacije. S tem je temeljito razširil obzorja bilateralnih kulturnih odnosov in jim določil okvir, ki ostaja še danes aktualen.

³¹ J. Páta, Ludvík Kuba, Praha 1926, passim; podobno oceno je prinesel tudi zajeten zbornik Ludvík Kuba malíř, Praha 1946.

³² O tem je pred kratkim pisal A. Skoupý. Jednání o československo-jugoslávské kulturní spolupráci v období 1918–1938, Acta Universitatis Palackianae Olomouensis, Facultas Philosophica, Historica 23, 1986, s. 55–65.

Zusammenfassung

LUDVÍK KUBA UND SEINE BEDEUTUNG IN DER ENTWICKLUNG DER KULTURELLEN BEZIEHUNGEN ZWISCHEN TSCHECHEN UND SÜDSLAWEN

Jaroslav Pánek

Maler, Musiker, Schriftsteller, Folklorist und Melographe Ludvík Kuba (1863–1956) gehört zu den interessantesten Persönlichkeiten der tschechischen Kultur der zweiten Hälfte des 19. und der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts. Er ging von den Traditionen der tschechischen Nationalwiedergeburt heraus und nützte die von den westeuropäischen Impulsen beeinflusste slawische Orientierung zu der Überwindung des tschechischen kulturellen Provinzialismus aus. In seiner Zeit wurde er zu einer derjenigen seltenen universellen Persönlichkeiten, die imstande waren, ihr Programm in allen Bereichen der Kultur (Musik, Literatur und bildende Kunst) und teilweise der Politik (die den nationalen Problemen des Mittel- und Südosteuropas gewidmete Publizistik) durchzusetzen.

Der wesentliche Teil Kuba's Schaffens wurde den Südslawen gewidmet. Zur Achse seines Interesses wurde die Volkskultur, insbesondere die Volkslieder. Von der fünfzehnbändigen Sammlung »Slovanstvo ve svých zpěvech« (Die slawischen Völker in ihren Liedern, 1884–1929) betreffen insgesamt acht Bände die Völker Jugoslawiens. Kuba schuf hier eine außerordentlich reiche Dokumentation über die damals verschwindende Volkskultur der Südslawen. Diese Musik- und Textdokumentation bereicherte er noch mit seinem literarischen und malerischen Schaffen. Gerade auf der Grundlage der Balkanmotive gelang es ihm einen besonderen Typ des tschechischen Reisebeschreibungsfeuilletons zu bilden. Seine wichtigsten Feuilletons sammelte er in fünf zur Mazedonien, Altserbien, Dalmatien sowie Bosnien und Herzegowina orientierten Büchern und in einer Auswahl der Beschreibungen seiner Sammlerreisen. In Kuba's Malerei wurden am Anfang realistisch, später impressionistisch die Landschaft, Architektur, Volkstrachten und andere Folklorescheinungen der südslawischen Nationen dokumentiert.

Die Vorgänger sowie die Zeitgenossen von L. Kuba pflegten die tschechisch-südslawische kulturelle Wechselseitigkeit im Rahmen ihrer Wissenschafts- (vorwiegend philologisch-historischen), Popularisations-, Übersetzungs- bzw. kunstbildenden Spezialisierung. Kuba selbst schloß sich diesem Schema aus. Er war der einzige Repräsentant der tschechischen Kultur, der imstande war, die südslawische Kultur völlig komplex zu bewerten, und darüber hinaus noch ohne jede ihre Territorialbegrenzung (auf Grund seiner eigenen Erfahrungen kannte er das ganze Territorium des ehemaligen Jugoslawiens von Oberkrain bis Mazedonien). In seiner kulturpolitischen Konzeption war er von der Nötigkeit, einer vollen Selbständigkeit jedes slawischen Volkes überzeugt und betonte seinen Beitrag für die Entwicklung der Europa- und Weltzivilisation. Mit dieser Konzeption verbreitete er bedeutend den Rahmen der bilateralen tschechisch-südslawischen Beziehungen und bestimmte ihnen die bisher aktuelle Bedeutung.

Dragan Matić

KARANTENSKA POSTAJA ZA VOJNE UJETNIKE NA LJUBLJANSKEM GRADU

Če govorimo o ljubljanskem gradu med prvo svetovno vojno, moramo nedvomno priznati, da je to doba, ki je zgradbi vdihnili življenje za naprej. Ljubljanski grad je v 19. st. – s krajšimi presledki – služil kot jetnišnica vse do potresa leta 1895. Po potresu so zapore na gradu opustili in stavba je v naslednjih dvajsetih letih propadala. Mestna občina, ki je grad leta 1905 kupila, ni vedela, kaj z njim. Sicer so ob raznih priložnostih izjavljali, da ga mesto name-rava ohraniti kot zgodovinski spomenik, vendar je bil del gradu takoj preurejen v zasilna stan-ovanje, namenjena siromašnim meščanom.¹ Vsekakor mestna občina vse do I. svetovne vojne z gradom ni imela v načrtu posebnih projektov. Za grad je namreč namenjala zgolj 3000 K, kar seveda še zdaleč ni bilo dovolj za zaustavitev nadaljnjega propadanja.

15. 8. 1914 se je vloga ljubljanskega gradu spremenila. Odrejen je bil namreč za nastani-tev političnih zapornikov, ki so spadali pod evakuirano divizijsko sodišče iz Trsta, kot tudi za nastanitev »vseh ostalih, poslanih vojaškemu sodišču«.² Ti politični zaporniki so bili do takrat zaprti v Gorici in Rihenbergu.³

Jetnišnica na gradu je šla skozi več faz. Od ustanovitve 15. 8. 1914 pa do srede januarja 1915 je ta ustanova nosila naziv »K.K. Militärgefangenhause und K.K. Landwehrarrest« (c. kr. vojaška jetnišnica in c. kr. domobranski zapor). V tem času so na gradu internirali politično sumljive osebe in državljane sovražnih držav kot vojne ujetnike. 20. 1. 1915 je inšpekcija vojaške komande iz Gradca (komandi v Gradcu je bila jetnišnica podrejena) ukinila jetnišnico in ustanovila »K.K. Landwehrgarnisonsarrest« (c. kr. vojaško-garnizijski zapor). S tem v zvezi je odredila, da so na gradu lahko zaprti le zaporniki v preiskavi in obsojenci, obsojeni na manj kot eno leto zopora. Vse tujce so morali premestiti v določena taborišča.⁴ Tretja faza med-vojne ustanove na ljubljanskem gradu je nastopila ob vstopu Italije v vojno. 23. 5. 1915 so vse zapornike evakuirali v Gradec in Maribor, 26. 5. pa so na gradu ustanovili c. kr. zbirno mesto za vojne ujetnike (»K.K. Sammelstelle für Kriegsgefangene«).⁵

Avstroogrška je imela sredi leta 1916 kakih 300 taborišč za vojne ujetnike, ki so se delila na delovna taborišča, taborišča za internirance, taborišča za moštvo, lazarete in postaje za karanteno.⁶ Vloga karantenske postaje je bila v začasni nastanitvi (protiepidemični ukrep) in razvrščanju vojnih ujetnikov. Tako so bolne in ranjene pošiljali v bolnišnice, večji del oficirjev – predvsem štabne oficirje in generale – so pošiljali v ena, moštva z manjšim delom oficirjev pa v druga taborišča. Vojne ujetnike je karantenska postaja dobivala iz zbirnih mest za vojne ujetnike, ki so bila v bližini fronte. Manjši del prispelih ujetnikov je ostal na gradu, v mestu in okolici – le-ti so bili zaposleni v različnih državno-vojaških objektih, delovnih skupinah ali pri zasebnikih.

Skozi karantensko postajo je šlo v treh letih in pol več kot 118.000 vojnih ujetnikov. To število pa je bilo v vsem vojnem času še večje, saj sem niso prišteti interniranci, ki so bili na gradu pred vstopom Italije v vojno. Točno število tako ni znano.⁷ Obstoj karantenske postaje je zelo spremenil podobo gradu in prispeval k njegovi ohranitvi.

26. 5. 1915 je bila torej na ljubljanskem gradu ustanovljena zbirna postaja za vojne ujet-nike, ki pa so ji 30. 9. 1915 spremenili ime v Karantensko postajo za vojne ujetnike (K.K.

¹ B. Reisp: Ljubljanski grad – zgodovinski oris; Ljubljana 1985, Kulturni in naravni spomeniki Slovenije 144, str. 23.

² Zgodovinski arhiv Ljubljana (dalje ZAL): VARIA V., Vojaški urad fasc. 140 (*neurejeno gradivo*); Poročilo karantenske postaje za vojne ujetnike v Ljubljani komandi 5. armade v Gradcu z dne 10. 12. 1916.

³ Janko Pleterski: Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo, Ljubljana 1971, str. 29.

⁴ ZAL, VARIA V., isti dokument kot pod op. 2.

⁵ ZAL, prav tam, ukaz komande iz Gradca garnizijskemu zaporu v Ljubljani z dne 21. 5. 1915.

⁶ Slovenski narod 5. 5. 1916.

⁷ ZAL, VARIA V., fasc. 140, enostavni delovodnik o »prišlih« in »odšlih« vojnih ujetnikih v letu 1918.

Quarantainestation für Kriegsgefangene). Novost je bila v bistvu le v tem, da je grad zopet postal taborišče za vojne ujetnike, v glavnem italijanske, funkcija taborišča za politično sumljive pa mu je ostala do konca vojne.

INTERNIRANI CIVILISTI

Preden so ustanovili novo, so likvidirali staro ustanovo. 21. 5. 1915 je komanda iz Gradca poslala garnizijskemu zaporu v Ljubljani ukaz, da morajo biti zaporniki prestavljeni v garnizijski zapor v Gradcu. Ukazano je bilo, da mora biti prestavitev izvedena med drugim in tretjim alarmnim dnevom in da imajo za evakuacijo 12 ur časa. Jasno je, da je obstajal strah pred hitrim vdorom italijanske vojske. Italija je 23. 5. 1915 stopila v vojno in 23. 5. 1915 ob 6. uri zjutraj so odpeljali 165 zapornikov v spremstvu enega oficirja, pet podoficirjev in 40 vojakov v Gradec, 7 obsojencev na težko ječo v spremstvu enega podoficirja in petih vojakov pa v Maribor. Iz več dopisov je razvidno, da so do 28. 5. 1915 pošiljali v Gradec dokumentacijo o zapornikih in njihov denar.⁸

Internacija politično sumljivih, dezertirjev, domnevnih špijonov in podobnih se je neposredno po vojni napovedi Italije nadaljevala v pospešenem tempu. Že 27. 5. je bilo na gradu zbranih 521 internirancev iz Kranjske in Primorske. V noči s 27. na 28. 5. pa so jih poslali še 436 iz 23 žandarmerijskih postaj. Poimenski popis ni ohranjen, navaja pa se, koliko ljudi je posamezna žandarmerijska postaja poslala: Rače (pri Novem mestu) 8, Črnomelj 5, Ratež (pri Novem mestu) 38, Vinica 3, Dolenjske toplice 65, Begunje na Gorenjskem 3, Zagorje 15, Litija 29, Izlake 16, Kranjska gora 9, Žužemberk 5, Št. Janž pri Radečah 6, Kočevje 90, Mozelj (na Kočevskem) 1, Stopiče (pri Novem mestu) 37, Kočevska Reka 12, Koprivnik (na Kočevskem) 33, Stari Log (na Kočevskem) 20, Ribnica 17, Bohinjska Bistrica 8, Kropa 9, policija Trst 2, skupaj torej 436. Koliko časa so ti interniranci ostali na gradu, ni znano, verjetno pa ne prav dolgo.

Ohranjeno je tudi nekaj poimenskih popisov – ali delov le-teh, na katerih je naveden tudi vzrok za internacijo. Tako imamo popis 27 internirancev, sestavljen konec maja 1915, v katerem so vzroki za internacijo: enkrat izogibanje vpoklicu, štirikrat nepojavlanje na naboru, štirikrat dezerterstvo, štirikrat neprisotnost pri pregledu vojske, štirje so bili osumljeni špijonaže, osem je bilo politično sumljivih, eden politično nezanesljiv, eden je bil »samo« sumljiv, eden je dajal državi sovražne izjave, enega so internirali zaradi kraje in enkrat je bil razlog internacije, da so nekomu bile prizadejane težke telesne poškodbe.

Popis dne 3. 6. 1915 govori o 21 interniranih (razlog internacije ni naveden), ki so jih poslali iz naslednjih krajev: 9 iz etapne postaje Gorica, 3 s strani deželnega žandarmerijskega urada v Trstu, 1 iz komande pomožne kompanije H8-1, 1 iz etapne postajne komande Sežana, 1 s policije v Pulju ter po enega z žandarmerijskih postaj Rovin, Kočevje, Litija, Opčine, Nabrežina, Kantrida.

Seznam z dne 5. 6. 1915 priča o internaciji sedmih moških in štirih žensk: dve ženski in tri moške so poslali iz Istre (okolice Motovuna), ostale pa iz Kranjske – po enega iz Ilirske Bistrice, Črnuč, Litije, Planine, Višnje gore in s policijske direkcije Ljubljana.⁹

⁸ ZAL, VARIA V., poimenski popis zapornikov, evakuiranih v Gradec 23. 5. 1915: Ahčin Anton, Ambrožič Johann, Barick Franz, Budin Josef, Corazza Alois, Čuk Josef, Cucagna Justus, Čuk Iustus, Dellago Rudolf, Furschuch Franz, Fiorentin Josef, Fabjan Johan, Gričar Kasper, Gvajc Mathias, Gladig Mathias, Gregorič Franz, Gropair Anton, Hribar Anton, Hegler Andreas, Hlade Anton, Blaž Johann, Baumann Karl, Mourin Peter, Merzek Alois, Pozzeto Stefan, Popjal, Gregor, Plessin Alois, Rupret Karl, Raichbard Willibard, Sedlar Johann, Slabič Johann, Setničar Anton, Scharock Karol, Svilgoj Johann, Stadler Raumund, Tosolini Anton, Tine Josef, Tine Guido, Tomažič Granz, Vidali Anton, Scharock Karol, Svilgoj Johann, Stadler Raumund, Brelich August, Boljančič Johann, Bubnič Gregor, Baldessarini Karel, Benano Anton, Božar Johann, Capello German, Černe Johann, Chicco Ippolito, Collavim Josef, Camuffo Cesare, Christides Atanose, Conti Mario, Calligaris Franz, Collusi Josef, Conruttu Paul, Cortivo Emino, Dragovem Anton, Drašček Alois, Debeljak Paul, Dobnič Josef, De Infenti Johann, Deluch Josef, Longo Simon, Levec Josef, Latin Mathias, Gril Josef, Gerzetič Anton, Juvan Paul, Kofol Ludwik, Karlovič Josef, Kozlevčar Anton, Lampret Johann, Marizza Josef, Muvron Johann, Rudolf Johann, Papasseridis Dimitri, Rodue Maximus, Potepan Johann, Perišič Milovan, Peressin Eugen, Randi Dante, Muha Lorenz, Perden Josef, Battistela Josef, Benassin Peter, Benašič Albin, Gašperič Mihael, Gaddi Anirimus, Hočevar Josef, Kollman Karl, Kiferle Johann, Lizzardo Josef, Lach Rudolf, Mehaček Georg, Reichard David, Masserotto David, Merozzi dr. Gaston, Matič Georg, Mlakar Franz, Modin Josef, Melischnig Franz, Merdošil Johann, Negro Dominik, Feluga Emriziano, Fontanot Giovanni, Furlani Wilhelm, Gropel Vladimir, Ivanesevich Hildegard, Horn Franz, Kompare Josef, Kodromata Alois, Larisse Johann, Mozetich Johann, Medved Winzenz, Reichard Alexander, Pavlica Andreas, Rontelli Guido, Pruša Josef, Planinšek Marcus, Pavlin Michael, Pastir August, Pavlin Alois, Perič Lukas.

⁹ ZAL, prav tam, Primki interniranih: osumljeni špijonaže: Musian Anton, Biega Josef, Pangerz Josef, Aljančič Winzenz; politično sumljivi: Tromba Josef, Martindič Johann, Lazanič Anton, Depicolzane Andreas, Cosulich Egidio, Golob Johann, Kanus Himbus, Eugina Franz; politično nezanesljivi: Petelinc Josef; kraja: Giovanni Lorenzon; izogibanje vpoklicu: Matheus Aquil-

Interniranci, ki jih je val aretacij ob vstopu Italije v vojno zanesel na ljubljanski grad, so prihajali iz Kranjske, Primorske in Istre. Dosti več internirancev je prišlo iz Dolenjske kot od drugod – samo s Kočevskega so jih poslali več kot tretjino celotnega števila. (So Kočevjarji morda ovajali Slovence?).

Ob vstopu Italije v vojno so prvič, odkar je zaradi vojne bila obnovljena ječa na gradu, tam bile zaprte tudi ženske.

Internacije, do katerih je prišlo ob začetku vojne z Italijo, so izvedli na podlagi seznamov italijanskih državljanov in domačinov, ki bi utegnili koristiti sovražniku. Ti seznamji so nastali na podlagi dveh medsebojno neodvisnih navodil. Prvo je prišlo s strani vojnega nadzorovalnega urada (Kriegsüberwachungsamt) in je odredilo, da se internacija oz. konfinacija izvaja glede na želje pristojne vojaške komande. Drugo navodilo, ki odreja internacije, pa je poslala deželna žandarmerijska komanda za Kranjsko svojim podrejenim postajnim komandam. To navodilo je poslala neodvisno od deželne vlade.¹⁰

»Skrb« za civilne internirance na gradu je bila stvar političnega oddelka sodišča 5. armade. Vsaj za čas od konca junija 1915 dalje je to mogoče trditi na podlagi ohranjene zbirke (ali njenega dela) odlokov o internacijah, ki vsebuje podatke o 21 ljudeh, ki so jih odvedli v internacijo med 29. 6. in 15. 10. 1915. Navajam nekaj bolj zanimivih primerov:

– Po nalogu pristojnega komandanta so internirali Florijana Kozlevčarja, starega 54 let, iz Grosuplja, dninarja in cerkovnika. Mož je 11. 6. 1915 v svojem stanovanju v pijanem stanju v prisotnosti žene Antonije in hčerke Frančiške, omožene Čeh, izjavil: »Ta stari osel (misleč Nj. Veličanstvo) misli, da bode z nami delal kakor bode hotel, ta prvo kroglo bodem spustil v cesarja ta druge pa v tiste pse ministre.« 22. 6. 1915 je izjavil tudi naslednje: »Sedaj si je cesar z dr. r... obrisal, z nami abšiderji ne bo delal kakor bi hotel.« Sodišče 5. armade je moralo ustaviti postopek, ker ni bilo prič – žena in hči sta odklonili pričevanje, sklicujoč se na ožje sorodstvo z obtoženim. Ostaja zanimivo vprašanje, kdo ga je prijavil. Morda se je njegovi ženi zareklo in je povedala npr. sosedi, kakšne njen mož kvasi, ko se napije. Če bi ga žena ali hčerka prijavili, bi verjetno morali pričevati. Tako so Florijana Kozlevčarja 29. 6. 1915 ob 16. uri prevzeli v internacijo na gradu.

– Razlog za internacijo 37-letnega Jakoba Salate iz Osorja na Cresu je bil precej nenavaden. Navaja se, da ga z ozirom na njegovo sorodstvo, kot politično nevarnega, predstavljajo vojni postajni komandi Ljubljana v internacijo. Tako odločitev, ki ugotavlja politično nevarnost neke osebe glede na njegovo sorodstvo in je tudi za avstrijske razmere nekaj neobičajnega, je izdala komanda obalnega odseka v Dobrinju 12. 9. 1915. Internacija se je izvršila 22. 9. 1915.

– Primer Ivane Legat, žene hotelirja, je posebnost zato, ker je sam deželni predsednik Schwarz ukazal okrajnemu glavarju v Radovljici, naj jo aretira in kot politično vprašljivo prestavi na zbirno postajo za vojne ujetnike v internacijo.

– Postopek zaradi vohunstva proti Frančiški Surtman je bil pri sodišču 5. armade prekinjen zaradi pomanjkanja dokazov. Razlog za aretacijo se je lakonično glasil: »Ker se je omenjena družila z italijanskima državljanoma Amalijem Zeinerjem in Francem Ollivetijem, se predstavlja h komandi gradu zaradi internacije.« Internacijo so izvedli 31. 7. 1915.

– Na gradu je bil interniran tudi Jožef Rossi, 45-letni italijanski državljan, veletrgovec z vinom, rojen v Arezzu, poročen, stanoval v Zagorju št. 82 od l. 1900, že od 1897 bival v Avstriji. Kljub prošnjam za izpustitev in obilni argumentaciji: vplačal je 43.000 K vojnega posojila, za Rdeči križ je vplačal 3.000 K, na začetku vojne je na železniški postaji brezplačno z vinom zalagal množico, ki je odhajala na fronto, celo ko je bil že v internaciji, je za RK vplačal 450 K, so ga 13. 8. 1915 premestili v Lipnico na Štajerskem.

Internacije je odredilo sodišče 5. armade oz. politična grupa (oddelek) njene etapne komande v Ljubljani. Pod izrazom »politična grupa«, gre verjetno razumeti oddelek vojnega sodišča, ki se je ukvarjal z verbalnimi delikti, špijonažo, državljanji sovražnih držav, skratka z vsemi sumljivimi osebami. Kot v odredbah piše, so bili politični grupi interniranci »na razpolago do nadaljnjega« ali »internacija traja do nadaljnje odločitve politične grupe«. Ta ustanova

lante; sovažne izjave: Berthol Muraro; odsotnost pri pregledu vojske: Thomas Marlikan, Daniel Seljak, Giacomo Hrvatič, Antonio Ranzel; sumljiv: Johann Mikolič; dezertstvo: Pietro Deberti, Michar Jeral, Alois Avari, Jan Zesara.

¹⁰ Janko Pleterski: Politično preganjanje Slovencev v Avstriji 1914–1917, poročili vladne in vojaške komisije za Kranjsko, Ljubljana 1980, str. 74.

je bila vsemogočna za vse internirance, ukrep internacije pa je bil očitno popularen takrat, ko je sodišču zmanjkalo prič ali dokazov, da bi nekoga obsodilo. Sodišče je odredilo internacijo tudi na podlagi pravnih nesmislov – sorodstva s sumljivimi, družena z državljani sovražnih držav. Če je nekdo bil državljan sovražne države, so ga internirali ne glede na »olajševalne« okoliščine, kot npr. da od rojstva živi v Avstriji (primer Francoza Karla Barrierja) ali da se je obnašal povsem lojalno.

Vsi ti primeri ne dajejo vtisa nekih smiselnih meril za internacijo, pač pa se zdijo parano-ično-panični ukrepi sumničljivih oblastnikov.¹¹

Internirance so nehali pošiljati na grad konec avgusta 1915, ko so ljubljanski župan, ravnateljstvo in direktor policijske direkcije dobili naslednji dopis deželnega predsedstva: »Z dopisom z dne 26. 8. 1915 v zvezi z ukazom z dne 19. 8. 1915 je ustanova na ljubljanskem gradu dobila ime karantenska postaja za vojne ujetnike.

Karantenska postaja je s tem pristojna le za ujete vojake, preiskovalne zapornike in tiste zapornike, ki so začasno poslani s strani vojaškega zapora – do določitve mesta prestajanja kazni.

Izjem, kot sočasna nastanitev politično sumljivih in italijanskih državljanov pri navedeni postaji ne bo več, ker je samo po sebi umevno, da se poleg vojnih ujetnikov ne da nastanjevati tudi žensk z otroki in to toliko bolj, ker zaradi mnogih ranjencev ni več nobenih prostih prostorov.

Karantenska postaja ima razen tega, kot je omenjeno, na skrbi zapornike obeh spolov, ki so v preiskovalnem postopku, zaradi česar se ne bi dalo deportirati internirancev, ker bi obstajala nevarnost, da bi se mednje pomešali zaporniki.

Zato se vaša blagorodja obvešča, naj italijanskih državljanov, določenih za izselitev iz dežele, ne pošiljajo več na grad v začasno internacijo. Le-te je treba z veliko manj izjemami obdržati v konfinaciji do njihove odprave z zbirnim transportom.

Če bi se pokazala potreba za njuno internacijo posameznikov, bo za direktno pot v Lipnico poskrbelo etapno poveljstvo v Ljubljani, ki ima na glavni postaji pripravljeno enoto za spremstvo.«¹²

Kdaj so spet na gradu internirali civiliste, ni moč natančno ugotoviti. Spominski članek dr. Perillija jih omenja sredi leta 1917. V l. 1918 so civilne internirance evidentirali v posebnem delovodniku, ločeno od vojnih ujetnikov. Pošiljali so jih izključno iz Krmina, Vidma in Opčin.

ITALIJANSKI VOJNI UJETNIKI

Prvi italijanski vojni ujetniki so prišli v Ljubljano 2. 6. 1915. Bilo jih je 26 in niso bili ranjeni. 11. 6. jih je prišlo 197, bili pa so pripadniki 30. polka, po poreklu iz južne Italije. 22. 6. so 34 Italijanov pripeljali iz Beljaka.¹³

Ujetniki so na gradu ostali v povprečju 5 dni, dokler se ni ugotovilo, če niso morda okuženi ter s tega stališča gledano primerni ali neprimerni za transport v notranjost. Izjema so bili bolni in težko ranjeni, razen teh pa tisti delavci – obrtniki, ki jih je komandant gradu potreboval za obnovo prostorov. Tem je treba prišteti tudi glasbenike in slikarje. Število ujetnikov je precej nihalo – v povprečju je znašalo ok. 1000 ujetnikov, vendar pa npr. pregled stanja z dne 30. 6. 1915 govori le o 134 vojnih ujetnikih, ki jih je stražilo 83 mož.¹⁴

Najbolj oprijemljivi podatki o vlogi in organizaciji karantenske postaje so iz zadnjega leta vojne. S 1. 1. 1918 je bilo načrtovano, naj bi karantenska postaja prešla pod direktno pristojnost vrhovne komande (Armee-Oberkommando, AOK), to pomeni, naj bi prešla iz bojnega področja, ki je spadalo v pristojnost armade (Armeebereich), v zaledno območje (Hinterland). V zvezi s tem prenosom je tudi ocena višje armadne komande o karantenski postaji v Ljubljani, poslana vojnemu ministru. Ta ocena med drugim pravi, da je karantenska postaja na ljubljanskem gradu edina postaja za ujete oficirje v območju vojne skupine generala Borojevića. Poudarjal se je interes AOK-ja, da se oficirje, ki pridejo v ujetništvo, takoj loči od

¹¹ ZAL, VARIA V., fasc. 140, zbirka dosjejev internirancev, spadajočih pod politični oddelek vojnega sodišča V. armade.

¹² ZAL, REG I, fasc. 2060, dopis deželnega predsedstva ljubljanskemu županu z dne 29. 8. 1915.

¹³ Slovenski narod 3. 6., 12. 6. in 23. 6. 1915.

¹⁴ Laibacher Zeitung 13. 11. 1915.

moštva in hitro pošlje v karantensko postajo, ki se ne nahaja v območju armade. Ljubljanski grad je bil po njihovem mnenju za to izjemno primeren – med zadnjo ofenzivo so, kot se navaja, transporti ujetnikov s Piave do Ljubljane rabili le 24 ur. Tudi o drugih lastnostih karantenske postaje so tu govorili v superlativih: »... ljubljanski grajski hrib je zelo dobro izoliran od mesta, razpolaga z vso za karanteno potrebno opremo«, poročilo tudi dobesedno pravi, da gre za: »neoporečno karantensko postajo, ki sta jo obiskali njuni veličanstvi (verjetno junija 1917 – op. a.) in ki je prejela najvišja priznanja«. Prav tako je v zvezi s prenosom pristojnosti nastalo poročilo komandanta postaje podpolkovnika Kerna z dne 5. 9. 1918, naslovljeno na vojno ministrstvo na Dunaju. Če na kratko povzamemo poročilo: nastanitvene možnosti obstajajo za 400 oficirjev v grajski zgradbi, razen tega pa še za 1000 mož v baraki, v katero nastanjujejo novoprispele ujetnike in sicer podoficirje ter vse letalce in mornarje. Posadka gradu je bila sestavljena iz enega oficirja, enega višjega zdravnika in 30 ječarjev. Nekateri od teh so opravljali posebne zaposlitve: računski podoficir, pisar, vodja službe, stražarji, podoficir za preskrbo in evidentičar za popisovanje vojnih ujetnikov. Ta je do takrat naštel 118.392 italijanskih vojnih ujetnikov, ki so kdaj bivali na gradu.

Kern je v poročilu razlagal, da ne potrebuje nobenega oficirja – če je lahko prej vse vodil sam, lahko tudi poslej, ko je promet občutno upadel, shaja brez adjutanta. Komendant je nadalje poročal, da je dodeljeni višji zdravnik ustanovi nujno potreben. Italijanski zdravniki so bili baje tako slabi, da so jih lahko rabili le kot pomočnike, nikakor pa niso mogli delati samostojno. Te italijanske zdravnike pa so tako ali tako hitro zamenjavali za avstrijske iz italijanskega ujetništva.

K temu poročilu je dostavljena tabela z rojstnimi letnicami in čini moštva. Na gradu je septembra 1918 bilo 13 infanteristov, 3 poddesetniki (Gefreite), 5 desetnikov (Korporale), 9 vodnikov (Zugsführer), 7 narednikov (Feldwebel) in 1 štabni profos. Moštvo je bilo staro 19–46 let.

Vojno ministrstvo je obe poročili sprejelo s pripombo, da se katerakoli sprememba v zvezi s karantensko postajo lahko zgodi le z njihovo privolitvijo (npr. sprememba števila posadke). O prihodu vojnih ujetnikov naj bi bila karantenska postaja informirana s strani poveljstva Soške armade. Glede določitve krajev deportacij v notranjost in glede dovoljenja za posamezen transport pa se je karantenska postaja morala obrniti na vojno ministrstvo.¹⁵

DELO VOJNIH UJETNIKOV IN NJIHOVE ŽIVLJENJSKE RAZMERE

Glede prehrane določa odlok vojnega ministrstva z dne 28. 7. 1915, da »k delu usmerjeni vojni ujetniki« dobe 16 vinarjev mezde na dan in »oskrbo v naturi«. Ta oskrba s hrano – določena na moža in dan – je znašala: dve konzervi kave po 46 g 100 g, mesa, 280 g zelenjave z vsem, kar je potrebno za njeno pripravo, 560 g kruha, 18 g tobaka ali 5 cigaret. Za vojne ujetnike, ki so težko delali, se je lahko količina kruha zvišala na 700 g. Ujetniki dvakrat na teden niso bili deležni mesa. Takrat je bila porcija zelenjave zvišana na 420 g. Tobak so jim lahko zaradi kaznovanja odtegnili. Dodatki in pijače niso bili predvideni. Kot zelenjavo so predvidevali proso in ajdovo pšeno ter zelenjavne konzerve.¹⁶

Ta odlok se je našel med dokumenti karantenske postaje, koliko pa so se ga držali, je drugo vprašanje. Pri tem je treba pripomniti, da je energetska vrednost hrane tega jedilnika preračunana v megajoule (MJ) znašala okoli 7,5 MJ, v ojačani inačici (700 g kruha na dan) pa 9,2 MJ na dan. Danes velja, da so tisti ljudje, ki na dan zaužijejo manj kot 7,6 MJ – 1900 KCal (nekateri deli Indije, Afrike in J. Amerike) izpostavljeni kroničnemu stradanju, katerega dolgoročna posledica je popolna izčrpanost organizma. Človek, usmerjen k težkemu delu, potrebuje 15,4 MJ na dan, pri zelo težkem pa 18,2 MJ. Če predpostavimo, da si ujetnik za 16 vinarjev ni mogel kupiti ne vem kaj, lahko mirno zaključimo, da so vojni ujetniki stradali.¹⁷

Glede prehrane vojnih ujetnikov na gradu je prof. Kobal v svojih člankih opisoval razmere precej idilično. Vendar je treba upoštevati, da gre za propagandni članek, ki je imel za

¹⁵ Kriegsarchiv Wien, 10. Abteilung – Kriegsgefangene.

¹⁶ ZAL, VARIA V, fasc. 140, dokument, poslan iz vojnega ministrstva dne 28. 7. 1915, № 24712 / Abt. 11.

¹⁷ Primerjalne tabele in izračuni po Human Physiology, edited by R. P. Schmidt, G. Thews; Springer Verlag, Berlin – London – New York. 1984.

nalogo, čim lepše prikazati delovanje vojne ustanove. Razen tega gre za podatke iz l. 1915, ko je bila preskrba še zadovoljiva. Po Kobalovih navedbah naj bi na gradu obstajale tri kuhinje: prva za moštvo, druga za ranjence in tretja za častnike. Zdravo moštvo naj bi zjutraj dobilo črno kavo, opoldne ričet z sasekljanim mesom ali svinjetino, zvečer pa mesno jed ali makarone. Bolni so baje dobili zjutraj belo kavo, opoldne juho z govedino ali svinjsko prato in posladek, zvečer pa »kaj odgovarjajočega«. Priljubljeni makaroni kot priloga naj bi bili zmeraj za vse dosegljivi. Podoficirji so, kot pravi Kobal, dobivali hrano v kantini, kjer se je dalo dobiti razen obveznega tudi kak priboljšek. Oficirji naj bi sploh imeli hotelsko hrano, saj je njihovo menzo vodil italijanski podoficir, ki je čisto neodvisno, glede na velikodušno odmerjeno vsoto, vsakih pet dni sestavljal jedilnik po svojem okusu.¹⁸

Nekoliko manj idealno zveni opis razmer nekdanjega italijanskega vojnega ujetnika dr. Perillija: »to je bila doba gladovanja . . . Naši vojaki pa se bodo te dobe spominjali z nekoliko tesnim želodcem«. Isti avtor citira poročilo avstrijskega zdravnika dr. Zupana: »stalno gladovanje ovira okrevanje in zahteva tedaj veliko večjo uporabo zdravstvenega materiala. Večna lakota oslabi ranjence tako, da ranjenci leže bledi in trudni ter si ne morejo opomoči od izgube krvi in gnojnih ran, zato strahotno hujšajo. V kliničnih poročilih bi moral često napisati kot vzrok smrti kronični glad, namesto nedolžne sepse . . .«¹⁹

Na žalost ni čisto jasno, na kateri čas se to poročilo nanaša, saj je dr. Perilli očitno bil, kar se tiče letnic, nekoliko v zadregi – o tem nadrobneje kasneje. Verjetno gre za kasnejši vojni čas.

Stanovanjske razmere jetnikov so bile na začetku vojne bistveno slabše kot kasneje.

Sredi novembra 1915 je zdravniška komisija na gradu ugotovila sledečo sanitarno situacijo: »Pri pregledovanju bivalnih prostorov italijanskih vojnih ujetnikov z dne 17.11. 1915 se je našlo sledeče stanje, na podlagi katerega je nastalo poročilo. Nastanitveni prostori so veliki, svetli in se lahko zračijo, vendar manjkajo umivalniki in kljub temu, da so na njihovem mestu vedra, le-ta ne morejo omogočiti zadovoljivo umivanje. Ravno tako so v sobah le za zasilno uporabo nastavljeni sodi s primitivnim in večkrat ne prilagajočim se pokrovom. Latrin je premalo in so razen tega slabo postavljene, tako da se njihovo praznjenje in čiščenje lahko le slabo izvaja. – To mi dovoljuje, da predlagam naslednje: v sobah nastavljene sode odstraniti in nadomestiti s stranišči, prav tako je treba v sobah postaviti zadovoljivo število umivalnikov. Latrine je treba povečati in tako namestiti, da bo možno praznjenje preko zamenljivih sodov. – Ljubljana, 19. 11. 1915, dr. Felsenreich, c.kr. glavni zdravnik garnizije Ljubljana.«

Iz poročila Karantenske postaje z dne 19. 11. 1915 izvemo, da so bili umivalniki in tuši izdelani v njeni lastni režiji, istočasno pa so nabavili sredstva za dezinfekcijo, dimnike in sobna stranišča.²⁰

Zaradi tako kritičnega stanja so morali zgraditi vodovod in kanalizacijo. Poveljnik karantenske postaje Kern je o tem poročal: »Pri izvajanju del na gradu, graditvi kanalizacije in vodovoda so vojni ujetniki obdržali s strani občine dodeljeni dodatek. Stroški erarja se pri tem niso povečali. Z adaptacijo posameznih prostorov, vpeljavo vodovoda, ki je bil speljan 240 m v dolžino in 50 m v višino, nastavitvijo motorne črpalke za vodovod, izdelavo betonskih cevi ter njihovo postavitvijo v dolžini 412,5 m (kanalizacija – op.a.), s čimer je grad postal higiensko neoporečen, je imela občina velike denarne izdatke. Teh drugače gotovo ne bi imela, ker je bil grad prepuščen razpadu. Vse to obnavljanje je bilo le v cilju izboljšanja nastanitvenih razmer, ki so bile do zdaj zelo primitivne. Kot je znano, namerava mestna občina grad po vojni preurediti v dom za invalide – ranjene vojake občine Ljubljana. – Če imamo pred očmi to dejstvo, potem naša institucija ni zastoj zapravljala časa in sredstev ter je služila nekemu namenu in je prihranila izdatke za uvajanje doma invalidov.«²¹

Vodovod, ki so ga takrat zgradili, je v uporabi še danes. Kdaj je bil zgrajen, nam pove letnica 1916 na hišici črpalke – hišica stoji ob stanovanjski hiši Osoje 3, in je od gradu oddaljena točno 240 m. Kanalizacija je bila dovršena 5. avgusta 1916. Čeprav dela na gradu niso vojaškemu erarju prizadejala nobenih izrednih stroškov, vsi v vojski niso bili tega mnenja. Tako

¹⁸ Laibacher Zeitung 18. 11. 1915.

¹⁹ ZAL, VARIA V, fasc. 140, poročilo karantenske postaje z dne 18. 11. 1916, EXH № 1988 / 15.

²⁰ ZAL, prav tam, poročilo maj. Kerna komandi 5. armade 26. 10. 1916.

²¹ ZAL, prav tam.

je moral župan Tavčar poslati vojaški komandi v Gradec protestni dopis. V njem je napisal, da se je meseca septembra 1916 pri njem oglasil neki oficir – verjetno gradbeni referent komande 5. armade. Ta je izjavil, da armadna uprava v nadomestilo za vsa neprecenljiva (denarno nedoločljiva) dela, ki so bila izvedena na ljubljanskem gradu, zahteva 25% popust pri vodarini za vse obstoječe vojaške objekte v Ljubljani. Tavčar mu je odgovoril, da take zahteve ne morejo biti v nobeni zvezi z deli na gradu in da je za tako zahtevo treba pisno dostaviti občini. Župan je bil tudi mnenja, da so take zahteve zakonsko neutemeljene, povedal pa je tudi, da mu je že dosti poslušanja o tem, kako je vojna uprava veliko žrtvovala za dela na grajskem hribu in da je zato upravičena postavljati zahteve. Take vrste kompenzacije niso bile zahtevane le v zvezi z vodarino, ampak tudi ob drugih priložnostih. Zaradi tega, se je Tavčar čutil odgovornega, da nadaljnje tovrstne zahteve zaustavi in vso zadevo v zvezi z gradom komandi nadrobno predstavi. V opisu, ki sledi, je med drugim navedeno, da je zgradbo na grajskem hribu mestna občina kupila od erarja kot zgodovinski spomenik. Zato je letno za njeno popravilo namenila le 3000 K. Tako je samoumevno, da grad ni bil v dobrem stanju, ko ga je karantenska postaja prevzela in da le-ta ni imela na voljo nobenih sredstev, s katerimi bi občino prisilila h gradbenim delom. Ker pa se je Tavčar trudil za dobre odnose z vojsko, je vedno šel komandi karantenske postaje na roko. Na ta način so bila opravljena »straniščna«, kanalizacijska in vododostavitvena dela, pri čemer je občina brezplačno dostavila material, komanda pa je dela izvedla na lastne stroške.

Sledi gostobesedno opisovanje, kako je razočaran, ko pa se je tako trudil in šel na roko vojski, nato pa račun:

Stroški, ki jih je občina krila na grajskem hribu med 1. 8. 1914 in 10. 9. 1916

– za naročeni material	21.197 K 9 v
– za namestitev stranišč	7.314 K 6 v
– za prispevek za naročene delavce	12.926 K 20 v
– za obnovev grajske kapele,	
za kanalizacijo in napeljavo vodovoda	12.864 K 72 v
– za razsvetljavo in dostavo slame	5.604 K 47 v
– skupaj znese	59.906 K 54 v

Erar je plačal 17.973 K.

Tako je občina v obdobju dveh let porabila 41.933 K 53 v, v mirnem času pa za restavracijo ne bi porabila več kot 6000 K. Zato ni izvajala neko uporabno delo, ampak je res, da je veliko žrtvovala, samo da bi šla na roko vojaški upravi. O kompenzaciji se zato po županovem mnenju ne bi smelo več govoriti. Kljub temu pa je Tavčar izjavil – vendar brez zveze z deli na grajskem hribu – da želi mestna občina znižati vodarino za 1,6 v na m³ za vojne objekte: bolnišnico, šentpetersko vojašnico, skladišče vojaške oskrbe in strelišče. Vojaška uprava bi zato morala uporabnike pozvati k strogemu varčevanju z vodo. Artilerijska delavnica pri tem ni bila vključena, ker se ni vedelo, kakšno porabo ima. Tavčar je tudi omenil, da občina zaračuna vojaškim bolnišnicam 10 v na m³, pri čemer komaj pokrije stroške.²²

Vojaška komanda iz Gradca je na to odgovorila, da ni v stanju preverjati navedbe magistrata, da pa na splošno verjame, da jih lahko sprejme in reši kot zadovoljive.²³

Nasploh je vsa zadeva z obnovitvenimi deli na gradu precej čudna. Čeprav jih je občina financirala iz svoje blagajne, se o tem ni razpravljalo ne na sejah obč. sveta ne mestnega gremija. O izgradnji vodovoda in kanalizacije se v časopisih ni poročalo, tako da je očitno res šlo za tih dogovor med vojaškimi in občinskimi mogotci mimo uradnih poti.

Izvrstni odnosi med njimi so se pokazali tudi 19. 8. 1916. Takrat so pred gradom odkrili spomenik cesarju Francu Jožefu, ki so ga na ukaz komandanta Kerna izdelali italijanski vojni ujetniki. Župan Tavčar je spomenik hvaležno sprejel v varstvo in izrazil željo, da bi poleg nemškega postavili tudi slovenski napis.²⁴

²² ZAL, prav tam, dopis Ivana Tavčarja komandi 5. armade z dne 26. 10. 1916.

²³ ZAL, prav tam, odgovor voj. komande iz Gradca z dne 31. 10. 1916.

²⁴ Slovenski narod 20. 8. 1916.

Razen tega, da so gradili vodovod in kanalizacijo, obnavljali grajsko kapelo in izvajali pogozdovanje po grajskem hribu, so vojne ujetnike zaposlovali z izdelavo slamnatih izdelkov. Ti so bili: vrvi iz slame, pletene kite za varstvo proti mrazu, rogoznice, spalne vreče iz rogoznic, slamnati nadčevlji kot zaščita pred mrazom in snegom ter kasneje tudi metle in krtače. Ob začetku tovrstnih del je karantenska postaja dobila orodje, nekaj materiala in izdelkov v delavnici pobeglega italijanskega državljana metlarja Pielika.

Izkaz o izvedenih delih za erar od julija 1915 do oktobra 1916 poroča o: 4365 izdelanih rogoznicah iz slame, 3745 velikih in 1040 malih šivanih rogoznicah, polnjenih s trsjem, 44.000 nasajanj lopat, 32.841 izdelanih metel in 29.955 izdelanih krtač iz riževe slame ter 1536 izvedenih popravil posteljnega perila. Naročniki so bili: intendantca 5. armade, komanda etapne postaje Ljubljana, skladišče vojaških postelj in deželno sodišče Ljubljana. Za eno metlo so dobivali 3 v doklade, za eno krtačo pa 2 v.

Dejavnosti, povezane s predelovanjem slame, so se nadaljevale vse do konca vojne, le da je od srede 1. 1917 bila naročnik izključno Soška armada. Le-ta je potrebovala 5000–6000 kosov metel in krtač na mesec, ne da bi pri tem upoštevali potrebe v zaledju.²⁵

Vojne ujetnike so dajali tudi v »najem« zasebnikom – razen v času, ko se jih ni dalo dobiti, to je med 13. 9. 1915 in 1. 3. 1916. Pogoji so bili naslednji: vojnih ujetnikov se je lahko dobilo le več kot deset skupaj, manj le izjemoma; plačala se je kavcija 30 K na ujetnika, ki je zapadla, če se je z vojnim ujetnikom slabo ravnilo, ga premalo hranilo ali če je bil delodajalec sokriv pri pobegu; za nadzorstvo nad vojnimi ujetniki so delodajalci morali priseči pri politični okrajni oblasti; vsakemu vojnemu ujetniku se plača vsaj 15 v doklade dnevno, lahko tudi več, vendar ne več kot 50 v.

Vojnih ujetnikov, ki so bili večji rokodelstva, niso izposojali. 1.3. 1916 – na dan, ko so se vojni ujetniki spet lahko »dobili na delo«, je bilo v časopisju objavljeno opozorilo, da se bo kaznoval s smrtjo na vislicah vsak, ki bi pomagal vojnemu ujetniku pri begu.²⁶

Po enostavnem delovodniku iz 1. 1918 o prišlih in odšlih vojnih ujetnikih lahko ugotovimo, kje so delali. Zaposlovali so jih na gradu, v državno-vojaških ustanovah, v sestavi delovnih skupin ali pri zasebnikih. Državno-vojaške ustanove, v katerih so vojni ujetniki delali, so bile: pomožna avtodelavnica v Ljubljani, artilerijska delavnica v Ljubljani, velika živinska klavnica pri Naklem in skladišče Zalog. Delovne skupine so bile naslednje: skupina za nabavo lesa v Črnomlju (tudi do 500 voj. ujetnikov), delovna kompanija voj. ujetnikov št. 1084 v Ljubljani, delovni oddelek komande vojne postaje v Ljubljani, delovni oddelek pri komandi za gradnjo železnice v Logatcu, delovni oddelek pri gradbenem odseku v Gorici. Posamezniki in manjše skupine, ki so bili zaposleni pri zasebnikih, so občasno prihajali na grad iz naslednjih krajev: Vrhnika, Logatec, Dobrova, Škofljica, Brezovica, Domžale, Kranj in Metlika.

Kakšne so bile razmere v enem izmed delovnih oddelkov vojnih ujetnikov, govori poročilo dr. Bleiweisa o sanitarnem stanju v Cukrarni. Mestna občina se je namreč bala možnosti, da bi v Cukrarni prišlo do izbruha kake nalezljive bolezni in je zato posredovala omenjeno poročilo na Dunaj. Dr. Bleiweis je poročal, da v hiši obstajajo tri »štrbunk« stranišča, od katerih sta dve še uporabni in služita 80 možem neke transportne enote in pa delovnemu oddelku voj. ujetnikov, ki šteje 187 ujetnikov in 22 stražarjev. Dr. Bleiweis je navedel, da se v normalnih pogojih računa 20 ljudi na tovrstno stranišče.

Stranišča se ne praznijo, tako da podgane po kupih iztrebkov brez težav pridejo v bivalni prostor, tem lažje, ker stranišče nima vrat. Shramba je v bližini in podgane imajo direkten dostop do hrane. Razen tega so vodovodne cevi preblizu greznice. Voj. ujetniki spijo na golih tleh in imajo uši – poudarja se nevarnost pegavega tifusa, griže in kolere. Dr. Bleiweis je bil zato mnenja, da je treba hišo nujno zapreti in zapečatiti.

Ta pritožba je ostala brez odziva – lastnik tovarne sladkorja, neka firma z Dunaja, je izpodbijala kompetentnost in kvalificiranost dr. Bleiweisa za dajanje takih ocen.²⁷

²⁵ ZAL., VARIA V, fasc. 140.

²⁶ npr. Slovenski narod 19. 9. 1915, 23. 2. 1916 in 1. 3. 1916.

²⁷ ZAL., REG I, fasc. 1739, poročilo dr. Bleiweisa z dne 4. 5. 1916.

VLOGA KARANTENSKE POSTAJE V LETU 1918

Prihajanje in odhajanje skupin vojnih ujetnikov je v letu 1918 potekalo na naslednji način. Vojne ujetnike so pošiljali iz zbirnih mest za vojne ujetnike: Krmin, Červinjan, Čedad, Videm, Portogruaro, Condia, Motta di Livenza, Brazzano, Opčine . . . Na gradu so ujetniki ostali od 5 dni do 2 tednov, potem pa so jih pošiljali v taborišča v notranjost: Mauthausen (Zg. Avstrija), Sigmundsherberg (Sp. Avstrija), Braunau am Inn (Tirolska), Zalaegerszeg in drugam na Ogrskem. Vojne ujetnike so tudi pošiljali v bolnišnice v mestu in pa na delo v mestu ter v bližnji in daljnji okolici. Vendar je številčna moč teh skupin bila majhna. Ujetnike so pošiljali tudi iz žandarmerijskih postaj. Da gre za pobegle in »zablodele«, lahko domnevamo zato, ker so pošiljali le posameznike in skupine dveh do štirih, medtem ko z gradu nikogar niso poslali v kako žandarmerijsko postajo. Razen te obstaja še možnost, da so žandarji zasebnikom odvzeli »najete« voj. ujetnike, zato ker so ti dobivali premalo hrane, se je z njimi grdo ravnilo ali se jim ni plačevalo dnevnic.

Transporti s fronte so v prvi tretjini leta prihajali redno (do 19. 3. 1918), v razmahu dveh do sedmih dni. Skupine so bile majhne, od 20 do 150 ujetnikov, in so prihajale v glavnem iz Vidma. Vmes so pošiljali tudi posameznike – oficirje. Transporti z gradu v taborišča v notranjosti so bili večji in jih je bilo manj kot transportov s fronte. Skupine so štele od 20 do 500 ujetnikov. Število zaprtih na gradu je bilo v tem obdobju različno in je nihalo od 400 do 1000. Od 19. 3. 1918 do 17. 6. 1918 ni bilo nobenih transportov s fronte. Občasno so pošiljali le manjše skupine z gradu v notranjost (20–40 ljudi). Na gradu je bilo v tem času 250 do 300 ujetnikov. 17. 6. 1918 so Avstrijci začeli 13. ofenzivo, na reki Piavi, ki je potekala do 24. 6. 1918. V tem času so prihajali transporti od 350 do 1300 voj. ujetnikov. 18. 6. 1918 so jih poslali 460, 21. 6. 1265, 22. 6. 910, 23. 6. 350.

Po 15. 7. 1918 ni bilo več nobenih omembe vrednih sprememb. S fronte ni bilo voj. ujetnikov, v notranjost pa so pošiljali samo posameznike in še to redko. Zamiral je tudi ves ostali »promet« z ujetniki. Na delo so prihajali in odhajali le v pomožno avtodelavnico in pa v bolnišnice.

V juliju in avgustu je bilo številčno stanje 200 do 250, v septembru in oktobru pa 180 do 200 ujetnikov. Zadnji, ki so zabeleženi kot prispeli, so bili iz bolnišnice z dne 30. 10. 1918. Zadnji, ki so zabeleženi kot odšli, pa so z dne 31. 10. in so jih oddali avtokoloni, namenjeni v notranjost.

Vojni ujetniki niso bili le Italijani – čeprav so ti bili v ogromni večini. Razen njih so na gradu bili tudi Angleži, Francozi, Rusi in Romuni, vendar so vsi »neitalijani« le prehodnega značaja.²⁸

Iz januarja 1918 je tudi pismo komandanta Kerna, ki govori o orkestru voj. ujetnikov, katerega sem že omenil in je bil v sestavi »stalne posadke« italijanskih voj. ujetnikov. V njem prosi Kern svojega prijatelja (ki ga ni nagovoril po imenu), nadupravitelja »Soškega fonda« (fonda za oskrbo vojnih vdov in sirot) za odobritev javnih nastopov tega orkestra. Kern pravi, da v Ljubljani ni kapele in bi zato ta orkester nastopal v Šlarafiji, kavarni Union ali Kazini. Kern je poudarjal, da gre za zelo dobro uigran orkester 12 ljudi, ki že dolgo igra skupaj. Svojčas jih je slišal tudi feldmaršal nadvojvoda Eugen in ostale visokosti. Vsi so jih zelo pohvalili, čeprav takrat orkester še ni bil tako dobro uigran, kot v času, ko je Kern prosil za dovoljenje. Komandant je na koncu izjavljal, da bi v primeru odobritve na tak način priskrbel precej denarja za »Soški fond«.²⁹

O tem orkestru pravi dr. Perilli v svojem spominskem članku: » . . . grajski poveljnik je obdržal po svojem izboru na gradu vse artiste sploh, zlasti pa vse glasbenike. Tako je iz njih lahko ustvaril orkester pod vodstvom toscanskega profesorja Puccettija. Na koncerte tega ujetniškega orkestra je bila vabljen tudi najboljša ljubljanska družba . . . «³⁰

²⁸ ZAL, VARIA V, fasc. 140, enostavni delovodnik o »prišlih« in »odšlih« vojnih ujetnikih v l. 1918.

²⁹ ZAL, prav tam, koncept pisma komandanta Kerna z dne 8. 1. 1918.

³⁰ Jutro 24. 8. 1941.

FINANČNI POSLI KARANTENSKE POSTAJE

Za obnovitev gradu je mestni urad za gradnje dostavil brezplačen material, delo voj. ujetnikov pa je bilo zastoj. Ravno tako je mesto plačevalo vsote za nastanitev vojaške posadke na gradu. Poleg tega je občina mesečno izplačevala znesek 70 v na dan za pisarno in častniško sobo, za vojnega ujetnika pa po 2,4 v na dan. Ta dodatek so ujetniki obdržali tudi med časom gradbenih del. Iz vsote, ki jo je predstavljal ta dodatek, je mestna občina izplačevala stroške. Pač pa je občina zaračunavala: dostavo vode, dostavo svetilnih teles, odvoz fekalij, namestitve klopi, škafov, »ajmarjev« in je tako do 10. 12. 1916 predložila dva računa za 4693,91 K in 4463,91 K. Oba je plačal gradbeni odsek komande iz Gradca. Erar je kril stroške prehrane, dezinfekcije, bivanje, kot tudi stroške administracije in ostalo. Tako je bilo 30. 1. 1917 rečeno, da je grad dejansko stal 60.000 K, ta znesek pa je postaja v delnih obrokih izplačala erarju. Verjetno so bila dela v korist erarja in doklade za posamezne izdelke viri za to plačevanje.

Posadka karantenske postaje je tudi vsak mesec zbiral razne prispevke. Redno so zbirali prispevke za Soški fond – vsak mesec so vsi člani posadke prispevali 1 dnevni vojni dodatek (Feldzulage – verjetno gre za neke vrste dnevnic). Ta je znašal za poveljnika 12 K, za zdravnika 5 K, štabnega profosa 3 K in ječarja 20 v. Število ječarjev se je od junija 1916 (od takrat so ohranjena potrdila o plačilu) do februarja 1918 gibalo med 27 in 41. S tem v zvezi je tudi prispevek nihal med 20 in 37 K. Večkrat so tudi darovali za RK Kranjske. Nekoliko neobičajno so zbirali denar 1. 1916 za c. kr. vojno-preskrbovalni urad (oddelek za oslepele bojvnike). 18. 2. 1916 so italijanska letala bombardirala grad. Ena izmed bomb se je neeksplozivno zarila v tla. Izkopali so jo, očistili in razstavili na glavnem trgu, ob njej pa zbirali denar za oslepele vojaše. Firma Krisper je prodajala razglednice s sliko te bombe, izkupiček pa je bil namenjen isti ustanovi. Tako so zbrali nekaj tisoč K. Iz seznamov kandidatov za »častne znake« Soške fronte izvemo za nekaj imen podoficirjev, ki so službovali na gradu: narednik Matija Rom, Janez Svetina, Jožef Picculin in Robert Weiwoda. Razen rednih prispevkov so zbirali tudi izredne – npr. ob potresu v Brežicah, potem prispevek za neko sirotišnico na Dunaju, prispevek v fond za vdove in sirote padlih 25. bataljona poljskih lovcev ipd.³¹

DVE PRIČEVANJI O LJUBLJANSKEM GRADU MED PRVO SVETOVNO VOJNO

Pričevanji o ljubljanskem gradu, ki ju tu navajam, se precej razlikujeta po motivih, iz katerih sta nastali, različnosti zornih kotov in času nastanka.

Serijo šestih člankov, ki je pod naslovom »Obiski na gradu« izhajala novembra 1915 v *Lai-bacher Zeitung*, je spisal prof. Fran Kobal, znani prevajalec, glasbeni, gledališki in umetnostni kritik. Za te članke lahko mirno rečemo, da pomenijo propagandističen poskus prikaza idealno vodene vojaške ustanove, v kateri naj bi vladale idilične razmere. Kljub temu – če z rezervo jemljemo opise bivalnih in prehranjevalnih razmer – pa nam ti članki povedo zelo dragocene podrobnosti o delu ujetnikov, organizaciji taborišča in osebnosti poveljnika. Na kratko povzemam tisto, kar je najbolj zanimivo v teh člankih in česar se iz arhivskega gradiva ni dalo zvedeti.

Prof. Kobal opisuje komandanta Kerna kot svetovljana uglajenega vedenja ter jasnega in korenitega govora. Kern naj bi se ob obhodu prostorov izkazal kot človek z izoblikovanim občutkom za umetnost. Njegova umetniška duša se je izživljala ob obnavljanju grajske kapele in fresk. Za obnovitev slednjih je najel pooblaščenega slikarja Sternena . . . Denar za obnovo kapele in nakup cerkvenega inventarja je dobil od mestne občine, prostovoljnih prispevkov svojih znancev izven Ljubljane in nekaj malega od vojnega erarja. S tem naj bi si – po Kobalovem mnenju – Kern pridobil neminljive zasluge za ohranitev umetnostno-zgodovinskega spomenika.

Ko govori o začetku vojne in političnih zapornikih na gradu, opisuje njihove razmere čisto poetično: »po izbruhu vojne poleti 1914 je bil grad določen za začasno mesto internacije za politično sumljive. Da se je tem ne preštevilnim, ki so se tu znašli, godilo slabo, ni mogoče reči. Oskrba je bila točno izpolnjena, možno si je bilo priskrbeti priboljške pri privatni stranki na gradu, ki je bila pripravljena kuhati. Če si je kdo zaželel kaj posebnega za pod zob

³¹ ZAL, VARIA V, fasc. 140.

ali za poživitev duha, si je to lahko naročil iz mesta. Tega ni nič oviralo in uslužnih duš ni manjkalo. Poletno sonce je prečudovito sijalo, okna so ponujala krasen razgled na gore in grajska drevesa so vabila v hladno senco k partiji taroka. Komandant je bil sicer natančen, toda pri pogovoru zelo prijazen . . .«

O italijanskih vojnih ujetnikih je pravil, da zdaj – novembra 1915 – delajo, medtem ko so poleti lenarili in uživali siesto. Čisto drugačni so bili . . . delovni pripadniki ruske kolonije; ko pa je bila ta kmalu razpuščena, so morali gospodje Italijani v večjem številu poprijeti za delo – prati perilo, vihteti lopate in krampe ter se ukvarjati z ročnim in strojnim delom v lastni miniaturni kovačnici, plesti rogoznice, košare, kite . . .« Njihove bivalne razmere so bile baje tudi zelo dobre: » . . . Med ujetniki so se znašli ne le zidarji, pač pa tudi tesarji, mizarji, gradbeni delavci, pečarji, malarji . . . Sicer so prispeli – razen težko ranjenih ali bolnih – na gradu ostali le 5 dni, dokler se ni ugotovilo, ali niso okuženi in ali so tako primerni za transport v notranjost. Toda komandant je sposobne ljudi zadržal za daljši čas, za obnovo prostorov. Vse te prostore so obnovili tako popolno, da se sploh ne da opaziti, da tu med zapahi in rešetkami bivali sodni obsojenci. Čisti – zloženi podi, sijoči do leska, naredijo prostore ne le bivalno prijetne, ampak tudi domače. Resnično – tu zaprt biti, ni neprijetno!« Tudi infekcijski oddelek je bil neke vrste hotel: » . . . Kaj je bilo narejenega na lj. gradu, kaže – razen popolnoma obnovljene kapele sv. Jurija – najboljše severni del krožne grajske zgradbe, ki se mu pravi knjigovoznica, ker so tam pred potresom civilni kaznjenci vezali knjige. Od potresa dalje je bil stolp napol razpadel, streha je imela velike luknje, deske so bile gnile, stene pa čisto mokre od vlage. Danes je to popolnoma urejen stanovanjski prostor s krasnim razgledom na Kamniške planine, katerega stene so bleščeče pobeljene. Ker je stolp z ostalim delom grajske zgradbe povezan le s strmo potjo, ki vodi preko grajskega obzidja, je kot nalašč za nastanitev tistih, ki ne smejo priti v stik z ostalimi prebivalci gradu. Zato ga uporabljajo za nastanitev kužnih ali onih, ki so osumljeni, da imajo infekcijske bolezni. Izoliranci imajo na razpolago le to pot, ko kaj sprejemajo ali oddajajo. Strežnik, ki je zaposlen v stolpu, sme priti le do stopnice, ki vodi k ograji. Z izoliranci komunicira le s klicanjem.«

O vprašanju prehrane sem že govoril, glede postopanja z ujetniki nasploh pa je Kobal lahko poročal le najboljše: » . . . Komandant izvrstno govori italijansko in živi v tovarštvu in prijateljstvu z italijanskimi oficirji. Moštvo obravnava človekoljubno, kot vsak dobrosrčen komandant obravnava lastno enoto. Dr. Geduldiger je izjavil: »Vse je v redu, lepo in dobro. Le dvomim, da z našimi ljudmi onkraj meje ravno tako dobro ravnamo.«

Na koncu si je komandant Kern privoščil še majhno šalo. Svojega gosta je na smrt prestrašenega odpeljal v podzemlje na obisk »k na smrt obsojenim«. Šele v kleti je prof. Kobal z olajšanjem spoznal, da gre za svinje, kure, kunce in ovce.³²

Drugi članek je napisal italijanski vojni ujetnik – zdravnik dr. Perilli v rimskem listu *Il Giornale dei Ragazzi*, v celoti pa so ga objavili tudi v ljubljanskem *Jutru* avgusta 1941. Sliki o ljubljanskem gradu daje ta članek svežino podobe konkretnih živih ljudi, njihovih zgodb in značajev, kot tudi razmer, v katerih so živeli. Zato ga tudi podajam v celoti.

»Kdor je imel nesrečo, da je padel v ujetništvo na soški fronti v letih 1915. do 1918., se bo gotovo spominjal, da je bila njegova prva postojanka na bolestem potu v ujetništvo Ljubljanski grad. Starodavno poslopje je bilo prirejeno kot karantenska postaja za italijanske vojne ujetnike. Tu so ostajali po navadi po pet dni, nakar so bili poslani v eno izmed mnogih ujetniških taborišč, raztresenih širom Avstrije in Ogrske. Večji del ujetnikov je bil poslan v Mauthausen na Dunavu blizu Linza.

Stari Ljubljanski grad je bil do leta 1914. nekoliko časa ječa za navadne zločince, nato vojaški zapor ter prenočišče za internirance ter politične osumljence, naposled pa bivališče ruskih voj. ujetnikov, ki so jih pošiljali na dela na italijanski fronti.

Z vstopom Italije v vojno je bil Grad določen za karantensko postajo, obenem pa je bilo nekoliko celic in hodnikov z vso naglico izpremenjenih v bolnišnico za ranjene italijanske ujetnike. Celice so seveda ostale temačne, kakor so bile v teku poletja, ko so bili tam zaprti kot politični obsojenci razni tržaški dijački, katerih edini zločin je bil ta, da so klicali Živela Italija, in tri gospodične iz Trsta, prof. Marija Gianni, Marija Maurig in Liza Löwenthal, ki so komaj, komaj ušle višlicam. Razširili sta se bili med ljudi dve pesnitvi, proslavljajoči Italijo, v odgovor na poslanico, ki jo je bil vrgel iz letala pesnik Gabrijel D'Annunzio nad Trstom 7. avgusta 1915.

³² Laibacher Zeitung. 12. 11., 13. 11., 16. 11., 17. 11. in 23. 11. 1915.

Obe pesnitvi sta bili prepisani s strojem, zaprti v neko steklenico in vrženi v morje. Morska struja jo je prinesla v Porto Levante, kjer jo je zapriseženi čuvaj Spadoni poslal listu »Corriere della Sera«. List je priobčil pesnitve 30. avgusta. Avtorica pesnitve je bila pravzaprav prof. Gianni, ki se je kasneje umaknila iz posvetnega življenja ter šla v frančiškanski samostan na Dunaju. Trditve obtožbe se niso dale dokazati in vse tri mladenke so bile tako po nekem čudežu rešene žalostne in sramotne smrti.

Še zdaj imamo v ušesih odmev njihovih obupnih krikov v prvi noči po prihodu na Grad, ko so bile zaprte v temnih celicah, vsaka zase. Šele kasneje se je posredovanju avstrijskega zdravnika po našem prizadevanju posrečilo doseči to ugodnost, da so jih zaprli skupaj v eno samo celico.

Bolnišnica za italijanske vojne ujetnike je poslovala od julija do novembra 1918. Dodeljena sta ji bila dva italijanska častnika-zdravnika, ki sta bila tudi ujeta, ter neki častnik-zdravnik avstrijske vojske, ki je imel vodstvo te bolnišnice na Gradu.

Prva dva sta bila poročnik-zdravnik Mario Mauro, 31. pešadijskega polka, in kapetan-zdravnik Ivan Perilli, 2. polka sardinijskih grenadirjev, avstrijski častnik pa je bil Slovenec poročnik-zdravnik doktor Fran Zupan. V to bolnišnico so premestili iz ljubljanskih vojaških bolnišnic skoraj vse ranjene Italijane, tako da je bila v kratkem času prenapolnjena ter se je delo vršilo neprekinjeno vsak dan od ranega jutra do poznega večera. Delovanje je bilo močno oteženo zaradi pomanjkanja zdravil in zdravniškega materiala, da je bil trud zdravnikov še težji.

Poveljnik Gradu je bil major Karel vitez pl. Kern. Slučajno po rodu iz Trsta, poln energije in dobrega hotenja. Seveda je ostalo najčestše pri dobrem hotenju, kljub temu, da se je za italijanske ujetnike močno brigala njegova dobra gospa Margareta. Bila je po rodu iz Livorna in šele po vojni se je na Gradu izvedelo, da je imela v italijanski vojski na fronti brata konjeniškega polkovnika in bratranca polkovnika glavnega stana.

Kar takoj lahko povem, da sta si zakonca Kernova po vojni po dolgem beganju pridobila italijansko državljanstvo in pisec teh vrstic je imel priliko, da ju je posetil v Lovrani in v Rimu. Nato se je polkovnik vitez Karel pl. Kern preselil v Meran. Že leto dni pred tem mu je bila umrla dobra gospa Margareta.

Če bi bil njun življenjski vek daljši, bi morda slišala znova nekoliko negotove korake onih grajskih prebivalcev, ki so bili v letih 1914. do 1918. skoraj neomejeni gospodarji in zasebni lastniki Gradu. Polkovnik pl. Kern mi je leta 1929. poslal svojo spomenico, nekako samoobrambo pod naslovom: »Nekoliko epizod iz življenja v ujetniškem taborišču na Ljubljanskem gradu«. Naši ranjeni vojaki pa se bodo te dobe spominjali najbrž z nekoliko tesnim . . . želodcem. Kajti to je bila doba gladovanja. Dovolj je, ako navajamo raport, ki ga je že omenjeni dr. Zupan pripravil za svojo nadrejeno oblast, ko je zaman zahteval izboljšanje hrane. Ta raport pravi med drugim: »Na vsakega ranjenca nakazuje c. in kr. ministrstvo 2 K 30 v. Ako sedaj napravimo račun, koliko lahko stane vse ono, kar dobi na dan bolni ali ranjeni ujetnik, ne doseže niti vsote 60 v. To stalno gladovanje ovira okrevanje in zahteva tedaj veliko večjo uporabo zdravstvenega materiala. Večna lakota oslabi organe tako, da ranjenci leže bledi in trudni ter si ne morejo opomoči od izgube krvi in od gnojnih ran, zato strahotno hujšajo. V kliničnih poročilih bi moral često napisati kot vzrok smrti kronični glad, namesto nedolžne sepe.«

Te besede so potrjene v publikaciji tovariša prof. Maria Maura: »Deset mesecev na kirurškem delu v ujetniškem taborišču v Avstriji (1915–1917)«. (Citta di Castello, S. d. Tip. Lionardo da Vinci).

Protesti italijanskih zdravnikov in zahteve po boljši oskrbi ranjencev v bolnišnici na Ljubljanskem gradu so često kalile dobre odnošaje z avstrijskim poveljstvom, kajti vse dobro hotenje poveljnika pl. Kerna je bilo zaman spričo njegovih podrejenih, ki so kljub opetovanim naredbam samolastno skrajševali obrok hrane nesrečnim ranjencem. To je šlo tako daleč, da so ti dobivali le blede zvođenelo juho, v kateri je bilo nekoliko komadičev krompirja, o mesu pa ni bilo niti najmanjšega sledu.

Tako se je dr. Zupan odločil napisati zgoraj omenjeni raport, ki smo ga mi, da ne bi izgubili pravde in advokata v osebi omenjenega doktorja, vsaj v obliki, če že ne po vsebini, znatno omilili. Uspeh pa je bil tak, kakor smo se ga bali. Oba italijanska zdravnika sta bila premeščena v taborišče Mauthausen, dr. Zupan pa je bil poslan na fronto. S tem je bolnišnica na Gradu prenehala, deloma tudi zaradi zime. Še nadalje pa je poslovala karantenska postaja in grajski poveljnik je obdržal po svojem izboru na Gradu vse artiste sploh, zlasti pa vse glasbenike. Tako je iz njih lahko sestavil orkester pod vodstvom toskanskega profesorja Puccettija. Na koncerte tega ujetniškega orkestra je bila povabljena tudi najboljša ljubljanska družba, ki se bo gotovo s hvaležnostjo spominjala te ljubke epizode sredi vojnih grozot. O tem je v »Laibacher Zeitung« novembra 1919 v sedmih nadaljevanjih pisal prof. Kobal pod naslovom: »Poset na Ljubljanskem gradu«. V teh poročilih je naglašal delavnost majorja pl. Kerna ter njegove napore za preureditev starega in razpadajočega Gradu, ki je često doživel čast visokih obiskov. Med drugimi so posetili Grad nadvojvoda Evgen ter knez Elija Parmski, kasneje pa tudi cesar Karel in cesarica Zita. Neki večer sta celo čisto sama prišla na Grad ter sta se nepoznana sprehajala po drevoredu, ki vodi od Gradu proti Šancam. Ta epizoda je

omenjena v neizdanih spominih gospe Marije Bonnini (Rossi), ki je bila takrat internirana na Gradu.

Med vsemi italijanskimi ranjenimi oficirji je bilo tudi nekaj grenadirjev in moram pri tem omeniti ljudomilega poročnika Francesca Fabbria, ki je sedaj župnik cerkve Sv. Lovrenca in Lucina v Rimu, ter poročnika Adolfa Pelliccinija, ki je pod tem vojnim priimkom skrival svoje pravo ime tržaškega dobrovoljca Adolfa Pessija. Slednji je nekoč po naglasu krika, še preden je pogledal na dvorišče, spoznal svojega narednika iz tržaškega polka, ki je bil pravi nasilnež in ki bi bil gotovo zelo vesel, ako bi mogel Pessija spraviti na vislice. Ker pa so bili zdravniki o tej stvari takoj obveščeni, so poročniku Pellicciniju izpremenili osebne podatke ter ga tako temeljito obvezali in zamotali, da je lahko defilirал mimo narednika, ne da bi ga bil slednji spoznal. Tudi drugi tržačani, npr. poročnik prof. Bonardi in poročnik Alfredo Ponti, s pravim imenom Potočnik, sta bila med grenadirji.

Treba mi je omeniti še nekega slovenskega trgovca, ki je bil obsojen na vislice ter potem pomiloščen na ustrelitev. Ohranil sem si vrsto fotografij, napravljenih po nalogu poveljstva. Slike predstavljajo čitanje smrtne obsodbe, pohod k jami z obsojencem, obsojenca z zavezanimi očmi, ustrelitev samo ter ugotovitev smrti, ki jo je izvršil neki častnik-zdravnik. Slednja je posneta v trenutku, ko zdravnik otipava žilo padlemu, ki se mu vidi na čelu srage krvi, poleg njega pa je velika krvava mlaka. Ustreljeni je kasneje dobil spomenik, ki se morda še danes vidi na trgu pred železniško postajo v Ljubljani. Ne bi omenjal te žalostne epizode, ako bi ne bila celica, v kateri je bival obsojenec v dolgih mesecih svojega procesa, kasneje nakazana kot bivališče dvema italijanskima oficirjema-zdravnikoma. Dasi sta slednja opetovano protestirala proti temu, sta vendar morala ves čas svojega bivanja na Gradu živeti ravno v tej sobi.

Naj na koncu osvetlim svoje poročilo s tolažilnim spominom na patra Ludovika Giampaglio. Ta ljudomili duhovnik je bil po rodu iz Napolija ter je v svojo toпло občuteno petje kot grajski kaplan vsak večer vpletel znano himno izgnanca. Po molitvi rožnega venca je vsak večer sladko in slovesno zadonela pesem o izgnancu, ki se je toпло dojmla src ujetnikov.³³

V članku so netočnosti v zvezi s posameznimi datumi. Tako npr. serija Kobalovih člankov ni izhajala leta 1919, ko Laibacher Zeitung ni več izhajala, pač pa so ti članki izšli novembra 1915. Prav tako ne bo držalo, da je bolnišnica delovala od julija do novembra 1918, potem pa da so jo razpustili, medtem ko je karantenska postaja »še nadalje poslovala«. Morda gre za zamegljen spomin dr. Perillija — kar se tiče letnic — ali pa za tiskarskega škrate?

INTERNIRANCI NA GRADU V LETU 1919

V Arhivu Slovenije obstaja v zbirki konvolutov deželnega predsedstva konvolut št. 30. V tem konvolutu so zaslišanja, poročila, dosjeji, prošnje, ovadbe in še druge vrste dokumentov. Ti dokumenti se nanašajo na internirance na ljubljanskem gradu, ki so bili tam zaprti v obdobju junij — september 1919.

29. 4. 1919 je ljubljanska vlada ukazala, naj slovenske enote izvedejo ofenzivo na koroški fronti in preženejo Avstrijce z vsega spornega ozemlja. Ofenziva se je katastrofalno ponesrečila, Avstrijci so prešli v protinapad, osvojili celo Koroško in začeli prodirati na Štajersko. Njihovo napredovanje je bilo ustavljeno s skrajnimi naporji. Sredi maja je ljubljanska vlada mobilizirala pet letnikov, v Slovenijo so prišli 3 srbski polki, topništvo in konjenica. 28. 5. 1919 se je začela nova jugoslovanska ofenziva, ki se je končala z zasedbo celotnega spornega ozemlja do črte Gosposvetsko polje — Celovec — Vrbsko jezero — Področja.³⁴ V tej ofenzivi je nastalo precej avstrijskih vojnih ujetnikov, ki so jih internirali na ljubljanski grad. Po stabilizaciji fronte so začeli na grad pošiljati tudi civiliste — internirance, med katerimi so bile tudi ženske. Pošiljali so jih s Koroške in Štajerske.

Namen internacije je bil, da se osebe, ki bi lahko bile nevarne slovenskim interesom, spravijo z obmejnega območja na varno. Struktura internirancev je zelo dobro odražala takratne razmere na severni meji — bila je namreč popolnoma kaotična. Tako so bili na gradu internirani ljudje, ki jih lahko ločimo v naslednje skupine: — vojni ujetniki s koroške fronte, katere so pošiljali dalje v Srbijo; med njimi je bilo dosti Slovencev — tako se v seznamih avstrijskih voj. ujetnikov ujetniki delijo na Nemce, nemčurje in Slovence; ljudje, ki so med avstrijsko zasedbo ali že med vojno nastopali z ropanjem, žaljivkami in grožnjami proti Slovincem;

³³ Jutro 24. 8. 1941.

³⁴ Vojna enciklopedija 4, Beograd 1972, geslo Koroška, — str. 634.

Nemci in nemškutarji, ki so kazali veselje ob umiku jugoslovanskih sil in napredovanju Avstrijcev; tisti, ki so se približali demarkacijski črti ali črti fronte, ne da bi navedli zadovoljiv razlog in so bili tako osumljeni špijonaže, ali pa so demarkacijsko črto celo prekoračili; tisti, ki so skrivali orožje in municijo; osebe, ki so služile kdaj prej v Volkswhehr; ljudje, vzeti za talce, ki se niso diskreditirali, ampak so bili pač Nemci in se je kasneje pokazalo, da so popolnoma neoporečni; Slovenci, pomotoma vzeti za talce zato, ker so se vojaškim in policijskim oblastem na terenu zdeli Nemci ali nemškutarji. V nekaterih primerih je bilo npr. zadosti že, če se je nekdo v trgovini ali na cesti pogovarjal nemško in so ga vojaki pobrali za talca, na meneč se za kasnejše razlage v slovenščini.

Približno te kategorije, ki so bile navedene, so se oblikovale tudi v zapisnikih o zaslišanjih, ki so se včasih vršila na mestu samem, bolj pogosto pa v »štacijskih« zalednih poveljstvih v Celju, Mariboru in Ljubljani. Ti papirji so skupaj z interniranci prispeli na grad.

Absurdnost sestave internirancev, ki je posledica konfuznih razmer, nam pokaže že površna primerjava vzrokov za internacijo pri posameznih primerih. Na eni strani imamo npr. Aloisa Rauschnigga iz Guštanja, ki je po navedbah prič lasal in pljuval truplo poročnika Malgaja ter pri tem zadovoljno vpil: »Du verbissener Hund, endlich bist du hin!« Njemu ob bok lahko postavimo Janeza Huzarja in Elizabeto Streicher, oba iz Guštanja, ki sta pljuvala po Malgajevi krsti, ko so jo nesli k pogrebu, in pri tem pokojnika preklinjala z najhujšimi izrazi. Za temi sledijo manjši grešniki – Nemci in nemčurji, ki so tega ali onega oropali ali pretepli. Nekje vmes so oni, ki so Avstrijce sprejemali s solzami sreče, Jugoslovane pa zmerjali. Popolnoma nerazumljivo pa se zdi, da so skupaj s prej omenjenimi internirali tudi nekega 70-letnega Nemca iz Vuzenice le zato, ker je bil Nemec, ali pa npr. 16-letnega Franca Hafnerja iz Velikovca, ki se je baje s kolesom vozil preblizu demarkacijske črte.

Internacijo so izvrševali po hitrem postopku, in sicer največkrat takoj, na podlagi odredbe poveljstev vojaških in žandarmerijskih enot, ki so bile na fronti, ali pa na podlagi ovadbe. Včasih je taka ovadba spravila v internacijo več ljudi – npr. ovadba Elze Lucič z dne 28. 6. 1919 o obnašanju ljudi ob avstrijski zasedbi Guštanja dne 6. 5. 1919, ki je bila podlaga za internacijo devetih žensk in trinajstih moških, ki so takrat pozivali k obračunu s Slovenci iz Guštanja.

Kot sem že omenil, je konvolut št. 30 le zbirka poročil, zaslišanj, seznamov, ki so bili spremni dokumenti internirancev, poslanih na grad. Evidenca ni ohranjena, tako da o njihovem natančnem številu v času junij – september 1919 ni mogoče reči nič. Po moji oceni je v treh mesecih šlo skozi internacijo na gradu nekaj sto ljudi. Tudi o življenjskih razmerah se iz tega materiala ne da dosti izvedeti. Da tam internirancem niso ravno cvetele rože, lahko sklepamo iz zapisnika prve seje komisije za izpustitev internirancev. Nekatere izmed njih si niso upali izpustiti domov na Koroško, ker zaradi griže niso izgledali ravno najboljše. Zato so sprejeli sklep, da morajo vse, ki po zdravnikovi ali svoji izjavi niso sposobni za pot, poslati v kako zdravilišče. Šele po okrevanju naj bi jih izpustili.

Komisija za izpustitev internirancev je nastala na pobudo dravske divizijske oblasti dne 15. 8. 1919 in vsled sklepa t.i. koroške antante. Ugotovili so namreč »kvaren vpliv interniranske zadeve za položaj na Koroškem« in »potrebo, da se zadeva velikopotezno reši«. Komisija se je sestala štirikrat: 10. 9., 12. 9., 13. 9. in 19. 9. 1919. Prvič in zadnjič se je komisija sestala v knjižnični dvorani deželne vlade za Slovenijo, drugič in tretjič pa na gradu, kjer je opravljala zaslišanja. V komisiji so bili: vladni svetnik Franc Župnek, predsednik komisije in zastopnik dravske divizijske oblasti je bil polkovnik Koch, dr. Jakob Mohorič je bil zastopnik Vseslovenske ljudske stranke, prof. Anton Jug je zastopal Jugoslovansko demokratsko stranko in Franjo Svetek JSDS. Na drugem zasedanju 12. 9. 1919 je komisija izpustila 51 moških in 10 žensk iz Mežiške doline, Dravograda, Vuzenice in cone A na Koroškem. Na tretjem zasedanju 13. 9. 1919 je komisija sklenila, naj izpustijo vse internirance, razen treh, proti katerim so sprožili kazenski postopek. Tako so bili vsi interniranci – 101 po številu – do 19. 9. 1919 izpuščeni. Tri pa so izročili sodišču.

Ob svojem sklepu o izpustitvi vseh internirancev je predsednik deželne vlade dr. Brejc obvestil Avstrijce in od njih zahteval izpustitev koroških Slovencev. Le-teh je bilo dosti manj kot na naši strani interniranih Nemcev – 24 iz vse Koroške. Tem je treba prišteti še celo dru-

žino Valentina Ferliča iz Laboda – ženo in 6 otrok, ki so bili internirani pri Sv. Štefanu v Ziljski dolini. Ostali Slovenci so bili konfinirani v Gradcu in Beljaku. Slovenska vlada je tudi zagrozila, da bo v primeru, če ne izpuste vseh Slovencev, internirala 10 najuglednejših Nemcev v cona A. Vendar se je vse srečno izteklo in interniranje so 19. 9. 1919 Avstriji čez Špilje izročili na našo stran.

V zapisnikih te komisije se omenja tudi potreba po tem, da Korošce, ki so jih kot vojne ujetnike odpeljali v Niš in Smederevo, vrnejo domov. Ljudstvo na Koroškem je bilo baje s tem v zvezi zelo razburjeno in nejevoljno.³⁵

Tako se je s to epizodo – dosti po uradnem koncu vojne – končala funkcija gradu kot zapora za vojne ujetnike in interniranje. Na njihovem mestu so jih vsled stanovanjske stiske prostovoljno zamenjali ruski emigranti in študentje prve slovenske univerze.³⁶

Ironija usode ali slab znak za prihodnje čase?

³⁵ Arhiv Slovenije, zbirka konvolutov deželnega predsedstva, konvolut št. 30: Internirani na ljubljanskem gradu v l. 1919.

³⁶ V op. 1 citirani vodnik, str. 23.

Riassunto

IL POSTO DI QUARANTENA PER I PRIGIONIERI DI GUERRA AL CASTELLO DI LJUBLJANA

Dragan Matič

Con l'intervenzione dell'Italia nella prima guerra mondiale, la vita a Ljubljana cambiò essenzialmente. Il castello di Ljubljana che finora assumeva la funzione di campo d'internamento per i cittadini austriaci di dubbiosa fama politica e per i cittadini dei paesi nemici fu allora trasformato in un posto di quarantena per i prigionieri di guerra. Il numero degli «inquilini» del castello crebbe considerevolmente con i prigionieri cosicché furono costretti a costruire un condotto d'acqua proprio, la canalizzazione e delle baracche di stazionamento presso il castello. Il numero di prigionieri cambiava molto secondo gli eventi al fronte di Isonzo. Dopo un soggiorno al castello (una prevenzione contro l'epidemia), la maggior parte di prigionieri fu mandata nell'interno in uno dei campi come Sigmundsherberg, Salaegerzeg, Braunau am Inn, Dunaszadakerberg . . .

C'erano però al castello, oltre una squadra fissa di prigionieri di guerra che provenivano alla manutenzione del posto di quarantena (artigiani professionali), anche dei prigionieri impiegati in vari lavori per l'erario militare (in maggioranza l'elaborazione i prodotti di paglia). Lavoravano in città negli ospedali provinciali o quelli militari, nelle fabbriche militari o statali, nelle manifatture o nei depositi. Furono mandati in gruppi a lavorare anche nei vari posti della Carniola per tagliare la legna o costruire o svolgere certi lavori alla ferrovia. Li cedevano anche come manodopera gratuita ai privati.

Il comandante del castello, il sottotenente Kern non era sensibile solo alle affari economiche, egli aveva una vena esplicita per la cultura. Formò una orchestra composta dai musicisti-prigionieri di guerra procurandoli gli strumenti musicali della ex cappella municipale. Organizzava con essi i concerti per i signori della città e per vari ospiti d'onore come per esempio arciduca feldmaresciallo Eugenio. Anche il monumento all'imperatore Francesco Giuseppe il quale fu inaugurato davanti al castello il giorno dell'anniversario dell'imperatore in agosto del 1916 dal colonello Kern, fu elaborato dai prigionieri di guerra italiani. Ordinò anche la restaurazione della cappella del castello di San Giorgio.

Il posto di quarantena al castello di Ljubljana rappresenterebbe una istituzione esemplare di sua specie ossia esso fu considerato come tale dagli Austriaci e fu anche visitato come tale in giugno del 1917 dall'imperatore Carlo e dall'imperatrice Zita.

Però le condizioni di vita dei prigionieri di guerra non erano affatto ideali. Più che la guerra durò più i prigionieri soffrivano di fame e più erano privati di cure mediche. I feriti che non mancavano mai al castello, morivano per la sottoalimentazione o per la sepsi. Non erano rare le malattie contagiose come il tifo, la dissenteria ed il colera. Questi giorni di povertà, fame e malattia furono ricordati da certi prigionieri di guerra italiani molti anni dopo nei giornali o nei libri.

Alla fine della guerra, dopo il colpo di stato e la costituzione del nuovo stato, i prigionieri di guerra italiani furono sostituiti al castello dai prigionieri di guerre austriaci del fronte di Carinzia e dalle nuove persone sospette per la loro attività politica. Dopo aver soggiornato per parecchi anni nei vari posti di Europa, l'ex-comandante del castello, Kern, partì in Italia e ottenne la nazionalità italiana.

Il castello che dopo il terremoto del 1895 fu abbandonato e in cattivo stato, assunse con l'inizio della prima guerra mondiale una nuova funzione per la quale fu restaurato, ricevette delle nuove installazioni sanitarie e ricominciò a vivere per il futuro – diventò di nuovo una parte della città.

O ČEM SMO PISALI . . .

. . . pred štirimi desetletji?

»Izkopavanja v številnih »tellih« Medrečja nam odkrivajo nova poglavja zgodovine Mezopotamije, ki že davno ni več istovetna samo z Babilonijo in Asirijo. Za celo tisočletje pred prvo babilonsko državo, kakor je nastala za časa Hammurabijeve dinastije, sega nazaj zgodovina sumerskih držav.«

(Viktor Korošec, Nekaj prazgodovinskih pripomb k doslej objavljenim pismom mesta Mari, ZČ 6–7/1952, str. 30)

. . . pred tremi desetletji?

»Na področju zgodovinopisja se je hegemonističnounitaristična pristranost morala izživljati najbolj v raztezanju prvenstva Srbije, pridobljenega v vojnah na začetku 20. stol., v čim popolnejši meri še na avstroogrske Srbe – kar smo že omenili – in pa časovno čim dlje nazaj proti polovici 19. stoletja do tistega trenutka, ko bi bilo prvič mogoče osvobojevalnozedinjevalna prizadevanja Srbov načelno, t. j. kakovostno razločiti od takšnih prizadevanj Hrvatov in Slovencev.«

(Dušan Kermavner, Hegemonistična prekonstrukcija jugoslovanskega kongresa v Ljubljani leta 1870, ZČ 16/1962, str. 82)

. . . pred dvema desetletjema?

»Tržna naselbina je imela lastno upravo s sodnikom, ki ga je vsekakor postavljala trški gospod; sodniki se omenjajo že od okoli srede 13. stoletja dalje. V zadnjem obdobju obstoja je trg zelo verjetno imel avtonomijo s trškim sodnikom na čelu. Velikost trga je zaenkrat še nemogoče ugotoviti, čeprav njegov širši teritorij ni bil manjši od okoli 10 hektarjev. Tudi približnega števila prebivalstva, ki je bilo sprva precej tuje – nemško, bavarsko – a pozneje vsekakor povsem slovensko, kar kažejo posamezni ohranjeni priimki tržanov, ne poznamo. Vendar lahko trdimo, da sodi naselbina med najpomembnejše trške naselbine na Slovenskem v srednjem veku.«

(Ferdo Gestrin, Otok (Gutenwerth), ZČ 26/1972, št. 1–2, str. 35)

. . . pred desetletjem?

»Slovenske dežele so v glavnem ostale v okviru nemškega družbenogospodarskega in političnega sistema. Nemška kolonizacija in začetek krepitve Habsburžanov sta zoževali slovensko narodnostno ozemlje, na katerem se je vse bolj krepil nemški vpliv. Slovenski življenj je prišel v podrejen položaj. V glavnem so se Slovenci znašli v vrstah podložnikov.«

(Ignacij Voje, Jugoslovanske dežele do prevlade Benečanov in Turkov do prevlade Habsburžanov, ZČ 36/1982, št. 1, str. 19)

* * *

To in še mnogo drugega zanimivega poiščite v starejših številkah ZČ, ki jih dobite na upravi ZČ!

Andrej Vovko

IZSELJEVANJE IZ PRIMORSKE MED OBEMA VOJNAMA

Referat na 25. zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Murski Soboti, 1. 10. 1990

Glasilo organizacije slovenskih in hrvaških beguncev iz Italije v Jugoslaviji, Zveze jugoslovanskih beguncev iz Julijske krajine, je v svoji 47. številki leta 1937 objavilo uvodnik z značilnim nazivom *Naše vasi se praznijo*. Prepričan sem, da so misli iz tega članka primeren uvod k razmišljanju o izseljevanju iz Primorske med obema vojnama.

Članek v uvodu poudarja, da so zlasti na Tolminskem in po drugih pasivnih krajih Primorske mnoge hiše zaprte, po drugih pa dobiš »le še kako staro ženico in moža, ki čakata na koščeno obiskovalko. Mladina je odšla in še vedno odhaja na vse strani za kruhom, v borbo za boljšo bodočnost, ki jim je doma onemogočena. Ob Sočo se je pritihotapila mešanica, kjer je prej živel čisti slovenski rod. Vsaki krompir, ki je vsajen, je že obdavčen, vsaka junica vnaprej odrajtana za zaostali davek in še ni napol enega plačal, že visi nad glavo nova skrb, nova nevarnost, nov davek, toča in druge vremenske neprilike. V šoli odtuji jejo mladino, ki preplašena zre v srepe oči potujčevalca, uči se sovraštva namesto ljubezni, blebета kot papiga besede, ki jih ne razume«; »društva, kjer so se po težkem dnevnem delu razvedrili so uničena, v cerkvi komaj da sme zmoliti na tiho molitvico, ki jo je naučila mati.« Zato je ljudi privabila »svetla, čeprav tuja zemlja, kjer se smeji zlata prostost, kjer so si rojaki ustvarili svoje šole, svoja društva, kjer človek pri poštenem delu vsaj nekaj zasluži in mu ne visi nad glavo vedna nevarnost, da ga bodo kot manjvrednega pretepli in izgnali iz toplega doma . . . Ta ogromna razlika v načinu in obliki življenja mami in vleče naše ljudi, posebno mladino v novo domovino za delom, kruhom in prostostjo, stari opusteli domovi pa z votlimi očmi gledajo mrtvo v svet in čakajo.«¹

Iz teh, za naša današnja ušesa kar prebogatih besed, lahko izluščimo nekatere osnovne značilnosti izseljevanja iz Primorske v omenjenem obdobju. Spremenjeno politično stanje na Primorskem po prvi svetovni vojni, slovenskemu prebivalstvu nenaklonjene nove oblasti s svojo raznarodovalno politiko, ki se je, kot znano, po prihodu fašizma na oblast vedno bolj stopnjevala, ter hudo slabšanje gospodarskih prilik so glavni vzroki močnega procesa izseljevanja, ki je zajel po splošnih ugotovitvah okoli 100.000, po nekaterih podatkih pa še več ljudi. Od teh se jih je vsaj 70.000 izselilo v Jugoslavijo.² Ob tem pojavi se nam odpirajo nekatera temeljna vprašanja. Eno je, da zlasti viri iz obdobja med vojnama govorijo predvsem o jugoslovanskih izseljencih, torej ne ločijo dosledno med slovenskim in hrvaškim prebivalstvom. Podobno so beležili izseljevanje tudi uradni italijanski statistični viri, ki po eni strani vse izseljence navajajo kot italijanske državljane, in lahko na narodnost sklepamo le po navedbi področja, od koder so se izselili, po drugi pa ne zajemajo ilegalnih izselitev, tako da so številke izseljencev iz Julijske krajine prenizke. Če označimo izseljevanje kot proces odhajanja izven narodovih etničnih meja, potem lahko kot prave izseljence označimo le tiste Primorce, ki so se izselili v zapadno Evropo, Egipt ali Južno Ameriko, ne pa tudi tistih, ki so emigrirali v staro Jugoslavijo, oziroma v njen slovenski del. Znano je tudi, da se je del primorskih emigrantov naselil v Jugoslaviji zunaj slovenskega ozemlja. Po drugi strani pa lahko ugotovimo, da so imeli primorski emigranti v Jugoslaviji precej značilnosti izseljencev, saj so »Primorce« oziroma »Lahe« tako oblasti kot prebivalstvo često obravnavali kot tujce. Poseben proces je tudi izseljevanje Slovencev izven svojih etničnih, toda v okviru takratnih italijanskih državnih meja, tako v notranjost in na jug Italije, kot tudi v okupirano Etiopijo. Po Gentilejevi šolski

¹ Naše vasi se praznijo . . . Stalni transporti naših izseljencev v Argentino. Istra, Zagreb, IX/1937, št. 47 (26. 11.), str. 1.

² Tone Peruško, Slovensko primorje in Istra, Ljubljana 1953, str. 163.

reformi leta 1923 je bilo v notranjost Italije predstavljeno kakih 500 učiteljev, skoraj polovica skupnega števila slovenskih učiteljev na Primorskem. Od njih je del kasneje emigriral v Jugoslavijo.³ Po italijanskih statističnih podatkih se je do konca junija 1938 iz Julijske krajine izselilo v Etiopijo 4.305 delavcev, od tega naj bi bilo preko 2.500 Slovencev in Hrvatov, vendar naj bi se jih do tega datuma preko 2.000 tudi vrnilo. Na višku priseljevanja marca 1937 jih je bilo tam nekaj manj kot 2.000, junija 1983 pa manj kot 600, število pa je še padalo. Priseljencev je bilo najbrž nekaj več, saj statistika ni upoštevala vojakov, ki so se po končani vojaški službi naselili kot delavci in se takrat še niso vrnili domov.⁴ Po italijanski statistiki se je v obdobju 1921–27 vrnilo iz Jugoslavije in ostalih evropskih držav 7.713 oseb, v obdobju 1928–32 7.334 oseb, iz ZDA, Argentine in drugih prekomorskih držav pa v obdobju 1928–31 pa 3.090 oseb.⁵

Preden orišemo izseljenske tokove iz Primorske med obema vojnama, pa se velja vsaj dotakniti obdobja do prve svetovne vojne. Predvsem ekonomske prilike so gnale ljudi iz Primorske v tujino po kruh že v obdobju Avstro-Ogrske. Znana je žalostna usoda primorskih Lepih Vid, ki so služile stene in strehe svojih hiš tako, da so lastnim otrokom odtegnjeno materino mleko prodajale v Egiptu. Med 3.200 Slovenkami, ki so leta 1882 živele v Egiptu, oziroma 5.300 Slovenci in Slovenkami, ki so bili tam v letu 1887, jih je bila velika večina iz Primorske, posebno iz okolice Gorice.⁶ Prvi Slovenci so prišli v Argentino iz tržaške okolice, primorske Slovence pa najdemo tudi med slovenskimi izseljenci v Braziliji.⁷

Neprostovoljni val izseljevanja iz Primorske je povzročila leta 1915 vojna vihra. Med begunci so prevladovali prebivalci Gorice in okolice. Vseh skupaj jih je pobegnilo okoli 80.000. Od teh se jih je kakih 50.000 naselilo na slovenskem ozemlju, zlasti na Kranjskem in Spodnjem Štajerskem, ostali pa globlje v monarhiji, predvsem v posebnih begunskih taboriščih: v Wagni pri Lipnici na avstrijskem Štajerskem ter v Steinklammu, Gmündu in Brucku ob Litvi na nižjem Avstrijskem.⁸

Kot omenjeno, so med izseljenci iz Primorske veliko večino pomenili tisti, ki so se preselili v Jugoslavijo. Takoj po končani prvi svetovni vojni so se delno zaradi pritiska italijanskih okupacijskih oblasti in deloma zaradi pričakovanja boljšega življenja v novo jugoslovansko državo izselili predvsem pripadniki uradništva in drugi izobraženci, ki pod Italijo niso videli možnosti za življenje, in bivši avstrijski vojaki, ki so se bali, da bi jih Italijani vtaknili v ujetniška taborišča. Ti prvi emigranti so se naselili predvsem v mestih Ljubljana, Celje, Maribor, Kranj, nekateri pa tudi zunaj slovenskega ozemlja npr. v Beogradu. Značilno zanje je, da so zaradi svoje trdne jugoslovanske usmerjenosti in pomanjkanja ljudi njihovih poklicev sorazmerno lahko dobivali zaposlitev in to predvsem v državnih službah, zlasti pri policiji, kar jim ni posebno pomagalo k priljubljenosti med domačim prebivalstvom.

Če se pri prvem valu dopolnjujejo ekonomski in politični vzroki, pa je imel drugi po prihodu fašizma na oblast prevladujoče politične vzroke. Omenili smo že preganjanje in izseljevanje učiteljev po Gentilejevi reformi. Nove begunce so rodili ukrepi fašističnih oblasti proti neitalijanskim javnim uradnikom ter slovenskim in hrvaškim društvom. Gospodarski propad Julijske krajine, ki je bil delno ekonomskega in delno političnega značaja, je povzročil izseljevanje kmečkega prebivalstva in obrtnikov. Kmečko prebivalstvo se je v Jugoslavijo naseljevalo zlasti v Prekmurju in v okolici Krškega, v širšem jugoslovanskem okviru pa vse do Make-

³ Minka Pahor, Primorsko šolstvo pod fašizmom. Ukinitve slovenskih in hrvaških šol na Primorskem, Slovenski šolski muzej, Ljubljana, 1984, 39 str.

⁴ Slovenci in hrvaški delavci v Abesiniji. Istra, Zagreb, X/1938, št. 36, str. 3.

⁵ Vlado Valencić, Izseljevanje Slovencev v tujino do druge svetovne vojne. Dve Domovini/Two Homelands 1, Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU, Ljubljana 1990, str. 68–71.

⁶ Vladislav Jagodić, Slovenci v Egiptu. Slovenski izseljenski koledar 1968, Ljubljana 1967, str. 206; Dorica Makuc, Izseljenci v Egiptu. Enciklopedija Slovenije, 4. zvezek, Mladinska knjiga, Ljubljana, 1990, str. 221.

⁷ Ivo Budković, Naša kolonija v Braziliji. Almanah jugosl. potpornog udruženja za god. 1932, Sao Paulo, str. 54–57. Janez Hladnik, Slovenci ob srebrnih vodah, Izseljenski zbornik 1938, str. 44–49. Janez Hladnik, Slovenci v Argentini nekdanj in danes. Koledar Svobodne Slovenije 1949, Buenos Aires 1949. Ema Umek, Brazilija v rožnatih barvah, Slovenski koledar 1980, Ljubljana 1979, str. 213–214. Dorica Makuc, Tržaški in goriški Slovenci v Argentini med obema vojnama. Jadranski koledar 1984, str. 147–153. Dorica Makuc, Izseljevanje Slovencev v Južno Ameriko. Jadranski koledar 1985, str. 112–122. Irene Mislej, Benigar in Slovenci v Argentini in domovini. Janez Benigar, Izbrano delo, Razprave Filozofske fakultete, Ljubljana 1988, str. 117–135. Irene Mislej, Izseljenci v Južni Ameriki. Enciklopedija Slovenije, 4. zvezek, Mladinska knjiga, Ljubljana, 1990, str. 223–226. Veronika Kremžar-Rožanc, Zapiski k naselitvi Slovencev v Argentini, Prvi naseljenci v Formosi in Cerrito. Meddobje, Buenos Aires, XXV/1990, št. 3/4, str. 259–271.

⁸ Andrej Šavli, Naše goriško in istrsko begunsko šolstvo v prvi svetovni vojni. Zbornik za historijo šolstva i prosvjete VII, Zagreb 1973, str. 89–95. Petra Svoljšak, Slovenski begunci v Italiji med prvo svetovno vojno, Zbirka zgodovinskega časopisa, 9, Ljubljana 1991, 56 str.

donije. Tretji val izseljevanja iz Primorske je povzročilo nadaljnje zaostrovanje italijanske politike do slovenskih manjšin, katerega najvidnejši izraz sta bazoviški in Gortanov proces in smrtne obsodbe, ki so jim sledile. Četrti val izseljevanja, ki je bil številčno najmočnejši, sta povzročili fašistični intervenciji v Etiopiji in Španiji. Vojaški obvezniki slovenskega in hrvaškega in celo italijanskega rodu so se z begom izmaknili služenju v italijanski vojski. Prav ti »Abesinci« so imeli pri iskanju možnosti za življenje v Jugoslaviji največje težave.⁹

Če preidemo na izseljevanje zunaj etničnega prostora in italijanskih državnih meja, potem lahko ugotovimo, da se je izseljevanje v Egipt nadaljevalo tudi v obdobju med obema vojnama. Izmed približno 7.000 do 8.000 Slovencev jih je bilo kakih 80% iz Primorske in sicer iz Gorice, Bilj, Mirna, Ajdovščine, Tolmina, Krasa in Trsta.¹⁰

Po letu 1924 so se začeli Primorski Slovenci množično izseljevati v Argentino. Ob že navedeni uradni italijanski številki okoli 11.000 izseljencev večina avtorjev ugotavlja, da je bilo slovenskih izseljencev vsaj dvakrat toliko. Argentinska statistika je za ugotavljanje njihovega števila podobno neuporabna kot italijanska, saj beleži vse priseljence iz Julijske krajine samo kot italijanske državljane. Podobno kot v Argentino so se primorski Slovenci izseljevali tudi v Brazilijo. Številke italijanske statistike so spet prenizke, podatki nekaterih slovenskih avtorjev previsoki (govorijo kar o 22.000 Slovencih), dejanska številka naj bi bila okrog 5.000. V Evropi so predstavljali izseljenci iz Primorske dobršen del slovenskih izseljencev v Franciji: leta 1919 7.000 od skupnega števila 24.000 ter 11.000 do začetka druge svetovne vojne. Poleg kakih 5.000 slovenskih izseljencev v Belgiji je bilo še kakih 1000 primorskih Slovencev, označenih kot Italijani.¹¹

Eden izmed osnovnih sklopov raziskovanja zgodovine naših izseljencev so nedvomno njihovi stiki z matično domovino ter njihovo zanimanje za razmere v njej. To zanimanje je praviloma posebno močno v prelomnih, kritičnih obdobjih zgodovine matične države (vojne, revolucije, nastajanje novih držav). Lep in še povsem svež primer takega zanimanja je sedanje prizadevanje naših izseljencev za pomoč samostojni in neodvisni Sloveniji. Nekoliko nazaj v zgodovino je znano zanimanje slovenskih in drugih južnoslovanskih izseljencev za proces nastajanja jugoslovanske države med in po prvi svetovni vojni ter delovanje naših izseljencev med in po drugi svetovni vojni. Zaenkrat še malo znana in raziskana pa je dejavnost slovenskih in drugih jugoslovanskih izseljencev zlasti v Severni ter Južni Ameriki v podporo Slovencem in Hrvatom na Primorskem ter v Istri v času med obema vojnoma ter beguncem iz teh krajev v stari Jugoslaviji.

Čeprav v manjšem številu zaradi znane politike zapiranja ZDA do priseljencev po drugi svetovni vojni so bili slovenski in hrvaški izseljenci iz Julijske Krajine prisotni tudi tam. Svojo relativno maloštevilnost pa so uspešno premagali z veliko delovno zavzetostjo. Posebno pozornost so posvečali svojim zatiranim rojakom v Italiji ter emigrantom, ki so od tam priležali v Jugoslavijo. Septembra 1935 so ti in še drugi jugoslovanski izseljenci ustanovili v New Yorku posebno organizacijo za pomoč zatiranim slovenskim in hrvaškim rojakom v Italiji, ki se je imenovala Defense Committee for the Yugoslavs in Italy (Obrambni odbor za Jugoslovane v Italiji), januarja 1936 pa so jo preimenovali v Defense Alliance (Obrambno zvezo). Omenimo, da se je dejavnost omenjenega odbora leta 1941 nadaljevala v Yugoslav Emergency Committee, ki se je zavzel za napadeno in okupirano Jugoslavijo. Ta organizacija se je že 21. aprila preimenovala v Yugoslav Emergency Council, katerega dejavnost je za sedaj možno spremljati do 12. junija istega leta. Na tem mestu se lahko le zelo na kratko dotaknemo dejavnosti obeh organizacij. Hitro razberemo njun jugoslovanski, nekoliko unitaristični značaj, kot tudi dejstvo, da je tako glede članstva, kot načina dela kot že omenjeni Yugoslav

⁹ Tone Peruško, Slovensko primorje in Istra, Ljubljana 1953, str. 159–167. Andrej Vovko, Organizacije jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine do leta 1933. Zgodovinski časopis, Ljubljana, 32/1978, (1979), št. 4, str. 449–473. Andrej Vovko, Delovanje »Zveze jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine« v letih 1933–1940. Zgodovinski časopis, Ljubljana 33/1979, št. 1, str. 67–102.

¹⁰ Andrej Vovko, Iz delovanja kairskega Društva sv. Cirila in Metoda. Mohorjev koledar 1989, Celje 1988, str. 88–91.

¹¹ Alojzij Kuhar, Naše izseljensko vprašanje. Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1939, str. 524–536. Slava Lipoglavšek-Rakovec, Slovenski izseljenci. Geografski vestnik XXII/1950, str. 3–60. Andrej Vovko, Izseljensko vprašanje v Koledarjih družbe sv. Cirila in Metoda. Kronika, Ljubljana, 37/1989, št. 3, str. 278–286. Vlado Valentič, Izseljevanje Slovencev v tujino do druge svetovne vojne. Dve domovini/Two Homelands 1, Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU, Ljubljana 1990, str. 43–82. Marjan Drnovšek, Izseljenci v Evropi. Enciklopedija Slovenije, 4. zvezek, Mladinska knjiga, Ljubljana, 1990, str. 221–222. Miran Komac, Migracijski procesi v Furlaniji-Julijski krajini s posebnim ozirom na Beneško Slovenijo, Zgodovinski časopis, Ljubljana, 45/1991, št. 4, str. 641–644.

Emergency Council pomenil logično nadaljevanje Defense Alliance. Dobršen del ljudi, ki jih srečamo sredi tridesetih let pri Defense Alliance, zasledimo ponovno leta 1941 pri Yugoslav Emergency Council. Obema organizacijama je skupno slično prepričanje, da sta legalni zastopniki zatiranih in brezpravnih Slovencev in Hrvatov v Italiji med obema vojnoma ter nato okupiranih Jugoslovancev leta 1941 ter da sta poklicani govoriti v njihovem imenu. Nadaljnja značilnost je velik pudarek na sprejemanju resolucij in naglašanju moralne, v veliko manjši meri pa materialne podpore rojakom iz stare domovine. Slednjo naj bi opravljala ameriška izseljenska in druga dobrodelna in podobna društva, ki naj bi bila po mnenju vodstev obeh organizacij za to dejavnost boljše usposobljena. Obe sta delovali zlasti s pripravljanjem manifestativnih javnih skupščin ter v svojih pravih določali dvojno vrsto članstva: posamično in kolektivno (društveno), kar je zaživel zlasti pri Defence Alliance, medtem ko smo pri Yugoslav Emergency Council po zaenkrat dostopnih virih zasledili predvsem posamična članstva. Za Defense Alliance je nadalje značilno zelo naglašeno sodelovanje z zastopniki jugoslovanskih emigrantov iz Italije v stari Jugoslaviji, zlasti Zveze jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine, ki ji je predsednikoval Ivan Marija Čok, ki se je tudi sam med drugo svetovno vojno izselil v ZDA.¹²

Posebno tesno so v Defence Alliance sodelovali z emigrantskim glasilom *Istra*, ki je izhajalo v Zagrebu in je jugoslovanskim izseljencem v ZDA in drugod pomenilo po eni strani glavni vir informacij o stanju slovenske in hrvaške manjšine v Italiji ter emigrantov v Jugoslaviji, po drugi strani pa je objavljala tudi resolucije in ostale podatke o delu Defense Alliance. *Istra* je imela med jugoslovanskimi izseljenci v ZDA tudi svoje naročnike. Njena poverjenica v ZDA je bila vsestransko zelo delavna izseljenka Mary Vidošič. Poleg že omenjenega objavljanja razglasov Defence Committee in drugih jugoslovanskih izseljenskih organizacij v severni Ameriki je *Istra* spremljala tudi drugo dejavnost izseljencev, njihovih društev in še zlasti njihovega tiska. Tako je n.pr. redno poročala o piknikih istrskega izseljenskega društva Franina i Jurina, o delovanju Jadranske straže v New Yorku in drugih. Ponatiskovala je tudi članke iz izseljenskega časopisja, tako npr. poročanje *Prosvete* iz Chicaga o italijanski kolonizaciji Etiopije s Slovenci in Hrvati iz Julijske krajine, njene članke pa je objavljalo jugoslovansko izseljensko časopisje v ZDA, npr. *Prosveta*. *Amerikanski Slovenec* je imel posebno rubriko »Iz dežele suženjstva in trpljenja«. Prispevke te vrste so objavljali še *Jugoslavija*, *Jugoslovan iz Detroita*, *Jugoslovanski Obzor* iz Milwaukeeja ter kalifornijski *Srbski glasnik*, »najbolje informirana in urejevana« pa naj bi bila *Prosveta*. Veliko pozornosti je *Istra* namenila odzivom izseljenskega tiska na sporazum Stojadinović–Ciano iz leta 1937. Objavljala je tudi zahvale jugoslovanskih beguncev za finančno pomoč, ki so jim jo pošiljali izseljenci. Posebno v obdobju krize Defence Alliance ob sklenitvi zgoraj omenjenega sporazuma med Jugoslavijo in Italijo lepo razberemo, kako je bilo vodstvo Defence Alliance takrat nemočno brez mnenj vodstva organizacije slovenskih in hrvaških beguncev v Jugoslaviji do takratnih najnovejših dogodkov v jugoslovansko-italijanskih političnih odnosih ter brez komentarjev časopisa *Istra* o njih. Omenili smo že, da ne moremo zanesljivo trditi, da poleg objavljenih ni še kakih drugih nam zaenkrat neznanih in nedostopnih zapisnikov obeh organizacij. Ob pregledovanju *Istre* pa lahko ugotovimo, da se po datumu zadnjega tu objavljenega zapisnika podatki o Defence Alliance v tem časopisu več ne pojavljajo. Na podlagi tega bi mogli sklepati, da je Defence Alliance takrat res prenehala z delom in oživela leta 1941 kot Yugoslav Emergency Council. Na to vprašanje nam bodo lahko odgovorili le morebitni novi arhivski in časopisni viri, ki pa jih je treba iskati predvsem v ZDA.

Čeprav so bili v *Istri* največ pozornosti deležni jugoslovanski izseljenci v ZDA, pa so gosti tudi prispevki o izseljencih v južni Ameriki. *Istra* je poročala o delovanju Novega lista iz Buenos Airesa, objavila uvodnik iz *Slovenskega lista* iz istega mesta ob sporazumu med Italijo in Jugoslavijo ter druge odmeve nanj. *Istra* je med drugim objavila tudi prikaz o kulturnem življenju slovenskih izseljencev v južni Ameriki ter ponatisnila prispevek *Slovenskega lista* o

¹² Andrej Vovko, Ustanovitve »Yugoslav Emergency Council« v New Yorku. Zgodovinski časopis, Ljubljana, 41/1987, št. 3, 523–527. Andrej Vovko, The Foundation of the Yugoslav Emergency Council in New York. Slovene studies, Journal of the Society for Slovene Studies, Edmonton, 10/1988, no. 2, pp. 191–197. Andrej Vovko, Zapisniki Defense Alliance for Yugoslavs in Italy in Yugoslav Emergency Council v New Yorku. Viri št. 3, Slovenski izseljenci, Objava arhivskih virov, Arhivsko društvo Slovenije, Ljubljana 1990, str. 99–137.

učencih slovenskega jezikovnega tečaja v Sao Paulu v Braziliji. Podobno kot severnoameriški, so tudi argentinski izseljenski časopisi posvečali pozornost razmeram v Julijski krajini ter položaju Slovencev in Hrvatov beguncev v Jugoslaviji.

Vidimo torej, koliko pozornosti so v *Istri* namenili delovanju jugoslovanskih izseljencev. Tokrat se s temi prispevki ne bomo podrobneje ukvarjali, njihova pestrost naj bo le dokaz o tesni povezanosti primorskih beguncev v Jugoslaviji in jugoslovanskih izseljencev po svetu. Življenje obojih v novih okoljih je bilo namreč v marsikaterem pogledu zelo podobno. Kljub dejstvu, da so prišli begunci v državo, ki naj bi bila narodnostno, kulturno, jezikovno in še po čem drugem njihova matična, pa so »domačini« čisto gledali na njih podobno kot ljudje v novih domovinah na izseljence.

Več pozornosti bomo namenili dejstvu, da je ob koncu leta 1937 časopis *Istra* začel natančno spremljati izseljevanje iz Julijske krajine. Naglašeno je bilo dejstvo, da se je od italijanske okupacije Primorske in Istre iz teh krajev izselilo okoli 100.000 ljudi, od tega 70.000 v Jugoslavijo, ostali pa v južno Ameriko, Francijo, Belgijo, Nizozemsko in Egipt. Konec leta 1937 in v začetku leta 1938 je *Istra* objavila štiri sezname izseljencev iz Primorja in Istre v Argentino. Najprej je objavila seznam izseljencev, ki so tja odpuli oktobra 1937 z ladjo *Nep-tunia* iz Trsta.¹³

Naj ta zelo zgoščen prikaz zaključim z uvodno kitico iz pesnitve *Oče naš* pesnika, pisatelja, prosvetnega in kulturnega delavca, dr. Joža Lovrenčiča, ki se je v letu 1990 na svojo stoletnico rojstva po dolgih desetletjih zaukazanega molka začel vračati v splošno slovensko zavest. Pesnitev je namenil svojim sotrpinom v begunstvu med prvo svetovno vojno, vendar pa presunljivo odraža boleost vseh tistih, ki so morali zapustiti domača ognjišča.¹⁴

*Razkropljeni smo v širni svet,
naša sled
je vroča solza in boleost,
ki trda kuje jo zavest
in nas do zemlje tlači:
Prisiljeni berači!*

¹³ Andrej Vovko, Časopis »Istra« o izseljevanju iz Primorske. Primorska srečanja, Idrija, Koper, Nova Gorica, XVI/1991, št. 115, str. 22–24.

¹⁴ Dr. Josip Lovrenčič, *Oče Naš!* Tiskovno društvo Kranj, 1915.

Summary

EMIGRATION FROM PRIMORJE BETWEEN THE WORLD WARS

Andrej Vovko

Emigration from Primorje, the maritime province of Slovenia, began as early as in the time of Austro-Hungary. Most characteristic for this province was emigration of wet nurses and servant girls to Egypt. The first Slovenes in Argentina came from the surrounding of Trst/Trieste and the Slovenes from Primorje can also be found among the emigrants in Brasilia. After Italy's entering the war in 1915 at least 80.000 Slovenes left their homes, because they didn't want to go to the front. They were mostly from Gorica/Gorizia and its surrounding. About 50.000 of them settled in the Slovene territory, especially in Carniola and Lower Styria. As Primorje came under Italy after the first World War, some forms of the forced emigration from the home environment into the hinterland, to the south of Italy and even to the newly conquered Ethiopia showed up. The fascist authorities thus emigrated to the hinterland of Italy among others approximately 500 teachers as well. More thousands of Slovene and Croat workers can also be traced in Ethiopia after Italian occupation of this country. Over 100.000 Slovenes and Croats left the Italian state; 70.000 have settled in Yugoslavia, mostly in Slovenia and Croatia, but also in other parts of the state, all the way to the former "Southern Serbia" – the nowadays Macedonia. Over 20.000 Slovenes from Primorje emigrated to

Argentina after 1924, approximately 5.000 to Brasilia, some 7.000 to France and 1.000 to Belgium. Due to the well known restrictive immigration share policy only few Slovenes from Primorje emigrated to the USA between the two World Wars, nevertheless they were very active together with the Croats. In 1935 they founded together with other Yugoslav emigrants the organization *Defense Committee for the Yugoslavs in Italy*, later renamed into the *Defense Alliance*. The aim of this organization was getting the world acquainted with difficult circumstances under which the Slovenes and Croats lived under Italy, and its supporting them. In doing so this organization established contacts with the organization of Slovene and Croat emigrants in Yugoslavia – *the Alliance of Yugoslav emigrants from Venetia-Julia*. Their source of information about the situation of the minorities in Italy was the organ of the Alliance – the review *Istra*.

GORIŠKI LETNIK – ZBORNIK GORIŠKEGA MUZEJA

Goriški muzej (Nova Gorica) je začel leta 1974 izdajati svojo redno letno publikacijo z naslovom »Goriški letnik«. Doslej je izšlo sedemnajst števil. Zbornik prinaša znanstvene in poljudno-znanstvene prispevke predvsem s področja arheologije, etnologije, zgodovine, zgodovine umetnosti, literarne zgodovine; prispevki so vezani prvenstveno na prostor severne Primorske ter sosednje Furlanije. Tako sodelujejo v zborniku tudi tuji pisci z obmejnih področij. »Goriški letnik« želi biti tudi revija, ki naj ustvari dialog na znanstveni ravni ob naši zahodni meji. K temu naj poleg objav znanstvenih člankov pripomorejo tudi ocene in poročila o različnih periodičnih publikacijah, ki izhajajo v deželi Furlaniji-Juljski krajini.

»Goriški letnik« lahko naročite pri Goriškem muzeju, Grajska 1, SLO-65001 Nova Gorica.

Dušan Nećak

REVIJA »NOVA EVROPA« IN SLOVENCİ

V tej razpravi je bila moja pozornost usmerjena k odgovoru na vprašanje, kako so Slovenci reagirali na programska izhodišča skupine ustanoviteljev »Nove Evrope«, še posebej tistega dela, ki se glasi: »Program našeg pokreta iskazan u nekoliko reči jeste: Reorganizacija Evrope na osnovi demokratizma i zadovoljenog nacionalizma, pošto ovi moraju prethoditi isticanju i privođenju u delo krajnjeg i najvišeg cilja, Saveza Naroda i opšteg razoružanja. U tom smislu, stvaranje i organizovanje prisnih i korisnih intersavezničkih i internacionalnih veza izgleda nam jedna od najprećih potreba za sve civilizovane stanovnike našeg zemljišnog kruga, te je naše mišljenje i duboko uverenje, da za nas ovakve veze sa zapadnom Evropom znače što skorije i temeljnije evropeiziranje naše zemlje . . . U načelnom pogledu, samo jedno želimo ovde istaći. U našem programu nema više borbe za narodno jedinstvo ili ujedinjenje . . . Za nas je dakle pitanje narodnog jedinstva u teoriji skinuto s dnevnog reda, i mi ćemo strpljivo tražiti, da se u okviru integralno i konačno ujedinjenog naroda i jedinstvene države, pristupi što pre izgrađivanju okružnih i sreskih autonomija, i davanju što širih administracijonih sloboda gradovima i opštinama . . . Da uđemo u korak sa evropskim narodima na Zapadu.«¹ Drugi del zanimanja pa je bil posvećen želji, da proučim, koliko so se v uredništvu »Nove Evrope« sploh ukvarjali s slovensko problematiko in koliko so jo poznali.

Zelo podobna integralistična, istočasno jugoslovanska in evropska opcija reševanja »jugoslovanskega vprašanja«, je v uporabi tudi danes. Le, da je razslojena na sestavne dele, med katerimi je prvi del prej omenjene sintagme temeljna politična orientacija jugovzhoda Jugoslavije, drugi del pa severozahoda. Slovenci so v času med obema vojnama pristopili k reševanju citiranega politično-teoretskega koncepta »Nove Evrope« in teoretskega reševanja »slovenskega vprašanja« v Jugoslaviji na tri načine. Vse tri bomo poskušali, vsaj sumarno prikazati v tem prispevku: 1. z neposrednim sodelovanjem pri oblikovanju programa gibanja in revije; 2. s komentiranjem tistega, kar so o »slovenskem vprašanju« napisali v reviji drugi avtorji in 3. s pisanjem o »slovenskem vprašanju«.

V prispevku se ne ukvarjam z analizo odnosa do Slovencev in »slovenskega vprašanja« v širših teoretskih in dnevopolitičnih člankih v »Novi Evropi«, ki govore o teoriji in praksi integralistične opcije reševanja jugoslovanskega nacionalnega-državnega vprašanja. Razlogi zato tičijo predvsem v dejstvu, da so bili Slovenci pri teoretskih razglabljanjih o stapljanju v jugoslovanski narod (nacijo) po pravilu na margini zanimanja avtorjev, in drugo, ker bi resen pristop k tej problematiki zahteval posebno analizo: Ravno tako naslovne tematike nisem umestil historične okvire, ker bi me to odvedlo predaleč in ker sem prepričan, da so ti, vsaj v grobih črtah, vsem poznani. Z drugimi besedami povedano, vrsto in intenzivnost mojega zanimanja o naslovni problematiki je pogojevala vsebina in količina člankov v »Novi Evropi«. Zato izbor treh prej navedenih sklopov vprašanj ni postavljen vnaprej, temveč je »diktat« vsebine pisanja »Nove Evrope« o Slovencih.

Intenzivnost pisanja o problemih, ki so zadevali Slovence, je bila večja v tako imenovani »prvobitni fazi gibanja Nove Evrope« od leta 1920 do leta 1924. V tem času sta bili tej problematiki posvečeni dve številki »Nove Evrope«: številka 5, knjiga V. leta 1922 in številka 3, knjiga VII. leta 1923. Poleg teh dveh številk pa najdemo v tem času še celo vrsto relevantnih člankov na to temo. Številka »Nove Evrope« iz leta 1922 nosi naslov »Slovenačko pitanje«, številka iz naslednjega leta pa »Privreda Slovenije«. Širši pogled na segment slovenske problematike, ki sicer ni bistven v kontekstu političnega razumevanja »slovenskega vprašanja« pri oblikovanju integralnega jugoslovanstva, odraža pa voljo uredništva, da se čim globlje spozna s Slovenci, je dal L. Struna v članku »Razvoj sporta u Sloveniji.«² Isto bi bilo mogoče trditi tudi

¹ Nova Evropa (dalje NE . . .), Zagreb 1920, št. 1, ovitek.² NE, knjiga VIII., 1923, br. 5, str. 126–132.

za objavo pesmi Franceta Prešerna (v originalu) »Judovsko dekle« – objavljena je v številki, ki govori o »Našim Židovima« – in za objavo poezije Staneta Kosovela, Ivana Preglja in Otona Župančiča v številki, posvečeni liriki, z naslovom »Brankovo kolo«.^{3,4}

V prvi fazi izhajanja »Nove Evrope« je zanimanje za slovensko problematiko močnejše tudi zaradi nekaterih objektivnih dejstev. Takrat se je odločalo o mejah nove države, najbolj sporne meje pa so bile ravno slovensko-jugoslovanske na severu in zahodu države. O nekaterih teoretskih pa tudi praktičnih problemih realizacije integralnega jugoslovanstva so več, globlje in bolj evforično razpravljali prav v prvih letih nove države, ki je bila materializirana izpolnitev jugoslovanske ideje.

V drugem obdobju izhajanja »Nove Evrope« (1924–1941) najdemo spet dve številki, ki sta v celoti posvečeni slovenski problematiki. To sta številka 7–8, knjiga X. leta 1924, ki zadeva srž slovenskega in jugoslovanskega integralističnega vprašanja – »Kulturna Slovenija«, medtem ko številka 5, knjiga XXII., leta 1930, govori o Sloveniji z geografsko-turističnega vidika. Ton pisanju o naslovni problematiki je dajal »mehki« pristaš integralnega jugoslovanstva med slovenskimi sodelavci »Nove Evrope«, Božidar Borko. Na nek način nadaljuje z Murkovim in Pitamicovim poudarjanjem jezikovne in kulturne samostojnosti Slovencev in s prestavljanjem jugoslovanskega kulturnega zlitja v zgodovino. Na drugi strani pa kritizira »samoslovensko« rešitev slovenskega vprašanja, kakor ga je elaboriral Josip Vidmar v delu »Kulturni problem slovenstva« (Ljubljana 1932). Zadnji resen članek o »slovenskem vprašanju« je napisal Borko leta 1933⁵ in od tega časa dalje srečujemo slovensko problematiko samo v fragmentih, skoraj izključno v člankih neslovenskih avtorjev in v kontekstu širših razpravljanj o jugoslovanstvu. Nadaljnja značilnost drugega obrobja izhajanja »Nove Evrope« je, da se je o »slovenskem vprašanju« in o jugoslovanstvu pisalo vse bolj z vidika tekoče politične stvarnosti, zlasti po letu 1929. V tem času se krepi pritisk države na revijo (prepovedi razpečavanja in prodaje),⁶ ki, po mojem mnenju, tudi zaradi tega postaja vse bolj klasična politična revija in daje vse manj možnosti za teoretsko-politična razmišljanja o integralnem jugoslovanstvu.

* * *

Med ustanovitelji, uredniki in sodelavci »Nove Evrope« lahko najdemo relativno veliko število Slovencev in to tistih, ki imajo v slovenski politični in kulturni zgodovini pomembno mesto. Med sedemnajst ustanoviteljev »Nove Evrope« so se zapisali dr. Leonid Pitamic, dr. Ivan Prijatelj in dr. Matija Murko, med stalnimi sodelavci pa posebej omenimo Božidarja Borka, ki je dajal ton slovenski problematiki v pisanju »Nove Evrope« in je najbolj zaslužen, da se je v reviji, zlasti po letu 1924, več slišalo o Slovencih. Dokaz o interesu Slovencev, da dajo svoj prispevek k razumevanju slovenskega vprašanja bralcem jugoslovansko integralistične revije in zastopnikom take politične akcije (ta akcija v slovenskem intelektualističnem in političnem svetu nikakor ni bila bagatelizirana), je tudi veliko število sporadičnih toda uglednih avtorjev, ki so sodelovali najčesteje v tematskih številkah revije. To so bili ljubljanski knegoškof Anton Bonaventura Jeglič, vodeči slovenski pravni zgodovinar, dr. Metod Dolenc, gospodarstvenik Ivan Mohorič, tedanji prvi človek slovenskega turizma, pravnik, statistik in zgodovinar, dr. Rudolf Andrejka, znameniti zgodovinar, prevajalec, bibliotekar, leksikograf in pisec prvega enojezičnega slovarja slovenskega jezika dr. Joža Glonar, najbolj poznani teolog in univerzitetni profesor dr. Aleš Ušeničnik, ugledni prirodoslovec dr. Leopold Poljanec, eden najvidnejših slovenskih umetnostnih zgodovinarjev dr. Izidor Cankar, etnolog dr. Josip Mantuani, v kasnejšem času poznani umetnostni zgodovinar dr. France Mesesnel, skladatelj Anton Lajovic, nestor slovenske literarne zgodovine dr. Ivan Grafenauer, pesnik, kritik in urednik Fran Albreht, če omenim le tiste najvidnejše. Posebej pa velja omeniti, da je urednikom revije uspelo nagovoriti k sodelovanju tudi ameriškega slovenskega pisatelja Louisa Adamiča, ki bi moral redno obveščati bralce o zanimivi ameriški literarni produkciji, toda to mu je uspelo samo dvakrat.

³ NE, knjiga V., br. 9/10.

⁴ NE, knjiga IX, 1924, br. 3.

⁵ NE, knjiga XXVI., 1933, br. 1, str. 42–44.

⁶ Glej npr.: NE, knjiga XXIX., 1936, br. 4, str. 97.

Tri slovenske ustanovitelje »Nove Evrope« lahko prištevamo v sam vrh slovenskega izobraženstva: dr. Leonida Pitamica, dr. Ivana Prijatelja in dr. Matijo Murka.

Prof. dr. Leonid Pitamic je bil eden urednikov »Nove Evrope« in čest avtor prispevkov o slovenskem vprašanju od ustanovitve revije pa vse do »reorganizacije« leta 1924. Že ob koncu leta 1923 je namreč uredništvo »Nove Evrope« ugotovilo pomembne razlike z nekaterimi ustanovitelji revije, »vreme se menjalo i događaji su se nizali, a nekojim našim pokretačima učinilo se, da idemo odviše sporim tempom, ili da nam se gledišta više ne slažu u svemu, pa su se od nas odvojili . . . Sazvali smo stoga sastanak pokretača »Nove Evrope« za 16. i 17. decembar prošle godine u Zagreb, da bismo znali na čemu smo, i u kakvom se odnosu prema »Novoj Evropi« nalaze danas pojedini njeni pokretači.«⁷ Na sestanku so sprejeli za svoje besede enega od ustanoviteljev, dr. Josipa Smodlake: »Budući, da se lista pokretača jednog pokreta kao jedna istorijska činjenica ne da menjati«, zaključeno je, »da se prvobitna faza pokreta »Nove Evrope« smatra formalno završenom.«⁸ Pitamic po vsem sodeč ni prišel na ta sestanek, je pa sporočil uredništvu, da » . . . i dalje ostaje jednim od urednika »Nove Evrope«, ali da »zbog udaljenosti od Zagreba, te usled teškoće komunikacije i sporazumevanja, uzima neposredno odgovornost s ostalima urednicima samo za ono što se u »Novoj Evropi« piše o Sloveniji i slovenačkim stvarima.«⁹ Toda kljub temu, da je pristal na nadaljnje sodelovanje, po letu 1924 nisem našel nobenega članka več, ki bi ga podpisal dr. Leonid Pitamic.

Dr. Ivan Prijatelj se ni pojavljal kot pisec v »Novi Evropi«. Med ustanovitelji revije in gibanja je ostal samo do usodnega leta 1924. Na prej omenjeni sestanek uredništva ni prišel, temveč je le sporočil, da »usled znanstvene zaposlenosti ne namerava učestvovati u publicistici.«¹⁰

Najbolj ploden slovenski avtor v »Novi Evropi« je bil Božidar Borko najmlajši od omenjene četverice. Ta publicist, novinar, urednik in prevajalec je, posebej po letu 1924, dajal ton, širino in ostrino pisanja »Nove Evrope« o Slovencih in »slovenskem problemu«. Njegova zasluga je, da so bralci »Nove Evrope« iz prve roke dobili vsaj najosnovnejše informacije o obravnavanju teh problemov v Sloveniji in med drugače mislečimi izobraženci, in da je branil »slovensko stvar« pred preagresivnimi jugoslovanskimi integralisti. Božidar Borko je bil praktično v vsem času sodelovanja z »Novo Evropo« član kulturne rubrike liberalnega ljubljanskega lista »Jutro« (1926–1945) in njegov pomen je bil ravno v tem, da je bil informator in posrednik med slovensko kulturo in kulturami drugih Slovanov pa tudi Romanov.¹¹

* * *

Prvi članek, ki zadeva slovensko problematiko, je že leta 1920 napisal eden najbolj poznanih in najuglednejših jugoslovanskih znanstvenikov v svetu, geograf dr. Jovan Cvijić.¹² V prispevku je Cvijić kratko toda globoko obdelal problematiko koroškega plebiscita, ki je bil takrat tik pred vrati. Njegovo analizo te teme prištevamo med najboljše sploh. Ko je analiziral možnosti koroških Slovencev, da dobijo plebiscit, in njihovo nacionalno zavest, je prišel do točnih sklepov: »Baš zato što je ova zona A u nacionalnom pogledu tako mešovita i kolebljiva («problem Nemčura« op.p.), ma da je etnografski slovenačka, Slovenci su u pitanju koroškog plebiscita jako osetljivi, i loš rezultat imao bi jakog uticaja na naše konsolidovanje i razvika . . . Teško je dakle predvideti rezultat glasanja u jednoj oblasti gde je tako mnogo omahljivaca. Ovo tim teže, što se svi Slovenci Koroške, a ponajviše njihova inteligencija, odlikuju izvesnim psihičkim osobinama, koje im s jedne strane smanjuju hrabrost i pouzdanje a s druge otežavaju posmatraču, da dođe do sigurnih zaključaka o njihovom razpoloženju. Te osobine potiču od njihovog potčinjenog položaja u toku vekova, i nema sumnje da će ih postepeno nestajati kad počnu živeti slobodnim životom . . . Još nije prodrlo shvatanje, da su glavne snaga i volja širokih narodnih masa, i da je to pravi oslonac svakog javnog rada. Usled takvih shvatanja preteruju i kad predstavljaju svoje rdave prilike, i strah i bojazan koje osećaju.«¹³

⁷ NE, knjiga IX., 1924, br. 1, str. 10.

⁸ Ibid.

⁹ Ibid., str. 11.

¹⁰ Ibid., str. 10.

¹¹ Enciklopedija Slovenije, I., Ljubljana 1987, str. 330.

¹² Koroški plebiscit, NE, knjiga I., 1920, br. 1, str. 25–30.

¹³ Ibid., str. 26–27.

Zadnji sklep v članku pa ni bil točen, saj se je Cvijić, kljub detaljni analizi, ki razkriva velikega poznavalca tematike, odločil za optimistično perspektivo: »Jasno se dakle opaža da kuruški Slovenci, i sama ovdašnja inteligencija, sve više dolaze k sebi i prikupljaju hrabrost. Osobito se dobro drži svećeništvo, koje je skroz nacionalno i ima najveći uticaj na narod . . . Kad se uzme u obzir sve dosad izloženo, mogao bi se ipak, pored svih teškoća i ograda, izvesti ovaj rezultat o kuruškom plebiscitu. On se vodi pod povlašćenim prilikama za Slovence u zoni A, a pod istim takvim okolnostima na Nemce u zoni B . . . Naposljedku, nijedan deo slovenačkog naroda nije imao da izdrži tako ljutu borbu kao kuruški Slovenci u poslednje vreme, naročito za perijode plebiscita. Prošli su kroz školu borbe, naučili se na kritiku i mogu postati vrlo koristan politički faktor u Sloveniji.«¹⁴

V naslednjih številkah sem našel tudi dve preliminarne informaciji o koroškem plebiscitu in o prvih, delnih rezultatih. Obe delujeta optimistično in se zanašata na »pravdoljublje člana nova internacionalne komisije«. ¹⁵ Toda v članku 5. številke »Nove Evrope« iz leta 1920 je prišel do izraza prvi sklep Jovana Cvijića – »loš rezultat imao bi jakog uticaja na naše konsolidovanje i razvitak«. Samo z zadnjo črko podpisani avtor »-ć« (glavni urednik Milan Ćurčin?) je poln razumevanja zaradi razburjenosti javnega mnjenja »zbog teškog gubitka za naš narod« in zaradi »narodne žalosti«, toda krivca išče, v skladu z idejo jugoslovanskega integralizma, na slovenski strani, ki se ni dovolj naslonila na jugoslovansko državno idejo, in na strani napačno razumljenega državnega centralizma: »A kad bismo ispitivali tačku po tačku uzroke koji su doveli do ove razlike o privrednom pogledu (po njegovem je bilo življenje v Avstriji tudi do petkrat cenejše kot v Jugoslaviji, kar je pretehtalo pri odločanju, op.p.) i do one fatalne činjenice, došli bi pouzdano do pravog krivca i vinovnika za sve što se događa danas u našoj zemlji. On je odgovoran za kuruški rezultat kao za svaki drugi gubitak narodni i državni, i za svaki zastoj i nazadak koji su neposredni uzroci tim gubicima. Taj je krivac lokalna ekskluzivnost pokrajina koje neće da se podrede jednoj jedinstvenoj državnoj ideji, i krivo shvaćeni državni centralizam koji ne vodi ozbiljna računa o slobodama i potrebama pokrajina i pojedinih narodnih delova.«¹⁶

Razvila se je kratka toda ostra polemika o »rušiocima narodnog jedinstva«, t.j. tistih, ki vidijo krivce za poraz na plebiscitu v jugoslovanski državi. Že v naslednji številki je bil objavljen članek, katerega avtor se je skrtil pod psevdonim »Slučajni« (psevdonim Slobodana Jovanovića-Pižona, jugoslovanskega člana plebiscitne komisije) in mu dal naslov »Ko je kriv za kuruški plebiscit?«. Članek je datiran s 16. oktobrom 1920 in napisan v Celovcu.¹⁷ Pisec je ostro kritiziral pisanje klerikalnih listov »Slovenec« in »Večerni list«, ker sta »odmah nalazili krivca, u centralnom sistemu uprave« in prevrača krivdo na lokalne slovenske oblasti: ». . . Da je stvar sa plebiscitom slučajno uspjela, tada bi »Slovenec«, »Večerni list«, i ostali sa njima koji napadaju sad Beograd i centralizam, tvrdili da je to isključivo uspeh političara iz grupe oko tih listova. Ali budući, da je propala, ima se pronaći krivac, i sad je kriv dabome beogradski centralizam . . . Beogradska vlada, međutim, jeste kriva, ali je kriva zato, što je ostavila bila određene ruke baš svom tužiocu, da pripremi plebiscit, držeći da će on i njegovi činovnici bolje znati od svakoga drugoga šta treba raditi. Ovo će se lako dati utvrditi neospornim dokazima. Beogradska je vlada kriva što je lokalnoj vladi prepustila celu kompoziciju plebiscitnih zona, a docnije organizovanje uprave u Kuruškoj . . . Kad bismo stali redati prigovore onima koji su »krivi«, lista bi bila duga i crna, i ne verujemo da bi išla u prilog lokalnoj vladi u Ljubljani.«¹⁸ Avtor zaključuje članek z ogorčenjem, ker se ». . . na ovaj način iskorišćuje narodna nesreća za izbornu agitaciju, u kojoj sad prvu reč igra formula: »Dalje od Beograda.« Na koncu te sile obtoži melodane veleizdaje: »Kad ne bismo znali da oni koji sve to rade, čine to samo zato što ne znaju šta je to država i koji značaj imaju političko zbliženje i neposredna veza između svih delova jedne otadžbine, i kakvoj pogibiji izlažu celo naše pleme i ovu lepu tvorevinu što nam je doneo Versajski Mir, mi bismo ih krstili imenom svesnih rušilaca narodnog jedinstva.«¹⁹

¹⁴ Ibid., str. 30.

¹⁵ NE, knjiga I., 1920, str. 116.

¹⁶ NE, knjiga I., 1920, br. 5, str. 146–147.

¹⁷ NE, knjiga I., br. 6, str. 181–183.

¹⁸ Ibid., str. 182–183.

¹⁹ Ibid., str. 183.

»Nova Evropa« je v prvem letu izhajanja posvetila dovolj pozornosti tudi problemu zahodne meje. Toda pri reševanju tega problema »Nova Evropa« piše o Slovencih samo v kontekstu reševanja celovite problematike zahodne meje. O tem se je že v drugi številki leta 1920 razpisal dr. Josip Smolaka.²⁰ V svojem dolgem prispevku, ki izdaja poznavalca tematike, si začuda prizadeva za strogo pragmatično rešitev z nekakšno pogodbo, čeprav je jasno zapisal tudi: »Razpoloženje u našem narodu je takvo, da bi u dvadesetčetiri sata postao najpopularniji u Jugoslaviji onaj, koji bi mogao osigurati narodu, da se neće ustupiti ni pedalj naše zemlje Italiji.«²¹ Odločno je proti zaveznitvu z Nemci proti Italiji, ker bi po njegovem mnenju »naša država morala platiti tu uslugu (otujitev Soče, Vipave in Raše, op.p.) faktičkim gubitkom svoje suverenosti, jer bi posle sloma Italije Nemačka opet postala *arbiter Europae*, a Jugoslavija njen vazal.«²² Prav tako je sploh proti reševanju problema zahodne meje s pomočjo sile, čeprav zahteva od Italije, naj spremeni nekatera svoja načelna stališča o razmejitvi z Jugoslavijo (zahteve po geografsko-strateških mejah, jamstvo proti napadom s kopnega, jamstvo proti napadom z morja in osvoboditev vseh Italijanov izpod jugoslovanske oblasti). Predlagal je, da »ako smo uvereni, da nam najviši državni interesi nalažu da se i uz cenu žrtava nagodimo s Italijom, tad moramo pregoreti neke teritorije u pograničnoj zoni, koji bi po narodnom pravu i plebiscitu sigurno pripale Jugoslaviji.«²³

V primeru pogodbe z Italijo je Smolaka predlagal naravno mejo in elaboriral dve možnosti. Prva, ki gre po vrhovih zahodno od Soče do ustja te reke in naprej po sredini Jadranskega morja – ta meja pomeni priključitev vseh slovenskih krajev, in drugo, ki gre po vrhovih Julijskih Alp, preko Krasa, do ustja Raše in od tod po morju, kjer seka na polovico Veliki Kvarner in se izteče na odprto Jadransko morje. Ta meja pa predvideva odcepitev vsega slovenskega Primorja in dela Istre. Zavzemal se je za drugo inačico meje z besedami: »Potreba da na ovoj strani dobijamo dobru prirodnu granicu sili nas da, ne mogući postići granicu Soče, pristanemo na onu Julskih Alpa i Velikog Kvarnera. Preko te granice Italija nema šta da traži i Jugoslavija ne sme da joj ustupi ne pedlja zemlje.«²⁴ Potem ko se je »lahkega srca« odrekel slovenskih krajev, je zahteval čvrsto stališče države do nekaterih hrvaških področij: »Ali najviši interesi naše države nam brane da priznamo kraljevini Italiji ma kakvo pravo na Reku, rečki zalev i željeznice koje vode u Reku, kao i Dalmaciju i na otoke. Gradu Reci možemo priznati samostalnu upravu sa najširoim lokalnom autonomijom čak i sa statutom Gdanskoga, ali dalje od toga ne možemo ići.«²⁵ Očitna je tendenca dr. Smolake, da bi Jugoslavijo obvaroval spopada z Italijo, ki jo je smatral za najpomembnejšega partnerja države. Prepričan je bil, da bi bilo s sporazumom mogoče zagotoviti dobrososedske odnose. Toda ne s kakršnimkoli sporazumom: »To se može postići samo nagodbom koja će voditi računa o životnim interesima jedne i druge države, a ti su, za obe države, dobra prirodna granica i jezična zaštita manjina, onda za Italiju vojna sigurnost, a za Jugoslaviju nesmetani saobraćaj sa svetskim morem, kontrolom rečkoga zaliva.«²⁶ Kot vemo, je bil resnični »sporazum« z Italijo še mnogo slabši, kot je to predvideval Smolaka.

Ni mogoče reči, da je kdorkoli v »Novi Evropi« reagiral na pisanje dr. Smolake. Samo v enem sledečih uredniških komentarjev, podpisanim z že poznanim psevdonimom »Slučajni«, ki govori o razlogih za odložitev začetka pogajanj z Italijo, je mogoče posredno ugotoviti negativno reakcijo nekaterih politikov. Med razloge za odložitev pogajanj komentator namreč prišteva tudi slovenske politike: »Ima i naših političara, osobito u Ljubljani, koji bi prepostavili da se pregovori s Italijom povedu posle izbora za Konstituantu. Oni drže, da će tad položaj i države i vlade biti mnogo jači, **tada će se imanji ustupci morati činiti Italiji** (podčrtal pisec), nego danas kad ni vlada ni ova naša iznurena privremena Narodna Skupština nisu ni u čemu izraz želja ili mišljenja našeg naroda.«²⁷

²⁰ Taljansko-jugoslovenski sporazum, NE, knjiga I., br. 2, str. 99–111.

²¹ Ibid., str. 102.

²² Ibid., str. 104.

²³ Ibid., str. 106.

²⁴ Ibid., str. 107.

²⁵ Ibid.

²⁶ Ibid., str. 111.

²⁷ NE, knjiga I., 1920, br. 8, str. 224.

Šele ko je bila usoda zahodne meje odločena, se je te tematike, vsaj posredno, dotaknil tudi Leonid Pitamic, ki je bralcem »Nove Evrope« predstavil poziv Narodnega združenja Rusov za razvoj in praktično uporabo Lige narodov, ki zadeva problematiko Jadranskega vprašanja. Ta apel je sprejela tudi IV. konferenca Zveze združenj za Društvo narodov kot resolucijo. V njej se zavzemajo za določitev »granice između država na Jadranskom Primorju i to prema željama stanovništva koje na njemu živi, što bi se dalo postići organizovanjem plebiscita u svima spornim zonama, koji bi se vršio u ime Društva Naroda . . .«²⁸. Za takšno rešitev, tako je mogoče trditi iz konteksta Pitamicovega prispevka, se je zavzemal tudi avtor.

Šele po koncu razprave okoli mejnih problemov se je v »Novi Evropi« začela prava diskusija o »slovenskem vprašanju«. Do leta 1924 lahko namreč najdemo v reviji več člankov, ki se dotikajo Slovencev in slovenske problematike, a nimajo večje teže pri razčiščevanju »slovenskega problema« t.j. problema stapljanja slovenske kulture in jezika v jugoslovansko integracijo.²⁹

Te problematike se je na kratko toda grobo dotaknil Vatroslav Jagić s pismom uredništvu »Nove Evrope« z Dunaja. Potem ko je pisal o skepsi, ki vlada na Dunaju glede trdnosti in trajnosti enotnosti v kraljevini SHS in po opisu pogovora, ki ga je imel z nekim poznanim liberalcem glede domnevnega nezadovoljstva hrvaškega izobraženstva zaradi neavtonomnega statusa Hrvaške, je zapisal stališče, ki bi moglo biti tudi temelj vseh drugih razmišljanj Neslovencev o »slovenskem vprašanju« v »Novi Evropi«: »Vi živite u Zagrebu, imate priliku uveriti se, da li zbilja naše jedinstvo stoji na tako slabim nogama, da je posle oduševljenja godine 1918 zavládalo razočaranje 1920, i tko je tome kriv. Ja sam istina već tada bio u strahu, da će iza onog ekstatičnog stanja slediti otrezvenje, ali moja je skepsa bila na drugoj strani, ja nisam mogao verovati u jedinstvo sa Slovincima, jer tomu nedostaje jedan veliki, upravo glavni uzrok – jedinstvo jezika. Velika, nepromišljena je bila pogreška srpskih krugova što su, čini se, da lakše istisnu Hrvate, povlačivali u svemu Slovincima. Odatle razne suvišnosti, kao npr. čitav univerzitet, čak s medicinskim fakultetom itd. Što se time postiglo? Ne znam, vidim samo ako se može reći da ja odavle iz svoje samoće što god pravo vidim, da je jednim i drugim zazorna suviše istaknuta hegemonija srpska, koja bi se pored opreznije politike lakše i voljnije snosila!«³⁰ Tako odprtega antislovenskega stališča nisem več našel v pisanju »Nove Evrope«, toda tudi reakcij nanj ni bilo.

Prvo kontroverzo v zvezi s »slovenskim vprašanjem« je povzročil leta 1922 Matija Murko s člankom »Slovenački književni jezik.«³¹ Uredništvo »Nove Evrope« je namreč zaprosilo njega »kao našega pokretača i odličnog saradnika« in poleg Vatroslava Jagića »najuglednijeg među živim slavistima« za članek o slovenskem knjižnem jeziku. Z njim naj bi odprl razpravo o »slovenskem vprašanju« kot vprašanju, ki je »danas latentno i prividno miruje, ipak zato nije manje aktuelno.«³² Murko je članek napisal, lahko bi rekli, na veliko razočaranje uredništva, toda kljub temu ga je, z dolgim komentarjem,³³ objavilo. Komentar je podpisan z inicialkami »M.Ć.«, kraticami za urednika Milana Ćurčina. Naj navedem nekaj besed razočaranega urednika: » . . . Kao što se vidi, u njemu (članku, op.p.) učeni pisac zastupa gledište, da je slovenački jezik, kao organ slovenačke kulture, ne samo dosad bio članom slovenskih jezika (što izgleda neosporno), već da treba to i da ostane, bar u doglednom vremenu, dok se sve ostale pogodbe i prilike ne izmene na korist i u pravcu ujedinjenja, te se predhodno ne izvrši političko i ekonomsko stapanje i formiranje jugoslovenstva. Slovenci, misli i kaže G. Murko, treba da uče srpskohrvatski, i Srbohrvati slovenački, – kao što uče i druge jezike, pa još i više; ali

²⁸ NE, knjiga I., 1920, br. 9, str. 299.

²⁹ Glej članke kot: Dr. Ivan Orazem, spis ob njegovi smrti, NE, knjiga II, 1921, br. 1, str. 40; Dr. Ivo Belin: Ljubljanski veliki sajam, NE, knjiga III., 1921, br. 6, str. 185–189; Arsen Vencelides: Hrvati i Slovenci u Republici Austriji, NE, knjiga V., br. 6, str. 207–210; Knezoškof Anton Bonaventura Jeglič: Katolička crkva u državi SHS, NE, knjiga VII., br. 1, str. 10–17; nekateri članki iz številke »Privreda Slovenije«, NE, knjiga VII., br. 3, so informativne narave kot npr.: Basaj J.: Slovenačko zadrugarsko, str. 73–78; Jovan J.: Poljoprivreda u Sloveniji, str. 78–84; Ivan Mohorič, Privredne prilike u Sloveniji, str. 84–94; Dr. Rudolf Andrejka: Promet stranaca u Sloveniji, str. 94–100. Božidar Borko: Likvidacija jednog stanja, str. 100–103; v to kategorijo lahko uvrstimo tudi objavo poezij Simona Gregorčiča na str. 103. Nadalje lahko med članke brez večjega odmeva prištejemo tudi članek – poročilo Leonida Pitamica: Razgraničenje države, NE, knjiga VII., br. 12, str. 349–351, ki govori o metodi dela in rezultatih komisije za razmejitve, katere član je bil tudi on.

³⁰ NE, knjiga I., 1920, br. 9, str. 319.

³¹ NE, knjiga V., br. 5, str. 132–140.

³² Ibid., str. 129.

³³ Ibid., str. 129–132.

slovenački i srpskohrvatski jesu dva književna jezika, pa treba to i da ostanu, mešati ih bilo bi pogibeljno, dirati u jezik opasno, jer bi se lako, kaže, moglo stvoriti i neko »slovenačko pitanje«. Moramo odmah izjaviti, da ovo mišljenje – kraj sve njegove solidne argumentacije, i kraj sve kompetencije i spremne onoga koji ga kazuje – ne delimo. Nama se čini, da ono pretpostavlja jednu osnovicu, koja se realno ne da braniti ni održati ni s kojeg stanovišta, ni s istorijskog, ni s etnografskog, ni s filološkog – : da može biti naroda i države sa dva ravnopravna (opća, državna) književna jezika. Ovako gledište, po našem mišljenju, najbolje pokazuje, da kod nas slovenačko pitanje postoji . . . Njegov članak, međutim, bolno nas je iznenadio i iskreno razočarao. Mi ga stoga, ne objavljujemo kao gledište »Nove Evrope« . . . »³⁴

Čprav je v komentaru podčrtano, da bo uredništvo svoje poglede objavilo šele po konsultacijah z drugimi strokovnjaki, zlasti Slovenci, je bil kljub temu drugi del komentarja posvečen vsaj pogledu avtorja »M.Č.«. Njegove glavne misli so bile sledeče: » . . . ako doista hoćemo nešto novo i nešto jedno, da li može i sme ostati sve po starom, i ići dalje onako kako je dosad išlo? Odgovor mora biti, očigledno, negativan . . . ako hoćemo da budemo jedan narod i imamo jednu državu – moramo u budućnosti imati jedan književni jezik . . . dopuštamo da bi to mogao biti i današnji slovenački jezik. Ali mora biti jedan . . . Jedno je još svakako, tako nam se čini, potrebno iskreno i otvoreno reći, u svezi s gornjim. Slovenci, u svom vlastitom interesu, moraju voditi računa o činjenici, da oni koji govore danas slovenački stoje u ogromnoj manjini prema onima čiji je jezik današnji srpskohrvatski. Ne bi bilo ni najmanje neprimodno i nepravilno, ako bi njihov književni jezik, imao da pretrpi većih žrtava nego srpskohrvatski . . . Ako oni ne budi vodili računa o toj činjenici, te se ne budu mogli izmiriti sa pravim stanjem stvari, do jedinstvenog jezika, te ni do jedinstva uopće i do jedne države, ne bi moglo doći. Mi bismo mogli ostati dobri drugovi, i dobra braća, ali svako na svome, no nikada ne bismo postali jedno. A njihov je životni interes, još više nego naš, da to postanemo; jer kao kompanjoni, pa i kao rođena braća, njihov bi udeo u zajednici, prirodno, bio veoma mali, prema njihovu broju i prema teritoriju koji naseljavaju.«³⁵

Komentator je sicer zavrgeo »šovinistične« teorije o Slovencih kot »planinskih Hrvatih« in se zavzel za širokogrudno reševanje »slovenskega vprašanja«, toda kljub temu je neizpodbitno, da s takimi stališči ni mogel pritegniti večjega števila slovenskega izobraženstva, pa tudi ne, kot bomo videli kasneje, slovenskih somišljenikov na polju jugoslovanskega integralizma. Odpovedovanje svojemu jeziku so Slovenci občutili kot odpovedovanje svoji identiteti in nikakor ni moglo voditi v kakršnokoli varianto političnega, državnega, kulturnega ali jezikovnega »ujedinjenja«. Edina pozitivna stran te prve kontraverze o »slovenskem vprašanju« je bila povezana z zadnjim stavkom komentarja: »Pre toga (pred odprto diskusijo o »slovenskem vprašanju«, op.p.) u želji da naši čitaoci po celoj Jugoslaviji budu što bolje obavješteni o čemu se radi, potrudimo se da pripremimo jedan ili dva broja »Nove Evrope« koji će biti posvećeni poglavito Slovenačkoj i Slovencima, i svemu što je s njima u vezi, a za koje će nam materijal pripremiti poglavito naši slovenački prijatelji i jednomišljenici.«³⁶

V komentaru je verno povzeta vsebina Murkovega članka ali bolje, njegov politični smisel. Zato ni potrebe, da ga tu obširneje predstavljam. Murko se v članku ni ekskluzivno opredelil za »jugoslovanski integralizem zdaj«, kot bi rekli z današnjim besednjakom. Jasno je elaboriral potrebo po čim ožjem sodelovanju in medsebojnem poznavanju: »Moramo, dakle, računati sa dva književna jezika u Jugoslaviji, ali pri tom činiti sve što je u našim silama da se zlo što više umanj. Kao u mnogim pitanjima, tražimo u ovde leka i uteha u jugoslavenstvu. Ako smo jedna država i jedan narod, u višem smislu te reči, moraćemo jednako voleti ili barem poštovati sve što je naše, štogod je lepo i dobro; i zato treba pre svega, sve poznavati. Najvažniju zadaću imaju u tom pravcu škole, od pučke do univerziteta . . . Hrvati i Srbi moraju ionako, barem u srednjim školama, upoznavati se sa svojim narečjima, i sa čakavskim i kajkavskim narodnim pesmama i pismima; pa je sasvim prirodno i lako, da se smisao za kajkavsko narečje proširi i na slovenački jezik . . . dalje treba izdavati na slovenačkom uzorna

³⁴ Ibid., str. 129–130.

³⁵ Ibid., str. 131.

³⁶ Ibid., str. 132.

dela najboljih hrvatskih i srpskih pisaca, sa dobrim uvodima i tumačima, i isto tako slovenačkih pisaca za Srbe i Hrvate.«³⁷

Res je Murko po vseh pravilih svoje stroke utemeljil slovenski jezik kot samostojen slovanski jezik, ki zaradi vloge, ki jo je imel v zgodovini Slovencev, ne more kar naenkrat izginiti, toda svoj članek je vseeno zaključil z mislimi, ki bi morale biti v skladu z »jugoslovanskim« načinom razmišljanja, če to ni radikalno in negativno nastrojeno proti enemu delu bodoče enote. Če ni bil sprejemljiv tudi tako servilen pristop k »ujedinjenju«, kot je bil zaključek Murkovega članka, ni čudno, da »jugoslovanska integralna« opcija ureditve države ni mogla dati tistih rezultatov, ki so jih pričakovali ustanovitelji gibanja. Svoj članek je Murko zaključil z besedami: »Slovincima samima jasno je, da su oni srazmerno malen deo države i naroda; oni računaju sa državnim potrebama, te su pripravn i na neke žrtve. Oni su to već pokazali i na delu. Odmah na početku parlamentarnog rada u Beogradu, proglasili su slovenački zastupnici, da ne treba čitati zapisnika i na slovenačkom jeziku; činovnici su se prilagodili čirilici, premda mnogima to nije bilo lako (osobito ako je rđavo pisana); u narodu se niko nije bunio protiv čirilovskih natpisa na železnicama; u mešanom društvu Slovenci rado »hrvatare, katkada i više nego treba, jer je Hrvatu i Srbinu milije slušati čisti, pravilni slovenački govor nego izlomljen svoj. Uostalom, da se lako razumemo vidi se svuda gdegod dolaze zajedno Srbohrvati i Slovenci. Sa malo navike i dobre volje, i tu će vreme učiniti svoje. Ne smetajmo dakle prirodnom razvoju stvari, volimo se i štuju se uzajamno, ne stvarajmo nikakva slovenačkog pitanja, ni time što bi slovenački akti ležali u uredima dulje negoli to nažalost ionako biva. Samo tako može u budućim pokoljenjima nestati slovenačkog književnog jezika.«³⁸ Ta Murkova vizija se ni uresničila, čeprav se je položaj slovenskega jezika spreminjal le na formalni ravni, v praksi pa je ostalo skoraj dobesedno tako kot je opisoval Murko.

Uredništvo »Nove Evrope« je držalo besedo in že v naslednjem letu posvetilo celo številko Sloveniji. Ta številka je govorila o gospodarstvu.³⁹ Večina prispevkov, kot sem že zapisal, je informativne narave, toda uvodni članek nosi naslov »Slovenački problem«.⁴⁰ Napisal ga je Leonid Pitamic.

V uvodnih mislih je najprej obračunal s »beskrajnim prepirkama i igrom rečima« . . . : » . . . Slušali smo, naprimer, da smo Srbi, Hrvati, i Slovenci, jedan narod sa tri imena . . . Onda smo slušali, da smo doduše jedan narod, ali koji ima tri dela . . . Onda se opet tvrdilo, da smo jedan narod ali tri plemena . . . odmah zatim . . . da smo jedno pleme ali tri naroda . . . treći pak kaže da smo jedna nacija a tri naroda. Sad sa rezignacijom čekamo na nove definicije . . .«⁴¹ Na isti način je pisal o pojmih kot so »ujedinjenje«, »suverenost«, »federacija«, »avtonomija« itd. in za vse ugotovil, da premnogi, ki o tem pišejo in govorijo, ne vedo, zakaj gre.

Srž njegovega pisanja pa tvori vsekakor omenjena razprava Matije Murka o slovenskem jeziku. Pitamic je odločno podprl Murkovo pisanje. Jasno je zatrdil: »Bez obzira na ove pojmove, postoji činjenica, da Slovenci imaju poseban, razvijen književni jezik . . . da raste zdravo i snažno na deblu slovenske civilizacije, i da mi Slovenci imamo njemu zahvaliti što smo ostali Slovenci i Sloveni.«⁴² Bolj neposredno, kot je to storil Murko je pokazal na negativne posledice možnosti, da bi se našel kdo, ki bi zahteval, da se ta jezik »sporije ili skorije« opusti. Spraševal se je, ali bi bilo to prav in takoj odgovoril: »Šta bi rekao ko drugi, kad bi se od njega zatražilo da napusti, ili i samo da pokuša napustiti, svoj maternji jezik? Šta bi rekli, naprimer, Srbi u Srbiji, na zahtev, da napuste svoj jezik pa da se služe drugim kojim slovenskim jezikom, recimo ruskim ili poljskim? Zar to ne bi bilo varvarski, slično brutalnom uništavanju kakvog lepog vrta?«⁴³ Da bi se ognil morebitnemu nesporazumu o tem vprašanju je jasno zaključil: »Držim stoga izključenim, da bi pravi Srbi ili Hrvati mogli zahtevati tako nešto od Slovenaca. Nesumljivo je, da bi Slovenci, pa i drugi Sloveni, svakav pokušaj smatrali neprijateljskim.«⁴⁴

³⁷ Ibid., str. 138–139.

³⁸ Ibid., str. 140.

³⁹ NE, knjiga VII., 1921, br. 3.

⁴⁰ Ibid., str. 65–69.

⁴¹ Ibid., str. 65.

⁴² Ibid., str. 67.

⁴³ Ibid.

⁴⁴ Ibid.

Pitamic nadalje smatra, da bi bilo bolj praktično imeti v državi samo en književni jezik, toda po njegovem mnenju to velja tudi za vso evropsko kulturo. Dopašča možnost, da se komentar k članku Matije Murka razume kot težnja uredništva »Nove Evrope« k cilju integralne enotnosti, toda se ne strinja niti s tako možno razlago. Postavil se je na bolj radikalno in bolj nepopustljivo »slovensko« stališče od Murkovega: »Mislimo dalje, da nije potrebno da svi govorimo jedan jezik; potrebno je jedino da se međusobno razumemo. A naši književni jezici, srpsko-hrvatski i slovenački, nisu toliko različiti, da se oni koji govore jedan ili drugi jezik ne bi mogli međusobnom razumeti, pa dakle i sporazumeti. Dakako da je zato potrebno malo dobre volje. Mi je Slovenci imamo. Skoro svaki od nas zna toliko srpskohrvatski, da razume kad se govori, i da ume čitati, čak i ćirilicu. Dobro bi bilo, kad bi i intelektualci među Srbima i Hrvatima naučili isto toliko slovenački, da bi mogli pratiti kulturno stvaranje na tome jeziku . . .«⁴⁵

Pitamic je predlog o spoznavanju s slovenskim jezikom mislil tako resno, da je, tudi v tem prispevku, kot pogoj za njegov vstop v uredništvo »Nove Evrope«, postavil zahtevo, da včasih v reviji izide tudi kakšen članek v slovenskem jeziku »držao sam da se jedna kulturnopolitička revija, namenjena svim krajevima naše države podjednako, ne može oglušiti o opravdanost ovakog zahteva.«⁴⁶ Uredništvo je na tako zahtevo pozitivno reagiralo že kar v opombi k članku: »Mi smo rado pristali, u načelu, na ovaj uvet našeg novog uredničkog druga, i spremni smo ispunjavati ga u granicama tehničkih mogućnosti.«⁴⁷ Že zelo kmalu je uredništvo revije izpolnilo ta Pitamicov pogoj.

Razglabljanja o jezikovnih vprašanjih je Pitamic zaključil z negacijo potrebe po stapljanju jezika, s predlogom, ki do tedaj še ni bil postavljen – oblikovanje skupne znanstvene terminologije. Razrešitev odnosov med Slovenci in Srbi ter Hrvati t.j. rešitev »slovenskega vprašanja«, je videl v neposredni medsebojni ljubezni. Prvi predlog je takole opredelil: »Onde gde je jedan jezik od preke potrebe (naprimer u komandi vojskom), on je već zaveden, i niko se protiv toga ne buni. U ostalome držimo, da je dovoljno zasad zadržati se na stvaranju zajedničke terminologije – a sve drugo ostavimo budućnosti . . . »Uniformno« ne može i ne sme, da nam bude ideal . . .«⁴⁸

»Ujedinjenje« v smislu »jugoslovanskega integralizma« in s tem rešitev »slovenskega vprašanja« je postavil na metafizično raven, neodvisno od politične prakse in realnosti. To bi bilo treba, z njegovimi besedami, realizirati takole: »Ljubav Slovenaca, međutim, naspram Srba i Hrvata mora ući neposredno, a ne s pomoću pojma države. Država ima da bude njen produkt, a ne njen uvet. Naša ljubav mora ići i dalje, preko granica naše države, i do braće koja ne žive u ovoj našoj državi . . . međusobna ljubav usled toga ne bi smela popustiti ili ugasnuti . . . zato treba da na nju gledamo nesamo s gledišta države, već koliko je god moguće s gledišta slovenstva i čovečanstva.«⁴⁹

V isti številki »Nove Evrope« razpravlja drugi znani slovenski intelektualac dr. Metod Dolenc, o temi »Slovenci i zakonodavstvo« in opredeljuje »pogrešno zakonodavstvo«, kot eno največjih ovir za amalgacijo treh narodov.⁵⁰ Po analizi jugoslovanske zakonodaje, v kateri je Dolenc ugotovil mnogo neskladnosti z bivšo avstrijsko zakonodajo, ki jo Slovenci bolje razumejo, je spregovoril še o svojem videnju problema slovenskega jezika. Zavzel se je za ohranitev slovenskega knjižnega jezika v kulturi, toda prav tako se je zavzel za srbohrvaški jezik medsebojnega komuniciranja: »Trgovački promet od nas do braće na jug svršavaće se na jeziku većine državljana. Ali s druge strane, moraće se ovi pobrinuti da mi uzmognemo što bolje i tačnije razumeti tekst zakona, koji će izlaziti – o tome ne može biti nikakve sumnje – na autentičnom srpsko-hrvatskom jeziku. Prevođenje uzima mnogo vremena, skupo je, i nikad nije posve pouzdano. Mi Slovenci imamo prirodan talenat za jezike, pa smo i pre navikli da se prilagođujemo drugim jezicima. Samo treba imati razumevanja i za naše potrebe. Neke se ne upotrebljavajo izrazi koji nas svojim smislom zbunjuju, ako stoji na razpoloženju izraz koji

⁴⁵ Ibid., str. 68.

⁴⁶ Ibid.

⁴⁷ Ibid.

⁴⁸ Ibid., str. 69.

⁴⁹ Ibid.

⁵⁰ Ibid., Dr. Metod Dolenc: Slovenci i zakonodavstvo, str. 69–72.

razumeju sva tri plemena.«⁵¹ Takšno prakticistično gledanje na problem jezika, ki pa ga ne smemo enačiti z gledanjem na nacionalno identiteto, najdemo v povojnem času tudi pri delu tehnične inteligence, toda ne v odnosu do srbohrvaškega jezika. Tudi v tem času tako gledanje ni dobilo širšega kroga somišljenikov.

Kaže, da so citirani prispevki in nezanimivost »jugoslovanskega integralističnega« gibanja za širši krog slovenskega izobraženstva ter celo ostro nasprotovanje tej ideji povzročili oster redakcijski komentar, podpisan z inicialko »L« (dr. Lazo Popović, eden ustanoviteljev »Nove Evrope« iz Zagreba), že v sledeči številki »Nove Evrope«.⁵² Usmerjen na obračunavanje s slovenskim separatizmom in s Slovenci kot tujkom v Jugoslaviji, je podoben nekaterim današnjim komentarjem v srbskem tisku. Med drugim je tudi zapisano: »... Slovenački separatizam postoji . . . Duboka osobina slovenačkog separatizma nema ideološki ništa sličnoga, srodnoga ili jednakoga, sa problemom hrvatsko-srpskim . . . ako se Srbohrvati svađaju i biju međusobno, srde jedni na druge, to je zato što hoće jedni ili drugi da uzajamno jedni drugima nametnu svoju volju, – bilo silom, bilo sporazumom, – ali da ta volja bude onda zajedničkom za sve Srbohrvate. Slovenci su, međutim, strano telo . . . – oni hoće svoju malu, ostavljenu, čudnovatu, rudimentarnu etničku skupinu osigurane uslove života, uređenje poslovno i bez afekta, tako da odtuda oni, – u prvom redu sa gledišta sebe, – imaju najbolje probitke i koristi opstanka u nužnom kompromisu sa ostalima silama koje dolaze u obzir . . .«⁵³

Toda komentator ni ostal dolžan tudi Srbom in Hrvatom, češ da se obnašajo, kot da se jih Slovenci ne tičejo: »Parola, da se sjedinjenih Hrvatosrba Slovenci uopšte ne tiču, i da , ako im – Slovencima – nije nešto po volji, mogu ići otkud su i došli, – ta užasna parola samo je dokazom najbespomučnijeg divljaštva, nekulturnosti, bezglavosti, koji još nama vladaju.«⁵⁴ Vendar ne zaradi kakšne posebne ljubezni do Slovencev, temveč: »Jer sjedinjena i združena masa Hrvatosrba, u svojoj istorijskoj ulozi, može samo da bude jezgra, središte, krstak i grada za okvir, u koji tek može da se uhvati celi jugoslovenski roj, i to ne samo Slovenci nego i Bugari.«⁵⁵

Komentator nikakor ne pristaja na tezo Leonida Pitamica, ki pri »ujedinjenju« pledira za neposredno ljubezen, temveč odločno pribija – »... postojanje jugoslovenstva nije, i ne može i ne sme da bude, samo stvar srca« – toda obenem tudi zavrača nosilno pot k jugoslovenski integraciji – »A kao što je trula teorija o ljubavi između nezaljubljivih delova, tako je opasna i teorija o međusobnom nasilju, bilo otvorenom i brutalnom, bilo mudro sakrivenom i mračnom.«⁵⁶ Na koncu se je le navidez odločil za kompromisno pot k jugoslovanski integraciji saj je vse drugo v njegovem članku govorilo, da je takšna pot neuresničljiva. Zadnji stavek v članku se namreč glasi: »Funkcija organizma jeste samo i jeste jedino rezultat sporazuma i koordinacija raznolikih funkcija svih organa«,⁵⁷ toda sporazum, po tem kar je napisal Popović, očitno ni bil mogoč. Zato ostaja smisel komentarja samo v obračunavanju uredništva z integralistično neortodoksnimi pogledi Slovencev v in izven kroga »Nove Evrope«.

Do konca prvega obdobja izhajanja »Nove Evrope« sem našel samo še en članek o »slovenskem vprašanju«, ki ga je vredno omeniti vsaj iz dveh razlogov. Gre za članek Leonida Pitamica »Naša severna meja«.⁵⁸ To je bil namreč prvi prispevek, ki ga je »Nova Evropa« objavila v slovenskem jeziku, je pa tudi takšen, ki ne govori o teoretskih problemih slovenskega jezika in »slovenskega vprašanja«, temveč se bavi z aktualnimi vprašanji. Leonid Pitamic je bil član komisije za razmejitev na severu države in v članku podrobno opisuje delo te komisije. V prispevku predstavlja nemško nevarnost, za katero pravi, »da je prodiranje Nemštva sicer po likvidaciji svetovne vojne brzđano in omiljeno, da pa nikakor ni ustavljeno.«⁵⁹ Zaradi te nevarnosti je plediral za korekturo določb Vidovdanske ustave in drugih zakonov, ki predvidevajo za Slovenijo dve »oblasti« in za korekturo zakona o volitvah, ki daje stranki, ki bi dobila relativno večino glasov, kvalificirano večino mandatov. Prav to zadnje

⁵¹ Ibid., str. 72.

⁵² Slovenci kao Jugosloveni, NE, knjiga VII., 1923, br. 6, str. 169–171.

⁵³ Ibid., str. 169.

⁵⁴ Ibid., str. 170.

⁵⁵ Ibid.

⁵⁶ Ibid., str. 170–171.

⁵⁷ Ibid., str. 171.

⁵⁸ NE, knjiga VII., 1923, br. 12, str. 352–354.

⁵⁹ Ibid., str. 353.

daje prednost Nemcev v Mariboru in na Ptuju, ker so enotni, Slovenci pa po pravilu razcepljeni.⁶⁰ Pitamic s tem člankom ni zbudil nikakršnega zanimanja, vsaj če ga merimo z reakcijo v »Novi Evropi«.

* * *

Že Leonid Pitamic je z zadnjim omenjenim člankom v prvem obdobju izhajanja »Nove Evrope« z velikimi koraki vstopil v dnevno-politično problematiko. Takšen trend, kot smo omenili v uvodu, se nadaljuje tudi v drugem obdobju. V zadnji številki IX. knjige iz leta 1924 pisec »C.« razpravlja o spopadu med ORJUNo in komunisti v juniju 1924 v Trbovljah.⁶¹ Vsebinska članka je povezana s takojmenovanim »slovenskim vprašanjem« in Slovenci samo toliko, kolikor se je vse dogajalo v Sloveniji. Avtor je označil prihod ORJUNE v Trbovlje kot provokacijo – postavil se je na komunistično stališče, čeprav je zatrjeval: »Mi dakle nismo, u ovom slučaju, niti naročito zagrejani za komuniste, niti naročito predisponirani protivu orjunaša, već govorimo, kao uvijek, sa gledišta posmatrača stranački neutralnog ali zainteresovanog za državu i za celinu . . . odlučno osuđujemo Orjuna u ovom slučaju: njenu odluku da ide u Trbovlje, i njeno držanje nakon sukoba.«⁶² Toda osnovna namera pisca ni bila polemika z orjunaši, temveč politično obračunavanje s Pašićem in radikali. Po avtorjevem mnenju je vsemu kriv Pašić in radikali ker: »U Beogradu je zasad još uvek, lozinka političke mudrosti – sila . . .«⁶³ Ta problematika je pripeljala do krajše polemike med orjunaši, njihovim glasilom »Pobjeda« in »Novo Evropo«, toda ni šla dalj od strankarskih preprirov.⁶⁴

Nesporno najširšo in najglobljo informacijo o slovenski kulturi in s tem tudi o slovenski specifičnosti in odločenosti, da Slovenci ne bodo opustili svoje identitete, so bralci »Nove Evrope« dobili v številki 7–8, knjige X. 1. septembra 1924. To številko je pripravil Matija Murko in je z njo uspel podati celovit pogled na vse segmente slovenske kulture, izpod peresa najbolj kompetentnih slovenskih avtorjev. Krajši uvod je pripravil sam in v njem pojasnil namen izdajanja posebne številke »Nove Evrope« s tematiko slovenske kulture.

V najkrajših črtah je orisal zgodovino slovenskega kulturnega in literarnega ustvarjanja od časa oglejskega patriarhata, preko delovanja Primoža Trubarja in nastanka slovenske književnosti, prvega pravopisa leta 1584, prve slovenske slovnice Jerneja Kopitarja do literatov Franceta Prešerna in Matije Čopa, ki sta slovensko književnost postavila na evropsko raven. Iz zgodovine je izluščil zaključek, da: » . . . ćemo razumeti zašto je Slovencima njihov jezik tako drag, i zašto neće i ne mogu da ga ostave. A ima zato danas još jedan veoma važan razlog: obzir na Slovence u Italiji i u Austriji.«⁶⁵ Murkov sklep pa ne navaja k trditvi, da so se Murko in drugi avtorji s tem odrekli jugoslovanske integralistične opcije, le relativizirali so jo, podčrtali so slovensko samobitnost, ki determinira pripadnost zahodni kulturi, in so namesto »ujedinjenja« = stapljanja uvedli drugo vizijo – »zajedništvo«. Poglejmo kako je to pojasneval Matija Murko: »U ovom broju »Nove Evrope« sabrani članci pokazuju, kako su Slovenci u toku stoleća razvijali svoju kulturu na verskom polju, kako u školi, kako u pučkoj i u višoj umetnosti svake vrste. Slovenci su među južnim Slovenima jedini od početka bili sasvim u zapadnom kulturnom krugu, ako izuzmemo kratku epohu Cirila i Metoda; a za vreme turskih ratova nisu uopšte došli pod tursku vlast, koja bi ih onako nivelizirala i bacila unazad kao što je Srbe i veliki deo Hrvata. Kod njih se ukrštavaju nemački i talijanski uticaji, ali su talijanski prevladali tek u vreme protireformacije . . . U našoj ujedinjenoj državi, dakle, pripada Slovencima . . . važna uloga pri stvaranju nove kulturne zajednice, na temelju sinteze Istoka i Zapada . . . Književni jezik slovenački i srpsko-hrvatski, u stvari veoma su slični . . . a i u rasi sačuvalo se je toliko zajedničkoga od Soče do Vardara, da imamo ne samo sve uslove za državnu nego i za narodnu i kulturnu **zajednicu** . . . (podčrtal pisec).«⁶⁶

V tej številki je obdelana problematika slovenske znanstvene kulture (Jože Glonar), pomena vere za slovenski narod (Aleš Ušeničnik), slovenskega šolstva po združitvi (Leopold

⁶⁰ Ibid., str. 352–354.

⁶¹ Oko Trbovlja, NE, knjiga IX., 1924, brž 18, str. 561–562.

⁶² Ibid., str. 563.

⁶³ Ibid.

⁶⁴ Orjuna i »Nova Evropa«, NE, knjiga X., 1924, br. 5, str. 125–129.

⁶⁵ NE, knjiga X., 1924, br. 7–8, str. 178.

⁶⁶ Ibid., str. 178–179.

Poljanec), strokovnega šolstva v Sloveniji (M. Presl), pomena starejše slovenske umetnosti (Izidor Cankar), slovenske ljudske umetnosti (Josip Mantuani), modernega slovenskega slikarstva (France Mesesnel), slovenske ljudske glasbe v starejših obdobjih (Josip Mantuani), razvoja slovenske glasbe (Anton Lajovic), najnovejše slovenske književnosti (Ivan Grafenauer) in slovenskega gledališča (Fran Albreht). Članki so v glavnem pregledne narave, nekateri pa so celo tako obširni, da jih ni bilo mogoče objaviti v celoti.⁶⁷ Zdi se važno omeniti, da je bil članek Aleša Ušeničnika »Značenje vere za slovenski narod« za uredništvo preveč »klerikalen« in se je zato odločilo, da v kratkem komentarju to tudi omeni: »Na jednom mestu u ovom članku, mi smo podvukli katoličko stanovište pisca, jer ne možemo primiti saodgovornost za njegovo mišljenje u svakom pogledu. Tako nam se čini, naročito, da je Geteu učinjena nepravda, i sa strane protestanta Ferstera i od strane piščeve, kad mu se odriče blagotvoran moralan uticaj na braću ljude.«⁶⁸ Na drugi strani pa je zanimiva zapoznala reakcija na zapis o nepotrebnosti univerze v Ljubljani, ki ga je leta 1920 objavil Vatroslav Jagić (glej citat v pričujočem prispevku). Joža Glonar je namreč v članku »Slovenačka naučna kultura« med drugim tudi zapisal: »... slovenačka univerza u Ljubljani nije i ne može biti nikakva politička opasnost za našu mladu državu, već jedno od najlepših i najbogatijih jamstva za njen kulturni napredak.«⁶⁹

Reakcija na to številko »Nove Evrope« je prišla samo s strani Slovenca Božidarja Borka in še ta je reagiral s zakasnitvijo skoraj enega leta.⁷⁰ Reagiral je na članek Ivana Grafenauerja »Pregled najnovije slovenačke književnosti«, v katerem so bolj poudarjeni posamezni pisatelji, medtem ko ga je Borko dopolnil s tem, da je posvetil več pozornosti različnim smerem in skupinam takratne slovenske literarne produkcije. Če pustimo ob strani strokovni del članka, pade v oči piščeva jasna opredeljenost za kulturno samostojnost Slovencev. Zdi se, da je bil ta politični vidik pisanja o kulturni Sloveniji tisti, ki je vzbudil Borka, da je dopolnil Grafenauerja in ne morebitne strokovne pomanjkljivosti njegovega članka. Borko je članek namreč začel s stavkom: »Bez obzira na današnje i sutrašnje sporazume i diskusije o slovenačkom pitanju, nastavljaju Slovenci da žive kao potpuno samostalna kulturna jedinica.«⁷¹ In nadaljeval: »Unatoč svim sumnjama, da li će moći sačuvati pred Srbohrvatima – ili bolje Jugoslovenstvu – svoju kulturnu individualnost, njihova je ljubav za svoj jezik i svoju književnost ostala gotovo netaknuta od političkih uticaja. Istina, ima ljudi – naročito »profesionalnih« političara – kojima je ova strana narodnog života više ili manje tuđa; oni ne vole književnosti i jezika, pa im je stoga lako biti »širokogrudan« kad je reč o napuštanju slovenačkog jezika u korist srpskohrvatskog. Međutim ona narodna jezgra, koja živi u slovenačkoj tradiciji, i koja voli jezik, pisce i knjige, neće i ne može da postavi i sve ovo na pazar pa da sklapa koje-kakve kompromise na štetu životnih interesa slovenačkog naroda.«⁷² Borko je zastopal mnenje, da je bila diskusija okoli stapanja jezika v Sloveniji kontraproduktivna: »U poslednje godine, kad je diskusija o stapanju slovenačkog jezika sa srpskohrvatskim, postala življa i aktuelnija, može poznavalac slovenačkih prilika, da konstatuje podvostručenu brigu i ljubav za slovenački književni jezik.«⁷³ Takšno stališče do »slovenskega vprašanja« je Borko, do konca svojega sodelovanja v »Novi Evropi«, malo omehčal, dve leti kasneje pa je napisal še drugo književno pismo iz Slovenije, ki je nadaljevanje prvega.⁷⁴

Tega leta, leta 1927, je izšel tudi eden redkih člankov, ki se neposredno bavi s »slovenskim vprašanjem« in ga je napisal Neslovenec, Aleksander Donković.⁷⁵ Sklic oblastnih skupščin mu je bil povod za to, da je poskušal na primeru Slovenije obrazložiti federativne tendence, ki jih v Beogradu imenujejo »samouprava«, v Sloveniji pa »avtonomija«. Za nosilca takšnih tendenc v Sloveniji je po pravici postavil Slovensko ljudsko stranko. Ogradil se je od

⁶⁷ To velja za članek Leopolda Poljanca »Slovenačko školstvo nakon ujedinjenja« in za članek Josipa Mantuanija »O slovenačkoj pučkoj umetnosti«.

⁶⁸ NE, knjiga X., 1924, br. 7–8, str. 182.

⁶⁹ Ibid., str. 182.

⁷⁰ Božidar Borko, Književno pismo iz Slovenije, NE, knjiga XII., 1925, br. 14, str. 433–438.

⁷¹ Ibid., str. 433.

⁷² Ibid., str. 434.

⁷³ Ibid.

⁷⁴ NE, knjiga XVI., 1927, br. 1, str. 33–40.

⁷⁵ Aleksander Donković: Federalizam i samouprave u Sloveniji, NE, knjiga XV., 1927, br. 2, str. 132–137.

takih tendenc in mislil, da: »Partije, ukoliko izražavaju javno mnenje mogu forsirati federalističke tendencije i dovesti zemlju u težak i mučan položaj.«⁷⁶

Njegova vizija je bila v »samoupravama i demokratiji«; v tem leži po njegovem pravilna rešitev »slovenskega vprašanja«. Trdil je, da se »Slovenci razvijaju u zaseban varietet sa specialnim mentalitetom i sa naročitom ekonomskom-kulturnom sredinom.«⁷⁷ Od tod naprej postane Donković nacionalni psihoanalitik in sotvorec stereotipa o slovenskem narodu in s tem tudi o »slovenskem problemu«: Slovenci su hladan i trezven narod, sa nešto nazarenskih crta u karakteru. Kod Slovenaca nema ni impulzivnosti ni panonske ekspanzivnosti, niti pak uočljivih otvorenosti Šumadinaca. Mesto hajdučkog mentaliteta, kod njih se razvija smisao za priljezan rad i za religiozni misticizam; rad i vera postaju najviša merila čovečanske vrednosti.«⁷⁸ Tudi danes bi našli mnoge Slovence pa tudi Neslovence, ki bi podpisali približno takšno, stereotipno, predstavu o slovenskem narodu, ki niti ni tako daleč od resnice. Sintagma »sa nešto nazarenskih crta u karakteru« pa bi lahko pomenila, da se Slovenci nagibajo k mesijanstvu, ki pa ga drugi ne sprejemajo tako, kot bi to želeli, zato trpijo, trpljenje pa je osnova mesijanstvu . . . Circulus viciosus Slovencev?

Donković pri analizi slovenskih federativnih tendenc poskuša pokazati na njihove pozitivne in negativne strani. Od pozitivnih omenja: » . . . u svojoj užoj avtonomiji Slovenci bi svoje plemenske tradicije bolje čuvali i kultivirali, njihova ekonomsko kulturna individualnost ne bi trpela zastoja u pomaganju zaostalih krajeva, dok bi iz cele privredne oblasti izvlačili koristi kapitalističkih eksploatatora; i najzad, i slovenački mentalitet došao bi pre do punog uvažanja u državi, jer se ne javlja individualno nego kolektivno.«⁷⁹ Toda našel je tudi mnogo negativnih strani: » . . . slabosti u vođenju spoljne politike . . . slabost u unutrašnjoj upravi: centralna vlast nema dovoljno autoriteta, te se neminovno pojačavaju separatističke tendencije sastavnih oblasti . . . i najzad: federalizam je skup.«⁸⁰

Po analizi federalizma ugotavlja, da je centralistična država nužnost, ki jo je najbolj potrebna prav Slovenija: » S obzirom na ove osobine federalizma, slovenački problem dobija nesumljivo sasvim drugi izgled. Slovenija je geografski prva na udaru sa zapadne strane, a sa severa je izložena najjačem kulturnom pritisku; ona, prema tome najviše treba čvrstu državu i snagu odbrane.«⁸¹ Zaradi tega zavrača federalistični model, toda se ne vraća k strogo unitarističnemu modelu. Kot smo že zgoraj omenili, ponuja rešitev »slovenskega vprašanja« »u samoupravama i demokratiji«. Čeprav tudi sam priznava, da samouprave v Jugoslaviji še niso dozorele, sklene: »U samoupravama Slovenci imaju puno uslova da održe svoj nivo, da ekonomski čak ojačaju blagodareći zajednici, i pored nešto uvećanih tereta, koje svaki građanin i svaka oblast, srazmerno svojim silama, a po principu solidarnosti, treba da snose za opštu nezavisnost i kolektivni prosperitet.«⁸²

Samo nekaj številke dalje se spet srečamo s podobno tematiko. To pot je avtor Ljubiša Stojanović, govori pa o »srbskem vprašanju«. Po prepričanju je diagonalno nasproten Donkoviću — zavzema se za federativno ureditev države.⁸³ Pravzaprav gre za odgovor Stojanovića na nekatere kritike njegovih pismenih in ustnih nastopov. Stojanović, kot pobornik federativne ureditve države trdi, da »dokle je god u centralisanom i jedinom Parlamentu većina Srba, Hrvata i Slovenaca, neće prestati bojati se za svoju narodnu individualnost i opiraće se Srbima . . .«⁸⁴ Toda on nadalje smatra, da ni mogoče razumeti enakopravnosti tako, da bi si Hrvati, Slovenci in Srbi enakopravno porazdelili ministristva in uradnike, ker bi to pomenilo »hegemoniju Slovenaca nad Hrvatima, a i jednih i drugih nad Srbima . . . Razume se . . . da na takvu ravnopravnost Srbi ne mogu pristati, jer je njih više u državi nego Hrvata i Slovenaca.«⁸⁵ Prepričan je bil še, da razdelitve po »ključu« ne bi bilo mogoče uresničiti »jer dokle god Srbi, Hrvati i Slovenci, smatraju svaki sebe kao nešto zasebno (a to će još dugo trajati),

⁷⁶ Ibid., str. 137.

⁷⁷ Ibid., str. 133.

⁷⁸ Ibid.

⁷⁹ Ibid., str. 134.

⁸⁰ Ibid.

⁸¹ Ibid., str. 135.

⁸² Ibid., str. 136.

⁸³ Ljubiša Stojanović: Još jednom o »srpskom pitanju«, NE, knjiga XVI., 1927, br. 2, str. 137–139.

⁸⁴ Ibid., str. 138.

⁸⁵ Ibid.

složnog i harmoničnog rada u ministarstvima sastavljenim po »ključu« od sve troje ne može biti.«⁸⁶

Čeprav je jasno predstavil svoje mišljenje, da imaju veći narodi veće pravice (majoritetni princip), je ob koncu vendarle predložil rešitev, ki bi jo danes mogli uvrstiti med konfederativne, čeprav sam govori o federaciji: »Svih tih nevolja i teškoća ne bi bilo, po mom mišljenju kad bi država bila uređena na federativnoj osnovi. Jer zajedničkih resora za celu državu, pod kontrolom zajedničkog Parlamenta, bilo bi svega nekoliko.«⁸⁷

Njegova vizija federativno/konfederativne ureditve je srbska, toda obenem, četudi predpostavimo, da misli dobronamerno, tudi utopistična, saj je na koncu prispevka sam zapisal: »Ako bi u toj vrhovnoj državi svi resori bili, recimo, u srpskim rukama, to ne bi bilo na štetu Hrvata i Slovenaca, jer njihov krug rada obuhvatao bi celu državu, i što bi bilo štetno po Hrvate i Slovence bilo bi isto štetno i po Srbe. Sve bi se svelo nato, da ta mesta zauzmu ljudi pametni, sposobni i čestiti, pa ma kom plemenu pripadali.«⁸⁸

Takrat še ni bilo politično nedopustno pisati o federativnih opcijah ureditve jugoslovanske države. Ko sta leta 1936 o podobni tematiki pisala in kritizirala obstoječo politično ureditev Dr. Nikola Milutinović in Bogomir A. Bogić, prvi v članku »Problem Jugoslavije je problem istorijskih granica«, drugi pa v prispevku »Ustavno pitanje i Socijalno pitanje«,⁸⁹ je državno tožilstvo v Zagrebu prepovedalo razpečevanje in prodajanje te številke »Nove Evrope«.⁹⁰

V prvi številki leta 1928 se je spet oglašil Božidar Borko s prispevkom, v katerem je lucidno razpravljajl o izčrpanosti vseh mogočih fraz o jugoslovanski bodočnosti.⁹¹ Z drugimi besedami, razpravljajl je o ideji jugoslovanskega integralizma, pri kateri ne prihaja do nikakršnih novih pogledov, temveč publicisti, politiki in novinarji le trmasto ponavljajo tezo (z veliko patosa) o »jednoj kulturi« in »jednoj psihi«. Borko je bil odločno proti takšni tezi in je ugotavljal, da takšen način reševanja jugoslovanskega vprašanja ne odgovarja nobenemu jugoslovanskemu narodu, ker: »Kultura je, ukratko zbir sviju duhovnih osnova i manifestacija života jednog naroda; a psiha njegova je, prema našem shvatanju, najviši izraz svih težnja i plodova kulturnog stvaranja, njihova sinteza, besmrtna stanica koja prima u sebe ono što je bilo i ono što jeste u najčistijem i najpotpunijem njegovu obliku.«⁹² Po njegovem prepričanju jugoslovanski narodi ne potrebujejo ene kulture in ene psihe, čeprav dopušča možnost, da se v daljšem časovnem obdobju, lahko zgodi tudi, da se »nekoje crte stope u jedinstvenu formu«. Borko sklene: »Srbi, Hrvati i Slovenci, ušli su u zajedničku državu dosta kasno, kao razvijeni individualiteti svaki sa svojom vlastitom tradicijom i svojim kulturnim osećanjima. Oni u kulturi nisu jedno, i netreba ni da budu jedno.«⁹³ Moramo priznati, da so takšna razmišljanja daleč od tistih, ki so na začetku izhajanja »Nove Evrope« govorila o troedinem narodu. Takrat bi pisca napadli z vseh strani, leta 1928 na članek ni bilo nikakšne reakcije.

Morda je prav zaradi takšnih stališč Slovencev in njihovega, za integralistična ušesa, pretiranega poudarjanja slovenskih specifik, uvodničar »K« (Laza Popović) v številki 5, XIX. knjige z dne 11. marca 1929, ko je pisal o jugoslovanstvu, Slovence enostavno izpustil. Potem, ko je zatrdil, da so Srpstvo in Hrvatstvo eno, je brez dlake na jeziku zakoličil pot k jugoslovanstvu: »Hteli smo da istaknemo, i da bude jasno, šta je tok ideja naših, pravac, put, smer. To je Srpstvo i Hrvatstvo, zatim Srbohrvatstvo, onda Jugoslovenstvo.«⁹⁴

Zadnja številka, ki je v celoti posvečena Sloveniji in Slovincem, je številka iz leta 1930.⁹⁵ Zapisal sem že, da je bila številka posvečena geografsko-turistični tematiki, z veliko lepimi slikami, toda v njej ni niti sledu več o polemičnih tonih in teoretiziranju, ki so bila karakteristična za prejšnje številke, posvečene »slovenskemu vprašanju«. Še »najdalj« je prišel dr. Ivo Belin v članku »Položaj Slovenije u našoj privredi«,⁹⁶ v katerem je slovensko gospodarstvo

⁸⁶ Ibid.

⁸⁷ Ibid., str. 138–139.

⁸⁸ Ibid., str. 139.

⁸⁹ NE, knjiga XXIX., 1936, br. 3, str. 69–70 in 73–79.

⁹⁰ NE, knjiga XXIX., 1936, br. 4, str. 97.

⁹¹ Božidar Borko: Jedna kultura i jedna psiha?, NE, knjiga XVII., 1928, br. 1, str. 13–17.

⁹² Ibid., str. 14.

⁹³ Ibid., str. 16.

⁹⁴ L: Reč o Jugoslovenstvu, NE, knjiga XIX., 1929, br. 5, str. 129–131.

⁹⁵ NE, knjiga XXII., 1930, br. 5.

⁹⁶ Ibid., str. 324–325.

postavil za vzgled drugim. Zadnji stavki njegovega članka se namreč glasijo: »Kako dakle vidimo, u svim granama privrednog života pozicija Slovenije daleko je bolja i povoljnija nego ma kojeg drugog kraja naše države. Kad bi i u drugim našim krajevima privredne prilike bile kao što su u Sloveniji, mi bismo bili jedna oaza u moru »krize«, »depresije«, i sličnih lepih stvari. Zato treba iz sve snage nastojati da drugi krajevi podu njenim putem.«⁹⁷

Razprave o »slovenskem vprašanju« so v tridesetih letih, pa vse do konca izhajanja »Nove Evrope«, počasi zamirale. Le knjiga Josipa Vidmarja »Kulturni problem slovenstva« iz leta 1932 je, s svojim samoslovenskim ekskluzivizmom, povzročila reakcijo. Spet je bil pisec dolgega prispevka Božidar Borko, toda ta prispevek moramo ocenjevati kot »notranjepolitični« slovenski obračun.⁹⁸ Borko korektno predstavlja bralcem Vidmarjevo knjigo, odbija napade na liberalno, »naprednjaško« t.j. Borkovo »jugoslovenarsko« politiko in ostro polemizira z Vidmarjevo »samoslovensko« verzijo reševanja slovenskega vprašanja. Borko zavrača Vidmarjeve trditve, da bi želeli »naprednjaki« utopiti Slovence, slovensko kulturo in slovenski jezik v enotni jugoslovanski narod, jezik in kulturo. Odgovarja mu, da so tudi oni proti umetni asimilaciji, in se obenem sprašuje »Ali ako dođe do prirodne asimilacije?« in nadaljuje: »Jedna od osnovnih razlika između »samoslovenačke« i »napredne« grupe i jeste u tome, što potonja priznaje mogućnost takvog procesa, neisključujući njegovu pozitivnu vrednost, ali ostavlja taj posao »prirodi«, ustrajajući u pasivnom stavu.«⁹⁹ Tudi Borko je mnenja, da bi bila izguba slovenske identitete izguba ne samo za Slovence, temveč tudi za vso Jugoslavijo, toda obenem trdi, da ni nikakršnega dokaza, da se Slovenci utapljajo v srbskohrvatskem morju.

Na koncu Borko jasneje kot kdajkoli elaborira svoje stališče pri reševanju »slovenskega vprašanja«: »Ne možemo da sebi predstavimo razumno i svršishodno rešenje »slovenačkog problema« drugčije nego na osnovi spoznaje, da Slovencima nema budućnosti do u uskim vezama s ostalim balkanskim Slovenima, i u današnjoj jugoslovanskoj državi, koju je stvorila istorija i koju valja usavršavati. S druge strane, ove veze i ova država ne znače i ne smeju da znače negaciju slovenačkog narodno-kulturnog karaktera, i jedne danas još tako aktivne sile kao što je slovenački jezik. Što će još da bude iz ove prirodne i zdrave zajednice, i kakvi će procesi menjati njezino lice, o tome mogu da govore samo proroci.«¹⁰⁰

Tudi danes takšno stališče pri večini Slovencev ne bi želo odobravanja in to ne samo zaradi tega, ker se je bistveno zmanjšala nemško-italijanska nevarnost za slovenski narod. V desetletjih, ki so minila, sta slovenski narod in njegovo izobraženstvo često nihala med »jugoslovanstvom« in »samoslovenstvom«, toda na koncu se je jasno pokazalo, da je, imenujemo jo, »Vidmarjeva pot«, prava pot. Malo kdo je v tem minulem času negiral zgodovinsko vrednost jugoslovanske državne ideje, toda v modernem času se je, kot pogoj normalnega življenja, vse bolj postavljala nacionalna državnost in suverenost. Zgodovina torej ni potrdila naprednjaške podmene postopnega stapljanja v »jedinствeno jugoslovenstvo«, temveč je potrdila prav nasprotno pot, vse večjega poudarjanja nacionalne samobitnosti.

Iz predstavljenega pisanja Slovencev o »slovenskem pisanju« in odnosu do jugoslovanskega integralizma izhaja, da tudi sami niso čvrsto verjeli v skorajšnjo realizacijo jugoslovanskega stapljanja. Zdi se, kot da so, vsaj nekateri, zagovarjali idejo jugoslovanskega integralizma zaradi političnega pragmatizma, ki je izhajal iz obstoja jugoslovanske države in realne nevarnosti s strani nemškega in italijanskega nacionalizma. Samo najstarejši med njimi, ki so bili med nosilci jugoslovanske ideje še pred nastankom jugoslovanske države, so podpirali to idejo, idealistično, brezrezervno.

⁹⁷ Ibid., str. 327.

⁹⁸ Božidar Borko: Slovenci i Jugoslovenstvo, NE, knjiga XXV., 1932, br. 8, str. 423–429.

⁹⁹ Ibid., str. 427.

¹⁰⁰ Ibid., str. 429.

Zusammenfassung

DIE ZEITSCHRIFT »NOVA EVROPA« UND DIE SLOWENEN

Dušan Nečak

In der vorliegenden Abhandlung wurde eine Analyse der Beiträge in der Zeitschrift »Nova Evropa« vorgenommen, die 1920 in Zagreb, nach dem Vorbild der Zeitschrift »New Europe« von Seaton – Watson zu erscheinen begann. Die Zeitschrift war jugoslawisch, integralistisch ausgerichtet, und es wirkten als ständige Mitarbeiter vor allem liberal orientierte Intellektuelle mit. Hauptredaktur war Milan Čurčin, unter den Begründern der Zeitschrift und deren ständigen Mitarbeitern findet man bedeutende Namen slowenischer Intellektueller: Dr. Matija Murko, Dr. Leonid Pitamic und Dr. Ivan Prijatelj.

Das Hauptanliegen der Analyse bestand vor allem darin, eine Antwort zu finden auf die Frage, wie die Slowenen auf die programmatischen Ausgangspunkte der Gründergruppe der Zeitschrift reagieren würden, insbesondere auf jenen Teil, der die praktischen Wege einer Verwirklichung des jugoslawischen Integralismus betraf. Andererseits galt ein Teil des Interesses bei der Analyse dem Wunsch zu erforschen, ob sich die Redaktion der »Nova Evropa« überhaupt mit der slowenischen Problematik befaßte und in welchem Maße ihr diese bekannt war.

Die Slowenen nahmen die Lösung des »slowenischen Frage« in Jugoslawien auf dreierlei Art in Angriff: 1. durch unmittelbares Mitwirken bei der Programmgestaltung in Zeitschrift und Bewegung; 2. durch das Kommentieren all dessen, was in der Zeitschrift von anderen Autoren zur »slowenischen Frage« geschrieben wurde, und 3. durch eigene Beiträge zum Thema der »slowenischen Frage«. Diese drei Fragenkomplexe wurden nicht von vornherein ausgesucht, sondern durch den Inhalt der Abhandlungen in der »Nova Evropa« über die Slowenen diktiert worden.

Die Intensität, mit der über slowenenbezogene Probleme geschrieben wurde, war in der sog. Gründerphase der Bewegung »Nova Evropa«, von 1920 bis 1924, größer, vor allem deshalb, weil zu jener Zeit über die neuen Staatsgrenzen im Norden und Westen entschieden wurde.

Über einige sowohl theoretische als auch praktische Probleme bei der Verwirklichung des integralen Jugoslawentums wurde eingehender und mit mehr Euphorie gerade in den ersten Jahren des neuen Staates diskutiert, als die jugoslawische Idee verwirklicht wurde.

Im zweiten Abschnitt des Erscheinens der »Nova Evropa« (1924–1941) nimmt die Intensität ab – der letzte ernstzunehmende Artikel über die »slowenische Frage« wurde 1933 veröffentlicht – tonangebend wurde der »weiche« Anhänger des integralen Jugoslawentums unter den slowenischen Mitarbeitern der »Nova Evropa«, Božidar Borko. Murko und Pitamic folgend fuhr er fort, die sprachliche und kulturelle Eigenständigkeit der Slowenen zu betonen und die jugoslawische kulturelle Integration in die Zukunft zu verlegen. Andererseits kritisierte er eine »eigenslowenische« Lösung der slowenischen Frage, wie sie Josip Vidmar in seinem Werk »Kulturelles Problem des Slowenentums« (Ljubljana, 1932) erörterte. Ein weiteres Merkmal der zweiten Periode in der Erscheinungszeit der »Nova Evropa« bestand darin, daß über die »slowenische Frage« und das integrale Jugoslawentum immer mehr vom Standpunkt der aktuellen politischen Realität geschrieben wurde, vornehmlich nach dem Jahre 1929.

Eine Analyse der Beiträge in der »Nova Evropa« zur »slowenischen Frage« hat gezeigt, daß die integralistisch ausgerichteten kroatischen und serbischen Intellektuellen, die eigentlichen Mitarbeiter der Zeitschrift, nie ernsthaft daran geglaubt haben, die Slowenen könnten in einer einheitlichen jugoslawischen Kulturnation aufgehen, einige (z.B. Vatroslav Jagić) kritisierten sogar deutlich die Entscheidung, daß auch die Slowenen zum Prozeß der Bildung eines Südslawentums herangezogen wurden. Auch die slowenischen Verfasser glaubten selbst nicht fest an eine baldige Verwirklichung der jugoslawischen Integration. Es hat den Anschein, als ob wenigstens einige (z.B. Božidar Borko) die Idee eines jugoslawischen Integralismus aus Gründen des politischen Pragmatismus befürworteten, der aus der Existenz eines jugoslawischen Staates und der realen Gefahr von seiten des deutschen und des italienischen Nationalismus hervorging.

ZAPISI

Darja Mihelič

CHARTULARIUM PIRANENSE CAMILLA DE FRANCESCHIJA
IN
CODICE DIPLOMATICO ISTRIANO PIETRA KANDLERJA¹

Objavi virov, katerih razmerje naj bi tu predstavili, sta izhajali v približno tričetrststoletnem razmaku: drobci Kandlerjevega Codice diplomatico istriano so bili objavljeni v tržaški reviji L'Istria od 1846 do 1853. 1861 je izšel še dober ducat dokumentov. Med 1862 in 1865 pa je ugledala luč sveta še njihova druga, celotna, zaokrožena izdaja v petih zvezkih.² – Oba dela de Franceschiјеvega Chartularium Piranense sta bila priobčena v istrski reviji Atti e memorie della Società istriana di Archeologia e Storia patria med 1924 in 1940.³

Časovni razmak obeh objav je torej velik. Kritične primerjave so v takem primeru navadno manj naklonjene starejšemu avtorju (v tem primeru Kandlerju). Nesporno pa je, da sta bili obe deli pomembni tako za svoj, kot tudi za kasnejši čas. Zato bi bilo neumestno presojati njuno kakovost, čeprav bi s stališča sodobnih načel edicije zgodovinskih virov v obeh našli nekatere pomanjkljivosti. Ta prispevek ima namen ostati na stopnji suhoparnih, objektivnih dejstev. Pač pa priteguje v dodatni razmislek izvirno, pisano gradivo piranskega komunalnega arhiva in skuša ugotoviti, v kolikšni meri sta avtorja v obravnavanih objavah posegala po njem.

Avtorja sta zasnovala objavi z različnim namenom. Razviden je iz obeh naslovov, ki nakazujejo prostorski in časovni obseg obeh del. Kandlerjev Codice diplomatico istriano skuša bralcu predstaviti vire za preteklost vse Istre – de Franceschiјev Chartularium Piranense pa priobčuje vire, ki naj bi osvetlili preteklost Pirana. Codice časovno zajema vire od leta 50 do 1526 – Chartularium pa sega le od 1062 do 1350.

Sestavni deli obeh objav so naslednji: Kandlerjevo delo nima pravega uvoda, le tabelo indikcij; nima seznamov, ampak le prepise dokumentov. – Prvi del de Franceschiјеvega Chartularia se ponaša s splošnim zgodovinskim uvodom, s tehtnim orisom razvoja piranske komune ter s kronološkimi preglednicami piranskih oblastnikov. Sledijo prepisi dokumentov. Delo vsebuje zanesljiv in izjemno uporaben imenski seznam. Zgodovinski uvod v drugem delu publikacije je skromnejši; seznama ta del nima. V primerjavi s prvim delom daje zato vtis nedorečenosti.

Pristop obeh avtorjev k **predstavitvi dokumentov** je precej podoben. V Codice vsak vpis (ki ni zaporedoma oštevilčen) uvajajo leto, nato dan v mesecu, indikcija in navedba kraja izdaje. Za oznako zapisa, ki je bolj naslov kot povzetek, je navedeno nahajališče vira. Sledi prepis izvirnika. Komentarji k dokumentom so redki, zadevajo pa večinoma splošna opažanja ob dokumentu in njegovi vsebini, ne pa formalnih posebnosti izvirnika. Spremno besedilo k izvirniku je italijansko. – De Franceschi označuje vsako enoto z zaporedno številko (kar olajšuje orientacijo), nato z datumom (leto, dan v mesecu) in krajem nastanka zapisa. Vsebinsko izvirnega zapisa označuje skupni povzetek. Sledi besedilo dokumenta. Redke opombe k tekstu izvirnika opozarjajo predvsem na izvirne notarjeve spodrsjaje ali posebnosti pri pisanju, nekajkrat omenjajo na drugačne prepise v predhodnih objavah, včasih pa so tudi vsebinskega značaja. Besedilu sledijo skromne pripombe o značaju dokumenta (original, kopija, izpis iz kodeksa ipd.), o njegovem nahajališču, o dotedanih objavah. Redko so dodana vsebinska pojasnila, nekajkrat tudi prepisi ali povzetki sorodnih izvirnih zapisov. Tudi jezik de Franceschiјеvega komentarja je italijanski.

Prepis v Codice skuša do neke mere posnemati videz izvirnika: prva vrstica prepisa je tiskana v debelejših in večjih črkah kot druga, ta pa v večjih kot ostalo besedilo. Uporaba ločil je omejena na minimum in ni dosledna: ponekod je posodobljena, drugod nadomeščajo ločila pike sredi vrstice. Glede rabe velike začetnice se objava pogosto drži izvirnika, kjer se je velika začetnica uporabljala precej stihijsko. Večina krajšav je v prepisu razrešena, ne pa vse. V pisanju posameznih črk je izvirni dolgi i običajno zapisan kot j, znaka za u oz. v sta prepisana v u ali v glede na njuno

¹ Besedilo je slovenska inačica (še neobjavljenega) italijanskega referata, ki je bil predstavljen na mednarodnem posvetovalnem »Il Codice diplomatico istriano e le fonti per la storia di Trieste e dell'Istria dalla divulgazione a stampa alla banca dati« (Rovinj, 9. maja 1989).

² P. Kandler, Codice diplomatico istriano 1–5, Trieste 1864.

³ C. de Franceschi, Chartularium Piranense, Raccolta dei documenti medievali di Pirano I. (1062–1300), Atti e memorie 36, Parenzo 1924; II. (1301–1350), Atti e memorie 43, Pola-Parenzo 1931–1932, 19–96; 44, Pola-Parenzo 1932–1933, 271–320; 45, Pola-Parenzo 1933–1934, 255–320; 46, Pola 1934, 107–192; 47, Pola-Parenzo 1935–1937, 123–230; 50, Pola-Parenzo 1938–1940, 171–200.

glasovno vrednost. Namesto francoskega č uporablja prepis črko z. – De Franceschi je v svoj prepis vnesel sodobno rabo ločil in velike začetnice. Okrajšane besede je dosledno razrešil in sicer v smislu klasične latinščine (s podvojitvami nekaterih konsonantov – zlasti m in n, ki v tedanji preprosti pisavi niso bile povsem običajne). Dolgi i je navadno prepisoval v običajno črko (mali) i. nekajkrat tudi v črko j, pri zapisu črk u in v je upošteval njuno glasovno vrednost, izvirni francoski č je verno prepisoval.

De Franceschi je seveda poznal Kandlerjevo delo. Ob dokumentih, ki jih je sam priobčil v Chartulariu, je navajal, kateri zapisi so bili že objavljeni v prvi oz. drugi izdaji Codice diplomatico istriano. (Pri tem je šlo včasih tudi za neidentične dvojnike istih dokumentov, ki so jih zapisali različni notarji ali pa so niansirali v končnih formulacijah). Tovrstne pripombe zasledimo pri 33 vsebinskih enotah Chartularia.⁴ Za dokument pod št. 132 je de Franceschi objavo v Codice spregledal ali pa jo je pozabil navesti. V štirih primerih⁵ od teh 33-ih je de Franceschi celo povzel objavo po Codice: tam objavljenih dokumentov namreč ni našel v citiranih arhivih. Pri tem si ni mogel kaj, da ne bi nekaterih izrazov in imen iz Codice spreminjal. Na Codice se je skliceval tudi z opozorilom, da je v njem priobčena sorodna listina,⁶ v opombah je večkrat opozoril, da je v Codice kaka beseda zapisana drugače. Sicer je ob omembah objav v Codice de Franceschi večkrat popravljval, dopolnjeval ali spreminjal tamkajšnja datiranja.⁷ To ne preseneča, saj je Kandlerju zlasti določanje dne v mesecu (na rimski in bolonjski način) pogosto povzročalo nepremostljive probleme. Včasih se objavi razlikujeta tudi glede kraja izdaje dokumenta.⁸ Prepisa izvirnikov v Codice in Chartulariu (pa tudi obeh izdaj Codice samega) se razlikujeta v vrsti nians, kar je deloma razvidno že iz zgoraj opisanih načel obeh prepisov. Podrobna predstavitev razlik pa za to priložnost niti ne bi bila umestna.

Pretrës **razmerja** obeh avtorjev **do arhivalij piranskega porekla** kaže, da se je zlasti de Franceschi pri izboru gradiva za objavo v veliki meri naslonil na piranske izvirnike, medtem ko je Kandler v svojo izdajo – ki je bila zasnovana v istrskem in ne le piranskem prostorskem okviru – pritegnil samo vsebinsko opaznejše piranske zapise. Kaj nam pove podrobnejša analiza stanja objavljenosti pomembnega piranskega arhivskega fonda – zbirke listin piranskega komunalnega arhiva – v omenjenih delih?

De Franceschi je v prvem delu svoje edicije segel od 1062 do 1300, v drugem pa od 1301 do 1350. Po kartoteki listin piranskega komunalnega arhiva je za čas do 1300 ugotovljivih 173 dokumentov. 10 od teh je kot prepis vsebovanih tudi v drugih dokumentih istega fonda.⁹ Če odštejemo dvojnike, ostane 163 vsebinsko različnih dokumentov. Med temi pa 7 dokumentov¹⁰ vsebuje po dva ali več vsebinsko različnih zapisov, tako da imamo dejansko opraviti s **172 vsebinami**. – Primerjava s prvim delom Chartularia Piranense kaže, da je de Franceschi v njegovem rednem delu objavil 223 dokumentov. Oštevilčil jih je sicer od 1 do 226; pri dokumentih pod številčkama 7 in 77 gre le za povzetka oz. kazalki in ne za objavo vira. Pri številčenju je po pomoti izpuščena številka 205. Dodatek k temu delu prinaša še 6 dokumentov,¹¹ tako da objava zajema 229 enot. Nekateri objavljeni izvirniki vsebujejo po več vsebinsko različnih zapisov.¹² Včasih je avtor sam smiselno združil po dve ali več vsebin,¹³ ali pa je vsebinsko pester dokument objavil v več delih.¹⁴ Omenjenih 229 objavljenih enot dejansko vsebuje **236 zapisov**. Pri 140 objavljenih zapisih (oz. pri slabih treh petinah objave) gre za opisani listinski korpus piranskega komunalnega arhiva; 32 zapisov (dobra petina) listinskega fonda iz zajetega obdobja pa v objavo ni bila vključena. Chartularium priteguje še 41 listin iz piranskega kapiteljskega arhiva, pri 19 enotah gre za izpise iz kodeksov piranskih notarjev, vicedomov, kamerlengov. 16 objavljenih dokumentov izvira iz tržaškega listinskega arhiva, 6 iz beneškega državnega arhiva, 5 je povzetih po literaturi. Med temi gre pri enem zapisu¹⁵ za listino kapiteljs-

⁴ Chartularium Piranense I., št. 2, 3, 4, 5, 6, 7a, 65, 65a, 66, 68, 71, 76, 81, 86, 91, 102, 108, 111a, 113, 121, 133, 134, 141, 149, 154, 159, 167a, 168, 169, 213, 216, 218; Chartularium Piranense II., št. 28.

⁵ Chartularium Piranense I., št. 7a, 65a, 111a, 216.

⁶ Chartularium Piranense II., št. 18 (a).

⁷ Chartularium Piranense I. datira listino pod št. 2 le z letom 1173, Codice pa 1173, septembra; pod št. 3: 1173, 16. januarja, Codice: 1173, 17. februarja; pod št. 4: 1179, 6. decembra, Codice: 1255, decembra; pod št. 66: 1209, 4. januarja, Codice: 1208, 4. januarja; pod št. 68: 1211, 20. aprila, Codice: le leto 1211; pod št. 86: 1252, 23. marca, Codice: 1252, 9. marca; pod št. 113: 1263, 28. novembra, Codice: 1262, »die 3 exeunte Novembri«; pod št. 121: 1264, decembra, Codice: 1264, »exeunte Decembr.«; pod št. 133: 1270, 15. marca, Codice: 1270, 5. marca; pod št. 167a: 1283, 21. januarja, Codice: 1283, 22. januarja.

⁸ Chartularium Piranense I. npr. locira nastanek listine pod št. 3 (1173, 16. januarja) v Mocò, Codice (1173, 17. februarja) v Montecavo; pod št. 121 (1264, decembra) v (neomenjeni, zato v oglatem oklepaju) Koper, Codice (1264, »exeunte Decembr.«) v Piran.

⁹ Dvojniki so listine s sedanjimi arhivskimi signaturami: 6a in 6b, 7a in 7b, 8 in del 9, 21 in 22, 36a in 36b, 68 in 69, 70 in 71, 85a in 85b, 100a in 100b, 146 + 147 in 148.

¹⁰ Ti dokumenti imajo sedanje signature: 9 (2 vsebini), 27 (2 vsebini), 39 (3 vsebine), 45 (2 vsebini), 103 (2 vsebini), 136a, b (2 vsebini), 149 (2 vsebini).

¹¹ Chartularium Piranense I., št. 7a, 65a, 111a, 111b, 138a, 167a.

¹² Ti dokumenti imajo sedanje signature: 9 (2 vsebini), 45 (2 vsebini), 136a, b (2 vsebini), objavljeni pa so pod št. 20, 47, 173.

¹³ Pod št. 20 so združene vsebine dokumentov s sedanjimi signaturami: 9, 12 in 16; pod št. 22: 15 in 18; pod št. 133: 109 in 110.

¹⁴ Dokument s signaturo 39 je objavil pod številčkama 38, 39 in 42.

¹⁵ Chartularium Piranense I., št. 7a.

kega, pri dveh zapisih¹⁶ pa za listini piranskega komunalnega arhiva, ki jih je že de Franceschi v obeh arhivih zaman iskal. Chartularium pa objavlja še dodatnih 10 listin iz piranskega komunalnega arhiva,¹⁷ ki jih sedanja kartoteka piranskih listin ne navaja več.

Za razdobje od 1301 do 1350 vsebuje piranski komunalni arhiv 371 dokumentov. Pri treh gre za dvojnike,¹⁸ 9 dokumentov pa ima dve ali več vsebin.¹⁹ Omenjene arhivalije vsebujejo **386 vsebinsko različnih zapisov**. – Drugi del Chartularia vključuje v rednem delu 215 enot, v dodatku²⁰ pa še 21, torej skupno 236 enot. Posamezni vpisi – takih je 11 – predstavljajo po več vsebin,²¹ tako da je dejansko objavljenih **275 vsebinskih zapisov**. Pri 126 vsebinah (manj kot polovici) gre za listine iz piranskega komunalnega arhiva; kar 260 vsebin (dobri dve tretjini!) fonda iz tega razdobja pa v objavo nista zajeti. De Franceschi je v tem delu Chartularia izrazilo posegel po drugi vrsti arhivalij: po piranskih kodeksih (vicedomskih knjigah in knjigah komunalnih posojil), iz katerih je objavil kar 119 (dobri dve petini) zapisov. Pri 12 enotah objave gre za testamente, ki sestavljajo poseben fond piranskega komunalnega arhiva, 14 objavljenih zapisov je iz piranskega kapiteljskega arhiva, 3 enote izvirajo iz tržaškega listinskega arhiva, en dokument pa je iz fonda piranskih listin, ki ga v kartoteki listin piranskega komunalnega arhiva ni več najti.²²

Codice diplomatico istriano za obdobje do 1350 objavlja **26 listin** iz listinskega fonda piranskega komunalnega arhiva, k temu pa še fragment piranskega statuta iz 1274. Codice prinaša le eno listino tega fonda,²³ ki je de Franceschi ne objavlja. Kar sedmih²⁴ (ali dobre četrtine) od piranskih listin, ki jih zajema Codice, danes kartoteka ne omenja več.

Za **zaključek** lahko ugotovimo, da Chartularium in Codice skupaj predstavljata 266 + 1 objavo iz fonda listin piranskega komunalnega arhiva. Ta fond danes vsebuje skupno 558 vsebinsko različnih zapisov. Omembe vredno je, da je doslej ostalo **neobjavljenih 291 (dobra polovica) zapisov tega fonda**.

Ugotovitev je jasna. Vendar: ali smo pripravljeni prisluhniti potrebam in možnostim za nadaljnje edicijsko delo?

¹⁶ Chartularium Piranense I., št. 111a, 216.

¹⁷ Chartularium Piranense I., št. 64, 111b, 112, 113, 132, 138a, 141, 149, 159, 217.

¹⁸ Dvojniki so listine s sedanjimi arhivskimi signaturami 177a in 177b, del 181 in 182, 290a in 290b.

¹⁹ Ti dokumenti imajo sedanje signature: 165 (3 vsebine), 171 (2 vsebini), 180 (5 vsebin), 181 (5 vsebin), 183 (3 vsebine), 206 (2 vsebini), dokument s signaturo 300 in 301 (2 vsebini), 308 (3 vsebine), 389 (2 vsebini).

²⁰ Atti e memorie 50, kot v op. 3.

²¹ Pod št. 1 so objavljene 3 vsebine, pod št. 27 – 3 vsebine, pod št. 51 – 2 vsebini, pod št. 19 (a) – 6 vsebin, pod št. 121 – 2 vsebini, pod št. 129 – 2 vsebini, pod št. 133 – 16 vsebin, pod št. 150 – 2 vsebini, pod št. 165 – 9 vsebin, pod št. 171 – 2 vsebini, pod št. 207 – 2 vsebini.

²² Chartularium Piranense II., št. 29.

²³ Gre za listino, izdano 1254, 9. oktobra v Kopru, njena sedanja signatura pa je 80.

²⁴ Gre za listine, ki jih de Franceschi objavlja v Chartularju Piranense I pod št. 111a, 113, 132, 141, 149, 159, 216.

Résumé

CHARTULARIUM PIRANENSE PAR CAMILLO DE FRANCESCHI ET CODICE DIPLOMATICO ISTRIANO PAR PIETRO KANDLER

Darja Mihelič

L'article résume une étude comparée faite sur les sources de Chartularium Piranense par Camillo de Franceschi et de Codice Diplomatico Istriano par Pietro Kandler prenant en considération les objectifs des deux auteurs, les parties constituantes et la présentation des documents. Lorsqu'il établit le rapport réciproque entre les deux publications, l'auteur de l'article analyse les rapport des deux auteurs étudiés envers le matériel des archives dans les anciennes archives municipales de Piran. Il constate que les deux publications citées comprennent 267 documents des 558 contenus aujourd'hui dans le fonds des archives municipales de Piran. Plus de la moitié de ce fonds, 291 documents, restent non publiés.

Janez Stanonik

ZGODNJI ANGLEŠKI POTOPISI PO SLOVENIJI

Leta 1989 je v Gornjem Milanovcu (Srbija) izšla knjiga Zdenka Leventala s prevodi angleških potopisov preko jugoslovanskih dežel, ki so nastali v času od konca srednjega veka pa do srede XIX. stoletja.¹ Med temi potopisi je več tekstov, ki govorijo o slovenskih krajih, kar precej je celo takih, ki so bili doslej pri nas nepoznani. Zato je prav, da knjigo zabeležimo in ocenimo tudi v Sloveniji. Avtor knjige, Zdenko Levental, po poreklu iz Vojvodine, je profesor na medicinski fakulteti univerze v Bernu, Švica. Že doslej je objavil v Nemčiji, Jugoslaviji in Angliji razprave, v katerih proučuje zgodovino stikov med Anglijo in jugoslovanskimi narodi, zlasti na medicinskem področju, v zvezi z delom britanskih sanitetnih misij pri nas v času balkanskih vojn in prve svetovne vojne.

V Leventalovi knjigi so zbrani teksti 31 angleških avtorjev, v prevodih, z ustreznimi komentarji in biografskimi podatki. Deloma so to krajše beležke, deloma prepisi korespondence, deloma odlomki iz obširnejših del, v kolikor govorijo o jugoslovanskem ozemlju. Teksti so urejeni po kronološkem redu.

Pravzaprav so vsa ta potovanja potekala po treh smereh: sprva predvsem po morju iz Benetk, ob istrski in dalmatinski obali v Levant; nekoliko kasneje z Dunaja ob Donavi v Beograd, Niš in preko Sofije v Carigrad; in končno še potovanja po severozahodni Hrvaški in Sloveniji.

Prva angleška potovanja ob jadranski obali so povezana z romanji v Palestino (William Wey, 1458, 1462; Richard Guylforde, 1506; Richard Torkington, 1517; John Locke, 1553). Pot jih je vodila iz Benetk ob istrski obali (Rovinj, Poreč, Pula) in mimo mest v Dalmaciji (predvsem Zadar, Split, Korčula in Dubrovnik) proti Krfu. Beležke s teh poti so skromne, mnoge kraje so ti potniki videli le od daleč, zanimali so se skoraj izključno le za verske objekte, zlasti za relikvije. Leta 1506 Richard Guylforde kot prvi uporablja za amfiteater v Puli oznako Rolandova trdnjava, kar 1609 ponovi tudi William Lithgow in v tridesetih letih XVIII. stoletja Richard Pococke: ta imenuje ostanke starega porušenega svetilnika v Puli Orlandov stolp. Ta pričevanja so zanimiva, ker dokazujejo, da je srednjeveški evropski viteški ep (francoski cikel Karla Veliškega) prihajal k nam tudi preko Italije in da je imel v Puli večstoletno tradicijo.²

Sredi XVI. stoletja usahne število angleških romarjev, ker so Palestino zasedli Turki in ker je v Angliji zavladala reformacija. Zato so se angleški romarji začeli izogibati poti preko Italije. Romarjem so sledili tako imenovani »filozofski potniki«, katerih namen je bil, da si s potovanji razširijo izobrazbo. Ob jadranski obali je bil prvi tak posvetni potnik William Lithgow (1609), ki je predvsem iskal doživljaje. Bil je po poreklu Škot; ko je prišel v stik z uskoki, so ga ti lepo sprejeli, ker so videli podobnost v imenih Škot in uskok. »Filozofske potnike« zanimajo še posebej sledovi antike (George Sandys, 1610; George Wheeler, 1675). Po ustanovitvi angleške Kraljeve družbe 1662 so to često člani te družbe (Francis Vernon, 1676; Thomas Watkins, 1787–1789). Leta 1757 je Robert Adam temeljito proučil Dioklecijanovo palačo in si priskrbel številne upodobitve iz njene okolice. Leta 1829 je Thomas Allason objavil knjigo o antičnih spomenikih v Puli (za vir mu je služil Alberto Fortis), govori pa tudi obširno o Morlakah, uskokih in hajdukih v Dalmaciji. Končno moramo med temi potniki omeniti še Johna Howarda, ki je kot medicinec potoval 1785 ob jadranski obali ter se zanimal za tamkajšnje karantene, deloma pa tudi za zapore. Ob tem omeni, da se »o zaporih v glavnem mestu Kranjske ne govori nič dobrega, pa se jim zato izkazuje milost, če se o njih molči.«

Nekateri potniki so se po prihodu v Dalmacijo odločili za nadaljevanje poti po notranjosti v Carigrad. Pot jih je vodila iz Dubrovnika v Fočo in nato preko Pljevlja, Novega Pazarja v Niš in Sofijo (Henry Autell, 1585; Harry Cavendish, 1589, ki je na poti med Pljevljo in Novim Pazarjem obiskal manastir Mileševa, kjer je videl relikvije svetega Save), ali pa iz Splita preko Duvanjskega polja in Konjice v Sarajevo in nato preko Valjeva v Beograd (Henry Blount, 1634; v obratni smeri Peter Mundy, 1620). Pot po notranjosti je bila bolj nevarna kot po morju, možna le z oboroženim turškim spremstvom.

Druga zelo pomembna smer potovanj je bila z Dunaja po/ob Donavi v Beograd in nato preko Niša in Sofije v Carigrad. To je bila pot ambasadorjev in pomembnih državnih delegacij, večkrat tesno povezana z važnimi zgodovinskimi dogodki. Pravzaprav je v Leventalovi zbirki potopisov več angleških potnikov, ki so potovali iz Carigrada na Dunaj kot pa v obratni smeri. Že 1596 je šel tod

¹ Zdenko Levental: *Britanski putnici u našim krajevima od sredine XV do početka XIX veka*, založba Dečje novine, Gornji Milanovac 1989, 332 str. V ZČ 45, 1991, št. 1, str. 158–160 je o knjigi že poročal Peter Borisov.

² Prim. tudi Rolandov spomenik v Dubrovniku.

Thomas Glover, ki je skupaj z angleškim ambasadorjem Edwardom Bartonom³ spremljal vojsko sultana Mohameda na pohodu proti Avstriji (bil je čas tako imenovane »Dolge vojne«). Zanimivo je, da je isti Barton pred tem (v bojih za otok Rab) služil kot prostovoljec v turški vojski. Prav tako kot spremljevalec angleškega ambasadorja Paula Pindarja je 1620 potoval iz Carigrada v Beograd Peter Mundy, ki je nato nadaljeval pot preko Valjeva v Split in Benetke. V Zadru je videl več sto angleških vojakov, ki so bili tam, da pomagajo Benetkam. — Leta 1665 je Paul Rycout, angleški konzul v Smirni, šel v Beograd po nalogu angleškega ambasadorja v Carigradu, da bi imel razgovore z velikim vezirjem, ki se je po porazu pri Monoštru utaboril v Beogradu skupaj s svojo vojsko. Leta 1786 je potoval v isti smeri sicer ne podrobneje poznani Saviour Lusignan in v dvajsetih letih XIX. stoletja neimenovani potnik (o njem poroča George Keppel 1829), ki je na poti skozi Srbijo že lahko uporabljal dobro novo cesto, ki jo je dal zgraditi knez Miloš.

Prvi potnik preko Srbije v Carigrad je bil Henry Blount, ki je 1634 prispel v Beograd iz Splita preko Sarajeva. Od Beograda je nadaljeval pot skupaj z vojsko Murata paše ter je tako imel priliko opazovati turško vojsko med bojnim pohodom. — Po bitki pri Monoštru in miru v Vasvaru je šla z Dunaja v Carigrad velika avstrijska delegacija pod vodstvom grofa Walterja Leslieja, po rodu Škota. Nesla je darove sultanu in se v Turčiji dogovarjala o osvoboditvi vojnih ujetnikov. O poti poroča John Burbury, član delegacije. — Najzanimivejše pričevanje iz te dobe je tekst Edwarda Browneja, ki je sicer tudi znan zaradi svoje poti po Sloveniji. Leta 1668 je šel z Dunaja preko Ogrske, Srbije in Makedonije v Larisso v Tesaliji, kjer se je mudil sultanov dvor. Na Ogrskem je na njega napravilo velik vtis dejstvo, da so celo kočijaži znali govoriti latinsko. V Prilepu omenja grad Kraljevića Marka, ki ga je tamkajšnje ljudstvo slavilo. Na povratku preko Kosovega polja se spominja bitke na Kosovu in smrti sultana Murata: tega je baje Obilić ubil, ko si je Murat ogledoval mrtvece na bojišču in se pri tem približal Obiliću, za katerega je mislil, da je mrtev. — Leta 1691 je William Hussey, na novo imenovani angleški ambasador pri Porti, na poti z Dunaja imel v Beogradu razgovore z Ahmetom pašo, poveljnikom Srbije, radi možne sklenitve miru. — Slavna so pisma Lady Mary Wortley Montagu, ki jih je 1717 s poti preko Ogrske in Srbije pisala v Anglijo, med drugim pesniku Alexandru Popu. Bila je žena angleškega ambasadorja Edwarda Wortleyja Montaguja, katerega je angleška vlada zadožila, da dela na sklenitvi miru med Avstrijo in Turčijo. S poti preko Srbije omenja popolno opustošenje podeželja.

Slika razmer pod Turčijo, kot jo dajejo angleški potopisci, ni povsem enovita. Kar precej Angležev s simpatijo gleda na turško vladavino in na turški imperij (na primer Rycout, Browne). Prehod preko avstrijsko-turške meje, ki je bila najprej pri Moči na Slovaškem in nato v Zemunu, s pregledom potnih dokumentov in s carino, skoraj spominja na moderno mejo. Vsi poudarjajo versko toleranco pod Turki, ki je prišla zlasti do izraza v odnosu do Židov, pa tudi v odnosu do pravoslavne cerkve. Nasproti temu omenja Lady Montagu preganjanje protestantov pod avstrijsko oblastjo na Ogrskem po turškem umiku, po porazu pred Dunajem 1683. Mnogi poudarjajo disciplino in red v turški vojski; vojska na pohodu niti ni ropala niti napadala deklet (Blount, Rycout). Hvalijo osebnost čistočo Turkov in lepoto javnih stavb, a istočasno govorijo o zanikrosti njihovih bivališč. Kazni so bile pod Turki hitre in krute. Mnogi omenjajo trupla, nabita na kole, ki so jih videli ob poti. Toda tem kaznim so bili izpostavljeni tudi Turki sami. Ljudje so se bali kazati svoje premoženje, ker bi jim ga takoj začeli jemati z visokimi davki, ali pa bi ga kar zaplenili. Zelo slabo je bilo urejeno dedno pravo. Trgovina je bila predvsem v rokah Armencev, bolj kot Židov. Izgleda, da so bile razmere vendarle bolj urejene v Bolgariji, kjer je poljedelstvo dovolj dobro uspevalo in kjer je bila tudi osebna varnost večja. V Srbiji pa so se razmere zelo poslabšale zlasti v XVIII. stoletju.

Posebej nas seveda zanimajo potniki po Sloveniji in po Hrvaškem Zagorju. Leta 1595 je potoval iz Avstrije preko Koroške v Italijo Fynes Moryson, ki je bil nekaj časa profesor v Cambridgeu, kasneje visok uradnik na Irskem. Omenja golšavost ljudi pri Št. Vidu na Glini in pove, da ljudje pri Beljaku govorijo vendski jezik, ki je po njegovem mnenju jezik nekdanjih Vandalov.

Leta 1664 si je ogledal rudnik živega srebra v Idriji Walter Pope, sicer profesor na univerzi v Oxfordu in eden prvih članov angleške Kraljeve družbe.^{3a}

Leta 1669 je obiskal Slovenijo zdravnik Edward Browne, član Kraljeve družbe, o čemer se je pri nas že veliko pisalo.⁴ Preko Št. Vida na Glini in Gosposvetskega polja je prišel v Celovec, kjer je bil gost grofa Leslieja, in nato preko Ljubelja v Ljubljano, kjer ga je sprejel gospod Toš, po rodu Škot, ki je živel v Ljubljani kot lekarnar. Obiskal je tudi Cerkniško jezero, Idrijo in Gorico.

³ Edward Barton je bil po vrsti drugi angleški ambasador v Carigradu.

^{3a} Objavil tudi Veselin Kostić: *Kulturne veze između jugoslovenskih zemalja i Engleske do 1700 godine*, Beograd 1972, str. 339–341.

⁴ Janko Kotnik: *Potovanje Angleža. Potopis Edwarda Browneja po slovenskih deželah leta 1669, Mladika 9 (1928), 172–177. — Sergij Vilfan: Novo gradivo iz Brownovega potopisa, Kronika 1 (1953), 57–60. — Janez Šumrada: Valvasorjev angleški sodobnik Edward Browne v slovenskih deželah leta 1669. *Valvasorjev zbornik*, ur. Andrej Vovko, SAZU, Lj. 1990, str. 54–102. Iz studije Janeza Šumrade izhaja, da se je Browne srečal z grofom Lesliejem šele, ko se je vračal iz Slovenije nazaj na Dunaj. Vsekakor grof Leslie, ki ga je Browne srečal v Celovcu, ni identičen z grofom Walterjem Lesliejem, ki je po miru v Vasvaru vodil avstrijsko delegacijo v Carigrad, o čemer poročam zgoraj. Grof Walter Leslie je namreč po povratku iz Carigrada dne 2. marca 1667 na Dunaju umrl. Browne je bil v Celovcu leta 1669. — Za Browne prim. tudi v op. 1 omenjeno recenzijo Borisova v ZČ 45/1991.*

Pri nas je prav tako že poznano potovanje Simona Clementa leta 1715 skozi severozahodno Hrvaško in Slovenijo.⁵ Avtor Simon Clement ni identificiran. Zanimalo ga je gospodarstvo, zlasti vinarstvo. Z Dunaja je preko Kaniže prišel v Legrad, kjer je slišal o pridobivanju zlata iz peska reke Drave. Preko Hrvaškega Zagorja, kjer je v skoraj vsakem večjem kraju videl viseti tudi po več obsojencev na vislicah, je prispel v Zagreb. Ko gre preko Save pri Zagrebu, pravi, da gre na Hrvaško. V Karlovcu mu je vršilec dolžnosti komandanta mesta, »D'Augsberg«, prepovedal nadaljevati pot proti Reki, zato je šel preko Novega mesta, Dobropolja in Cerknice v Trst in Gorico, od koder se je preko Ajdovščine in Ljubljane vrnil na Dunaj.

Leta 1736 je potoval po Sloveniji Richard Pococke, kasneje visok cerkveni dostojanstvenik na Irskem. V Ptuj je prišel preko Hrvaškega Zagorja. Smeri njegovih potovanj po Sloveniji iz objavljenega teksta ni mogoče zanesljivo rekonstruirati. Obiskal je Celje, kjer omenja palačo celjskih grofov, Gosposvetsko polje (pri tem navaja Aeneja Silvija kot avtorja popisa ustoličevanja koroških vojvod), Ljubljano, Cerkniško jezero, Idrijo, Trst in Istro vse do Pule. — Beležke s potovanja po Hrvaškem Zagorju in Sloveniji je naredil tudi Pocockov spremljevalec Jeremy Milles.⁶

Leta 1814 je potoval po hrvaškem Medjimurju in Podravini Richard Bright, londonski zdravnik, po poreklu Škot. Bil je odličen opazovalec življenjskih pogojev kot tudi gospodarskih in družbenih razmer. Tudi on omenja izpiranje zlata iz peska reke Drave, govori pa tudi o razvoju čebelarstva v Avstriji po 1769; ta odlomek bi lahko bil zanimiv tudi za Slovenijo, pa žal v naši knjigi ni ponatisnjen v celoti (str. 246).

Končno je zelo zanimivo doslej pri nas še nezabeleženo potovanje sicer neidentificiranega Edmunda Spenserja, verjetno leta 1835, iz Gradca preko Ljubljane v Postojno, Predjamski grad, Idrijo in Trst. Ob Celju omeni tudi bližnjo Rogaško Slatino, za celjsko področje pa predvideva velik gospodarski razvoj, ko bodo po Savinji začele voziti parne ladje. Za Postojnsko jamo domneva, da del njene vode odteka proti Jadranskemu morju, saj je za časa Napoleona baje neki Petitpierre po dolgem tavanju po podzemeljskih jamah, v katere je vstopil pri Postojni, prišel končno zopet na dan v okolici Trsta. Mišljen je tu Timav. Spenser citira Valvasorja (sicer netočno), govori o človeški ribici, v zvezi z Idrijo pa omenja tudi izdelavo čipk in klobukov. Za Trst ve povedati, da je tam precej Angležev.

Leventalova knjiga je zanimivo branje, pa tudi pomemben vir za raziskave ne le zgodovine kulturnih stikov med Anglijo in našimi kraji, pač pa tudi za našo lastno politično, kulturno in socialno zgodovino. Knjiga prvič zbere te sicer zelo raztresene in težko dosegljive tekste. Za Slovenijo je knjiga pomembna, ker prinaša več doslej pri nas nepoznatih angleških potopisov skozi Slovenijo. Pri knjigi pa bo marsikoga motila fonetična transkripcija angleških imen, katerih originalne pisave se večkrat iz knjige same ne da rekonstruirati. Naša krajevna imena, ki so v angleških zapisih ponovno komaj razpoznavna, so v sedanjih izdaji prevedena v imena, ki so sedaj pri nas v rabi, bralcu pa žal ni omogočeno, da bi sam še enkrat preveril pravilnost prevoda; to bi bilo mogoče, če bi urednik dodal pri vsakem prevedenem krajevnom imenu v oklepaju še njegovo obliko v angleškem tekstu. Kljub takim in podobnim pomislekom pa bo knjiga kot zbirka avtentičnih tekstov marsikomu v pomoč pri njegovem raziskovalnem delu.

* *

Leventalova knjiga nudi dobro osnovo, da moremo specialno za Slovenijo njegov pregled dopolniti s podatki še o drugih angleških potnikih pri nas v navedenem razdobju. Ti podatki so bili objavljeni v raznih virih, pa jih Levental ne omenja. Doslej pri nas tak pregled še ni bil narejen.

Že prvi tak potnik je izjemno pomemben. Leta 1601 je potoval preko Benetk, Kopra in Ljubljane v Gradec takrat približno dvajsetletni John Smith. V Gradcu se je pridružil avstrijski vojni edinici, ki ji je poveljeval »baron Kisell«, general artilerije. Pod njegovim poveljstvom se je udeležil bitke, s katero so pregnali Turke, ki so oblegali utrjeni kraj »Olumpagh«. Kasneje se je boril proti Turkom še na Ogrskem in v Romuniji, bil ujet in odpeljan v suženjstvo v Carigrad, od koder je preko Kavkaza pobegnil in se končno vrnil v Anglijo. 1607 se je pridružil skupini Angležov, ki so ustanovili prvo angleško naselbino v Severni Ameriki, več kot deset let pred prvimi puritanskimi

⁵ Tihomir Gjorgjević: Putovanje Simona Klementa kroz severozapadne krajeve naše zemlje 1715 godine, ČZN 16 (1920/21), 79–104.

⁶ Levental v zvezi s potovanjem Jeremija Millesa po Hrvaškem Zagorju uporablja beležnico s poti, ki krije čas od 24. maja 1736 do 29. junija 1736 in jo v več zvezkih hrani knjižnica Britanskega muzeja pod signaturo: *Milles's Travels, Original Manuscript. Mus. Brit. Jure Empt. ADD 15.764 Plut CLXXXI, B*. Rokopis je našel znani beograjski anglist Vladeta Popović in ga objavil v *Glasniku istor. društva u Novom Sadu* 8 (1935), 99–101. — Pred kratkim je Catherine Carmichael prav tako pisala o Millesovem potovanju, in sicer o njegovi poti po Sloveniji, z glavnim poudarkom na obisku Cerkniškega jezera, v razpravi: Angleška gentleman na potovanju po slovenskih krajih leta 1737, *Zgodovinski časopis* 45, 1 (1991), 41–46. Pri tem se sklicuje na Millesovo korespondenco s škofom iz Waterforda, Irsko, ki jo hrani Britanska narodna knjižnica pod signaturo: *The Letters of Jeremiah Milles to the Bishop of Waterford, British Library Manuscript, ADD 15.774*. Na podlagi signatur sklepam, da gre za dva različna rokopisa, ki nista identična, pač pa sta med seboj tesno povezana. Sigurno je, da gre za isto potovanje po Hrvaškem Zagorju in Sloveniji. Levental ga stavi v leto 1736, Carmichaelova v leto 1737. Eno izmed teh dveh datiranj je očitno napačno. Ker se Carmichaelova sklicuje na datume, označene na čelu pisem, mislim, da je bolj verjetna njena datacija. Nedvomno bi bilo treba ves material v zvezi s potovanjem Pococka in Millesa še enkrat pregledati.

priseljenci, ki so prišli v Plymouth šele 1620. Odločilno je prispeval, da je kolonija v Virginiji, na kraju, kjer se je kasneje razvilo mesto Jamestown, premagala začetne hude težave radi pomanjkanja hrane. Na neki ekspediciji, ki je iskala živež, so ga Indijanci ujeli in obsodili na smrt, toda princesa Pokahonta ga je rešila v zadnjem trenutku. Po povratku v Anglijo je s svojimi številnimi objavljenimi deli bistveno prispeval k popularizaciji angleške kolonizacije v Severni Ameriki. Uvedel je ime Nova Anglija za to angleško interesno področje; to ime se je obdržalo do danes. Zaradi njegovih publikacij imenuje ameriška literarna zgodovina Johna Smitha »očeta« ameriške književnosti.

Zaradi Smithove nenavadne življenjske usode, polne nenadejanih rešitev, mnogi znanstveniki dvomijo v verodostojnost vseh njegovih avtobiografskih navedb. Zato je njihovo preverjanje zelo važno. Doslej ni bilo mogoče z gotovostjo identificirati kraja Olumpagh. Znanstveniki so pod tem imenom videli Gornjo Lendavo (Ober Limbach), Spodnjo Lendavo ali morda celo Cmurek.⁷ Na vsak način gre za pomembnejši utrjeni kraj ob večji reki (Muri ali Rabi) v slovensko-avstrijsko-madžarskem mejnem področju. Ime je gotovo v osnovi nemško, kar priča končnica -pagh, ki odgovarja nemški končnici -bach, »potok«. Baron Kisell je gotovo član ljubljanske plemiške rodbine Khisslov. Navadno se v tej zvezi misli na barona Janeza Jakoba Khissla, ki pa je bil le podpolkovnik in upravnik notranjeavstrijskega dvornega vojnega sveta. Vedno bolj pa se nagibam k misli, da je mišljen v resnici njegov brat baron Vit Khissl, general, od 1603 poveljnik hrvaške Vojne krajine s sedežem v Karlovcu. Žal pa za njega manjkajo podrobnejši biografski podatki pred tem časom. Vsekakor pa omemba barona Khissla dokazuje, da so Smithovi podatki v zvezi s Slovenijo verodostojni. – V slovenski književnosti se ime Johna Smitha prvič javi v knjigi Friderika Barage *Popis navad in sadershanja Indijanov Polnozhne Amerike* (Ljubljana 1837), v prevodu Jožefa Keka.⁸ Tu je v grafiki, ki stoji pred naslovno stranjo knjige, prikazan ujeti John Smith, ki ga Pokahonta rešuje pred smrtjo, s katero mu groze obdajajoči ga Indijanci. Pod sliko je značilen tekst: »Pokahonta ohráni kapitana Janesa Šmita per shivljenji«. Baraga pač niti približno ni mogel slutiti, da je v njegovi sliki upodobljeni John Smith bil kar dovolj dober poznavalec tudi Ljubljane.

Edward Browne v svojem že omenjenem potopisu (objavljen 1673, obiskal Slovenijo 1669) omenja, da je videl v seznamu obiskovalcev, ki so bili pred njim v Idriji, malo Angležev, a med njimi da je bil malo pred njim Evelyn. Morda je s tem mišljen John Evelyn (1620–1706), ki je znan v angleški literarni zgodovini kot avtor obširnega in kulturnozgodovinsko pomembnega dnevnika. Mnogo je potoval po Evropi, toda v njegovem dnevniku ni beležke, da bi kdajkoli bil v Idriji, niti da bi kdaj prišel v stik s Slovenijo.

Leta 1702 je bil ponovno pri nas Edmund Halley, astronom in geofizik, znan po tem, da se po njem imenuje slavni komet iz 1682, Halleyjev komet. Prišel je v Avstrijo po povelju kraljice Ane, da najde ob jadranski obali pod avstrijsko kontrolo primerno pristanišče, kjer bi angleška mornarica mogla varno prezimovati. Bil je čas španske nasledstvene vojne, ko sta bili Anglija in Avstrija zaveznici proti Španiji in Franciji. Halley je prišel v Trst preko Dunaja in si ogledal jadransko obalo od Trsta do Karlobaga, podrobno pa je izmeril pristanišča v Trstu, Reki in Bakru. Kot nagrado za dobro opravljeno delo je dobil po povratku v Anglijo na priporočilo Isaaka Newtona profesuro za matematiko na univerzi v Oxfordu.⁹

Leta 1734 so se ustavili v Ljubljani trije sicer imensko nepoznani Angleži. O njihovem potovanju po Evropi priča rokopis v lasti Earla iz Oxforda pod naslovom *The Travels of Three English Gentlemen, from Venice to Hamburg, Being the Grand Tour of Germany, in the Year 1734*. Tekst iz tega rokopisa je bil objavljen 1745 v Londonu v četrtem zvezku antologije *The Harleian Miscellany: or, a Collection of Scarce, Curious, and Entertaining Pamphlets and Tracts*. V zvezi s svojim bivanjem v Ljubljani potniki poročajo, da so slišali, da v okolici Ljubljane pustošijo vampirji. To so mrtveci, ki jih oživlja zli duh. Ponoči se dvigajo iz grobov in srkajo kri živih, ki nato umrejo. V tem odlomku se prvič pojavlja beseda vampir v angleški književnosti, v kateri je pozneje igrala izredno pomembno vlogo. Tradicija o vampirjih je torej prvič prišla v angleščino preko Ljubljane.¹⁰

Leta 1755 je potoval iz Nemčije v Italijo, kamor je šel na študij v Padovo, Oliver Goldsmith (1728–1774), avtor slavnega romana *Župnik wakefieldski*. Svoje slabe vtise o Koroški je kratko izrazil v uvodnih verzih daljše pesmi *The Traveller* (1764).

⁷ J. Franz Pichler: Captain John Smith in the light of Styrian sources, *The Virginia Magazine of History and Biography* 45 (1957), 332–352. – Janez Stanonik: Captain John Smith in Slovenia, *Slovene Studies* 11, 1–2 (1989), 25–32.

⁸ Nova izdaja: Friderik Baraga: *Zgodovina, značaj, nravi in šege severno-ameriških Indijancev*, prevedel Vlado Fajdiga, uvod napisal Vilko Novak, Celje 1970, založba Mohorjeva družba. Iz tega Baragovega – oziroma Kekovega – Janeza Smitha so poznejši raziskovalci življenja in dela Friderika Barage naredili Jakoba Smitha. Franc Jaklič govori o »ujetem belokožcu Jamesu (Džemsu) Smithu«: prim. Franc Jaklič: *Misijonarski škof Irenej Friderik Baraga*, Celje 1931, str. 122. To so povzeli tudi drugi baragoslavci.

⁹ A. H. Cook: Halley in Istria, 1703, Navigator and Military Engineer, *The Journal of Navigation* (Royal Institute of Navigation), 37, No 1 (1984), 1–23.

¹⁰ Wolfgang Lottes: Dracula & Co. Der Vampir in der englischen Literatur. *Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literaturen* – 135, 2 (1983), 285–291, glej str. 287.

Leta 1796 je potoval preko Slovenije z Dunaja v Italijo John Bacon Sawbrey Morritt (1771–1843), raziskovalec antike, tudi Troje. O tej poti priča kratka beležka v njegovi korespondenci.¹¹

Sredi avgusta 1800 se je ustavil v Ljubljani na poti preko Slovenije Lord Horatio Nelson, »Zmagovalec pri Abukirju«. Bil je v družbi z Lady Hamilton in njenim možem. Ljubljanski filharmoniki so jim priredili glasbeno akademijo, na kateri so predvajali Haydnovo v Angliji zloženo »Vojaško simfonijo« ter italijansko arijo »La virtù brittana«.¹²

Morda najznamenitejši Anglež (seveda z izjemo Lorda Nelsona), ki je v prvi polovici XIX. stoletja obiskal Slovenijo, je bil Sir Humphry Davy (1778–1829). Kot kemik je Davy med najpomembnejšimi znanstveniki, ki jih je kdajkoli dala Anglija. Prvi je uporabljal električni (galvanski) tok pri kemičnih analizah, kar mu je omogočilo, da je odkril celo vrsto dotlej neznanih kemičnih elementov (natrij, kalij 1807; kalcij, stroncij, barij in magnezij 1808; odkril je tudi, da je klor element). Leta 1815 je iznašel varnostno svetilko za premogovnike, ki se po njem imenuje Davyjeva svetilka. Od 1807 je bil tajnik Kraljeve družbe in od 1820–1827 njen predsednik. Davyjev znanstveni naslednik je bil prav tako slavni Michael Faraday. Davy je bil tudi pisatelj: najbolj znani njegovi literarni deli sta *Salmonia: or, Days of Fly Fishing* (London 1828), ki govori o ribolovu, ter *Consolation in Travel: or, the Last Days of a Philosopher* (London, 1831).

Sir Humphry Davy je bil vnet obiskovalec Ljubljane in njene okolice. V začetku julija 1818 je potoval preko Gorenjske in Ljubljane v Gorico. Leta 1827 je bil v Ljubljani od 19. aprila do 23. maja in nato zopet od 11. avgusta do začetka septembra. Leta 1828 je prišel v Slovenijo v spremstvu zdravnika Johna Jamesa Tobina, ki je tudi objavil svoj potopis skozi Slovenijo.¹³ To tretje bivanje Davyja v Sloveniji je trajalo z daljšimi in krajšimi presledki, ko je delal še izlete po Avstriji in v Trst, od 4. maja do 31. oktobra 1828, ko je odpotoval v Rim, kjer je pisal svoje poslednje delo *Consolation in Travel* ter delal načrte za ponovno vrnitev v Ljubljano; bolezen pa ga je prisilila, da se je odločil za povratek v Anglijo, a je na poti, v Ženevi, umrl. V Ljubljani je Davy živel v gostilni Dettela v Frančiškanski ulici, na katero se je zelo navezal. Domača hči je menda po njem celo nekaj dedovala. Poznal se je tudi z Žigom Zoisom. Zahajal je v ljubljansko okolico na lov, delal pa je tudi izlete na Bled, v Bohinj, Gornjo Savsko dolino in Trento. V Ljubljani je spisal povest iz Irske *Poslednji O'Donoghue*.¹⁴

Leta 1828 je potoval preko Trsta in Ljubljane na Dunaj ameriški pesnik Henry Wadsworth Longfellow. V svoji beležnici je napravil skeč kmeta iz okolice Trsta v tipični slovenski narodni noši, napravil pa si je tudi kratke zapise s poti, ki jih je deloma objavil v romanu *Outre-Mer*.¹⁵

Leta 1863 je slavni angleški pisatelj William Makepeace Thackeray objavil v zbirki *Roundabout Papers* črtico pod naslovom *On Two Children in Black*. Povest se deloma dogaja na vožnji iz Trsta preko Ljubljane v Gradec. Thackeray je torej sigurno tudi sam potoval po tej poti, vendar nam podrobnosti o njegovem potovanju niso dovolj dobro znane.¹⁶

Naš pregled angleških potovanj skozi Slovenijo do srede XIX. stoletja sigurno ni popoln in pričakujemo lahko, da bodo bodoče raziskave dale še marsikaj nov podatek. Kljub temu pa se osnovna spoznanja, do katerih se moremo dokopati že sedaj, verjetno ne bodo bistveno spremenila. Slovenija je predvsem prehodno ozemlje, na poti iz Italije na Dunaj ali nazaj. Centralna os je pot iz Trsta preko Ljubljane na Dunaj. Možno je bilo seveda tudi potovanje z Dunaja preko Brucka in Celovca v Italijo: tudi tod so mogli angleški potniki priti v stik s Slovenci, vendar nam je o njih le malo znanega. Mesto, ki v citiranih potopisih že v tem času igra osrednjo vlogo, je Ljubljana. Presenetljivo pa je, kako se v njih vsaj enkrat pojavlja še cela vrsta drugih slovenskih krajev: Maribor, Ptuj, Celje, Celovce, Kranj, Bohinj, Bled, Jesenice, Trenta, Gorica, Trst, Ajdovščina, Koper, Cerknica, Trebnje, Postojna in Novo mesto. Mogli pa bi jih naštet še precej več. Kar dva potnika – Edward Browne in Richard Pococke – se ob obisku Gospe svete spomnita ustoličevanja koroških vojvod ter se pri tem sklicujeta na Aeneja Silvija Piccolominija, ki se zdi, da je bil prvim angleškim potnikom pri nas glavni vir informacij o naših krajih. Kasneje ga je zamenjal Valvasor, katerega poznajo Richard Pococke, Sir Humphry Davy, John James Tobin ter Edmund Spenser, moral pa je biti znan še komu.

Angleške potnike, ki potujejo preko Slovenije, zanimajo poleg pokrajine same in kraških pojavov ter gor in rek še zlasti poljedelstvo in vinarstvo, sploh gospodarstvo, prometne povezave,

¹¹ Catherine Carmichael: Angleška gentilemana na potovanju po slovenskih krajih leta 1737, *Zgodovinski časopis* 45, 1 (1991), 41–46, glej str. 42.

¹² Viktor Steska: Nelson v Ljubljani, *IMK* 15 (1905), 170; Dragotin Cvetko: *Zgodovina glasbene umetnosti na Slovenskem*, zv. II, Ljubljana 1959, str. 100–101 in 355 op. 114.

¹³ John James Tobin: *Journal of a Tour in 1828–29 through Styria, Carniola, and Italy whilst accompanying the late Sir Humphry Davy*, London 1832.

¹⁴ August Dimitz: Sir Humphry Davy's Reisen in Krain, *Blätter aus Krain* V (1861): No. 35 (31. 8. 1861) – No. 41 (12. 10. 1861). – Viktor Steska: Sir Humphry Davy na Slovenskem v l. 1818–1828, *Slovenec*, 16. 11. 1926. – Janez Šumrada: Angleška popotnika v slovenskem alpskem svetu leta 1828, *Planinski vestnik* 84, št. 7 (1984) 291–296 in št. 9, str. 394–398. – Prim. tudi v op. 1 omenjeno recenzijo Borisa v *ZČ* 45/1991, str. 160.

¹⁵ Janez Stanonik: Potovanje Longfellowa skozi Slovenijo leta 1828, *Slovenski etnograf* XVIII–XIX (1965–1966), 123–128.

¹⁶ Igor Maver: Potovanje W. M. Thackeraya preko slovenskih krajev, *Jezik in slovstvo* 34 (1958/59), 136–140.

socialne razmere, poleg tega pa tudi sledovi antike, arhitektura, varnost potovanja. Tisti potniki, ki izrecno pridejo v Slovenijo radi kakšne tukajšnje znamenitosti, obiščejo predvsem Cerkniško jezero in rudnik živega srebra v Idriji. Zanimanje za Postojno se začne z začetkom XIX. stoletja. Sir Humphry Davy in njegov spremljevalec sta bila prva, ki jih je pritegnil slovenski alpski svet. Kot znanilca nove dobe, ki ima globlji smisel za naravne lepote, sta prepotovala dolinska področja, ki obdajajo Julijske Alpe, od Bohinja in Bleda pa do Gornje Savske doline in preko Vršiča v Trento in k izviru Soče. Zanimivo je, da Tobin področje Bohinja imenuje »romantično« (20. maj 1828), kar je v angleščini zelo zgodnja uporaba tega pridevnika za oznako alpske pokrajine. – Kljub dejstvu, da se je večina angleških potnikov samo bežno seznanila z našimi kraji na prehodu skozi Slovenijo, najdemo vendarle neke literarne reminiscence tudi v njihovih delih (Longfellow, W. M. Thackeray).

Pri pregledu zgodovine stikov Angležev s Slovenijo pa moramo upoštevati še dejstvo, da so Angleži lahko vzpostavili stike s Slovenci zlasti tudi v Trstu, včasih celo v kakem drugem kraju v severovzhodni Italiji (Benetke!). Trst kot pomemben trgovski in prometni center ima svojo lastno zgodovino stikov z Anglijo, ki je vsaj deloma raziskana.¹⁷ Od konca XVIII. stoletja dalje najdemo v Trstu manjšo kolonijo Angležev, ki se je naselila predvsem na področju Sv. Vida (S. Vito). Pomen Trsta kot kulturnega središča, v katerem najdemo tudi topogledno izjemno pomembne Angleže, se strmo dvigne v drugi polovici XIX. stoletja ter traja do izbruha prve svetovne vojne. Gre torej za čas po dobi, ki smo jo obravnavali v naši študiji. Vendar naj omenim na tem mestu, da so v drugi polovici XIX. stoletja živeli v Trstu Alexander Wheelock Thayer, ameriški konzul 1865–1882, znan kot raziskovalec življenja in dela Beethovna; Charles Lever, angleški konzul v Trstu od 1867 do 1872, v svojem času razmeroma dobro poznan angleški pisatelj, ki pa je danes zapadel v pozabo; Richard Burton, angleški konzul v Trstu od 1872 do svoje smrti 1890, vrhunski angleški arabist, ki se je proslavil s svojimi drznimi ekspedicijami, deloma preoblečen kot Arabec, po Arabiji in v osrčju Afrike; ter pisatelj James Joyce, ki je živel v Trstu od 1905 do 1915 ter se je tu preživljal s poukom angleščine. Tako za Joycea in Burtona so znani njuni stiki s Slovenci. Richard Burton je preživljal poletne počitnice v Opčinah v Danevovi gostilni Hotel Obelisco, na kar spominja še sedaj spominska plošča, vzdana v stavbo nad vrati. V Opčinah se je tudi učil slovenščine. Tu je napravil svoj sloviti prevod *Tisoč in ene noči*, ki je izšel v 16 knjigah v Londonu med leti 1885–1888 in je kot tak sploh prvi celovit prevod tega dela v angleščino.

Končno so za nas potencialno pomembni tudi tisti Angleži, ki so se mudili v Avstriji, zlasti na Dunaju, še posebej kot angleški in ameriški ambasadorji. Kot dokaz za njihovo eventuelno pomembnost za našo kulturno zgodovino lahko navedemo Williama Stilesa, ki je bil pred marčno revolucijo ameriški ambasador na Dunaju. Pri njem je bil v službi Anton Čizman, ki je kasneje na povabilo Stilesa odšel v Ameriko, kjer je postal prvi Slovenec, ki je delal kot profesor na karkšni ameriški univerzi.¹⁸ Tudi o Angležih in Amerikancih, ki so se mudili v Avstriji, obstoji obširna literatura, vendar je ta problem še zelo nezadovoljivo raziskan.¹⁹ Med pomembnimi ambasadorji moramo omeniti slavnega ameriškega zgodovinarja Georgea Lothrop Motleya (1814–1877), ambasador na Dunaju 1861–1867).²⁰ Vsekakor je tovrstnih odprtih problemov, ki čakajo na delo novih raziskovalcev, še zelo veliko.

¹⁷ Nicolas Powell: *Travellers to Trieste*, London 1977 (Faber & Faber) 172 str.

¹⁸ Glej *Slovenski biografski leksikon* sub Zhishman Anton.

¹⁹ Kratek pregled z navedbo literature nudi Waldemar Zuacharasiewicz: *Das Bild Wiens und der Wiener im anglo-amerikanischen Schrifttum, Anglistik und Englischunterricht*, zvezek 29/30 (1986), 247–263 (Heidelberg, Carl Winter Universitätsverlag).

²⁰ George Lothrop Motley je zelo dobro vedel za Ljubljano. Bil je namreč na Dunaju ambasador za časa ameriške Državljanske vojne (1861–1865) ter francosko-avstrijske intervencije v Mehiki v podporo Maksimilijana, mlajšega brata cesarja Franca Jožefa, za cesarja Mehike (1864–1867). Oba dogodka sta seveda medsebojno globoko povezana in poznavanje njunega ozadja bi moglo deloma osvetliti delo Slovencev v ZDA v prvi polovici XIX. stoletja. Za časa mehiške krize je bila Ljubljana za celo avstrogrsko monarhijo glavno zbirališče prostovoljcev, ki so odhajali v Mehiko, da bi tam podprli cesarja Maksimilijana. O tem je bila seveda obveščena tudi ameriška obveščevalna služba. Leta 1866 je bilo v Ljubljani okoli 800 prostovoljcev, ki so se pripravljali za pot preko oceana. Zaradi tega je ameriški zunanji minister in eden izmed najožjih sodelavcev predsednika ZDA Abrahama Lincolna, William Henry Seward, zahteval od Motleya, da opozori avstrijsko zunanje ministrstvo, da bo Amerika pretrgala diplomatske stike z Avstrijo in da bo Motley kot ambasador zapustil Dunaj, čim bi se ti prostovoljci vkrcali na ladje v Trstu. Medtem pa so severne države v boju z južnimi zmagale in prisilile Francijo, da je umaknila svojo vojsko iz Mehike. Zaradi tega tudi odhod avstrijskih prostovoljcev v Mehiko ni imel nobenega smisla več. Prim.: Egon Caesar Conte Corti: *Maximilian and Charlotte of Mexico*, 2 vols., New York 1929, vol. II, str. 619.

Summary

EARLY ENGLISH TRAVELLERS THROUGH SLOVENIA

Janez Stanonik

This study is based on an evaluation of texts published in the anthology of early English travelogues through the territories of the 1918–1991 Yugoslavia that were written in the time from the second half of the XVth century till the middle of the XIXth century. The anthology has been collected by Professor Zdenko Levental, from Berne University, Switzerland (see note 1). Altogether this anthology publishes the texts by 31 travellers. The earliest travellers were pilgrims to the Holy Land who went by sea from Venice along the Istrian and Dalmatian coasts to the Levant. Their interest was limited almost exclusively to the religious objects only. Towards the end of the XVIth century we can observe how a new route was searched for to Constantinople, starting from Central Dalmatia (Split or Dubrovnik) and across the interior of the Balkan Peninsula (Foča, Pljevlja, Novi Pazar, Niš to Sophia, occasionally also by way of Belgrade: (Henry Autell 1585; Harry Cavendish 1589; Peter Mundy 1620; Henry Blount 1634). Since the beginning of the XVIth century the route from Vienna along the Danube to Belgrade and then to Niš and Sophia to Constantinople prevails. This is above all the route of important state delegations and English ambassadors to Turkey. Among the most important travellers along this route mention must be made of Edward Browne (1668, to Larissa in Thessalia), and Lady Mary Wortley Montagu (1717). The attitude of these travellers through the Turkish occupied territory was often not unfriendly towards the Turkish empire. They stressed the discipline of Turkish soldiers and the Turkish religious tolerance. The situation under the Turks seems to have been worse in Serbia, especially since the end of the XVIIth century, than in Bulgaria.

A group of English travellers – eight in Levental's anthology, to which we add ten more names that are not included in Levental's book – travelled through Slovenia or northwestern part of Croatia. Here we can clearly observe, how the interests of these travellers gradually changed with the passage of time. After the early pilgrims, there followed the "philosophical travellers" who with the travel tried to widen their knowledge. Since 1662, when the Royal Society was founded they were often its members. They were interested in the traces of Roman antiquity, in local historical reminiscences, in the state of roads, safety for travellers, agriculture, production of wine, cattle breeding, woods, local ores (quicksilver in Idrija, gold in the sand of the river Drava). They were fascinated by the phenomenon of the intermittent lake of Cerknica. If such elements were absent they considered the country uninteresting. A new generation of travellers emerges by the middle of the XVIIIth century, when we can observe a deepening sense for the wonders of ancient ruins and for the beauty of the natural scenery: Robert Adam's visit to Split and the Diocletian Palace in 1757; Thomas Allason's book on Roman ruins at Pula (amphitheatre, 1829); and above all the visits of Sir Humphry Davy and John James Tobin to Ljubljana and the Julian Alps: in 1828 Tobin calls the scenery of the Lake Bohinj "romantic". Early English travellers through Slovenia used as their main source of information the work of Aeneas Sylvius Piccolomini, since the early XVIIIth century the work of Johann Weikhard Valvasor. The most notable travellers through Slovenia were John Smith (1601, he is best known at the founder of the colony of Virginia in America), Edward Browne (1669), Richard Pococke (1736?), the astronomer Edmund Halley (1702), Lord Nelson with Lady Hamilton and her husband (1800), Sir Humphry Davy (1818, 1827, 1828), Henry Wadsworth Longfellow (1828), William Makepeace Thackeray (the date of his visit is not reliably known). We must take also into consideration the fact that a possibility to establish contacts with Slovenes existed also in Trieste where an early colony of English settlers developed in the region of St. Vito, and where since the second half of the XIXth century lived a series of distinguished English and American authors, among them especially Charles Lever (1867–1872), the famous Arabist Richard Burton (1872–1890), and James Joyce (1905–1915). Important for Slovenia were also occasionally English and American ambassadors to Vienna.

RAZSTAVE

KELTI IN EVROPA 92

Po odkritju starega mediteranskega sveta s predstavitevijo Feničanov leta 1988 je Fiatova Palazzo Grassi v Benetkah pripravila še eno arheološko razstavo evropskega pomena, tokrat o Keltih. Pod vodstvom več vodilnih evropskih keltologov je okrog 200 muzejev iz 24 držav (tudi šest slovenskih institucij) posodilo organizatorjem več kot 2200 predmetov. Ta ogromna razstava je bila javnosti na ogled od marca do decembra 1991, trajno pa je zapisana v zares obsežnem katalogu-priročniku (795 strani) milanske založbe Bompiani.

Sočasno so keltske dragocenosti predstavili tudi Švicarji: »Zlato Helvetov« je v Zürichu in nato še nekaterih švicarskih mestih počastilo 700-letnico konfederacije.¹ Pri nas pa je Pokrajinski muzej Celje v času Svetovnega slovenskega kongresa razstavil keltsko gradivo z zadnjih raziskovanj na Celjskem.²

Zakaj prav Kelti v Benetkah? Podnaslov razstave je bil »Prva Evropa« in cilj odkritje starega evropskega sveta – tiste prve, po antičnih avtorjih historično dokazane »panevropske kulture«, ki so ji Kelti neprostovoljen in nezaveden skupni imenovalci. Tu se arheologija spogleduje s politiko: »Ta razstava je priznanje tako novi Evropi, ki se ne more uresničiti brez vsestranskega zavedanja o svoji enotnosti, kakor tudi dejstvu, da današnja Evropa poleg rimskih in krščanskih izvorov sledi svoje korenine v keltski dediščini...«.³

Razstavljeno arheološko gradivo je res obseglo skoraj vso Staro celino: od začetkov prepoznavne keltske kulture sredi 1. tisočletja pr. n. št. v pokrajinah severno od Alp prek selitev razno-terih plemen v Italijo, v poznejšo Galijo, na Britansko otočje in Iberski polotok ter čez Balkan celo v Malo Azijo – pol tisočletja nastajanja, ekspanzije in zorenja vse do rimske nadvlade v 1. stoletju starega štetja. S posredovanjem irskih misijonarjev je keltska dediščina povezala prazgodovinsko kulturo z evropsko krščansko civilizacijo, na severozahodnih robovih tedanje ekumene pa se je v živem jeziku in izročilu ohranila vse do danes. Vendar je naše vedenje o njej predvsem zaslug arheologije. Zato je bila razstava tudi svojevrsten obračun te stroke v evropskem merilu: zbrala je skoraj vse pomembne keltske predmete in ob tem povzela doseženo znanje v enciklopedično zasnovanem katalogu, ki je izšel v italijanščini, angleščini in francoščini. Katalog obsega vrsto odličnih in bogato ilustriranih sintetičnih člankov priznanih strokovnjakov o splošnih in specialnih temah (nas je zastopal Dragan Božić s prispevkom o Tavrskih), kataloški del, indeks zastopanih najdišč in temeljito bibliografijo.

Koncept razstave je bil celovito prikazati Kelte. Kronološki pregled kulturno-zgodovinskega razvoja je dopolnjevala predstavitev posameznih pokrajin in posebnih tem. Tako smo med gradivom iz poznohalštatskih knežjih grobov – zemljenih gomil iz 6. in 5. stoletja lahko občudovali bronasto posodje in piske rogove za obredne bankete, pa rekonstruiran kulturni voz iz Vixa ob Seni ter iskali v njih vplive mediteranskega sveta. Predmeti že izoblikovane latenske kulture 5. in 4. stoletja, največ železno orožje in orodje, bronast nakit in okrasje z vložnimi koralami, emajlom in drobnimi amuleti ter na lončarskem vretenu izdelana lončenina pa izhajajo večinoma iz planih grobišč. Poleg grških in etruščanskih vplivov razvijajo svoj umetnostni izraz, prepoznaven v skrivnostno izraženih maskah ljudi, živali in mitičnih bitij. Napovedujejo obdobje največje ekspanzije keltskih plemen – čas 4. in 3. stoletja, ko so ta premagala Etrurce in se bojevala z Rimljani, ko so napadla grške Delfe, na azijski celini ustanovila Galacijo in bila poražena pri Pergamu. To je čas vojščakov. Dolgi železni meči z okrašenimi nožnicami, bodala in sulice, ščitne grbe in svečane čelade, npr. tista iz Agrisa v Franciji, pa bronaste falere, pasne sponke in verige, so prav tako najdbe iz grobov, pogosto ritualno zvite oz. uničene ter okrašene s fantazijskimi rastlinskimi vzorci.

Keltski vsakdan najboljše izpričujejo oppida, skrbno utrjeni protourbani centri, ki so značilni za konec 2. in 1. stoletja pr. n. št. Lahko so bili zelo veliki (bavarski Manching je meril kar 380 hektarov) in so ob stiskah nudili zavetje prebivalstvu iz okoliških vasi in kmetij, sicer pa so bili z »ulicami« in »trgi« razdeljeni v stanovanjske, upravne, verske in proizvodne četrti. Izkopani predmeti, posebno orodja, surovine in polizdelki, dokazujejo obstoj vsakovrstnih delavnic, npr. metalurških, tkalskih, steklarskih, lončarskih in kolarskih, medtem ko natančne uteži, zdravniški instrumenti in kamni z napisi v grškem alfabetu kažejo visoko raven tedanjega življenja. Funkcionalna organizacija oppida in trgovski pomen, ki ga razkrivajo tudi najdbe v zlatu, srebru, elektronu in bronu ko-

¹ Prim. Christian von Faber Castell, *Keltische Kostbarkeiten aus der Schweiz*, *Weltkunst*, Heft 7, 1. April 1991, 1038–1040.

² Darja Pirkmajer, *Kelti na Celjskem*, katalog razstave, Celje 1991.

³ Feliciano Benvenuti, uvod v katalog, *The Celts*, Milano 1991.

vanih keltskih novcev (tem je bila posvečena še posebna soba), sta povezovala razvito keltsko družbo teh naselij z italiskim in grškim svetom. Omogočala sta kulturne in materialne izmenjave vse do zatona v času Cezarjeve okupacije Galije, vdorov Dačanov in Germanov ter Avgustovih operacij ob Renu oz. v Alpah.

Takšen curriculum vitae posameznika in družbe so dopolnili prikazi izbranih dežel. Italijansko gradivo je pokazalo mešanje določenih keltskih plemen tako z italiskimi kulturami kot z grštvom. V grobovih Bojev so našli etruščanske bronaste vrče, Senonom je bila všeč grška figuralna keramika, srebrni kiliksi in skifosi, Cenomani pa so se z Veneti tudi etnično povezali v skupno kulturo, kar med drugim ponazarjajo kamnite krogle s področja Padove z vpisanimi imeni. A povsod je najti keltski element: njihovo orožje.

Podonavski Kelti so pomembni zaradi trgovskih in drugih vezi z vzhodom, posebno s Skiti in Tračani. Ti stiki so vidni v nekaterih stilističnih potezah reprezentančnega nakita, npr. v živalskih motivih in simbolni ornamentiki ovratnic-torques in ritonov (spomnimo se razstave o Tračanih v Benetkah leta 1988!). V 3. in 2. stoletju so važno vlogo na Balkanu igrali Skordiski, po zgodovinskih in arheoloških preostankih sodeč mešanica dominantnih keltskih ter panonskih in ilirskih plemen. Videli smo njihovo orožje, dačansko vplivan nakit in keramiko, posebno kantarose. Ti so nasploh značilni za vzhodne Kelte — na razstavi jih je zastopal tudi novomeški primerek. Skordiski so bili v tesnih stikih s Tračani, predvsem plemenom Triballoi, kakor nam kažejo grobovi iz severozahodne Bolgarije in pisani viri. Prav oni naj bi izdelali enkratni srebrni kotel iz danskega Gundestrupa, v očitnem traškem stilu in načinu izdelave, a hkrati prepoznavno keltski s svojimi fantastičnimi prizori božanstev, nestvorov in obredij. Med podonavskim gradivom omenimo še izstopajoči »poglavarski grob« iz romunskega Ciumentija s čelado, ki jo krasi ptica roparica s prhutajočimi krili.

Odkritje razstave so bili Kelti z Iberskega polotoka. Ob paralelnih vplivih domačih ljudstev, Ibercev in Tartežanov, pa v stikih z drugimi kulturami, to je s Feničani, Kartažani, Grki in končno Rimljani, so sicer obdržali mnoge, splošno keltske značilnosti. Izoblikovali pa so samosvojo materialno kulturo, ki jo poleg pogrebnih običajev (dosledno kremiranje), značilnega orožja (kratki meči in okrogli ščiti) in nakita (fibule z dvodelno peresovino) najmočnejše razkrivata monumentalna kamnita plastika in poslikana keramika iz Numancije.

Bogato so bili predstavljeni Kelti z Britanskega otočja. Občudovanja vredne so v insularnem stilu okrašene nožnice mečev in bronasti ščitki, zlate ovratnice in s šestilom narejeni ornamenti okroglih zrcal, izjemne irske bronaste trobente, pa emajlirane predrte ploščice in paradni ščit iz Temze pri Batterseaju. Od tod naprej je umetnost in s tem zgodovina Otoških Keltev ubrala dvojno pot. V Angliji se je morala prilagoditi romanizaciji in se je v zgodnjem srednjem veku pogermanila, na odmaknjem Irskem pa je ohranila svojo kulturno identiteto, kakor nam to kažejo npr. zlato-srebrne zaponke ali igle z zoomorfnimi glavicami. To dediščino, obogateno s krščanstvom in stiki z germanskim svetom, so, zdaj vtakano v podobe srednjeveških rokopisov in relikviarijev, prevzeli irski misijonarji in jo ponesli v monastično Evropo.

In vendar vsi ti, v mnogočem sorodni in med seboj povezani posamezni segmenti nikdar niso mogli tvoriti celote. Keltski lateni ni bil sposoben ustanoviti imperija v smislu stabilne ali celo etnično enotne države. S svojimi ekonomskimi, umetnostnimi in tudi socialnimi dosežki pa je vse-kakor močno zaznamoval evropsko civilizacijo. Predvsem je v severnih predelih celine uvedel železo v vsakdanjo uporabo. Kelt je izdelal železen lemež in druga poljedelska pa rokodelska orodja, iznašel brezšivna železna platišča koles in za boj verižne oklepe, prvi je podkoval konja. Bron in z njim kositer sta izgubila nekdanji pomen.

Tisto pa, kar najlepše poveže raznoliki keltski svet, je njihova umetnost. Zato je bil center razstave pravzaprav dvorana št. 6 s kamnitim cipusom-omfalosom: zeleni druidski gozd z drevesi-valji, v katerih so se skozi navadno šipo na eni in povečevalo na drugi strani bleščali keltski umetnostni zakladi, zbrani z najdišč po vsej Evropi. Najodličnejše so bile značilne zlate ovratnice-torques, statusni simbol in tudi okras bogov, npr. tista iz Vixa s krilatim konjičkom. Potem minuciozno izdelane zapestnice, obroči, pasne sponke in ovratnice iz plemenitih kovin, lahko z vloženi koralami, brezčasno prefinjene in neredko bahaške. In robustne orehaste nanožnice iz davno potemnelega bronu. V zlatu okovani pivski rogovi in dragocene kovinske posode . . . A tudi navadnejši eksponati: drobne zaponke z demonsko glavo, bronaste ploščice z vozov in konjske oprave, glinaste posode z geometrijskim okrasom . . . Kdo bi naštel!

V vseh teh predmetih zaslutimo izvirno keltsko dožemanje življenja: nenehno prepletanje občutka za krasoto s spiritualnim in religioznim, spajanje realnega in irealnega, zavestnega in podzavestnega. Občutimo veselje nad človeškim in strah pred božjim: »samo da nam nebo ne bi padlo na glavo . . .«

Keltski bogovi in božanstva, pravzaprav upodobitve, ki si jih tako razlagamo, ostajajo za nas skrivnost. Zapisani so bili v ustni tradiciji vsevedov-druidov in po antičnih avtorjih sporočeni skoraj le z imeni: Lug, Teutates, Esus in Taranis, Brigid in Epona ter stotine drugih. Lesena soha iz Ženevskega jezera, kamnita brkata glava z ovratnico iz čeških Mšeckih Žehrovc in bronasta statua

s prekrizanimi jelenjimi nogami iz francoskega Bouraya kažejo le majhen del kompleksnega sveta plemenskih bogov, lokalnih, pogosto predkeltskih božanstev in različnih kultov, ki so nastajali poleg velikih vsekeltskih bogov. Darovane so jim bile dragocene votivne najdbe in deli vojnega plena, posebno obredno zvito in zlomljeno orožje. Ti predmeti so bili večinoma zakopani ali potopljeni na svetih krajih, arheologi pa so jih našli tudi v redkih odkritih svetiščih, npr. v Gour-nayu. V Roquepertuseu, prav tako v Franciji, so odkrili sledove drugačnega obreda, kulta »odre-zanih glav«, ki ga poleg antičnih piscev izpričujejo srebrne falere iz italijanskega Manerbia. Na raz-stavi nas je keltski panteon opazoval še z ročajev vrčev, okrasnih ploščic, ovratnic, novcev, in bil prisoten v podobah mitičnih živali, spremljevalk oz. metamorfoz nekaterih božanstev. Merjasec, oven, jelen, vran in žerjav iz temnih, vlažnih gozdov, pa stvari kakor konj s človeškim obrazom in oni, ki jih je navdihoval tudi sredozemski svet, izkazujejo tesno povezanost Keltov z naravo. V njej, se zdi, ni bilo strogih meja med človeškim, božanskim in živalskim, ne med trenutkom in več-nostjo, ki jo je Keltom meril zapleten solarnolunarni koledar, ohranjen na bronasti plošči iz Colig-nyja v Franciji.

Tak kalejdoskop keltskih starin, ki ga je povprečni obiskovalec odvrtil v kakih dveh urah (je kdo zdržal več?), je potrdil uspešnost velikih, tržno usmerjenih razstav beneškega tipa. Ljudi se je trlo, poleg kataloga, plakatov in razglednic smo lahko kupili še različne kopije predmetov in spo-minke s keltskimi motivi oz. z likom Asterixa, od priponk, majic, glavnikov in kravat do igralnih kart, torbic in videokaset. To je bila največja razstava o Keltih doslej in kvantitativno skoraj nepre-segljiva. Vendar jo ponoven sprehod po skupno 27 sobah pokaže še v drugačni luči.

Gre za standardno beneško razstavo v dobri maniri italijanskega umetnostnozgodovinsko usmerjenega kolekcionarstva. Po kvaliteti in vseobsežnosti ni sledila odličnemu katalogu (so avtorji člankov in postavitelji sploh sodelovali?) in ji je kljub referencam antičnih piscev primanjkovalo celovitosti in predvsem analitičnosti.

Predmetov je bilo preveč. Premnoge vitrine so bile natlačene, v drugih so se posamezni ekspon-ati kar »izgubili«. Ponekod je motila nesistematična tematska razporeditev. V eni od vitrin smo npr. videli raznorodno gradivo s petih najdišč, odkritih v štirih pokrajinah, ki je pripadalo trem grobnim in dvem depojskim najdbam (soba 5, katalog št. 46–50). In pri tem ni šlo za komparacijo. Predmeti sami so bili pogosto slabo označeni (celo brez kataloških števil) in smo morali njim pri-padajoč opis poiskati v nepriročenem katalogu. Stene v temnozelene »keltski« barvi so bile porisane s citati antičnih historiografov ter s figurami in okrasom z eksponatov. Dobro je bilo narisano orožje, npr. ščiti, meči, čelade, in tehnike kovanja denarja, slabo pa življenje oppida, noša ali npr. tumuli.⁴ Uspeli sta dve »posebni instalaciji«: zlata ladjica iz irskega Broighterja (sicer ena redkih kopij), izgubljena v svetem hrastovem gaju (zaman smo oprezali za kakim druidom, ki bi nabiral omelo). In kotel iz Gundestrupa, med stenami, polepljenimi z odmevi iz poznejših dob, vse do fil-mov, stripov in cigaret. Rekonstrukcij razen voza iz Vixa ni bilo, aerofoto-posnetkov tudi ne, pre-malo je bilo zemljevidov, preglednic in kart razprostranjenosti. Vendar bi lahko dobro predstavile trgovske poti z značilnimi artikli svoje dobe, rudišča, razširjenost specifičnih predmetov ali posa-mezna keltska plemena ter toponime. Slabo so bili pojasnjeni nekateri osnovni pojmi: odkod so prišli Kelti, odkod izhaja njihovo ime, kdo so bili druidi itd. Eksponati naj bi torej govorili sami zase . . . Dopolnjevala jih je multivizija (nič posebnega) in IBM-ovi računalniki.

Interpretiranje materiala nas ni zadovoljilo. Vzemimo le pogrebne navade Keltov, ki jih je dokumentirala večina razstavljenega gradiva. Grobnih celot, ki bi bile podrobno prikazane, ni bilo, razen redkih, npr. bogate grobnice poromanjenega Kelta iz Göbblingen-Nospelta v Luksem-burgu. Tako žal ni bilo mogoče ne horizontalno (v prostoru) ne vertikalno (v času) nazorno primer-janje. Zakaj ni bilo predstavljeno kako veliko grobišče, npr. tisto iz Wederatha pri Trierju, ki ga Nemci raziskujejo že 35 let? Izjemno je zato, ker s 7 gomilami, 2500 žganimi in 15 skeletnimi gro-bovi, s 500 pepelišči in 300 drugimi grobnimi strukturami ponuja izjemen vpogled v pogrebne obi-čaje keltskih Treverov od srednjega latena (4. stol. pr. n. št.) do ustanovitve rimskega vicusa Bel-ginuma v avgustejskem času in vse do pozne rimske dobe (4. stol. n. št.). Zlata je bilo v vsej gori izkopanega materiala res zelo malo, zato pa so se ohranile keltske in rimskodobne poti in ceste ter pokopališčne meje. Preostala so zažigališča s sledovi žrtvovanj, kamni, ki so vidno označevali gro-bove, fragmenti nagrobnih spomenikov: torej tudi nadzemeljski del pokopališča. Grobovi, »zrcala življenja«, tako odkrivajo kontinuiteto in spremembe v pogrebnih običajih in pojmovanjih ljudi, v stopnji tehnološkega znanja, obriti in trgovine, v socialni in demografski strukturi, v etnosu, v odnosu med mestom in podeželjem v rimski dobi oz. med keltsko prazgodovino in rimsko antiko nasploh.⁵

Beneška razstava v nasprotju s katalogom v bistvu ni izpostavila oz. obravnavala problematike – kar je škoda. Morala bi vsaj osvetliti dve centralni temi evropske prazgodovine: vprašanje etno-sov in vprašanje elit, seveda glede na ohranjeno materialno kulturo. Kaj je »keltski« okus in kaj

⁴ Prim. Jörg Biel, *Treasure from a Celtic Tomb*, National Geographic, Vol. 157, No. 3, March 1980, 430 s, in Merle Severy, *The Celts*, National Geographic, Vol. 151, No. 5, May 1977, passim.

⁵ Prim. Alfred Haffner et al., *Gräber – Spiegel des Lebens, Zum Totenbrauchtum der Kelten und Römer am Beispiel des Treverer-Gräberfeldes Wederath-Belginum, Mainz 1989.*

»keltski svet«? Kakšen je bil odnos Keltov do Ilirov, Venetov ali npr. Germanov? So bili Kelti le vrhnji sloj latenske družbe? Ob tem bi se razstava morala dotakniti še odnosa zgodovina – zgodovinopisje oz. tistih predstav in interpretacij preteklosti izpod peres antičnih piscev, ki jih Monique Clavel-Levêque imenuje rimska propaganda in ki so v mnogočem naravnale zahodno misel vse do praga 21. stoletja.⁶ Ne moti toliko, da je vprašanje romanizacije le obrobno prikazano. Imperializem Rima je končno viden v klasičnih delih, npr. Galski vojni, v kateri se Cezar hvali, da je v osmih letih »pacificiranja« Galijske s svojimi legijami pobil 1,192.000 mož, žena in otrok. Antikeltsko propagando dokazujejo Atalovi »umirajoči Galci« ali friz iz Civitalbe. Vse shrljivo privlačne zgodbe o rezanju glav in človeških žrtvah se navezujejo na rimsko manipuliranje s strukturalnimi antagonizmi, kot so mesto – podeželje z gozdom, simbolom galske filozofije (civilizacija – barbarstvo), ali vojna – mir (»furor Celticus« – »pax Romana«). Tudi usoda Galca Vercingetorixa, poraženca iz Alesia, ki ga je Cezar kot divjo zver vlačil po rimskem Forumu, ali icenske kneginje Boudike, ki je ob dokončnem zlomu svojega ljudstva izpila strup, Italijanom ni privlačna tema. Pomembna je Evropa!

V kolikšni meri je torej »Prva Evropa« Keltov konstrukt? Smo z Langobardi leta 1990 potrdili pojem »Alpe-Adria« in s Kelti leta 1991 pojem »Evropa 92«? Keltski »talilni lonec« evropske prazgodovine ali stara Evropa ljudstev, plemen in kultur? Združene države Evrope ali multikulturalna Evropa narodov in regij?

Preveč politike in premalo avtorefleksije: medtem ko smo v Palazzo Grassi spoštljivo občudovali strogo in visoko zavarovane predmete – dediščino stare Evrope, se je nova rojevala in umirala v krvi in plamenih tu čisto blizu – na Hrvaškem.

Tomaž Naberger

⁶ Prim. Monique Clavel-Levêque, *Puzzle Gaulois: Les Gaules in mémoire. Images, textes, histoire*, Paris 1989.

KONGRESI, SIMPOZIJI, DRUŠTVENO ŽIVLJENJE

ŠTUDIJSKI SEMINAR »TRST V VOJNI« IN MEDNARODNI POSVET »TRST MED DRUGO SVETOVNO VOJNO«

Trst 20., 27.–29. maj 1991

Na študijskem seminarju »Trst v vojni« in mednarodnem posvetu »Trst med drugo svetovno vojno« so sodelaci Deželnega inštituta za zgodovino osvobodilnega gibanja v Furlaniji – Julijski krajini predstavili prve izsledke raziskave na temo Trst med drugo svetovno vojno. Pri štiriletnem raziskovalnem načrtu, ki ga finančno omogoča Pokrajina Trst, sodeluje skupina dvajsetih raziskovalcev. Cilj raziskave je osvetliti družbeno, gospodarsko, politično in kulturno življenje Trsta v času druge svetovne vojne in raziskati doslej še nepoznano dokumentacijo, ki jo hranijo tržaški in rimski arhivi. Kot so poudarili odgovorni za raziskavo C. Daneo, T. Sala in A. Vinci, je potrebno vojno dogajanje preučiti v celovitejši luči kot je to doslej storilo krajevno zgodovinopisje in upoštevati širši politični, družbeni in gospodarski okvir, v katerem se je krajevna zgodovina odvijala. Namen snovalcev omenjene raziskave je, da se premesti stereotipno gledanje na preteklost in ugotovi, kaj se je v času vojne dejansko spremenilo in kaj je ostalo nespremenjeno.

C. Daneo je v svojem referatu osvetlil demografski razvoj mesta v letih 1931–1943. Mesto je v 30. letih doživelo skromen demografski porast v primerjavi z demografskim razvojem v drugih italijanskih mestih kot so na primer Genova, Milano ali Torino. Za tržaško prebivalstvo so značilne nizka rodnost, visoka otroška umrljivost in visoko število smrti zaradi jetike med odraslimi. Mesto, ki je dolga desetletja bilo privlačevalni pol za obubožani kmečki živelj, je v letih pred drugo svetovno vojno izločalo vedno večje število oseb, medtem ko je bilo vse manjše število novih priseljenec. V 30. letih je v Trstu naraslo število družbeno ogroženega prebivalstva. Ob izbruhu vojne pa se je število revežev in brezposelnih še povečalo. Kot je ugotavljala T. Cattalan, fašistično javno skrbstvo ni bilo kos vedno večjim potrebam in številnim nepreskrbljenim prebivalcem. Fašistične oblasti so namreč že leta 1923 prevzele zasebno karitativno ustanovo E.C.A., ki jo je dotlej upravljala in vzdrževala tržaška politična in gospodarska elita. S prehodom iz zasebnih v javne, fašistične roke, pa je zavod izgubil glavnino zasebnih prejemkov. Referentka je poudarila, da je fašistična karitativna ustanova skrbela predvsem za potrebe mestnih revežev, medtem ko je popolnoma zanemarila potrebe okoliškega obubožanega prebivalstva.

S. Fattorini je naglasil, da je po izbruhu vojne in Trstu primanjkovalo najosnovnejših živil (olja, rib, koruzne moke), goriv (premoga in drv) ter mila. Da bi kljubovale težavam na področju preskrbovanja mesta, so fašistične oblasti ustanovile posebno ustanovo, katere namen je bil preprečiti širjenje črne borze in nadzorovati živilsko industrijo. Kljub navideznim naporom ni uspelo oblastem preprečiti pomanjkanja najosnovnejših živil, predvsem zato, ker so štiti korporativne interese tržaških trgovcev. Fašistični režim je sicer z uvedbo živilskih izkaznic hotel zagotoviti vsemu italijanskemu prebivalstvu minimalno število kalorij za preživetje. Vendar zamrznitev cen blaga, mezd in najemnin, je poudaril O. Bosori, ni rešila vprašanja preskrbe mestnega prebivalstva, ki je bilo v predvojnem času vajeno visokih konzumov. Sicer pomanjkanje, ki ga je Trst doživel v času druge svetovne vojne, še zdaleč ni bilo tako dramatično kot tisto iz časa prve. Tržačani so si kljub prepovedi oblasti ilegalno preskrbovali potrebno hrano na furlanskem in istrskem podeželju.

R. Pupo je poudaril, da so fašistične oblasti z največjo skrbjo sledile vprašanju prehranjevanja mesta, ker so se zavedale, da lahko pomanjkanje živeža negativno učinkuje na javni red. Z veliko pozornostjo so beležile javno vzdušje s pomočjo mreže zaupnikov, karabinjerjev, Ovre in privržencev fašistične stranke. V arhivih so se ohranili raznovrstni dopisi o pogovorih, ki so se odvijali v gostilnah, trgovinah, ulicah in ki nam osvetljujejo takratno vzdušje tržaškega prebivalstva. Z neuspeli italijanske vojske in z vedno večjim pomanjkanjem v času vojne je narasčalo nezaupanje tržaškega prebivalstva tako do državnih kot krajevnih voditeljev.

Vse do leta 1942 pojav antifašističnega gibanja in partizanske dejavnosti na tržaškem podeželju ni zaskrbljeval organov javnega reda, je ugotavljal A. Sema, ki je preučil arhivsko gradivo italijanske kraljevske vojske. Vojaške oblasti je v večji meri zaskrbljevalo pomanjkanje živil in slabšanje gospodarskega stanja. »Visoka morala«, ki so jo vojaške oblasti beležile med svojimi vojaki, je spričo gmotnih težav splahnela. Razplet dogodkov je pokazal, da je bilo upanje v hitro zmago in hiter povratak domov povsem zmotno. Vojaški organi so se v Trstu soočali tudi s prisotnostjo slovenskih vojakov v italijanski vojski. Zavedajoč se njihove navidezne pokornosti in dejanske protitalijanske usmeritve, so slovenske vojske po letu 1941 vključevali v posebne bataljone.

M. Rossi in F. Cecotti sta spregovorila o poti, ki so jo prehodili nekateri italijanski vojaki, potem ko so zapustili tržaške kasarne. Najprej so odšli v Albanijo, kjer so dočakali zlom fašistične Italije in nemško ujetništvo. Referenta sta s pomočjo dnevniških zapiskov in pisem osvetlila njihovo travmatično izkušnjo v nemških lagerjih, rudnikih in tovarnah. Pot teh italijanskih vojaških internerancev pa se ni zaključila v nemških lagerjih, nadaljevala se je v ruskem ujetništvu, na Poljskem in v Litvi.

D. Matiussi je osvetlil spore med krajevnimi fašističnimi voditelji, ki so prevzeli vodstvo fašistične stranke v Trstu med leti 1938 in 1942. Fašistična stranka se je v Trstu okrepila zlasti v letih 1931–1939, v času, ko jo je vodil Starace. Povečalo se je število pristašev in tudi njena družbena dejavnost je korenito posegla v vse plasti mestnega življenja. Fašistična stranka je ščitila v Trstu predvsem interese uradniškega sloja in tržaškega malomeščanstva, kljub temu, da je bil del vodstva stranke, z *Giunto* na čelu, protimeščansko usmerjen. V zimi 1942, ko je srednji sloj postal žrtev družbene in gospodarske krize, ki jo je prinesla vojna, pa se je tudi v uradniških vrstah širilo neodobravanje fašističnega režima.

G. Melinato je preučil vključitev tržaškega ladjedelništva v italijansko vojno gospodarstvo in njegov prehod iz zasebne v javno last. Fašistične oblasti so postopoma oddaljile prejšnje tehnične kadre in zaposlile svoje pristaše tako na vodilnih mestih kot med delavstvom. Kljub temu, da so bili *Cantieri Riuniti dell' Adriatico* državna družba, je bivški lastnik, družina Cosulich, ohranil pomembno vlogo pri vodenju in usmerjanju ladjedelniške proizvodnje.

A. Andri je preučil proniranje fašistične kulture in propagande v vsakdanjo šolsko stvarnost. S pomočjo šolske dokumentacije (poročil šolskega skrbnika, dijaških spisov) je osvetlil šolsko življenje in politične izbire šolskih organov v letih 1936–1943. Imperialistično poslanstvo Italije je postalo predmet šolskih ur že v letih 1935–1936, v času vojne z Etiopijo. Iz preučitve didaktične dejavnosti je razvidno, da je pedagoško delo zlasti na licejih potekalo mimo fašistične retorike, oziroma da je ta bila le eden izmed trenutkov pouka, ne pa odločilen. Dijaki so še naprej brali klasike, lahkotno literaturo, tudi avtorje, ki so bili ideološko nasprotni fašističnemu režimu. Po izbruhu vojne je šolske oblasti bolj skrbela šolska disciplina kot pa fašistična propaganda. Vojna realnost je ošibila fašistični propagandistični aparat v šoli in posledice izredno slabega gospodarskega stanja večine tržaškega prebivalstva so se odražale tudi pri šolskem delu.

V tistih letih je bila za tržaške šolske organe izključitev židovskih dijakov in učiteljev eden izmed najtežavnejših trenutkov šolskega življenja. E. Ginzburg je osvetlila obnašanje krajevnih šolskih organov in omenila raznovrstne načine, s katerimi je židovsko prebivalstvo poskušalo ohraniti svoj družbeni in poklicni položaj kljub rasnim zakonom. Številni prestopi Židov v katoliško in evangeličansko vero pričajo o spreobrnitvi vseh tistih, ki so kljub novim zakonom hoteli obdržati svoje mesto v družbi. Dejansko so ga le izjemoma ohranili.

V ustnih pričevanjih tistih Židov, ki so preživeli fašistično preganjanje in nacistično internacijo, ugotavlja S. Gherardi Bon, se prepletata kolektivna in individualna izkušnja. Nekateri se spominjajo tragičnih dogodkov z distanco, drugi pripovedujejo z obupom in razočaranjem, ki ju čas ni omilil. Iz Trsta so po uvedbi rasnih zakonov zbežali le tisti Židje, ki so bili antifašistično usmerjeni oziroma tisti, ki so se zavedali, da je dokončno preminil svet, v katerem so odrasli. Najrevnejši, še posebno tisti, ki so živeli v getu, so naivno in neobgleno pričakali svojega krvnika doma. V pričevanjih se kažejo razlike, ki so jih v sami židovski skupnosti zarisali družbeni stan, finančna razpoložljivost in kulturna osveščenost posameznikov.

P. Blasina je s pomočjo škofovih pastoralnih pisem, dopisov podeželskih duhovnikov in vprašalnikov, sestavljenih ob škofovskih vizitacijah, osvetlil vlogo tržaško-koprškega škofa in duhovščine v javnem in verskem življenju. V letih 1938–1943 je tržaška Cerkev z zahtevo po večji moralizaciji poskušala prevzeti moralno nadzorstvo nad mestom, ki je do vzpona fašizma pripadalo nacionalno-liberalnemu meščanskemu taboru. In prav patriotizem tržaško-koprškega škofa Santina je približal italijansko malomeščanstvo tržaški Cerkvi. Škof Santin je bil zagovornik sodelovanja s fašističnimi oblastmi, vendar z njimi ni soglašal glede slovenskega nacionalnega vprašanja. Do le tega je zavzel samosvoj in protisloven odnos: po eni strani se je oddaljil od Fogarjevega ravnanja, ker je bil nasproten vsakršnemu neposrednemu sporu s civilno avtoriteto. Po drugi strani je Santin očital fašističnim oblastem, da so se lotile »slovenskega vprašanja« neprimerno, ko so prepovedale slovenskim vernikom slovensko molitev. Santinov glavni cilj je bila dobrobit italijanske domovine, čeprav ga je zaskrbljevala tudi vedno večja verska mlačnost slovenskega prebivalstva.

F. Bednarz in M. Coslovih sta statistično obdelala družbene, demografske in gospodarske značilnosti tržaške četrti Sv. Jakoba. S posebno pozornostjo sta sledila spremembam v urbanističnem tkivu. Če je bil Sv. Jakob ob začetku 20. stoletja predvsem delavski in slovenski okraj, so ga urbanistični posegi v 20. in 30. letih bistveno spremenili. Gradnja dveh predorov, rušenje in obnova zgodovinskega jedra te četrti so približali Sv. Jakob središču Trsta. Po gradnji novih stavb so se v četrti naselili predvsem pripadniki italijanskega malomeščanstva in uradništva. Povečalo se je število trgovin in gostilen, medtem ko je upadlo število obrtniških delavnic in manufaktur. Vojna je upočasnila urbanistični razvoj četrti, tudi zato, ker so postali najrevnejši in najbolj naseljeni predeli četrti tarča zavezniških bomb.

Podpisana je s pomočjo objavljenih in neobjavljenih avtobiografskih virov slovenskih piscev predstavila odzivanje slovenskih ljudi na preganjanje fašističnih oblasti. Doživljanje političnih voditeljev mlajše generacije, ki so z ilegalno dejavnostno odgovorili na preganjanje fašizma, je bilo povsem različno od vedenja tistih, ki se niso dejavno udeleževali protifašističnega boja. Za oboje je bilo fašistično obdobje izredno travmatično, vendar je bil odnos do oblasti bistveno različen. V zapiskih Špangerja, Škrapa, Čermelja, Sardoča, Žerjale. Sfiligoja je vidna pripravljenost na lastno žrtvovanje v boju zoper fašizem. V njihovih pričevanjih so med drugim vidni vpliv meščanske ideologije, kult discipline in virilnosti ter vrednot, ki so jih sprejeli v šoli in v slovenskih društvih istočasno z nacionalno zavestjo.

Preživetje je bila glavna skrb tistih, ki se niso udeležili protifašističnega boja v 20. in 30. letih. Fašističnemu režimu so odgovarjali z molkom ali z ironijo. Dogodki, ki so se vršili v številnih kraških vaseh, pričajo, da je bil eden izmed odgovorov slovenskih vaških skupnosti prav posmeh fašističnim simbolom. V zgoniški vaški skupnosti je na primer opaziti spor med tistimi, ki sprejemajo fašistične oblasti kot predstavnike avtoritete, in tistimi, ki jih s posmehovalnimi dejanji izigravajo. Če je fašizem nasprotnik večine Slovencev, se z izbruhom vojne in zlasti z naraščajočim vplivom OF spremeni koncept sovražnika. Vidna je zadrega in nerazumevanje vojnega doganja, predvsem s strani tistih, ki so svojo miselnost izoblikovali pred vojno. Avtobiografski viri nam predstavljajo večobrazno slovensko stvarnost. Podoba družbe in ljudi ostaja sicer fragmentarna, a nadvse pomembna za presojo reakcij slovenskega prebivalstva na območju Julijske krajine, kjer sta socialni, kulturni in gospodarski položaj in tudi generacijska pripadnost določala pristop in aktivnost v antifašističnem boju.

Kot je razvidno iz vsebinskega prikaza referatov, so tržaški raziskovalci osvetlili vojni vsakdanjik, stopnjo odobravanja fašističnega režima, odzivanje na fašistično politiko tržaških slojev, boj za preživetje in težnjo po ohranitvi družbenega statusa. Pregledano arhivsko gradivo kaže konflikte v samem vodstvu fašistične stranke, nasprotja med gospodarskimi in političnimi krogi, a tudi klientski način vodenja javnih zadev. Referenti so podali mnogoobrazno podobo Trsta v času vojne in tudi v letih pred njo. Obenem so opozorili na strukturalne značilnosti »longue durée«. Odnos mestopodeželje ostaja tudi v vojnem dogajanju nespremenjeno: izoliranost mesta od zaledja in nezaskrbljenost političnih in vojaških oblasti za to, kar se je dogajalo nekaj kilometrov stran od mestnega središča, priča o tradicionalni ločitvi mestnega življenja od življenja njegovega zaledja. Pozornosti je vredna tudi ugotovitev, da organov javne varnosti ni v času vojne zaskrbljevala prisotnost Slovencev v mestnem središču. Odprto vprašanje ostaja: kako je potekalo v času vojne in še prej v tridesetih letih življenje povprečne slovenske družine v mestnem okolju. Kakšno vlogo sta v predvojnem in vojnem času odigrala strah in kakšno skrb za preživetje. Naloga krajevnega slovenskega zgodovinopisja je, da osvetli doslej neraziskana področja iz časa druge svetovne vojne in prispeva k poglobljeni in celoviti raziskavi, ki premošča manihejsko optiko nacionalistično obarvanega tržaškega zgodovinopisja.

Marta Verginella

14. ZASEDANJE KONFERENCE »EVROPA REGIJ«: DONAVSKA MONARHIJA KOT ZIBELKA EVROPSKEGA REGIONALIZMA

Dunaj, 1.–6. novembra 1991

Od 1. do 6. novembra 1991 je na Dunaju v palači Auersperg potekalo štirinajsto zasedanje mednarodne konference »Evropa regij« o soodnosu razvoja regionalizma in nacionalnega vprašanja v Habsburški monarhiji. Simpozij je bil v veliki meri pod vplivom aktualnopolitičnega dogajanja v delih današnje postkomunistične Evrope in reakcije zahodne Evrope nanj, zato bi lahko rekli, da je precej izgubil svoj historični značaj.

Glede na strokovno in tematsko raznolikost referatov je bila taka usmerjenost zasedanja seveda pričakovana in z ozirom na vsakokratne nastope v diskusiji tudi zelo prisotna. V tej je še posebno izstopala hrvaška skupina udeležencev, kar je seveda v sedanjih okoliščinah popolnoma razumljivo. Kolega poleg mene – iz Slovaške – se je nad takim potekom razburjal, a istočasno (paradoksalno), pesimistično (trdil je, da je samo realist) napovedoval »kroatizacijo« Češkoslovaške v najbližnji prihodnosti. Za to pa je v precejšnji meri tudi šlo. Habsburška monarhija se je pojavljala v aktualnopolitičnem kontekstu kot izhodišče za nekaj vprašanj: ali je bila Habsburška monarhija ječa ali paradiž narodov? ali je razpadla ali bila razbita? v kakšnem odnosu je položaj posameznih narodov do provincializacije-centralizacije-regionalizacije v monarhiji? kaj se današnja Evropa od nje lahko nauči (če se strinjamo, da se od zgodovine res ne da naučiti samo to, da se od zgodovine ne da nič naučiti)? kakšen je vpliv regionalizma v Habsburški monarhiji na regionalizacijo in pojav »Srednje »Evrope« v današnji Evropi? kakšen je odnos med sodobno nacionalno državo in regijami v Evropi danes?

Na ta vprašanja so poskušali odgovoriti referenti iz Avstrije, Madžarske, Romunije, Češke, Slovaške, Poljske, Nemčije, Švice, Danske, Hrvaške in Slovenije.

Prvi referat dr. Ernsta Bruckmüllerja, profesorja na dunajski univerzi, je bil namenjen regionalizaciji, centralizaciji in provincializaciji, procesom, ki so v Habsburški monarhiji potekali delno v nasprotju, delno vzporedno. Odnos provincializacija – centralizacija je Bruckmüller razlagal na primeru razvoja Salzburga in Dunaja v zgodovini monarhije, regionalizacijo pa na češkem primeru, kakor tudi prepletanje regionalnih in nacionalnih čustev, kjer igrajo pomembno vlogo češki deželni stanovi (iz nacionalne ali regionalne zavesti), pa še vpliv protestantizma na regionalizacijo in probleme, ki nastanejo, ko se v 18. stol. začenja nasproten proces s centralizacijo monarhije.

Dr. Otto Kimminich, profesor z univerze v Regensburgu, je poudaril, da pri regionalizaciji ni šlo toliko za ključno vlogo gospodarskih ali političnih središč (kar bi lahko bil načrt monarhije), kakor za naravno, fiziološko zaključenost področij, pogojeno s stoletja trajajočim skupnim življenjem, ki je odsevala/odsevala v vseh nivojih in platih življenja. V Svetem rimskem cesarstvu nemške narodnosti je prevladovala nekakšna nenacionalnost, celo antinacionalnost, formula kralj – država pa je služila osnovnemu cilju miru in sreči. Habsburška monarhija je bila, po ukinitvi rimskega cesarstva 1806 naslednica te ideje, vez med njima pa so predstavljali Habsburžani. Ves čas je prisotno nasprotje med centralizmom (da tvorba sploh lahko obstane) in regionalizmom, ki ustvarja ta mozaik. Pri kratkem skiciranju odnosa do jezikovnega vprašanja v monarhiji je dr. Kimminich tega opisal (za ves čas monarhije), kot zelo tolerantnega, odnos do nacionalnega vprašanja pa komentiral na poznanih stališčih Palackega 1858 (do centralizma in Habsburške monarhije) in zakonu o zaščiti narodnosti, primeru paketa pravic za Bukovino in z aspekta Židov v monarhiji. Za nikogar ni pomenil razpad monarhije večje nesreče kakor zanje. Regionalizacija je, po besedah dr. Kimminicha, pomenila za monarhijo razpad, zgodovinsko pa je tak razvoj njena zasluga, saj je vse do konca znala blažiti komplicirana mednacionalna nasprotja v posameznih deželah.

Sledila je diskusija, ki je hitro zašla v dnevno politiko – gotovo pa drži ocena, ki je v diskusiji prevladala, da Habsburška monarhija svojega obstoja ni ohranjala s krvavo totalitarno diktaturo (Rusija, ZSSR), pa tudi s svojim razpadom ni povzročila večje katastrofe (Jugoslavija), čeprav so jo mnogi občutili tudi kot zafrustrirano Kakanijo. Kot sem že omenil, se je s tem diskusija preselila v današnjo Jugoslavijo. K temu so seveda v največji meri pripomogli hrvaški nastopi, pri tem pa seveda ni manjkalo zgodovinskih analogij.

V popoldanskem delu je sledil referat dr. Edde Weiss o človekovih in državljanskih pravicah v Habsburški monarhiji, za njo pa referat novinark Christine von Kohl in diskusija.

Drugi dan zasedanja je začel prof. Karsten Fledelius z univerze v Københavnu; govoril je o vplivu religije na regionalizacijo, od državnega zbora v Augsburgu do spora med kalvinističnimi češkimi in katoliškimi nemškimi deželnimi stanovi in tridesetletne vojne, o vlogi religije v vrednostnem in identifikacijskem sistemu zavesti Evropejca v 16. stoletju in regionalizacije, ki je v mnogih primerih pomenila renesanso katolicizma. Dotaknil se je hrvaškega in pozneje slovenskega povezovala s konservativnimi krogi v monarhiji, iz strahu pred agresivnim nacionalnim liberalizmom. Prof. Fledelius je opisal vlogo Karla Luegerja, njegove načrte o regionalizaciji monarhije in cesarjevo upiranje njegovi potrditvi za mesto dunajskega župana, čemur je bil vzrok prav Luegerjev antisemitizem in antimadžarizem. Zaključil je s spekulacijo, kaj bi lahko nastalo iz Luegerjevega načrta regionalizacije monarhije, za katerega se je navdušil prestolonaslednik Franc Ferdinand in ki je pri oblikovanju avtonomnih enot (15) združeval jezikovni in verski princip.

Sledila je diskusija, s primerjavo upravnih sistemov in avtonomije v delih zasedene Poljske ter poljskim prepovedom, ki se ni slučajno začel prav v Galiciji in še poročilo o protestantizmu v današnji Avstriji.

Dr. Ralf Unkart iz Celovca je v svojem referatu govoril o zgodovini Delovne skupnosti Alpe-Jadran, regionalnem povezovanju srednjeevropskih dežel in reakcijah, centralnih državnih institucij na regionalno povezovanje, ki mnogokje ni bilo v skladu z zunanje politično usmeritvijo, posebno v bivšem vzhodnem bloku, pa tudi v Jugoslaviji, kjer je bilo tako povezovanje najmanj zelo sumljivo. Državni parlamenti so že s svojim centralističnim modelom usmerjeni proti regionalizaciji in težko je bilo dokazovati, da tako povezovanje koristi stikom nasploh in tako tudi centralni oblasti. V diskusiji je bila tema aktualizirana in problematizirana je bil odnos centralnih vlad do manjšin in regionalističnih tendenc.

V naslednjem referatu je dr. Hans von Urbanski prikazal specifičnost avstrijskega vprašanja po prvi svetovni vojni, in luči saintgermainске mirovne pogodbe. Razbitju monarhije so prvotno nasprotovali ZDA, saj so bili odnosi med državama tradicionalno dobri, še posebno po obisku ameriškega predsednika pri cesarju 1910. Tudi vojna napoved je bila po besedah dr. Urbanskega tragičen avtomatizem vojne napovedi Nemčiji, ki je bila edini pravi nasprotnik ZDA. Ohranitvi monarhije so najbolj nasprotovali Madžari, ki so v razpadu videli končno priložnost za popolno samostojnost. Že proti koncu vojne si je cesar Karel prizadeval ohraniti vsaj okrnjeno Avstrijo, a njegovi predlogi so prišli prepozno. Celó sam cesar ni bil razumljen ne od dvora in vojaških krogov, ne od Nemcev v monarhiji. Na koncu je dr. Urbanski razložil še ozadje Rennerjevih prizadevanj

za priključitev ostanka monarhije k Nemčiji, pa nasprotovanje ZDA določilom londonskega sporazuma in delni uspeh avstrijske diplomacije, ki ji je uspelo vsaj to, da prvi republiki niso bile zaplenjene zunanje investicije in ji ni bila pripisana vojna odškodnina celotne monarhije. Sledila je diskusija s sporom okoli vloge Čeha Palackega (ali je bil panslavist ali avstroslavist) in vloge Schönerejevih vsenemcev.

Zadnji referat drugega dne je bil dr. Ludvik Toplak iz Slovenije, z referatom »Mednarodno priznanje Slovenije kot faktor stabilizacije položaja v Evropi«. Toplakov referat, ki je bil bran v angleščini, v nemščini pa razdeljen med udeležence, je bil pri utemeljevanju čimprejšnje potrebe po mednarodnem priznanju Republike Slovenije, kar se tiče mednarodnega prava dobro pripravljen, pri zgodovinskem pregledu pa je bila izpuščena država Slovencev, Hrvatov in Srbov, kar je potem v diskusiji dodal dr. Dušan Nečak, ki je pojasnil politični razvoj v Sloveniji in Jugoslaviji takoj po prvi vojni. Dr. Vladimir Klemenčič je podal še nekaj podatkov o specifičnosti razvoja Slovenije za železno zaveso, o odprtosti slovenske 600 km dolge meje od šestdesetih let naprej, o položaju v kmetijstvu, kjer se je večina (90%) slovenskih obdelovalnih površin izognila nacionalizaciji, o privatnem podjetništvu, ki je bilo ves čas dokaj razvito.

Tretji dan zasedanja je začel dr. Feliks J. Bister z referatom »Slovenski poslanec v državnem zboru Anton Korošec in južnoslovanska politika v Cislajtani pred in med prvo svetovno vojno«. Dr. Bister je po kratkem orisu Koroščeve biografije prikazal stališča dr. Korošca in Slovenske ljudske stranke do nacionalne politike v habsburški monarhiji, volilno reformo in povezovanje slovenskih poslancev v državnem zboru, spremembo političnih stališč najmočnejše slovenske stranke proti koncu prve vojne in vlogo Korošca v njej.

Sledil je nastop hrvaške delegacije, ki pa je zaradi vojnih razmer na Hrvaškem bil bolj poziv udeležencem konference. Zanimiva je bila shema predavanja dr. Iva Runtića, ki jo je razdelil udeležencem in je predstavljala politično, vojaško, ekonomsko in literarno skico zgodovinske paradigme Srednje Evrope. Predloga je bila brez razlage bolj zanimiva, kakor iz nje izpeljano predavanje.

O Nemcih v kraljevini Ogrski v času dualizma je govoril v svojem referatu profesor dr. Friedrich Gottas iz Salzburga. V ogrskem delu države so bili Nemci številčno druga narodnostna enota. V primerjavi z ostalimi (Romuni, Rusini, Srbi) so prihajali šele od 12. stol. kot kolonisti. Posebnost je bila v tem, da so prišli iz povsem različnih krajev Evrope in v različnih časih. V drugi polovici 18. stol. začenja procentualno hiter upad nemškega prebivalstva zaradi manjše demografske rasti, številčnejšega izseljevanja in hitre asimilacije v drugi polovici 19. stoletja. Več kakor 200.000 se jih v drugi polovici 19. stol. izseli v Ameriko. Povezava nemških priseljencev na vasi in v mestu je slaba ali je skoraj ni bilo. V mestih je upad še hitrejši, saj je npr. Budimpešta 1850 še po dveh tretjinah nemška, v šestdesetih letih pa postane popolnoma madžarsko mesto (k čemur močno pripomorejo Židje, ki se hitro proklamirajo za Madžare). Dr. Gottas je govoril še o nemški protestantski cerkvi, ki je bila po 1867 nosilka nemštva, in o položaju leta 1918, ko postanejo Nemci na Madžarskem samo še madžarski državljani drugega jezika.

V popoldanskem delu je na zasedanju nastopil dr. Dan Berindei z univerze v Bukarešti, ki je govoril o odnosu med Romunijo in habsburško monarhijo 1867–1918, za njim pa je Dr. Eva-Maria Barki govorila o vlogi Transilvanije kot mostu med dvema kulturnima krogoma.

Zadnji dan zasedanja je prvi nastopil vodja Avstrijskega instituta za vzhodno in jugovzhodno Evropo dr. Arnold Suppan z referatom »Nacionalne skupine v Podonavju po drugi svetovni vojni«. Prof. Jan Havránek s praške univerze je predaval o Čehih v habsburški monarhiji, dr. Leo Vladár s tilburške univerze pa o Slovaki. Dr. Jozef Buszko je orisal zgodovinsko vlogo Krakova, ki je postal okrog 1900 center poljske kulturne in politične renesanse. Dr. Per Brøul, danski izumitelj in industrialec, je prikazal nihanja in trende v blagovni menjavi v prostoru Srednje Evrope od druge vojne do danes, dr. H. P. Clausen, predsednik danskega parlamenta, pa posledice dansko-prusko-avstrijske vojne 1864 za monarhijo.

Gotovo drži, da je resnica o Habsburški monarhiji nekje sredi med ječo in paradizem, gotovo pa držijo tudi besede enega od predavateljev, da iste sile, ki so nekoč delovale centrifugalno, delujejo danes centripetalno. Simpozij je ponudil sliko Habsburške monarhije, ki ni bila nostalgичno idealizirana, opozoril pa je tudi na današnjo »Srednjo Evropo«, ki je, če je komu všeč ali ne – realnost, tako v politično-ekonomskem, kakor v kulturno-zgodovinskem smislu. Če kdo rad enači npr. Delovno skupnost Alpe-Jadran in praznovanje cesarjevega rojstnega dne v Furlaniji, mu simpozij v razumevanju »Srednje Evrope« ni mogel pomagati, res pa je tudi, da simpozij v svojem prizadevanju izraža nesposobnost današnje Evrope za dogovor o dveh stvareh. Prva je, naj bi se Evropa soočila z vprašanjem svojih manjšin in regij ter ponudila obrazec, ki bi se ga dalo univerzalno uporabiti za manjšinsko problematiko v vsej Evropi, mehanizem, ki bi podobno kakor so zaščitene človekove pravice, ščitil pravice etničnih manjšin in razvoj regij. Končno je tudi skrb za človekove pravice večkrat označena kot »vmešavanje v notranje zadeve«. Brez takega aplikativnega koncepta (če je zanj sploh še čas), se hrvaški primer lahko tragično ponovi v seji Vzhodni Evropi in begunci se lahko čez noč iz tisočev spremene v milijone. Druga stvar je, da Evropa pomaga obnoviti porušeno

gospodarstvo bivše komunistične Evrope (nekdo je v diskusiji omenil Marshallov plan), sicer se iz začaranega kroga samo ne bo izkopal, posledice pa bodo enako usodne kakor v prvem primeru. Odgovora na ti dve vprašanji sploh ni mogoče iskati ločeno, saj bi manjšine in posamezne regije morale biti pri gospodarski obnovi obravnavane enakovredno in enakopravno.

Egon Pelikan

MOHORJEVA ZALOŽBA IZ CELOVCA

V Ljubljani, na predstavnštvu Mohorjeve založbe iz Celovca, Gruberjevo nabrežje 6 ali po tel. 219-686, 211-635, lahko iz bogate zakladnice knjig naročite tudi nekatere, posebej zanimive za zgodovinarje.

Za člane zgodovinskih društev nudimo 10% popusta na navedene cene.

Vinko Ošlak: SAJ NI BILO NIKOLI DRUGAČE. Avtor, doma na Prevaljah, v svojem dnevniškem knjižnem delu duhovito, včasih pa tudi pikro, opisuje razmere v Sloveniji pred desetletjem. Cena: 390 SLT.

Janez Rotar: MORA IN BOLEČINA SLOVENSKEGA NARODA. Revolucija ali sprava. Avtor sega v čas, ko je doživel boljševiško revolucijo na Slovenskem, številne smrti in trpljenje. Resnica o revoluciji in državljanski vojni po njenih začetnikih je bila strogo zamolčana. Desetletja so se pod pritiskom režima ljudje spreminjali v lutke, slovenski narod je svojo podobo in dušo izgubljal . . . Cena: 470 SLT.

Peter Fister: TA HIŠA JE MOJA, PA VENDAR MOJA NI. ARHITEKTURA ZILJE, ROŽA, PODJUNE. Arhitektura Koroške je danes že skoraj prezrta stoletna govorica ljudi, ki so z njo oblikovali svoje domove, domače kraje, pokrajino in deželo, povezovali sever in jug ter jim je brez besed pomagala razumeti slovensko, nemško in italijansko govorečega soseda. Cena: 890 SLT.

PROFESOR ERNEST TOMEČ. ZBORNİK. Pri zborniku je sodelovalo 30 avtorjev. Ta knjiga vam odkriva več kot življenje enega od srednješolskih profesorjev med prvo in drugo svetovno vojno in razodeva dejansko podobo ene izmed osebnosti, ki je močno vplivala na mlajšo generacijo. Zbornik je izšel kot 147. izdanje Slovenske kulturne akcije rojakov po svetu. Cena: 790 SLT.

Paolo Santonino: POPOTNI DNEVNIKI 1485–1487. Potopis spremljevalca oglejskega patriarha po naših krajih na Koroškem, v Sloveniji ter Furlaniji – Julijski krajini. Knjiga je polna duhovitih prikazov tedanjih župnikov in dvorjanov. Njegovi opisi nam omogočajo dober vpogled v dogajanja v prostoru Alpe-Jadran na večer pred reformacijo. Poročila o obiskanih krajih pa so edinstveni in edini vir, ker za ta čas sploh nimamo podobnih poročil. Cena: 500 SLT.

Pavle Zablatnik: OD ZIBELKE DO GROBA. Ljudska verovanja, šege in navade na Koroškem. Tisočletno sožitje Slovencev in Nemcev na Koroškem je seveda zapustilo sledove medsebojne kulturne izmenjave in povezanosti ter vpliva. Avtor, starosta slovenskega narodopisja, poudarja, da Slovenci pri tej izmenjavi nismo samo prejeli, ampak vedno tudi dajali. Cena: 248 SLT.

Valentin Stückler: DUHOVNIK MED OKUPACIJO IN REVOLUCIJO. Pričevanje duhovnika (umrl 1990) o njegovem delovanju v Mežiški dolini med drugo svetovno vojno in o prestajanju zaporov v poveljni Jugoslaviji. Med vojno je bil zatiran Slovecem v veliko oporo, po vojni pa so ga oblasti zaprle kot Nemca. Cena: 290 SLT.

Stane Kos: STALINISTIČNA REVOLUCIJA NA SLOVENSKEM, 1. del. Čeprav gre za zgodovinsko pisanje, se vendarle bere kot povest. Avtor dokazuje svoje trditve iz knjig, ki so izšle tako v Sloveniji kot zunaj nje, in skuša prav s tem nepristransko ugotoviti resnico. Cena: 630 SLT.

Stane Kos: STALINISTIČNA REVOLUCIJA NA SLOVENSKEM, 2. del. Nepristranski opis druge polovice medvojnega dogajanja v Sloveniji. Knjiga opisuje čas od septembra 1943 do maja 1945. Cena: 660 SLT.

Heidi Janschitz: GAITAL/ZILJA 1848–1918. EINE REGION WIRD DEUTSCH (nemško). Po zaslugi Franca Kattiniga, vodje Mohorjeve založbe, je identifikacijska pot mlade znanstvenice Heidi Janschitz dokumentirana tudi v knjižni obliki. Ziljanka je med študijem našla svoje korenine, zato je v diplomski nalogi opisala, kako postane in postaja cela dolina manj in manj slovenska. Pri delu se je oprla na razne kronike. Cena: 490 SLT.

Mirko Bogataj: DIE KÄRNTNER SLOWENEN (nemško). Mirko Bogataj opisuje v svoji knjigi na prikupen način zgodovino svojega naroda, kulturno delovanje, predstavlja gospodarstvo, šport in odnose med slovensko in nemško govorečimi sodeložani. Knjiga proti sivemu vsakdanjiku na Koroškem, knjiga, ki očara, zbudi, vznemiri in navduši. Cena: 740 SLT.

Marijan Zadnikar: GOSPA SVETA IN GOSPOSVETSKO POLJE. Vodnik. Cena: 169 SLT.

Franz Glaser: RIMSKA NASELBINA JUENA. Vodnik. Cena: 169 SLT.

P. W. Posch: STOLNICA V KRKI. Vodnik. Cena: 169 SLT.

OCENE IN POROČILA

Sergij Vilfan, **Uvod v pravno zgodovino**. Ljubljana : Uradni list Republike Slovenije, 1991. 159 strani.

Zgodovinar se že v prvih tednih študija sreča s svojo nebogljenostjo in jadikuje nad svojo pomanjkljivo izobrazbo. Najlažje razume politično zgodovino; zadrege se večajo, ko mora spoznati in razumeti tudi druga področja človekovega udejstvovanja. Situacija se ponovi v nekajkrat bolj zaostreni obliki, če se odloči za raziskovalno delo. Takoj mu bo jasno, zakaj imamo tako veliko »političnih« zgodovinarjev in tako malo ostalih. Pridobivanje novih znanj je ne samo naporno, ampak tudi zamudno. Spominjam se razgovorov s pokojnim Jožetom Šornom, ko je opisoval, koliko težav je imel pri začetkih raziskovanja rudarstva. Že samo osnovni principi jamomerstva so bili zahtevni, kje pa je še ostalo, kar sestavlja rudarstvo. Zgodovinar bi moral biti silno široko izobražen, hkrati pa se razumeti še na številna področja. Kakšna je resnica, vemo sami. Za naše zgodovinopisje, ki nima opraviti z velikimi vladarji in svetovno pomembnimi dogodki, ampak prevladuje za vrsto stoletij socialna problematika, je silno pomembno poznavanje in razumevanje delovanja družbe v času in prostoru. Poglavitne odgovore na ta vprašanja daje pravna zgodovina.

Sergij Vilfan nam je doslej obilno pomagal s svojim obširnimi delom *Pravna zgodovina Slovencev*, ki je izšla pri Slovenski matici 1961. leta. Z Uvodom v pravno zgodovino pa nam daje izredno uporaben priročnik, kakršnega bi potrebovali še za nekatera druga področja, npr. narodno ekonomijo, statistiko, filozofijo itd. Delo namreč ni to, oziroma ne samo to, kar obeta naslov, ampak je bistveno več. Če odmislimo prvi dve in del naslednjih dveh ter zadnja tri poglavja od petnajstih, kolikor jih je v knjigi, ki so bolj neposredno povezana z naslovom, je jedro knjige dejansko slovenska zgodovina, gledana skozi oči pravnega zgodovinarja. V rokah imamo pregled slovenske zgodovine, ki je okleščen nekaterih segmentov naše politične, gospodarske in kulturne preteklosti. Če lahko gornjo misel izrazimo še malo drugače: če bi poglavjem, ki sestavljajo jedro knjige, dodali osnovna in bistvena dejstva iz »okleščenih segmentov« in nekaj, pa ne prav veliko letnic, bi dobili tisto, po čemer veliko Slovencev že dolgo hrepeni: kratko zgodovino Slovencev. V monumentalni enozvezkovni *Zgodovini Slovencev* Cankarjeve založbe (Ljubljana, 1979) je od skupno 962 strani več kot 200 posvečenih času od 1941 naprej. Dobrim 40. letom naše zgodovine so odmerili četrtno vsega prostora, namenjenega slovenski zgodovini »od paleolita do Tita«. Sedaj, ko politične razmere dopuščajo bolj uravnoteženo obravnavanje preteklosti, bi tako delo gotovo bilo lažje izvedljivo, predvsem pa je zelo, zelo potrebno. Ali je ta javna prošnja, potem, ko je že toliko narejenega, uresničljiva?

Poudarek knjige je na prikazu delovanja in obnašanja družbe skozi čas na našem prostoru. Njeno branje in učenje iz nje je prijetno, ker avtor ne ostaja na ravni opisovanja pravil, kar bi nekako pričakovali od pravnega zgodovinarja, ampak pove tudi, kaj se je dejansko dogajalo. Veliko pozornosti je posvečene tudi preciznejšemu izražanju, katerega pomanjkanje je precejšnja hiba zgodovinarjev. Tako nas npr. (str. 40) opozarja na pomembnost ločevanja fevdnih od fevdalnih razmerij. Na koncu pa pravno razglabljanje zaključí s trditvijo: »Za slovenske dežele še posebej velja, da fevd ni niti prevladujoča, niti odločilna sestavina fevdalizma. Tipično razmerje fevdalizma so nesvobodni zajmi.« Takih in podobnih primerov bi lahko še navedli. Vidimo, kako pomembno je, če je specializiran pravni zgodovinar tudi »pravi« zgodovinar.

Poleg izrednega avtorjevega metodološkega pristopa, s katerim je olajšal razumevanje problematike, pritegne bralca tudi uvedba nekaterih novih oznak. Tako za čas pred uvedbo absolutizma uvaja Obdobje zgodnje moderne države, zadnje obdobje pa n. pr. enostavno označi Med svetovnima vojnama, skratka brez ideološke navlake in politikantskih oznak, s katerimi je sicer obremenjeno naše zgodovinopisje.

V teh dneh, ko smo evforični zaradi neodvisnosti Slovenije, deluje sprva nekoliko odbijajoče navajanje pravnega dogajanja pri naših nekdanjih sodržavljanih. Zaradi načina pisanja pa bodo bralci hitro potolaženi. Eni bodo avtorju hvaležni, ker jim je razširil obzorje, drugi pa bodo uvideli, na kakšni pravni preteklosti je, oziroma naj bi funkcioniral bolnik na Balkanu. Dodatno bralca streznijo tudi oznake, npr. za Dušanov zakonik, da kaže bizantinsko poreklo, odsotnost sistema. Slovencem so desetletja ubijali (slovenski) zgodovinarji v glavo, da gre za enkratno delo, vrhunski izdelek srbskega duha v srednjem veku, ki postavlja Srbe ob bok sodobni Evropi, predvsem pa daleč nad nas.

Poglavje *Pravo v antiki* je napisal Vladimir Simič.

Slovensko zgodovinopisje je v nekaterih primerih zelo okorno in nejasno. Nekateri naši medievisti so mi zatrjevali, da so tega krivi pravni zgodovinarji, ki niso imeli srečne roke ali pa posluha za jezik pri »ponašanju« terminov. Kot primere so navajali: zajem, prosta saja, nevoljništvo, . . . Priznati je treba, da ti pojmi navadnemu državljanu resnično nič ne pomenijo, in obžalovati moramo, da niso ostali raje pri terminih virov, pa četudi so latinski ali nemški. Tisti, ki ta dva jezika znajo, bi že razumeli, sedaj pa Slovenci ne razumejo slovenskih (?) besed. Avtor tega v knjigi ni mogel popravljati, niti odpraviti, saj je vprašanje, če v tem nismo že predalec zabredli. Prav zaradi teh, pa tudi drugih terminov bi avtorja prosili, da bi ob eventualnem ponatisu dodal stvarni register ali pa vsaj skromen terminološki slovarček.

Stane Granda

Janez Kranjc, **Primeri iz rimskega prava**. Ljubljana : Uradni list Republike Slovenije, 1991. 267 strani.

Pred začetkom novega študijskega leta je vse ljubitelje rimske pravne misli razveselila knjiga profesorja rimskega prava na ljubljanski Pravni fakulteti dr. Janeza Kranjca. V njej je zbral 819 odlomkov iz rimske pravne kazuistike. Več kot tri četrtine jih posega v stvarno in obligacijsko pravo. Fragmenti so podani v izvirnem latinskem tekstu, avtor pa jim je dodal še svoj prevod. Večina odlomkov je izbrana iz Justinijanovih Digest, manj iz njegovega Kodeksa in Institucij, nekaj pa tudi iz Gajevih Institucij in drugih praviških spisov, ohranjenih zunaj Digest.

Sistematika knjige v splošnem ustreza razvrstitvi snovi v Koroščevem učbeniku Rimsko pravo. Po uvodu, ki nas seznani z rimskim pojmovanjem prava in pravičnosti, njegovo delitvijo, pravnimi viri in interpretacijo, sledi poglavje o splošnih pravnih pojmi, kjer se srečamo z najbolj značilnimi odlomki, ki govorijo o pravni domnevi, molku, akciji in ekscipiji, naklepu, sili in strahu, soglasju, zmoti, pogoju in roku. Tretji del nam predstavi temeljne institute in posebnosti stvarnega prava. Naj jih naštejemo samo nekaj: pridobivanje, ohranitev in izguba posesti ter njeno varstvo, pridobivanje in izguba lastninske pravice, lastninska tožba, tradicija, priposestevanje, služnosti in zastavna pravica. Sledi obligacijsko pravo, ki poleg splošnih pojmov in tipičnih kontraktov zajema posebnosti posameznih institutov, pa tudi pakte in netipične pogodbe, kvazikontrakte, kondikcije ter adjekticijske tožbe. Na koncu je še kratko poglavje o deliktih, ki posega v primere tatvine, ropa, injurije in protipravnega poškodovanja tuje stvari. Delo je opremljeno s preglednim kazalom uporabljenih odlomkov.

Avtorjev poglobljen študij rimskega prava in njegove dolgoletne pedagoške izkušnje so botrovale kvalitetnemu izboru obsežnih virov. Razveseljivi so tudi prevodi, s katerimi avtor v jasnem in razumljivem slogu, z veliko mero čuta za slovenski jezik, dosledno in natančno sledi misli in terminologiji izvirnika. S prevodi je bilo opravljen pionijsko delo, saj velika večina izbranih odlomkov do sedaj še ni bila prevedena v slovenščino.

Knjiga je v prvi vrsti namenjena študentom, ki se pripravljajo na izpit iz rimskega prava, kar kaže že sam izbor snovi (saj je težišče fakultetnega študija rimskega prava ravno na stvarnem in obligacijskem pravu), pa tudi že omenjena sistematika. Študentom, ki zaradi neznanja latinščine ne morejo posegati po neposrednih virih, bo nudila vpogled v izvirno rimsko pravno misel in jim s tem popestrila ter olajšala rimskopravni študij. Seznanila jih bo tudi z jasno logiko, ostroumnostjo ter elegantnostjo rimskega pravnega mišljenja in izražanja.

Knjiga bo poučno branje tudi za vse, ki jih družijo želja po znanju in ljubezen do zgodovine in prava. Bolj zahtevnemu bralcu bo ob odkrivanju izvirnih formulacij, ki so močno zaznamovale evropski pravni razvoj, nudila obilo snovi tako za pravno kot zgodovinsko razmišljanje. Olajšala bo delo piscev o današnjem pravu, ki glede na metodološke kriterije posegajo tudi v zgodovino določenega pravnega instituta. Prihranjeno jim bo zamudno iskanje virov in prevajanje.

Čeprav podaja knjiga pravne virov, mora pritegniti tudi pozornost zgodovinarjev, ki niso pravniki, saj je pravo kot odsev določenih družbenih razmer eden izmed pomembnih zgodovinskih virov, kar še posebej velja za kazuistično rimsko pravo. Zbrani primeri tako ne predstavljajo samo »suhoparnih« pravnih pravil, ampak odkrivajo tedanje miselnost in življenje v vsej njegovi pestrosti. S preglednim kazalom in sistematsko ureditvijo snovi je knjiga tudi priročno praktično vodilo po obsežnih rimskih pravnih virih.

Marko Kambič

Koper zwischen Rom und Venedig / Capodistria tra Roma e Venezia. Die Ausgrabungen im Kapuzinerkloster / Gli scavi nel convento dei Cappuccini. Ausstellung/Mostra. Ljubljana : Pokrajinski muzej Koper, 1991. 63 strani.

Pred seboj imamo najnovejši rezultat ene osrednjih raziskovalnih dejavnosti preteklega petletnega obdobja na Koprskem, ki je v svoj okvir zajela strokovnjake iz skoraj vse Slovenije. Medtem ko je slovensko-italijanska verzija kataloga »Koper med Rimom in Benetkami – Izkopavanje na vrtu kapucinskega samostana« ugedala luč sveta z razstavo v matičnem mestu v prostorih Pokrajinskega muzeja v Kopru že spomladi 1989, je letošnja nemško-italijanska predelana izdaja nastala potem, ko je razstava obiskala Ljubljano, Ferraro, Innsbruck, Videm (Udine), München in Wels pri Linzu; slednjega že s katalogom.

Na razstavi, postavljeni v obliki elipse, ki ponazarja koprsko mestno obzidje s stolpi iz vedute iz leta 1619, so v impresivnem izboru z vidika kvalitete in ne kvantitete skupaj z več značilnimi fotografijami o kulturni dediščini Kopra predstavljeni pri izkopavanjih najdeni predmeti. Naslovnico kataloga krasi za oblikovanje nagrajeni plakat Matjaža Vipotnika.

Neposreden povod nastanku razstave in kataloga so bila obsežna arheološka raziskovanja (1000 m² površine) na vrtu kapucinskega samostana v letih 1986/87, ki so sledila odločitvi lokalnih oblasti za gradnjo telovadnice srednjih šol. Izkopavanja so potekala v okviru dejavnosti Medobčinskega zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine Piran. Vodil jih je arheolog dr. Mitja Guštin iz Ljubljane, ki je bil obenem tudi pobudnik in organizator razstave in spremnih publikacij. Pomemben delež pri izkopavanjih ima tudi Oddelek za arheologijo Filozofske fakultete iz Ljubljane.

Poleg že tako pričakovanih najdb bogate kulturne dediščine na nekdanjem otoku je bil arheologom temeljna indikacija že davnega 1882. leta odkrit rimski nagrobnik, ki je v svoji drugotni funkciji služil kot

pokrov vodnjaka, in sondiranje v juniju leta 1986. Vsekakor so izkopavanja s posameznimi najdbami iz republikanskega obdobja (3. do 1. stoletje pred n. š.) dokazala naseljenost otoka v tem času, ter tako vsaj do najnovejših najdb v letošnjem letu ob zahodnem vznožju Sermina pri Kopru (glinasti deli ometa z ornamentom prepletenih in spojenih spiral iz 6. stoletja pred n. š.), nekoliko prevesila tehtnico o domnevem nahajališču antične Aegide na ozemlje današnjega mesta.

Skoraj označujoče za opisanimi najdbami na vrtu kapucinskega samostana se je spreminjalo ime mesta v poglavitnih zgodovinskih obdobjih; ko je poznorimsko obdobje (4.–6. stoletje) izpričano z razmeroma številnimi drobnimi keramičnimi in kovinskimi najdbami ter s temelji zidanih stavb, je mesto iz grške Aegide, po naše Kozje, postalo latinska Capra (Capris, Caprae, Capritana insula); od tod izhaja slovenski Koper. Zgodnj srednjeveško obdobje (6.–10. stoletje), ko se sčasoma uveljavi uradno ime Justinopolis, verjetno po cesarju Justinu II., je podobno kot poznorimsko bogato zastopano z drobnimi najdbami; kovinske dele nošnje in nakita iz bizantinskega kulturnega kroga dopolnjuje bogat izbor koščeni in roženi predmetov, keramika pa je zastopana z različnimi oblikami amfor, sigillate chiare in z grobo kuhinjsko keramiko, ki kažejo na ožje povezave predvsem s severnojadranskim prostorom, deloma tudi z materialno kulturo sočasnih višinskih utrjenih naselbin Slovenije in severne Italije, širše pa segajo vse v vzhodnomediterranski prostor. Obsežnost povezav med drugim nakazuje tudi najdena abasidska novca. Prehodno fazo med tema obdobjema pa poleg značilnih gradbenih faz ilustrirajo še razmeroma številni odkriti otroški skeletni pokopi, od teh trije v amforah.

Za visokosrednjeveško (11.–13. stoletje) in poznosrednjeveško obdobje (13.–15. stoletje), ko se uveljavi za Koper italijansko ime Capo d'Istria – Glava Istre, je značilna močna fragmentarnost stavbnih ostalin, v veliki meri kot posledica gradnje kapucinskega samostana v začetku 17. stoletja. Kljub temu nam številne zastopane keramične material poleg estetske vrednosti kot odraza okusa časa, v katerem je nastal, omogoča še vpogled v inventar koprške meščanske kuhinje 15. in 16. stoletja ter v trgovske stike beneškega Kopra v tem času predvsem s severnoitalijanskim prostorom.

Nemško-italijanska verzija kataloga ni spremenjena samo po jeziku, temveč tudi po prispevkih, saj jo oblikujeta še uvodna prispevka Mateja Župančiča: »Inter utrumque tuta« in Radovana Cunje: »Die Ausgrabungen im Garten des ehem. Kapuzinerklosters in Koper / Gli scavi archeologici nell'ex orto del convento dei Cappuccini a Capodistria« (Arheološko izkopavanje na bivšem vrtu kapucinskega samostana v Kopru), ki je tudi sicer avtor teksta kataloga.

Prispevka sta že objavljena v drugem delu slovensko-italijanske knjige »Koper med Rimom in Benetkami«, s podnaslovom »Prispevki k zgodovini Kopra« iz leta 1989, ki je sledila katalogu; drugi del publikacije je s konglomeratom razprav iz zgodovine, arheologije in urbane podobe Kopra od rimskih časov do vključno baročnega obdobja skušal organsko zajeti v naslovu izpričano kulturno vmemstev mesta med Rimom in Benetkami kot posrečeno izbiro naslova, kajti geografsko bi to ne bilo mogoče. Skušal zato, ker gre v glavnem za povzetke že nastalih samostojnih del iz posameznih faz in poglavij iz preteklosti mesta – ki naj bi jih navidežno povezovali rezultati izkopavanj na vrtu kapucinskega samostana – ne pa za samostojne raziskave iz tega naslova. To morda še najbolj dokazuje sicer odlična študija pokojnega Jaroslava Šašla: »Koper«, ki je bila pred nedavnim objavljena v Arheološkem vestniku, št. 25 (1976).

Ker smo z opisanim delom zabredli v predhodno izdajo, ki sta jo med drugim Zgodovinsko društvo za južno Primorsko Koper in Čakavski sabor iz Pulja lansko leto predstavila v Pulju, naj navedem še ostale prispevke dvodelne knjige, ki jih v ocenjevani izdaji ni: že omenjenemu prispevku Jaroslava Šašla sledita prispevka, ki sta v nemško-italijanski verziji, tem pa prispevek Salvatorja Žitka o političnem in upravnem razvoju Kopra od pozne antike do konca 13. stoletja. Rajko Bratož in Janez Peršič sta se lotila zgodovine koprške cerkve, Ana Lavrič pa je povzela spis veronskega škofa Agostina Valierja, v katerem so opisane razmere v koprski škofiji leta 1579. Sonja Hoyer predstavlja srednjeveško mestno jedro in prispevke kasnejših umetnostno-zgodovinskih obdobj. Na koncu je objavljen še zapisnik rižanskega placita iz leta 804 v latinskem originalu, italijanskem prevodu A. Petranovičeve in A. Margetičeve (že objavljeno v Atti CRS Rovigno, 1983/84) in v slovenskem prevodu, ki ga je pripravi R. Bratož.

M. Župančičev kratek prikaz vsebinsko povsem ustrezno dopolnjuje nemško-italijansko izdajo kataloga, kar pa ne velja povsem za prispevka Radovana Cunje, saj se besedilo razprave in besedilo kataloga vse preveč ujemata in bralec v obeh naleti na v glavnem iste podatke. To je iz koncepta dvodelno zasnovane knjige povsem razumljivo, nemškemu bralcu pa tega verjetno ne bo uspelo zaznati, saj ima pred seboj le eno knjigo, v uvodu k tej izdaji avtorja razstave Mitje Guština pa ta posebnost žal ni navedena.

Sicer je katalog oblikovno izredno lično zasnovan, krasi ga fotografsko dobro opremljeno gradivo izkopavanj, značilne podobe iz kulturne dediščine Kopra, na koncu pa je arheologom in drugim zainteresiranim na voljo podroben katalog izkopanih predmetov z opisi najdišč in najdenih predmetov ter uporabljene literature. Skratka publikacija, kakršno si lahko le želimo, zato je prezentacija v nemško-italijanski izdaji še kako dobrodošla.

Darko Darovec

Paolo Santonino, **Popotni dnevniki**. Prevedel Primož Simoniti. Celovec, Dunaj, Ljubljana : Mohorjeva založba, 1991. 91 + 5 strani.

Dnevnik je pogosto zapis tistega »nepomembnega«, ki zarisuje piščevo identiteto in mentaliteto – odkriva njegovo telesnost in duhovnost. Hkrati odkriva tisti nevidni del življenja, ki omogoča njegov vidni zunanji svet, oziroma omogoča ali onemogoča njegovo sodelovanje z javnim – vidnim okoljem. Dnevniški

zapis lahko tudi odkriva večino vsakdanjega življenja, ki ga sicer posameznik opravlja zavestno, vendar samodejno. Vsakdan, zgodovinopisje ga imenuje zgodovinski prah, bolj ali manj skladen z ostalim svetom, pa predstavlja normo – način življenja določenega sloja ljudi, kateremu posameznik pripada, oziroma h kateremu se prišteva po svoji gmotnosti in duhovnosti. V oprijemljivem (= zapisanem) spominu vsakdanjosti stopijo v ospredje predvsem vtisi in doživetja, v ozadje pa sta potisnjena načrt in program. S tem lahko dobi dnevnik svojevrstno literarno obliko, ki pa ima zgodovinsko vrednost. Zapisan je namreč »trenutek zgodovine«, osvobojen uradniške in programske miselnosti, vendar pa to zapisano dnevno početje ne ločuje posameznika (njegove okolice ali sloja, ki mu pripada) od interesa politike in lokalne soodvisnosti. Zgodovinarju se tako ponuja ena izmed pomembnih možnosti spoznanja nekega okolja in odgovor na vprašanje, zakaj je ravnanje določenega posameznika, skupine ali sloja v določenem okolju in zgodovinskem obdobju takšno kot je in ne drugačno. Prav pričujoči popotni dnevniki Paola Santonina nam ponujajo možnost branja take večplastne in večpomenske podobe nekega realnega sveta pred skoraj več kot petsto leti.

Po silovitih turških vpadih, ki so od leta 1469 do 1483 prizadeli vse slovenske dežele, se je oglejska patriarhija odločila, da v predelih, ki so sodili pod njeno cerkveno oblast, ugotovi versko stanje in prepreči notorično popuščanje moralne drže cerkvenega stanu, hkrati pa tudi duhovno očisti in posveti cerkve, ki so jih oskrnili turški prihajači. Paolu Santoninu, kanclerju oglejskega patriarha, se je ponudila priložnost, da se kot spremljevalec, seveda za dobro plačilo, udeleži treh vizitacij, ki jih je vodil kot patriarhov generalni vikar kaprulanski škof Peter Carli. Vizitacijske poti so se začele in končale v Vidmu in Cedadu. Prva je potekala na Koroškem, po žiljski in zgornjedravski dolini od 29. septembra do 11. novembra 1485; druga je vodila preko Gorenjske in Ljubelja v dravsko dolino, v okolico Beljaka v času od 25. avgusta do 1. oktobra 1486; tretja pa je prečkala Kranjsko in obredla kraje po Spodnji Štajerski v času od 7. maja do 8. junija 1487. Santonino je zapisoval svoje vtise in doživetja v časovnem zaporedju, tako kot je potovala na svojih treh poteh skupina, zadolžena s posebnim verskim poslanstvom. V opisih, ki nam jih posreduje, izvemo, kakšne so bile prometne poti, kakšno je bilo vreme, kje so počivali, spali, se brili, obedovali, kaj so jedli in pili, kakšno je bilo posodje in kakšne so bile cene. Popisuje pokrajine, opozarja na klativiteze, seznanj nas z gostoljubnostjo ljudi, pa z gradovi, kjer ob pogledih na grajska dekleta ne skriva svojih misli po mesenosti, toda nam zanimive opise mest (Škofje Loke, Kranja, Beljaka, Celja, Ptuja), samostanov (Žiče), cerkva . . . Opazujemo tudi razrahljane moralne razmere duhovščine, ki živi lahkotno in v konku binatih; posebno zanimiv je tudi npr. opis življenja v samostanu Velesovo, ki daje slutiti, da so nune živele precej veselo in svetno življenje. Z detajlom, ki ga pisec obvlada in se mu predaja, raste pred očmi bralca celotna scenografija takratnega časa in kažejo se nam osebe v ustreznih kostumih.

Opisi, ki nam jih posreduje Santonino o drugi in tretji vizitacijski poti, so stvarni. Tudi z vrednostnimi ocenami, ki nam jih pri tem posreduje, je prizanesljiv. Podlago za tako ugotovitev daje tudi odgovor na vprašanje, kdaj in kje sta potekali vizitaciji. Obe sta se namreč odvijali v za potovanja prijaznih mesecih (septembru in pretežno maju) ter v že bolj ali manj urbaniziranih predelih. Precej opazna razlika od navedenih pa je pri opisu prve poti. Ta je potekala po odročnih krajih in v neprimernem času, ko se je mrz zajejal v kosti in ko je delegacija na poti pogosto spremljal dež in prvi sneg. Za visokega uradnika iz furanske nižine, navajenega prijaznejše klime, je pomenilo soočenje z divjo naravo in njemu tujo okolico precejšen šok. Morda prav zaradi tega se zdi prvi dnevniški zapis zanimivejši od obeh, ki sta mu sledila. Ponuja namreč bolj izostren in prepoznaven odnos pisca do okolja, s tem pa tudi do stana, kateremu je pripadal, oziroma med katerim se je gibal. Soočen s Koroško v porečju Zilje, deželo izven omikanega sveta, se Santonino zateka k najbolj natančnim opisom raznovrstne hrane, ki so jo jedli ne samo na gradovih, ampak nekajkrat tudi v kmečkih hišah (?). Da bi njegov spis o sicer razgibani deželi pridobil na zanimivosti, se zateka tudi k določenim pretiravanjem (»trudoma (smo) splezali na sedemnajst vrhov in se spustili v prav toliko dolin«, » . . . ščuke, tako velike, da po vsej Nemčiji ni najti večjih, neka grajska gospa postreže 30. oktobra s košarico breskev . . .). Zanimiva pa je predstavitev »duhovnika Mihaela«, »našega Avstrijca«, kot ga tudi imenuje Santonino. Morda gre celo za povsem literarno osebo. Avtor ji pripisuje sicer povsem človeške slabosti (npr. pitja vina, »ker je vladalo med njim in vsakršno vodo že zdavnaj premirje«), vendar pa tudi nezemeljske sposobnosti (spreminjanje belega vina v rdeče; hoja po dežju, ne da bi bil moker. . .). Na misel, da gre za literarno osebo, nagovarja tudi to, da obstaja med dnevnim odhoda kaprulskega škofa in njegovega spremstva na Koroško na dan sv. Mihaela in duhovnikom Mihaelom nekakšna simbolna povezava – blaga zaščita in (tudi zdravstvena) skrb, ki bdi nad vizitacijsko skupino. Hkrati lahko služi »naš Avstrijec« tudi kot prisposoba za sicer zabavnega, vendar pa rovtarskega predstavnika verskega stanu »na Nemškem«. Nanj gleda romanski Santonino nekako zviška in z ironično distanco.

Ob poteh, ki jih ubirajo škof in njegovo spremstvo od gradu do gradu, od cerkve do cerkve po slovenskih deželah, neprestano slutimo, da obstaja neka amorfná masa prebivalstva. Ta nastopa le ob cerkvenih posvetitvah in birmah, sicer pa Santonina ne zanima. Kot tipičen predstavnik višjega stanu še vedno popolnoma srednjeveške družbe odmerja podložništemu prebivalstvu mesto, ki je brez zgodb in le malokatero zanimivosti – živi le za zgodbo in zgodovino oblasti. S prebivalstvom, ki govori večinoma slovensko, zato opravi hitro in grobo: skoraj vse (na Koroškem) je golšavo, grdo in umazano, ima vsemogočne želodce, je sicer skromno in pobožno, toda barbarsko. Če postavimo te zapise v nekoliko širši geografski prostor, zveni to Santoninovo stališče pravzaprav kot posmeh v tistem času nastajajočim likovnim zapisom mrtvaškega plesa, ki naj bi »strašil« bogate z enakostjo in revne z njo tolažil.

V svojih zapisih Santonino ne daje mnenja o politični, vojaški ali gospodarski situaciji oziroma razpravi, ki bi se lahko razvila med prišleki in gostitelji, pa čeprav je bilo v tistem času vzrokov za to na pretek. Za Santonina in fevdalni sloj, pa čeprav »onkraj gora«, vse teče po ustaljeni poti nekega življenja, ki

je natančno določeno in kjer so vloge povsem jasno razmejene. Koncentracija živahno napisanih posameznosti nam zato ne sme ostati v zavesti kot izolirane miniature in ne smejo postati model za naše spoznavanje celote ob koncu srednjega veka. Popotni dnevniki Paola Santonina so tako le zapis prijazne lagodnosti in nekakšnega trajnega optimizma fevdalnega sloja, v katerega pa še ni vstopil nemirni duh novega veka.

Po skoraj petdesetih letih od objave latinsko pisanih dnevnikov oglejskega kanclerja (o tem je obširno pisal Josip Turk. Santonin *Itinerarium*, Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo, 24, 1943, zvezek 1–4) je sedaj pred nami izvrstnem prevod v slovenskem jeziku. Pri izdaji je prišlo do nekaterih manjših napak, ki jih bralec z lahkoto ugotovi sam. Povsem nedopustna in nerazumljiva pa je poteza izdajatelja v tem, da je posegel v samo objavo vira in iz njega samovoljno izpuščal obrobne napotke, ki opozarjajo na glavni tekst.

Vasko Simoniti

Dušan Kos, **Urbarji za Belo krajino in Žumberk (15.–18. stoletje) I, II**, Viri za zgodovino Slovencev knj. 13, Novejši urbarji za Slovenijo zv. 1, SAZU, Ljubljana 1991. 657 str.

Leta 1935 je Ljudmil Hauptmann v oceni Zgodovine Slovencev Milka Kosa, ki jo je objavil v Jugoslovanskem istoriskem časopisu (JIC 1935, str. 506) formuliral misel, ki je v veliki meri odražala programsko usmeritev slovenskega zgodovinopisja vsaj od ustanovitve Univerze v Ljubljani pa vse do današnjega dne. Ob analizi poraznega stanja v slovenskem zgodovinopisju ob koncu 19. stoletja, ko razen nekaj »sličic« o slovenski srednjeveški zgodovini ni bilo na razpolago ničesar, je označil za trajno in veliko vlogo Franca Kosa, »da je usred te bijede napokon prodrla savjest slovenačkih historika, izdajajući 1902 prvi tom svog Gradiiva za zgodovino Slovencev v srednjem veku, gdje je kao skroman srednješkolski profesor skupio upravo dirljivom ljubavlju i požrtvovanošću sve što se dalo naći o prvim vremenima slovenačke historije. S iznenađenjem se videlo da ima ipak i za nju i te koliko skupocjene građe koju treba samo pogledati jedanput slovenačkim očima umjesto njemačkim, pa da se shvati da u svojoj historiji samo zato tako dugo nismo dobili *slovenačkog* odgovora, jer smo stalno pitali *njemački*«. Ena od posledic tega novega slovenskega koncepta je bila tudi intenzivna usmeritev slovenskega zgodovinopisja v agrarno zgodovino, ki je po pol stoletja dela v tej smeri svoje rezultate lahko že predstavilo v sintetični obliki v Zgodovini agrarnih panog (Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev I, Ljubljana 1970).

V okviru te perspektive lahko tudi razumemo dejstvo, da so bili prvi zvezki zbirke Viri za zgodovino Slovencev, ki je začela izhajati leta 1939, z izdajo salzburških urbarjev izpod peresa Milka Kosa pri (Slovenski) akademiji znanosti in umetnosti, namenjeni prav izdajanju srednjeveških urbarjev za slovensko ozemlje. V tem oziru so urbarji za Belo krajino in Žumberk, ki jih je za objavo pripravil član Zgodovinskega inštituta Milka Kosa pri SAZU, Dušan Kos, nadaljevanje in na nek način tudi proizvod te tradicije.

Avtor je že kot študent napisal obsežno razpravo o zgodovini Bele krajine v poznem srednjem veku (izšla je leta 1987 tudi v knjižni obliki kot 4. zvezek Zbirke Zgodovinskega časopisa), ki je nedvomno služila kot dobra predpriprava in podlaga za objavo belokranjskih in žumberških urbarjev. Kot nasplošno lahko ugotovimo za belokranjsko zgodovino, da se je začela z določenim časovnim zamikom, to je, da pred koncem 12. stoletja tako rekoč ni virov za to področje in da se v tem pogledu slika nekoliko zbistri šele v 13. stoletju, lahko to paralelo potegnemo tudi z urbarji za to področje. V razliko do ostalih slovenskih pokrajin, za katere so ohranjeni urbarji še iz visokega srednjega veka, je v Kosovi knjigi najstarejši urbar deželskega sodišča Kamnik iz leta 1477 (z dodatki iz 1494) za belokranjsko posest. V celoti je avtor objavil dvanajst urbarjev, od katerih sta najmlajša iz let 1690–1699. Gre torej že za novoveške urbarje, katerih objava pomeni pri nas *novum* in zato predstavlja Kosovo delo hkrati tudi prvi zvezek nove vrste Novejši urbarji za Slovenijo v okviru serije Viri za zgodovino Slovencev, ki jo izdaja SAZU.

Delo je v grobem razdeljeno po že preizkušenem in uveljavljenem vzorcu na obsežen uvodni del in nato samo edicijo. V uvodnem delu je posebno poglavje namenjeno oznaki rokopisov, na katerega se navezuje tudi drobno poglavje o načelih, ki jih je avtor upošteval pri izdaji virov. Sledi obsežno poglavje o političnih, družbenih in gospodarskih razmerah na obravnavanem prostoru, pri čemer se je avtor lahko največ naslonil na svoje predhodne raziskave. Prav tu je morda pri nekaterih podpoglavjih (politični okvir in zemljiška gospodstva) prišlo do določene neuravnoteženosti, ki se odraža v tem, da je podrobneje obdelan pozni srednji vek kot pa čas, iz katerega izvira večina objavljenih urbarjev. Posebno in za interpretacijo objavljenih virov zelo potrebno poglavje je avtor posvetil denarju in meram. To je hkrati tudi zadnje poglavje uvodnega dela, za katerega lahko rečemo, da je narejen natančno, skrbno in s številnimi novimi ugotovitvami. Nasploh je šele Kosovo delo na belokranjski zgodovini ponudilo bralcu, ki bi se želel seznaniti s preteklostjo tega prostora, nekaj konkretnega.

Kot je bilo že rečeno, je v knjigi (dva zvezka) objavljenih 12 urbarjev, katerih večina je hranjenih v Arhivu Slovenije (7) v Ljubljani. V nadškofjskem arhivu hranijo še urbar gospostev Krupa in Pusti Gradac (objavljen kot dva urbarja, za vsako gospodstvo posebej), v Zgodovinskem arhivu pa fotokopijo urbarja nemškega viteškega reda (original je na Dunaju). Dva urbarja, od katerih je še posebej zanimiv urbar deželnoknežjega gospodstva Metlika iz 1593, ki je pisan v kajkavski hrvaščini, pa izvirata iz Kapiteljskega arhiva v Zagrebu. Kos je urbarje, kolikor se je le dalo, objavil v obliki tabel, kar je novost, za katero mislim, da se bo uveljavila pri ediciji virov takšnega tipa, saj so zelo pregledne in zavzamejo manj prostora. Ediciji sledi obsežen povzetek v nemščini in izčrpen krajevni, osebni in stvarni register.

Peter Štih

Lokalizacija nekaterih gosposčinskih sedežev v knjigi: Majda Smole, Graščine na nekdanjem Kranjskem. Ljubljana : Državna založba Slovenije, 1982. 711 strani.

Zdaj že pokojna Majda Smole je leta 1982 izdala pomembno delo *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Delo je nastalo skoraj izključno na podlagi listinskih virov Arhiva Slovenije. Po zasnovi je podobno knjigi Hansa Pircheggerja: *Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gültlen, Städte und Märkte, München 1962, 299 str.*, le da to upošteva tudi (predvsem) literaturo, Smoletove pa predvsem arhivske vire. Smoletova je v svoje delo vključila tudi gosposčine in posestva, za katere je v arhivu našla listine (urbarje, kupoprodajne pogodbe in pod.), ki pa jih na nekdanjem Kranjskem ni mogla lokalizirati, očitno pa v ta namen tudi ni uporabljala literature o graščinah iz sosednjih dežel.

Žal to dragoceno delo javno sploh ni bilo ocenjeno oz. prikazano; vsaj v *Zgodovinskem časopisu* in *Kroniki* ne. Tako očitno še niso bile dopolnjene sorazmerno preproste lokalizacije gosposčinskih sedežev na spodnjem Štajerskem. V pričujočem zapisu želim to dopolniti na podlagi zgornje Pircheggerjeve knjige (oznaka P. in ustrezna stran) in dela Ivana Stoparja: *Gradovi, graščine in dvorci na slovenskem Štajerskem*, Ljubljana, 1982, 648 str. (oznaka St. in ustrezna stran), za delo Smoletove bo oznaka S. in ustrezna stran.

Anderburg (S. 68): je bil grad v naselju **Podgrad pri Šentjurju** (ob južni železnici) (St. 14). Lastnica Eleonora Barbara Tschetschker-Saurau se v začetku 18. stol. ujema z navedbo pri P. 228.

Görzhof (S. 160): je dvor **Gorica v Kaplji vasi pri Preboldu** (St., 130). Navedbe pri S. 160, St. 130 in P. 189 se glede lastnika Jurija Širskega (von Scheyern) iz začetka 17. stol. ujemajo.

Gradišče (S. 169): je graščina **Gradišče pri Slovenj Gradcu** (St. 148). Navedbi lastnika Janeza Hurnasa iz začetka 17. stol. se pri S. 169 in P. 170 ujemata, St. 148 pa tega lastnika ne omenja. V sestavu te graščine je bil po S. 169 tudi Veldenhofen, ki se v štajerski literaturi piše Feldenhofen in je po St. 607 dvor ali graščina **Zavlar v Starem trgu pri Slovenj Gradcu**. Za začetek 17. stol. P. 172 in St. 607 lastnikov ne navajata.

Gutenhardt (S. 180): je dvor **Dobrova pri Velenju** (St. 87). Navedbe lastnikov v začetku 17. stol. se pri S. 180, P. 225 dovolj in pri St. 87 delno ujemajo.

Langenthal (S. 251): je dvor ali graščina **Lepi dol** (tudi Wissiakhof) na območju **Spodnje Kungote pri Mariboru** (St. 242). Navedbe o kupoprodajni pogodbi iz leta 1779 med Kajetanom pl. Langenmantlom in Kajetanom grofom Auerspergom, poznejšim ljubljanskim šefom policije, se ujemajo (S. 251, St. 242, P. 31).

Mayerberg (S. 284): je graščina **Prešnik na Gorici pri Šmartnem v Rožni dolini** pri Celju (St. 375). S. 251 navaja kot lastnika l. 1721 Franca Ignaca Pogačnika, St. 375 in P. 219 pa l. 1725 dr. Franca Pogačarja. Čeprav gre za majhne razlike pri času in imenu ne more biti dvoma, da gre za Prešnik, zlasti zato, ker gre pri navedbi S. 284 za izvleček kupnega pisma, kjer so mogoče take napake.

Pürkhenstein (S. 396): je graščina **Velika Breza** v naselju **Breze** (oziroma Sv. Rupert) **nad Laškim** (St. 558). P. 250 in St. 558 navajata, da je bila graščina 1603 v lasti Inocenca Moscona. S. 396 pa navaja, da je bil urbar omenjenega dvorca najden v zapuščinskem inventarju Jošta barona Moscona iz leta 1677.

Scheinegg ali Schenegg (S. 430): je graščina ali dvorec **Šenek na Polzeli v Spodnji Savinjski dolini** (St. 497). Po S. 430 je bil 1543 lastnik Kristof Raumschüssl. P. 184 in St. 497 navajata, da je dvorec sezidal Lenart Raumschüssel leta 1493. Leta 1527 je dvorec še bil v lasti vdove Maternusa Raumschüssela (P. 184).

Straussenegkh (S. 464): je prav verjetno graščina **Štrovsenek v Šmatevžu pri Gomilskem v Savinjski dolini** (St. 127). Žal pri P. 193 prav za obdobje 1629 do 1674 niso navedeni lastniki, ko naj bi po S. 464 leta 1642 sklenila kupoprodajno pogodbo Gusič in Gregor Matačič.

Thurn unter Reifenburg (S. 499): je graščina **Turn v Brestanici**, tudi spodnji brestaniški grad ali Flisov grad (St. 543). Po P. 258 je graščina dedovala družina Langenmantel, ki jo je imela do 1653, ko so jo pridobili Mosconi. Po S. 499 so člani družine Langenmantel leta 1641 sklenili poravnavo, ki je listina oziroma vzrok za navedbo v njeni knjigi.

Jože Maček

Carlo Ginzburg, **Der Käse und die Würmer**. Die Welt eines Müllers um 1600. Berlin : Klaus Wagenbach Verlag, 1990. 205 strani.

»Rekel sem, da, kar se mojega mišljenja in moje vere tiče, da je bilo vse kaos, namreč zemlja, zrak, voda in ogenj križem in vsevprek. In iz tega vrtinca je torej nastala snov, prav takšna kot tista, ko se iz mleka dela SIR, in v njej so nastali ČRVI, in to so bili angeli.« (str. 30)

Iz te in podobnih izjav mlinarja Menocchia pred inkvizicijo v poznem 16. stoletju je »italijanski mojster zgodovinske miniature«¹ Carlo Ginzburg ponovno obudil svet predstav nekega dozdevno iliterarnega sloja. Gre za temeljno delo na področju raziskovanja zgodovine mentalitet, kot tudi za klasičen primer mikrozgodovinske študije, saj avtor obravnava zelo ozek fenomen – en sam samcat INDIVIDUUM. Knjiga, ki jo je avtor napisal že sredi sedemdesetih let, se ne ukvarja z veliko, zgodovinsko osebnostjo. Glavno vlogo v tej minuciozni in napeti mikroštudiji je avtor dodelil »anonimnemu« posamezniku, pripadniku spodnjih slojev družbe. Ginzburgova uspešnica na svetovnem knjižnem trgu je hkrati tudi ključni tekst za razumevanje novih trendov v zgodovinopisju zadnjega desetletja.

¹ Winfried Schulze: *Mikrohistorie versus Makrohistorie?* Anmerkungen zu einem aktuellen Thema; (v: Christian Meier/Jörn Rüsen (Hrsg.): *Theorie der Geschichte; Beiträge zur Historik*, Band 5: *Historische Methode*, München 1988), str. 335.

Avtorjeva detajlna mikroraziskava nam pripoveduje zgodbo o heretičnem mlinarju iz Furlanije (Domenico Scandella, imenovan Menocchio), ki je bil konec 16. stoletja na ukaz inkvizicijske sežgan na grmadi. Temeljni vir raziskave predstavljajo debeli akti dveh inkvizicijskih procesov proti Menocchiu (1584, 1599), ki jih hrani Arhiv nadškofijske kurije v Vidmu. S pomočjo aktov je Carlo Ginzburg rekonstruiral mlinarjeve misli, občutke, sanje in upanja. Drugi dokumenti nam poročajo o Menocchiovi gospodarski dejavnosti, o življenju njegovih otrok, poleg tega pa so za preprostim mlinarjem iz majhne gorske vasice Montereale, severno od Pordenona, preostali kot naplavina tudi njegovi spisi in na seču tudi drobčen seznam knjig, ki jih je prebral. Menocchio je namreč znal brati in pisati. Z obilico virov, ki so preostali za njim, je avtor rekonstruiral drobce t.i. »kulture spodnjih slojev« oziroma tudi »ljudske kulture«. Ariadnina nit, ki je vodila Carla Ginzburga v labirintu arhivov v Vidmu, Pordenonu, Modeni, Benetkah in v Vatikanu, ko je zbiral dokumente o Menocchiu, je bilo IME. Ime je namreč vodilna nit, ki v vsaki družbi ločuje posameznika od vseh preostalih. Ime je torej dragoceni kompas za pisca mikrozgodbine.²

Menochia ne moremo opazovati kot tipičnega kmeta v Furlaniji v drugi polovici 16. stoletja. O tem priča že njegova relativna izolacija v vasi. V očeh sovaščanov je bil človek, ki se je od drugih razlikoval. »Kljub vsem vezem, ki jih je imel z vasjo, se je moral počutiti zelo osamljen.« (str. 115) Zaradi misli, ki so se razlikovale od misli sovaščanov in ki so izstopale iz kulture njegovega lastnega časa in njegovega lastnega sloja, so ga vaščani potpisili v komunikacijsko izolacijo.

In kakšne misli so švigale v Menocchijevi glavi? Menocchio je trdil, potem ko je prebral nekaj knjig, da je obstajala na začetku neizoblikovana materija, ki se je vrtela v vrtincu kot mleko pri izdelavi sira. In kot iz pokvarjenega sira nastanejo črvi (vsakdanja izkušnja!), tako nastanejo tudi angeli in najmočnejši med njimi, namreč bog. S svojim naukom o nastanku sveta se je seveda postavil nasproti uradnim trditvam katoliške cerkve. S svojo kozmologijo se je Menocchio kot predstavnik »ljudske kulture« postavil po robu »visoki oz. elitni kulturi«.

Krivoverec Menocchio je s svojo poenostavljeno religijo zahteval ukinitve cerkvenih privilegijev, enakopravnost vseh veroizpovedi in prenehanje izkoriščanja in tlačanja revežev. Boril se je za spremembo socialnega reda, sanjaril je o novem načinu življenja, o pravični družbi, o novem svetu. Njegov paradiz je bil močno podoben Indiji Koromandiji. Namesto bogate in pokvarjene cerkve si je v novem svetu zamišljal revno in čisto, izvorno prvotno mitično cerkev.

V Menocchijevih očeh je bilo torej izkoriščanje revežev utelešeno predvsem v cerkveni hierarhiji. Ginzburg se sprašuje, v kakšni meri je na Menochia vplivala reformacija, in odgovarja, da gre pri njegovih mislih prej za neodvisen tok kmečkega radikalizma, ki je bil veliko starejši od reformacije. Odločilni element v Menocchijevih predstavah niso bile samo prebrane knjige, temveč tudi tradicija, miti in upanja, ki se že dolgo ustno prenašajo skozi več generacij njegovega sloja. Gre torej za stik pisane (tiskane) in ustne kulture.

Katoliška cerkev se je v drugi polovici 16. stoletja borila na dveh frontah: 1. proti stari in proti novi »visoki kulturi«, ki nista dopuščali shematičnega omejevanja s strani protireformacije in 2. proti »ljudski kulturi«. Menocchio je bil s svojim mišljenjem bojevnik na drugi fronti. Na preprost način se je zavzemal za socialne spremembe in toleranco.

Menocchio je vsekoli de facto odklanjal predstavo o bogu kot stvarniku sveta. Pri vseh variacijah teoloških pojmov se v njegovih trditvah ne spreminja ponavljanje posebnih elementov: sir, črvi – angeli, ki so nastali iz sira. Medsebojno srečanje pisanega teksta in ustne kulture oblikuje v Menocchijevi glavi eksplozivno mešanico. Pri oblikovanju njegovih trditev, njegove kozmogonije trčimo torej ob zelo kompleksen proces.

Menocchijevi zasliševalci so med procesom polagoma spreminjali svoje mnenje. Najprej so jih zanimali ugovori, ki jih je imel Menocchio. Nato so ga skušali s prepričevanjem priversti nazaj na pravo pot. Nazadnje so položili na mizo popolnoma drugačne karte. Ko so uvideli njegovo trdovratnost, so opustili prepričevanje in se omejili samo še na postavljanje kratkih in jasnih vprašanj, da bi prišli do jasne podobe Menocchijevih zablod. Inkvizitorje je najbolj motila njegova trdovratnost in Menochia niso označili samo z vzdevkom navadni krivoverec, temveč so ga povišali v nadkrivoverca.

Po prvem procesu leta 1584 je bil Menocchio obsojen na težko ječo. Po nekaj letih so mu inkvizitorji odpustili. Leta 1599 so prejeli novo ovadbo proti Menocchiu. Po zaslišanju in torturi je bil preprosti mlinar iz vasice Montereale sežgan na grmadi.

Carlo Ginzburg je v svoji podrobni analizi na več mestih ugotavljal presenetljive analogije med poglativnimi tendencami kmečke kulture, ki jo je nenazadnje tudi poskušal rekonstruirati, in med tendencami naprednejšega območja visoke (vladajoče) kulture 16. stoletja. Avtor seveda odklanja nevzdržno tezo, da je do teh analogij prišlo zaradi vpliva od zgoraj navzdol, saj bi to pomenilo, da so ideje nastajale izključno v delavnici vladajočega razreda. Takšno poenostavljeno tezo je Ginzburg torej odklonil in postavil mnogo kompleksnejšo in tudi bolj prepričljivo hipotezo o vezeh, ki so v tem času nastale med kulturo vladajočih slojev in kulturo spodnjih slojev.

Razmerje moči med zgornjimi in spodnjimi sloji se seveda najlepše zrcali v ohranjenih virih. Skoraj izključno ustna kultura spodnjih slojev v predindustrijski Evropi ni za seboj pustila nobenih sledi oziroma zgolj popačene sledi. Zato je razodevajoča vrednost skrajnega primera kot je Menocchio, še toliko več vredna. O njem vemo veliko. Mnogi drugi, ki so živeli in umrli, niso za sabo pustili nobene sledi.

Menocchijev primer je z vso jasnostjo odprl vprašanje ljudskih korenin v velikem delu srednjeveške in posrednjeveške evropske visoke kulture. Po vsej verjetnosti nista bili podobi kot sta Rabelais ali Bruegel nikakršni izstopajoči izjemi. Njuni podobi namreč zaključujeta obdobje, za katero je bila značilna plodna,

² Primerjaj s Carlo Ginzburg / Carlo Poni: Was ist Mikrogeschichte? (v: Geschichtswerkstatt Nr. 6, 1985), str. 48–52.

podtalna medsebojna izmenjava med visoko in ljudsko kulturo. »Obdobje, ki je sledilo, pa je bilo nasprotno zaznamovano z vseostrejšim razlikovanjem med kulturo vladajočega razreda in rokodelsko ter kmečko kulturo, kot tudi z enostransko indoktrinacijo ljudskih množic« (str. 165). Časovno zarezo med obema obdobjema lahko postavimo v drugo polovico 16. stoletja, ko pride skupaj z razredom revolucije cen tudi do izrazite zaostritve socialne diferenciacije. Toda odločilna faza, ki je proces socialne diferenciacije sprožila, se je pričela že nekaj desetletij prej z veliko kmečko vojno in reformacijo. Takrat je bilo za vladajoči sloj nujno, da pokori ljudske mase in jih ponovno ideološko osvoji, saj so ljudske mase grozile, da se bodo iztrgale kakršnikoli obliki kontrole od zgoraj. Socialne razlike je vladalca razred obdržal in odslej so bile še bolj poudarjene. Politične oblasti v različnih koncih Evrope so si v drugi polovici 16. stoletja prizadevale, da bi ideološko obvladale množice. To se je odražalo tako v pridiganju jezuitov kot v maševanju protestantov. Oblasti so morale nujno povečati represivni aparat. Nasilni ukrepi proti čarovnicam kot tudi stroga kontrola marginalnih skupin, kot so npr. potepuhi ali cigani, označujejo obravnavani čas. In na to prizorišče represivnih ukrepov oblasti in zatiranja ter uničevanja ljudske kulture moramo postaviti tudi Menocchijev primer.

Ginzburgova detajlna mikroštudija dandanes predstavlja temeljno delo na področju t.i. mikrohistoriografije. Bralec zlahka sledi nazorni, jasni in mojstrsko napisani pripovedi. Knjiga je klasičen in odličen primer narativne zgodovine.³ Do močnih teženj po vrnitvi k pripovedni zgodovini je prišlo v zgodovino-pisju zadnjih dveh desetletij predvsem zaradi globokega vpliva antropologije. Pod vplivom antropoloških »cese studies« so pričele nastajati zgodovinske mikroštudije. Ginzburg meni, »da je vsaka zgodovina, četudi je napolnjena s statistikami in obrabci, ZGODBA, košček pripovedi: toda zgodovinarji so v različnih časih izbirali različne modele pripovedovanja.«⁴

Za mikrozgodovinske študije je značilno, da se omejujejo na ozke in drobne fenomene, kot so npr. vaše skupnosti, posamezne skupine, družine ali pa en sam samcat individuum. Mikroštudije predstavljajo predvsem ostro kritiko današnje civilizacije, kritiko družbene realnosti, v kateri živimo.⁵ Antropologija ni ponudila zgodovinarjem samo celo paletto tem, ki so jih doslej zgodovinarji puščali ob strani, »temveč tudi – in to je pomembnejše – teoretično obnovo: pojmovni instrumentarij, katerega temelji se zdaj v zgodovino-pisju šele prerasujejo . . . Samo zgodovinsko skovana antropologija, oziroma, kar je enako, antropološko skovano zgodovino-pisje, lahko na novo dojamemo avturistični razvoj vrste Homo Sapiens.«⁶ In nenazadnje: mikrozgodovine nikakor ne smemo postavljati nasproti makrozgodovini, temveč mora biti mikrozgodovina koristen in pospeševalen spoznavni element makrozgodovine. S pomočjo mikrozgodovine naj bi torej bolje dojel makrozgodovino.⁷ Do potankosti izdelana mikroštudija Carla Ginzburga je to tudi potrdila.

Andrej Studen

³ Glej Jürgen Kocka: *Zurück zur Erzählung?* Plädoyer für historische Argumentation; (v: *Geschichte und Gesellschaft* 10, 1984), str. 406.

⁴ Carlo Ginzburg: *A Comment*. *Anthropology and History in the 1980 s*; (v: *Journal of Interdisciplinary History*, XII:2, 1981), str. 277/278. V istem snopcu je zelo zanimiv tudi prispevek Natalie Z. Davis: *The Possibilities of the Past*; str. 267–275.

⁵ Primerjaj z F. J. Brüggemeier / J. Kocka: »Geschichte von unten – Geschichte von innen«. *Kontroversen um die Alltags-geschichte*; Kurseinheit 1, FernUniversität 1985, str. 7 in str. 80.

⁶ Carlo Ginzburg / Carlo Ponzi: *Was ist Mikroggeschichte?* . . . , str. 48. Odličen primer antropološko skovane zgodovinske razprave predstavlja tudi Carlo Ginzburg: *Rituelle Plünderungen*; v: *Freibeuter*. Vierteljahrszeitschrift für Kultur und Politik, št. 37 in 38, str. 13–33.

⁷ Več o tem Winfried Schulze: *Mikrohistorie versus Makrohistorie?* . . . , str. 319–341.

Clive Behagg, *Politics and Production in the Early Nineteenth Century*. London, New York : Routledge, 1990, 273 strani.

Predviktorijanska Anglija je pomenila predvsem obdobje, ki je z vrsto sprememb omogočilo razvoj industrijskega kapitalizma viktorijanske dobe, kot to pravi avtor knjige, ki jo predstavljam – Clive Behagg, višji predavatelj zgodovine na West Sussex Institute of Higher Education. Tema njegove raziskave je Birmingham, center male industrije, ki je bil v 30. in 40. letih 19. stoletja prizorišče močno prepletenih socialnih, gospodarskih in političnih sprememb. Industrializacija je zamajala tla pod nogami tako malemu proizvajalcu, obrtniku, rokodelcu kot delavcu. Ni jih uničila, vendar jih je prisilila, da so se ali upirali novi ureditvi ali pa se ji prilagodili in vključili v nove gospodarske in socialne razmere. Iz teh pritiskov sta zrasla dva radikalna politična ideala, ki sta temeljila vsak na svojih izkušnjah v delovnem procesu. Prvi, ki se je uveljavil predvsem med delavstvom, je temeljil na soudeležbeni demokraciji in je našel svoj najpopolnejši izraz v neuspelem čarističnem gibanju. Drugi, koncept radikalno-liberalnega srednjega razreda, je temeljil na predstavniki demokraciji ter se napajal ob ideji »produktivnih« in »neproduktivnih« razredov. Oba koncepta sta sicer našla stično točko v boju proti skupnemu sovražniku, »neproduktivnemu« razredu dednega plemstva in velike buržoazije, vendar sta bila v bistvu preveč različna, da bi mogla dolgo stati z ramo ob rami.

V prvi polovici 19. stoletja je imel Birmingham 70.000 prebivalcev in je zaposloval 14.000 mož, žena in otrok. Preko polovice delovne sile je bilo zaposlene v industriji in trgovini, od tega največ (22,83 %) v proizvodnji različnih kovinskih izdelkov, nato v tradicionalni lesni in gradbeni proizvodnji. Velika raznolikost mestne industrije s pretežno srednjevelikimi podjetji nam lahko tako predstavlja Birmingham kot reprezentančni vzorec angleške družbe v prvi polovici 19. stoletja, v nasprotju s takrat le redkimi enoindustrijskimi centri, kot sta bila Manchester ali Leeds.

Do leta 1840 so veliki manufaktursti prevladali kot dominanten element na vseh proizvodnih področjih v mestu. Hkrati so velika podjetja preuredila celotno proizvodnjo tako, da so zmanjšala nadzor malih proizvajalcev nad delovnim procesom, jih s tekmovalnostjo, zniževanjem cen in krediti privezala nase in jim s tem odvzela neodvisnost. Obdobje naraščajoče mehanizacije po letu 1815 je močno spremenilo odnos obrtniško naravnane proizvajalca do svojega statusa. Ponekod se je mali proizvajalec spremenil v proletariziranega delavca, ponekod pa je sam sebe in svojo delavnico spremenil po vzoru velikega podjetnika. V zadnjem primeru lastnik in njegovi delavci niso več imeli skupnih interesov, ki so bili tako značilni za malo, obrtniško in družinsko povezano proizvodnjo, ki pa je dalj časa preživela v nekaterih tradicionalnih področjih, kot npr. izdelovanje orožja, gradbeništvo ali zlatarstvo. Mehanizacija je bila le eden od načinov zmanjševanja stroškov proizvodnje. Ostali načini so bili: zviševanje delovnih norm, vedno večji procent delovne sile (leta 1841 38%, leta 1851 49%) – predvsem v korist žensk in otrok (leta 1841 so moški preko starosti 20 let zavzemali 63% delovne sile, leta 1851 le 52%), reorganizacija dela ter spodbujanje tekmovalnosti in trga. Razvoj velikih podjetij je še povečal število manjših, obrtniških podjetij. Včasih jih je posrkal vase tako, da so delala znotraj velikih tovarn, včasih pa so si mala podjetja izborila delno neodvisnost, vendar so bila vezana na tedenske cikle proizvodnje, kratkoročne kredite, nabavo surovin in prodajo izdelkov pri velikih podjetjih.

Ob naraščajoči industrializaciji se je mali proizvajalec moral odločiti, ali bo deloval proti svoji delovni sili ali skupaj z njo. Trdnjava, ki jo je bilo potrebno zavzeti, je bila obrtniško-rokodelska kultura in njena avtonomija, vendar ne le njena ekonomska struktura, ampak celoten način življenja. Tako so v tem obdobju skoraj izumrle skrivne bratovščine delavstva, rokodelcev in obrtnikov, ki so se srečevali po gostilnah, pogoni na biki in petelinji boji. Do sredine 19. stoletja se je izoblikoval življenjski stil petit-bourgeois, socialne, gospodarske, kulturne in politične povezave med obrtnikom in malim podjetjem pa so se podrlle v prid močnejšim povezavam med kapitalom in malim podjetnikom.

Velika podjetja so posegla tudi v avtonomijo delavcev na delovnem mestu. Tudi v najmanjši birminghamski delavnici so delavci pričakovali, da si bodo lahko sami organizirali delo in delovni ritem. Delali so v delovnih skupinah po 3 ali 4, ki se je ravnala po svoji lastni hirearhiji. Vodja skupine ali predelavec se je pogajal z delodajalcem o delu in ni pričakoval, da ga bo le-ta nadzoroval. Delovna skupina oz. ekipa je proizvedla izdelek ter ga nato prodala delodajalcu. Z reorganizacijo dela pa je bila porušena prav ta notranja hirearhija v delavnici. Lastnik podjetja je posameznega delavca najel in plačal sam, torej so bili vsi delavci odgovorni neposredno delodajalcu, ki je za nadzor dela najel nadzornika.

Na političnem področju so se mali podjetniki, obrtniki, rokodelci in delavci povezali v Birminghamski politični zvezi (Birmingham Political Union – BPU) in okoli voditelja zveze Thomasa Attwooda. Leta 1832 je tudi Robert Owen pohvalil napore BPU-ja in Attwooda, ki je okoli sebe zbral delodajalce in delavce v okviru »produktivnega razreda« pod pokroviteljstvom radikalcev srednjega razreda. Politični boj je potekal predvsem na dveh področjih. Prvo področje se je osredotočilo okoli agitacije za Reformni zakon (Reform Bill) in se je jasneje izoblikovalo s čartizmom, ki je v People's Charter iz leta 1838 postavljaval parlamentu šest zahtev: letne parlamente, splošno moško volilno pravico, enaka volilna okrožja, plačevanje poslancev in prenehanje lastninskega določila za poslance. Drugo področje so bili Žitni zakoni (Corn Laws), ki so vse od leta 1815 prepovedovali uvoz žita ter tako želeli stabilizirati ceno žita doma. Žitni zakoni so varovali interese podeželskega plemstva ter tako našli svoje nasprotnike v radikalnem srednjem razredu in delavstvu.

V letih od 1830 do 1850 je bilo v Birminghamu 92 stavk v različnih vejah industrije in nekatere so organizirali člani BPU. Prav tako se je povečalo članstvo v sindikatih, čeprav večina delavstva ni bila vključena vanje.

Kljub temu, da so radikalci delavstva in srednjega razreda v 30. letih strnili skupno politično delovanje v okviru BPU, pa so imeli različne cilje. Člani BPU so se razlikovali predvsem glede razumevanja splošne volilne pravice. Politični svet BPU, ki so ga sestavljali radikalci srednjega razreda, se je zavzemal za hišno volilno pravico (household suffrage), kar je pomenilo, da se je volilna pravica vezala na lastnino. To je bilo tudi največ, kar bi srednji razred leta 1830 lahko dosegel. Delavstvo – večinsko članstvo BPU – se je zavzemalo za splošno volilno pravico. Decembra 1830 so Attwooda njegovi privrženci prepričali, da je političnemu programu BPU dodal zahteve po tajnih volitvah, kar je nekoliko pomirilo strahove delavskega članstva. Politična zborovanja v podporo Reformnega zakona so tako dosegla število 15.000. Oktobra 1831 je bil Reformni zakon v parlamentu zavrnjen. Po oboroženih nemirih v vsej deželi pa je BPU konec leta razglasil, da bo ustanovil policijske sile, ki naj bi preprečevale nemire. Marca 1832 je bil spremenjen Reformni zakon, ki se je vezal na hišno volilno pravico, sprejet le v spodnjem domu britanskega parlamenta. V času od 9. do 19. maja 1832 je bilo v Angliji skoraj 200 zborovanj v podporo sprejetju zakona. Eden največjih je bil v Birminghamu, kjer se je zbralo 100.000 ljudi, na čelu z Attwoodom. Situacija je bila na robu vrelišča, saj so udeleženci zborovanja govorili o oboroženem uporu in revoluciji. Reformni zakon je bil sprejet v spremenjeni obliki junija 1832. Politični voditelji delavstva so sicer zahtevali podporo srednjega razreda v nadaljnjem boju za splošno volilno pravico, vendar so jih le-ti pustili na cedilu in BPU je junija 1834 končal s svojim delom.

V naslednjih letih se je čartizem vedno bolj krepil, voditelji srednjega razreda pa so potrebovali aktivno podporo tistih, ki niso smeli voliti, saj so na lokalnih volitvah izgubljali glasove v prid stare aristokratske mestne elite združenih torijcev in whigov.

Maja 1837 je BPU ponovno začel z delovanjem, vendar so radikalci srednjega razreda po začetnih uspehih izgubili članstvo, ko so se v novem političnem programu opredelili za hišno volilno pravico. Tako se je vodstvo BPU že konec januarja 1838 odločilo za splošno volilno pravico ter se pridružilo radikalnim prvakom čartističnega gibanja, Feargusu O'Connorju in Bronterreju O'Brienu. Srednji razred s sprejetjem

splošne moške volilne pravice ni opustil hierarhičnega socialnega modela, po katerem je imel logično pravico, da vodi in predstavlja interese »produktivnega razreda«, saj je bil ekonomsko najmočnejši. Ali, kakor se je izrazil Attwood: delavski razred se je iz »mase« spremenil v »ljudstvo« šele s produktivnimi elementi srednjega razreda. Napetosti so bile zelo močne, saj delavstvo ni hotelo sprejeti pokroviteljstva. Po uradni ustanovitvi čartističnega gibanja avgusta 1838 so se nesoglasja še povečala, dokler vodstvo BPU v začetku leta 1839 ni izstopilo iz gibanja.

Zadeva je dosegla vrhunec julija 1839. Čartistično gibanje in O'Connor sta se na svojih zborovanjih za splošno volilno pravico vedno bolj zatekala k grožnjam z nasiljem. Na sicer mirnem zborovanju na Bull Ringu je policija, ki jo je spremljal birminghamski župan in bivši član BPU, Scholefield, 4. julija skušala razgnati približno 1000 čartističnih privrženecv, vendar so jih le-ti razbili. Nemiri so trajali vse do 22. julija 1839, policija je zaprla mnogo čartističnih voditeljev.

Srednji in delavski razred sta v okviru čartističnega gibanja sicer podpirala isti politični program, vendar je bilo njuno razumevanje demokracije različno. Zahteve delavskega razreda v okviru čartizma niso bile omejene na pridobitev političnih pravic, ampak je bilo vprašanje, kako te pravice učinkovito uporabljati. Delavci so si prizadevali pridobiti to, kar si je v prvi polovici 19. stoletja želel tudi srednji sloj: egalitét – enakost po državljanstvu.

Katarina Kobilica

Miklošičev zbornik. Uredil Viktor Vrbnjak. Maribor : Kulturni forum, 1991. 312 strani.

Kdor bi ocenjeval Slovence po njihovem odnosu do znamenitih rojakov, jim skoraj gotovo ne bi dal pozitivne ocene. Nekaj podobnega se je zgodilo tudi v letu 1991, ko se je slaviistični svet spominjal stoletnice smrti Frana Miklošiča. Že samo zaradi znanstvenega, pa tudi političnega dela moža, ki sodi med začetnike procesa, ki smo ga po 153 letih dokončali z osamosvojitvijo, je bilo pričakovati vrsto prireditev. Zgodilo se je malo takega, kar bi večino Slovencev opozorilo na svetovno znamenitega rojaka. Ni bilo primerne televizijske oddaje, ni bilo spominske znamke . . . Odpovedale so predvsem institucije. Ker pa te sestavljajo ljudje, moramo krivdo pripisati različnim elitam, ki odločajo o našem bitju in žitju, pa če to priznamo ali ne. »Ljubljana« se je Miklošiča spomnila s simpozijem, ki je ena izmed vsakoletnih prireditev Filozofske fakultete, in so mu ga le posvetili. Zbornik še ni izšel. Kaj več kot to ni bilo zaželeno. Skupinica posameznikov, katere najbolj vidni član je bila prof. Martina Orožen, je po velikih zapletih dosegla, da je UNESCO obletnico Miklošičeve smrti vsaj registriral.

Kranjsko »zaspanost«, ki pa je le polepšan izraz za njen oportunizem, je znova, kot že tolikokrat v slovenski zgodovini, reševala slovenska Štajerska. Mariborska založba Obzorja si je z izdajo Miklošičeve korespondence z južnimi Slovani, ki jo je znanstveno oskrbela Katja Sturm-Schnabl, postavila enega največjih spomenikov. Za naslednji trajni pomnik pa sta poskrbela Viktor Vrbnjak in mariborski Kulturni forum, ki sta uredila in izdala Miklošičev zbornik, ki prinaša 15 prispevkov. Ti se nanašajo na obdobje, življenje in delo našega znamenitega rojaka.

Uvodni članek je prispeval ugledni graški slavist Stanislav Hafner, ki velja za enega najboljših poznavalcev življenja in dela našega slavnega rojaka. Opisuje njegova mladostna leta in vzpon v vrh takratnega evropskega znanstvenega sveta. Še vedno ga prištevamo med največje slaviste vseh časov pa tudi med jezikoslovce svetovnega slovesa. Hkrati ugotavlja, da je bil integriran »kot noben drugi slovanski znanstvenik cesarskega Dunaja« v znanstveno in družbeno življenje monarhije in končuje s trditvijo, da se je umikal »frivolnemu športu nacionalnega hujskanja.« Ker je Trdina zapisal nekaj laži o miklošiču, katerim neka-teri še vedno radi prisluhnejo, in v izogib dvoumnostim, čutimo za potrebno dodati naslednje. Naš znameniti rojak sodi v krog več kot absolutne večine tistih, ki so vse do nekaj dni pred propadom monarhije to čutili kot svojo domovino. To pa v nobenem primeru ne pomeni narodnega renegatstva. Miklošič je bil zvest svojemu političnemu prepričanju, četudi ga je to odmikalo od prevladujoče slovenske politične usmeritve. Ni sodeloval pri nacionalnem hujskanju, je pa vedel, kdo to počenja!!! Njegovo sodelovanje pri formiranju enotnega knjižnega jezika ter skrb in delo za položaj slovenskega jezika v šolah pomeni izpolnjevanje slovenskega nacionalnega programa iz leta 1848.

Vasilij Melik je opisal Miklošičev čas. Iz navedenih dejstev vidimo, kakšen napredek so v njem Slovenci dosegli. V to je vtkano tudi Miklošičevo delo. Spomnimo se samo, da je z izdajo Državnega zakonika v slovenskem jeziku (Miklošič je pri tem neposredno sodeloval) Avstrija priznala slovenski jezik kot enoten in se ni poslej pri uradnem komuniciranju z našimi predniki več posluževala dialektalnih variant za posamezne dežele. Formiranje Slovencev v sodoben narod ni bilo enostavno, žrtve so bile precejšnje. Rezultat tega razvoja je bilo dejstvo, da je narod dočakal zlom monarhije z dokaj razvito lastno kulturo in znanostjo in pokazal bistveno več vitalnosti, kot so mu je pripisovali celo nekateri njegovi voditelji. O Miklošičevem deležu pri postavljanju nastavkov za to zorenje v letu 1848/49 piše Stane Granda. Zaradi specifičnih povojnih razmer je v njegovem prispevku izpadlo opozorilo na enega ključnih argumentov njegovih trditev, to je na znanstveno Miklošičevo pismo Muršču 9. 1. 1849.

Viktor Vrbnjak se pri zborniku ni izkazal le kot urednik, ampak tudi kot avtor enega najboljših prispevkov. Iz njegovega opisa kulturne podobe vzhodne Slovenske Štajerske na prelomu 18. v 19. stoletje izžareva neverjetno poznavanje problematike (kar je sicer znano). Razen tega je opozoril še na gospodarske in socialne razmere tamkajšnjega prebivalstva. Več pozornosti je posvetil tudi karakternim lastnostim Prlekov in se tako verjetno najbolj približal dokončnemu odgovoru na vprašanje, zakaj so ti ljudje v mnogih ozirih toliko prehitevali splošni kulturni in politični razvoj pri Slovencih.

Katja Sturm-Schnabl je odbrala 12 pism Miklošiču ob njegovi sedemdesetletnici 1883. leta. Na podlagi tistih, ki so mu jih poslali Slovenci, se bralec lahko ponovno sprašuje, kakšen odnos imamo do njega po skoraj 90. letih. Nas je motilo njegovo plemstvo (njegovo viteško diplomu opisuje Božo Otorespec), je bil premočna osebnost (to ugotavlja Anton Trstenjak)? Odgovor na ti vprašanji najdemo delno v prispevku Martine Orožen, po znanju (in srcu) ene največjih slovenistik. Miklošič doma na Slovenskem ni nikoli imel pravega naslednika. Nekateri niso bili niti sposobni dojemati njegovih znanstvenih spoznanj. Avtorica zato predlaga ponovno branje Miklošičevih razprav. Na podlagi analize Miklošičevega raziskovanja slovenske obredne terminologije prihaja do zaključka, ki opravičuje ponovno razpravo o relevantnosti njegove panonske teorije. Želeli bi le, da bi bila diskusija v stilu znanja in strpnosti Miklošiča in Orožnove!

Prispevek Marka Jesenška o slovenskem gradivu v Miklošičevi primerjalni skladnji je strogo jezikovnega značaja. Za nas je zanimivejši prispevek Ignacija Vojeta Pomen Miklošičevih študij in izdaj virov za proučevanje zgodovine južnoslovanskih narodov. Čeprav je smatral ediranje tovrstnega gradiva za nujno zlo, je njegovo delo v mnogih ozirih še nepreseženo. Poleg opozoril na pomen dela Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii (1858), izpostavlja Voje še posebej ključni delež Miklošiča pri raziskovanju Kulinove listine. O izrednem Miklošičevem jezikovnem talentu piše tudi Mate Šimundič v zvezi z ugotavljanjem porekla balade o Asanaginici.

O pomenu Miklošičevega dela za Slovence pišeta tudi Bernard Rajh in Tatjana Hojan. Prvi opisuje njegov prispevek k formiranju slovenskega jezika, druga pa ocenjuje njegova prizadevanja in delo za slovenska jezikovna berila. Čeprav zadnje po današnjih kriterijih nima pretirane vrednosti, pa sta obe ti njegovi dejavnosti toliko pomembni, da bi morali Slovenci imeti do njega tak odnos, kot ga imajo Italijani do Verdija: ni večjega mesta, ki ne bi po njem poimenovala ene najuglednejših ulic. Za resnično velike Slovence smo imeli vedno premalo posluha.

Članek Marije Stanonik O slovstveni folklori v obdobju slovenske romantike je najboljše v zborniku. Naši šolniki, ki gojijo do našega znamenitega rojaka nek iracionalen odpor (ta izvira mogoče iz posledic odnosov med Prešernom in Kopitarjem, ki je v bistvu omogočil Miklošiču kariero), naj bi prebrali vsaj Marijino ugotovitev o sličnosti nazorov s Čopom do ljudskega in umetnega pesništva. Ker je pisanje pesmi oziroma literarno ustvarjanje najpomembnejše delo na Slovenskem, če že ne edino pravo delo, bo javnost odnos do Miklošiča spremenila, in leta 2013 ob 200-letnici rojstva se ga bodo spominjali Slovenci vsaj pol toliko, kot so se Srbi 200-letnice rojstva V. S. Karadžića.

Bibliografijo Frana Miklošiča, ki obsega tudi literaturo o njem, je za zbornik pripravil Mirko Nidorfer.

V gornjem poročilu smo neprestano nihali med prikazom znanstvene vsebine zbornika in našim odnosom do osebe, ki ji je ta posvečen. Namen zbornika je nazadnje ravno ta, da nas opozori na pomen življenja in dela našega rojaka in naš odnos do njega. Iz številnih prispevkov veje soglasna ugotovitev, da je Miklošič še v mnogih pogledih nepresežen in aktualen. To je ugotovitev, ni pa to kompleksna ocena njegovega znanstvenega opusa, do katere bi ob stoletnici smrti morali priti in ki bi jo lahko dal le vrhunski mednarodni simpozij z izbranimi strokovnjaki. Viktor Vrbnjak ni imel takih ambicij. Mož je v bistvu ponovil akcijo, kakršno je storil ob stoletnici taborskega gibanja. Izdaja obsežnega zbornika Svet med Muro in Dravo je sprožila intenzivno raziskovanje taborskega gibanja, hkrati pa je utrdila med Slovenci tudi zavest o njegovem pomenu. Nekaj podobnega se obeta tudi sedaj. Nekateri člani Kulturnega foruma v Mariboru, pa tudi izpostava avstrijskega inštituta za vzhodno in jugovzhodno Evropo v Ljubljani namreč razmišljajo o organizaciji cikličnih znanstvenih srečanj, posvečenih Miklošiču in njegovim krajem.

Zbornik je nastajal »inter arma«. Posledice niso toliko razvidne iz vsebine kot iz nekoliko številnih tiskarskih napak in odsotnosti nekaterih sodelavcev. Kljub tem objektivnim težavam lahko ugotovimo, da je uredniku in založniku uspelo opraviti veliko dejanje. Poleg znanstvene vrednosti nosi zbornik tudi sporočilo, da so ob 100. obletnici smrti Frana Miklošiča, enega največjih slovenskih znanstvenikov, enega začetnikov političnega gibanja, ki je pripeljalo do samostojne Slovenije, obstajali v njegovi domovini skromni in tihi posamezniki, ki so vedeli, kaj je v konkretnem primeru njihova dolžnost.

Stane Granda

Mojca Novak, **Zamudniški vzorci industrializacije. Slovenija na obrobju Evrope.** Ljubljana: Znanstveno publicistično središče, 1991. 152 strani.

Delo Mojce Novak je že sedma knjiga, ki jo je izdalo sredi leta 1990 ustanovljeno **Znanstveno in publicistično središče** (bivši Marksistični center bivšega CK ZKS) in najmanj druga, ki bi znala še posebej zanimati zgodovinarje. Skratka po monografiji »Obračun s Perspektivami«, ki jo je napisal Božo Repe, je obravnavana dopolnjena doktorska disertacija Novakove tista publikacija, ob kateri se bodo še posebej zabavali avtorji, ki se ukvarjajo z novejšo gospodarsko zgodovino. Avtorica namreč skuša v njej razpreti »nikoli zapahnjena vrata v tisti del slovenske preteklosti, na katero«, kot pravi »smo pozabili zaradi pretiranega in že izčrpujočega ukvarjanja s socialistično sedanjostjo in njenega zanikanja« (str. 7).

Očitek iz drugega dela citata je seveda namenjen predvsem njenim kolegom sociologom, toda bolj ko listamo naprej, spoznamo, da tudi zgodovinarjem »ne ostaja dolžna«. Predvsem tistim, ki so nezaupljivi do teoretskih vprašanj vede. Po njenem mnenju (povzema ga po Terryju Moe-ju, 1979) je namreč »vsaka teo-

rija 'razredčena' oblika realnosti, zaradi česar ne moremo posameznega pojava izčrpno opisati in analizirati in s tem podati celostne podobe realnosti. Problem racionalnih modelov in na njih utemeljenih teorij pa ni v ponazarjanju, prenašanju celostne podobe realnosti, temveč v tem, ali postavljajo ustrezne ali neustrezne trditve o tistih vidikih realnosti – družbenih pojavih, za katere trdijo, da so predmet njihove analize» (str. 29).

Glede na to je za nas še posebej zanimivo zadnje podpoglavje I. dela, v katerem govori o »sociološkem osmišljanju zgodovine« in se sprašuje, v čem je smisel njene analize dinamike nekaterih elementov (modernizacije) različnih družbenih sistemov (slovenskega in srbskega), ki se ne spremenjajo brez součinkovanja z drugimi sistemskimi elementi in učinkovanja drugih družbenih sistemov. V čem je torej smisel in smotnost analize zapisov o procesih dolgega trajanja in primerjavi njenih rezultatov?

V odgovoru se sklicuje na Gerschenkorna, ki na podlagi svojih raziskav ekonomske zgodovine, točneje ekonomske zaostalosti nekaterih evropskih dežel v 19. stoletju ugotavlja, da je: »smisel zgodovinskih raziskav v aplikaciji empiričnega gradiva na različne hipotetske posplošitve, ki pa so bile oblikovane tudi na empirični osnovi, da bi se ugotovila njihova podobnost po eni strani, po drugi strani pa določene enoličnosti, določene tipične situacije in tipične odnose med posameznimi dejavniki.«¹

Po mnenju Novakove gre v zgodovinopisju še vedno – »za dilemo, ali zapisovati in opisovati dogodke ter njihovo vzročno povezanost ali pa iskati strukturo v njih, čemur bi lahko rekli: sposoditi si pri sociologiji instrumentarij za raziskovanje preteklih vzorcev struktur družbenih sistemov«. Glede na to ugotavlja, da je »pereča dilema zgodovinarjev . . . prav zrcalna dilemi sociologov«, oz. dileme ni, če obvelja Giddensova, ki pravi, »če potrebujejo zgodovinarji sociološko refleksijo za konstrukcijo preteklih realnosti, potrebujejo sociologi zgodovinsko refleksijo za konstrukcijo sodobnih realnosti« (str. 30).

Izhajajoč s tega stališča meni avtorica, da »zgodovinsko usmerjena celovita analiza procesov modernizacije omogoča tudi izognitev tako pretiranemu difuzionizmu teorije modernizacije . . . kot idealtip-skemu preučevanju odnosov center periferija, ko se protislovja modernizacij v tretjem svetu pripisujejo predvsem negativnemu učinkovanju dežel centra . . . Celo več, pristajanje na eno ali drugo skrajnost onemogoča prav izrabo prednosti, ki jih nosi v sebi zgodovinski pristop: primerjava v prostoru in času.« Le-ta je zanj tudi »edini učinkovit način, kako zagovarjati teorijo odvisnosti pred kritikami o etnocentričnem in teleološkem pristopu ali celo pred kritikami teoretskega in iz tega izvirajočega akcijskega radikalizma avtarkije«.

Korak naprej jo nato pripelje do spoznanja, da je »parametre različnega časovnega (timing) in strukturnega (insertion) vključevanja v globalne procese« mogoče ugotavljati le s kompleksnimi komparativnimi zgodovinskimi analizami; kar je, kot dodaja, »tudi edina pot do vedenja o transformacijskih procesih dolgega trajanja (longue durée)«.

Svoj posluš za vprašanja sociološkega zgodovinopisja pa na koncu še dodatno potrdi, ko »vključevanje procesov dolgega trajanja« razume kot pot, »ki nam pomaga ugotoviti kontinuitete in diskontinuitete v razvoju družbenega sistema«, oziroma prvi del knjige zaključi z mislijo, da sta prav »analiza zgodovinskega gradiva kot metoda in sociološko osmišljena socialna zgodovina kot interpretacija . . . porok za premik raziskovalne radovednosti s hipotetskih posameznikov, nosilcev pripisanih vlog in funkcij, na akterje kot zgodovinske entitete, ki s svojimi vrednotami, normami, interesi in zmožnostmi oblikujejo in realizirajo projekcije razvoja družbenega sistema« (str. 31).

Za konec tega prikaza nekaterih avtoričinih pogledov na teorijo zgodovinopisja dodajmo samo še to, da je v njih mogoče prepoznati predvsem stališča Fernanda Braudela, Alexa Callinikosa in nekoliko manj Petra Burka, ob tem pa tudi več koristnih opozoril za zgodovinarsko branje Anthonyja Giddensa in Maxa Webera. Od empiričnih zgodovinskih del prevladujejo spisi Jožeta Šorna, Walta Rostowa, avtorica pa se naslanja tudi na dela Mija Mirkovića, Kulischerja, Kostića, Kukulečice in Jovana Tokarevića.

Glede na izhodiščne hipoteze: »da je analiziranim družbenim sistemom inherentna 'revolucionarna' logika nenehnega spreminjanja in permanentna tranzitnost zaradi prevladovanja eksogenih iniciativ, nezmožnosti endogene kontrole njihovega uvajanja, lomov družbenih struktur ter prividne in dejanske diskontinuitete procesov; da zaradi različnega toka dogajanj v analiziranih družbenih sistemih kasnjajo v uvajanju eksogenih iniciativ v primerjavi z iniciatorskimi; da je njihovo prilagajanje eksogenim iniciativam vedno zmes uvajanja iniciativ različnih 'svetovnih časov', zato so ti sistemi stalno v prepadu med zunanjimi iniciativami in endogenimi zmožnostmi reagiranja nanje; da je, zatorej, osnovna značilnost semi-perifernih in perifernih družbenih sistemov nezmožnost pravočasnega reagiranja na eksogene iniciative globalnih sprememb; da je predvsem ta značilnost analiziranih družbenih sistemov tista, ki jim je inherentna in zanje usodna in s katero je bila pomembno pogojena tudi izkušnja socializma; zato je bil komunistični režim v zadnjih pol stoletja epizodna izkušnja v analiziranih družbenih sistemih, vsaj tam, kjer so bili avtohtono, endogeno inicirani;« (str. 13–14), je razumljivo, da v virih avtorice prevladuje predvsem sociološka literatura – v glavnem vezana na teorijo modernizacije.

Zgodovinarja bo seveda zanimal predvsem tisti del, kjer avtorica gradi na omenjeni zgodovinski literaturi in virih (Statistika kraljevine Jugoslavije, 1941), t.j. drugo in tretje poglavje. Šele tu namreč pride do pravega soočenja med sociološkim in zgodovinskim pristopom, do transparentnega prenašanja »empirijske zgodovinarjeve« na polje globalne sinteze sociologov oz. šele tu terja branje od zgodovinarjev tudi dejansko aktivno udeležbo, kar pomeni, da od tod naprej bomo s svinčnikom v roki.

Če ne prej, ga bomo rabili (svinčnik namreč) na str. 45, kjer bomo – vsaj za lastno orientacijo – v tabelo 1 (»Stopnja industrializacije po posameznih deželah«, ki jo Novakova povzema po Rostowu in

¹ Alexander Gerschenkorn, *Economic Backwardness in Historical Perspective*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1962, str. 6.

Whitmanu) vpisali, da začetna faza industrializacije (angl. »take off«) v slovenskih dednih deželah ne kasni za nemško in da o kasnitvi lahko govorimo šele ob vprašanju prehoda v tehnološko zrelost.

Pred vsako takšno posamično intervencijo pa se moramo vprašati, koliko je zares upravičena – in ne zgolj zanimiva – primerjalna analiza industrializacijskega procesa »slovenskega in srbskega družbenega sistema«. Res je sicer, da sta bila oba (sistema) bolj ali manj na obrobju dveh imperijev, vendar je res tudi, da sta si bila slednja v vseh pogledih med seboj diametralno nasprotna. Če je torej kasneje, ob združitvi v enotno državo res prišlo do nekakšne »okamenitve« modernizacijskega zagona in da so tudi »revolucionarji, čeprav izpričani glasniki nove urejenosti sveta, dejansko vladali staremu v modernizacijskem zagonu okamenelemu svetu«, to ne pomeni, da sta bila oba subsistema ob združitvi v istem materialno-organizacijskem položaju. Ne glede na aktualna politična nesoglasja lahko namreč z gotovostjo trdimo, da je v so- očenju med modernostjo in tradicionalnostjo prišlo do prevlade drugega; ki je nato povzročil regresijo prvega. Poleg tega moramo ugotoviti, da je pred upadanjem ali »kamenjenjem« industrializacije slovenski družbeni sistem v kraljevini že v fazi prehoda v tehnološko zrelost, kar pa za srbskega (izrazito trgovskega) ne moremo trdit. In še na eno poglavitno razliko je treba opozoriti. Slovenske dedne dežele so bile sestavni del monarhije in kot take prostor, v katerega so vlagali in v njem tudi živeli t.i. eksogeni iniciatorji. To pomeni, da so slednji hkrati bili tudi dominantni endogeni akterji kontrole transfera in adaptacije (lastnih) »eksogenih modernizacijskih iniciativ«. Ali rečeno drugače, na ta del države se ni gledalo kot na politično nestabilno področje, iz katerega je v najkrajšem času potrebno potegniti največ surovin in povratno, distribuirati kar največ gotovih izdelkov.

Že pregled zgodnje kapitalistične faze gospodarstva na tem prostoru kaže na to, da so se »tujci« z organizacijo obratov trajno vezali na življenje tukaj, se pravi, da so postali del lokalnega družbenega sveta: lep primer za to je družina Zois. Gospodarstva, nad katerimi je imela monopol država (npr. idrijski rudnik), so bila organizirana podobno kot drugod po Evropi, torej vodena iz centra države, Trboveljska premogokopna družba, kot ena od obeh večjih družb privatnega kapitala pa je, kot vemo, po letu 1918 svoj sedež z Dunaja prenesla v Ljubljano. Skratka, čeprav na robu, slovenske dedne dežele v gospodarskem smislu niso podlegale drugačnemu režimu kot osrednje avstrijske dežele.

Povsem drugačen je bil v istem času položaj v Srbiji. Kot del otomanskega imperija je (ne glede na različna odvisnostna razmerja) podlegala ekonomiji harača, ki niti v svojih kasnejših omiljenih variantah ni potekala drugače kot enostransko. Tudi z »osvoboditvijo« se stvari niso bistveno spremenile. Kot ugotavlja Mirković, Novakova pa povzema, je bil tudi Miloš Obrenović prisiljen uporabiti »otomanski način in sistem državne administracije« ter »način akumulacije bogastva (prek davkov, carin, monopolov, podkupnin)«. Slednji se je obdržal še v 20. stoletju, ko je »državna administracija zaradi državnih in svojih privatnih koristi« še vedno favorizirala koncesije trgovcem in preprodajalcem ne pa »kmetom kot producentom«. Bivstvena značilnost tega sistema, kot pravilno ugotavlja Kostić, pa je ta, da se kapital, akumuliran iz agrarnega sektorja (skoraj) nikoli ni vrnil nazaj v agrarni sektor, čeprav je bil ta vedno najbolj obremenjen.

Druga obča značilnost primerjave slovenskega in srbskega vzorca modernizacije pa je spoznanje, da obravnavani, diametralno nasprotni gospodarski mentaliteti do polpreteklega časa generalnih političnih sprememb nista nikoli odkrito kolidirali. V kraljevini zato, ker je specifičen »postotomanski« način državne administracije globalno veljal za celotno državo, v socialistični Jugoslaviji pa je najprej sovjetski tip državnega gospodarstva, nato pa sistem dogovorne ekonomije v načelu prekinil tako z eno kot drugo tradicijo: (še) novejša politološka in sociološka študije ugotavljajo, v kolikšni meri se je predvsem srbski in črnogorski tradicionalistično-patriarhalni vzorec ohranil denimo v regrutaciji odgovornih političnih in gospodarskih kadrov).

Pravzaprav bi lahko dejali, da smo šele dandanes priče odkritega razhajanja obeh sistemov oziroma, da je šele zlom političnega sistema razgalil resnično vsebino obeh modernizacijskih procesov. Glede na to se načeloma strinjam z Novakovo, da je v obeh primerih mogoče govoriti o zamudniškem vzorcu modernizacije, vendar je ob tem potrebno spregovoriti še o njuni *patološki* dimenziji. Skratka, v bodoče je potrebno ugotoviti, v kateri(h) točki(ah) je tako v slovenskem, predvsem pa v srbskem procesu modernizacije mogoče zaslediti patološke razvojne poti² – pri čemer o patologiji govorimo šele, ko smo se prepričali, da je neka družba v svojem zgodovinskem razvoju delno ali v celoti opustila lastne strukturne nastavitve. Patološko pomeni – tako osrednja teoretska hipoteza – da se v koliziji različnih mišljenskih tradicij izoblikuje neka politična kultura, ki teh mišljenskih tradicij ne zna realno operacionalizirati in zato ni sposobna vzpostaviti socialnega reda, ki bi ustrezal njihovim normativnim premisam. To pa ne malo- krat pripelje do stanja, ko tovrstna politična kultura celo onemogoča vsako razpravo o tem, kateri normativni red naj ima kolektivno veljavo.

Toda preden ta naš komentar preraste v uvod za nekakšno patogenezo modernizacije v obravnavanih sredinah, pogledimo, kaj o teh stvareh misli sama avtorica, ko jih oukvirja v zaključno razmišljanje o »nedokončani preteklosti« oz. o »medigri med modernizacijskim teoretskim okvirom in empirično evidenco«. Po njenem mnenju je v slednji potrebno iskati korenine socialistične modernizacije. »Če se osredotočimo na 'trdo' modernizacijo (industrializacijo), potem se bodo začele podirati domine spoznavnega in vztrajnega ponavljanja real-socialističnega razvoja kot ekstenzivnega tipa razvoja«, oziroma ugotovili bomo, »da tip razvoja, katerega avtorstvo se pripisuje revolucionarjem, ni njihov izum, temveč je neskončno ponavljanje podedovanega vzorca, prek katerega so se ti družbeni sistemi vključevali v svetovne

² Ko uporabljam pojem »patologija«, mislim seveda na družbeno patologijo, ki se kot pojem vzpostavlja predvsem v nemških analizah socio-kulturne evolucije oz. v evolijsko teoretskih poskusih razlage nastanka in razvoja modernizacije 18. in 19. stoletja. Primer v Klaus Eder, *Geschichte als Lernprozess? Zur Pathogenese politischer Modernität in Deutschland*, Suhrkamp, Frankfurt/M 1985.

processe tehnološke in ekonomske modernizacije konca prejšnjega stoletja; prav tako kot Nemčija, Italija, Japonska, Avstro-Ogerska . . . , kot zgodnji zamudniki (early latecomers). In v tem okviru lahko pojasnimo tudi nosilce vzorca, ki so se razlikovali med sabo: bolj so oddaljeni od centra, ki je sprožal iniciative modernizacijskih sprememb, več nasilja so morali izvajati s svojimi modernizacijskimi strategijami« (str. 139).

In če do konca verjamemo Novakovi, je, — »kot se običajno dogaja v dobrih zgodbah«, »resnica preprosta toda paradokсна: analizirani družbeni sistem združuje v svojem pridruženju globalnim modernizacijskim tokovom značilnosti tako Srednje kot Vzhodne Evrope. To dvojnost pa je mogoče s pomočjo ustreznih teorij, modernizacije in odvisnosti, opisati kot prevladovanje od zunaj sprožene dinamike razvoja, družbene sisteme, kjer prevladuje, pa uvrstili v globalno periferijo«.³

Oto Luthar

³ »Novice« slovenskega sociološkega društva, št. 23, 1991, str. 7.

Vasja Klavora, **Plavi križ**. Soška fronta : Bovec 1915–1917. Koper : Lipa 1991. 318 strani.

»Spomini se brišejo, neposredni udeleženci umirajo in današnjost jemlje miselnemu svetu ljudi toliko moči, da se mora krvava prva svetovna vojna (in z njo tudi soška fronta — op. PS) in njena predstava na slovenskih etničnih tleh umikati v pozabo ali pa se vsaj manj prizadeto in čustveno uvršča v vrsto tistih dogajanj, ki so Slovence skozi zgodovino fizično in duhovno globoko prizadela . . . In vendar človek ne sme pozabljati . . . « Tako je Branko Marušič leta 1977 zapisal v spremni besedi h Gradnikovemu Krvavemu Posočju. Kakor odmev na te besede se zdi, ne da bi bili ob tem krivični do vsega, kar je bilo medtem napisanega, knjiga novogoriškega kirurga primarija dr. Vasje Klavora, »zbirka« spominov, ustnih in redkih zapisanih pričevanj udeležencev dogodkov na soški fronti, vtisov iz avtorjevih poti po fronti in povzetih uradnih virov o avstrijsko-italijanskih vojevanjih na soških bojiščih.

Naslov »Plav križ«, po znaku, ki je označeval plinske mine in granate, polnjene z bojnim plinom klorarzinom, imenovanim tudi Clark, kot ga navaja V. Klavora (v Vojni enciklopediji se pod geslom »Bojni otrovi« pojavlja difenilklorarzin ali Clark I, to je dražljivec in kihavec, sicer v trdem elementarnem stanju, ki pa se z eksplozijo pretvori v strupene aerosole), obeta, da bo glavnina dela posvečena plinskemu preboju avstro-nemške vojske v Bovški kotlini ali da se bo avtor najobsežneje razpisal prav o učinkih uporabe bojnih plinov na človeško telo. Vse navedeno je v knjigi seveda v grobih obrisih zapisano, verjetno pa bi pisec s poudarjeno strokovnim (t.j. medicinskim) prikazom smrtonosnega in razkrajajočega delovanja bojnih strupov, uporabljenih tudi na »naši« fronti, še podkrepil glavni namen knjige, to je (ponovno) opozoriti na vojne strahote na zgornjesoškem bojišču in izraziti svoj protest proti vsakršni vojni. Le nesrečno naključje je hotelo, da izid knjige sovpada z nedavno končano vojno v Sloveniji in vedno bolj razplamteli spopadi na Hrvaškem.

Knjiga, razdeljena na petnajst poglavij s povzetkoma v nemščini ter italijanščini, in zato razumljiva tudi tujim bralcem (obeta pa se celo prevod celotnega dela v omenjena jezika), obravnava sicer že znane dogodke. Toda prostor soških bojev je avtor spretno »skrčil« na Bovško kotlino in gore med Rombonom in Krnom, torej »domače igrišče«, na kraje, ki jih je prehodil po dolgem in po čez in popisal v lastni spomin, predvsem pa v pomnjenje svojega očeta, najbolj vtisnjene dogodke. To daje knjigi poseben pečat. Avtorja je skozi pisanje vodila predvsem skrb za človeka in človeško trpljenje, ne glede na bojujočo se stran. Zato v knjigi ni govora o sovražnikih, temveč o branilcih in napadalcih položajev, o vojaki, ki so se bojevali na »grozljivi človeški kladnici med Tolminom in Jadranskim morjem« (F. Weber, Tappe della disfatta; Milano 1968, str. 98).

Knjiga je razkošno opremljena, besedilo pa številčno ter vsebinsko bogato dopolnjeno z namenoma orumenelimi fotografijami iz vojnega in sedanjega obdobja, ki bralca kar »potegnejo« v sivino vojaškega vsakdana statične vojne in nespremenljivosti fronte ter v megleni oktobrski dan, ko se je »zgodil« kobariški »čudež«. Knjiga je lahko zgled ali izziv za zgodovinarje — pisce zgodovinskih knjig, kako bralcu tudi optično približati neko obdobje zgodovine. Navdušenju — bleščeča predstavitev knjige v Bovecu je bila pravi happening, ki preplavlja bralstvo, sponzorje in založnike te knjige in ni — bralstvo namreč — le z Bovškega, je gotovo potrebno pridati, da (preprostega) človeka pritegneta k prebiranju zgodovinskih tekstov posebej vojna in velike osebnosti; predvsem vojna ima bolj kot kakršnikoli drugi »dogodek« tisto moč, ki na najbolj odločilen in obenem simboličen način poseže in skrene tok človeške zgodovine.

Ob prebiranju knjige se mi je nehote porodila dilema, ali je knjiga pripoved o soški fronti (večkrat je prekinjena z avtorjevimi vtisi ob srečanjih s še vidnimi ostanki bojev na soški fronti ali mnenji in popotovanji predhodnih piscev) ali hoče biti **zgodovinsko delo** oziroma delo, ki se ukvarja z zgodovinskimi dogodki in ni leposlovje; toda za to bi morala biti knjiga o tem obdobju slovenske (svetovne) zgodovine pisana po strogih strokovnih merilih, pri čemer bi se moral avtor zavedati, da je vsaka nova knjiga o soški fronti, predvsem ali zaradi pomanjkanja le-teh v slovenskem jeziku, tudi pomagalo poklicnim in ljubiteljskim raziskovalcem. Zatorej bi bil dobrodošel, če že ne potreben, znanstveni aparat, dosledna navedba vseh omenjenih virov in literature (tudi njih ločitev) ter njihovih nahajališč. Natančnega in zavzetega bralca namreč kar prevzamejo podatki o obstoju njemu doslej neznanih pisem vojakov, generalov, pa zaman išče med navedenimi viri in literaturo. Tako npr. V. Klavora na strani 91 piše: »Zanimiva so pisma z bojišča na Bovškem polju, ki jih je pisal Tirolec Anton Dörner, . . . objavili so jih v skromni knjižici takoj po vojni«, kar pa je tudi vse, kar o knjižici lahko izvemo. Pisma Antona Dörnerja so izšla že leta 1916

v Saarlouisu pod naslovom »Vom Isonzo (Von der Soce) bis in die Seisera. Feldbriefe eines Tiroler Zugskommandanten aus dem küstenländisch – kärntnerischen Stellungsgraben 1915/16«.

Nedvomno je knjiga svojevrsten prispevek k vedenju o vseobsežnosti neke vojne, saj je pisec razpoglagal tudi z ustnimi viri, tonskimi posnetki pripovedi svojega očeta in drugih pripovedovalcev o njihovih vojnih izkušnjah, o begunstvu, pa o bojih na Rombonu ali o gradnji ceste čez Vršič. Pripoved o bojih na zgornjesoškem bojišču se začne s prikazom avstrijskih priprav na obrambo, utrjevanja ter gradnje komunikacij in se nadaljuje z opisom usode bovškega prebivalstva, ki ga je frontna črta ločila, s čemer je bila pogojena njegova nadaljnja pot – begunjenje v notranjosti »domače« Avstrije ali v Italiji. Osrednji del knjige je posvečen bojem na Rombonu, na grebenu do Vrat in Vršiča, osvojitvi Krna, naskokom, osvojitvi in obrambi Čukle nad Bovcem, zimskemu vojevanju (»bela smrt«) in končno pripravam na odločilni preboj avstro-nemške vojske v Bovški kotlini.

Kot je avtor upravičeno poudaril, preboj pri Kobaridu – tako je namreč v delu strokovne literature zapisano ob 12. soški bitki, medtem ko avstro-nemško zgodovinopisje pogosteje ocenjuje 12. ofenzivo kot preboj pri Bovcu in Tolminu (npr. Edmund Glaise-Horstenau, »Flitsch–Tolmein. Zum 10. Jahrestag. Mitteilungen über Gegenstände des Artillerie- und Genie–Wesens 1927, Heft 9/10, 497–502; Walther Heydendorff, »Die Talstöße von Flitsch und Tolmein 1917« v Allgemeine schweizerische Monatschrift für Offiziere aller Waffen 1937/4; Konrad Kraft von Delmensingen, »Der Durchbruch am Isonzo. I. Teil: Die Schlacht bei Tolmein und Flitsch« v Schwartw. Der Große Krieg, Band 12, 1926; itd.) ni bil nikakršen čudež, saj so napadalci »le« posegli po bojnih plinih, za katere so vedeli, da bodo smrtonosni za Italijane ne le zato, ker bodo »izpuščeni« v ogromnih količinah, temveč tudi zato, ker so bili italijanski vojaki malodane nezaščiteni pred njimi. Z uporabo bojnih strupov pa so lahko dosegli odločilen preobrat na italijansko-avstrijski fronti. Tako se V. Klavora le pridružuje mnenju piscev o oktobrskem preboju kot o taktično drzno izvedeni akciji, kar pa nikakor ni njegova ugotovitev, saj so o tem pisali že pred njim (»Einiges zum Wunder von Karfreit« v Deutscher Offizierbund 1927; Ernst Horntal v. Horsetzky, »Ein Rückblick zum Kapitel »Durchbruch v Militärwissenschaftliche Mitteilungen 1933/9.; Alfred Krauß, »Das Wunder von Karfreit. Im besonderen der Durchbruch bei Flitsch und die Bezwingung des Tagliamento.« München 1926; Lequis, »Einiges zum »Wunder von Karfreit« v Deutscher Offizierband 1927/10.; itd.).

Z doživetim pisanjem je V. Klavora popisal nevarnosti, tveganja in posledice preboja skozi Bovško kotlino med 24. in 28. oktobrom 1917, ko se je na tem odseku fronta že v celoti pomaknila na italijansko ozemlje, ter knjigo zaključil z očetovim zadnjim sprehodom po Bovškem in Kobariškem, po danes že zarašlih bojnih položajih.

Slovensko zgodovinopisje se bo prej ali slej moralo odzvati (delno se že odziva) na številne probleme in vprašanja, ki sta jih na Slovensko prinesli prva svetovna vojna in soška fronta. Predvsem so potrebne temeljne študije o ne izrazito vojaških temah tako na fronti kot v zaledju. Le tako se bo vsaj približalo rezultatom avstrijske in predvsem italijanske historiografije.

Petra Svoltjšak

Ferruccio Fölkel, **Rižarna, vrata v smrt. Nacistično taborišče pri Trstu.** Trst : Založništvo tržaškega tiska, 1990. 187 strani.

Zgodovinopisje narodnoosvobodilne vojne oz. rezistence v deželi Furlaniji – Julijski Krajini ima globoke korenine v svobodomiselni tradiciji tukajšnje historiografije. Prevetrost prostora, ki ga zaseda ta upravno-politična enota z avtonomnim statutom in posebno zakonodajo, je tako rekoč prisilovna, saj je bila celotna severovzhodna regija – t. i. Primorje – prehodni prostor za najrazličnejša ljudstva ter pomemben geostrateški teritorij v različnih časih. Graziadio Isaia Ascoli, goriški polihistor 19. stoletja je v čast rimskim časom ter imperializmu nastajajoče italijanske zunanje politike poimenoval te kraje s prozaičnim imenom – Venezia Giulia, ki smo ga Slovenci preimenovali v Julijska Krajina. Nedvomno je izredno razgibana zgodovina tega prostora zadnjih 100 let spodbudila mnogo znanstvenikov, da so se lotili preučevanja preteklih dogodkov tukajšnjih ljudstev. Obravnavanje sodobne zgodovine različnih struj in jezikov je na tem izpostavljenem segmentu geopolitičnega prostora bila vedno zelo pestra. Tu sta se srečevali predvsem slovenska in italijanska historiografija, veliko so pa v pričakovanju mirovnih konferenc povedali tudi zgodovinarji drugih evropskih narodov.

Še posebno je treba v tem prikazu zaznamovati temeljno funkcijo dveh historičnih institutov. V prvi vrsti velja omeniti v Trstu leta 1947 ustanovljeni Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia, ter Videmski Istituto Friulano per la storia del movimento di liberazione. Ta zelena veja italijanske historiografije je, upoštevajoč vse kriterije zgodovinske vede, vedno hotela obravnavati aktualne probleme sodobne italijanske družbe, strukturirane na lokalni ravni. Temeljna vprašanja fašistične hegemonije po letu 1918 ter povezanosti le-te z osvajalno italijansko imperialistično politiko po letu 1941 so obravnavali mnogi avtorji, med katerimi lahko navedemo E. Collottija, E. Apiha in T. Salo. Nemško zasedbo Primorja leta 1943 ter ustanovitev upravne enote Adriatisches Küstenland je obdelal predvsem C. Schiffrer v mnogih iluminiranih delih.

V ta kontekst obravnav so se mnogokrat vključevali raziskovalci edinega uničevalnega nemškega taborišča na tem prostoru. Iz literature je tudi slovenskim bralcem znano, da je v Trstu zadnji dve leti vojne delovala genocidna institucija, znana pod imenom Rižarna. Kot je bilo v takih in podobnih slučajih pravilo, so te institucije uničenja in smrti delovale dokaj konspirativno, čeprav pod upravnim nadzorom nemške nacistične oblasti, tako lokalne kot centralne. Nemška oblast se je v Trstu posluževala tudi pove-

zav z italijanskimi fašističnimi oblastmi, ki so ji bile podrejene. Vpetost vseh teh struktur v delovanje uničevalnega taborišča Rižarna so raziskovalci dokazali na osnovi virov in pričevanj. Mnogi so pa ob delni odsotnosti dokumentacije trčili še na globoke meandre širjenja neresnic in bariere molka vseh tistih interesnih grup kolaboracionistov, ki jih je kasnejša angloameriška uprava uporabljala za najbolj umazane posle protislovenske kampanje.

Ferruccio Fölkel je, da bi odkril zastor pošastne resnice raznih interesnih povezav med visoko tržaško buržoazijo in nemško oblastjo, predvsem pa zato, da bi zabeležil vse grozote nemškega uničevalnega taborišča Rižarna, napisal to knjigo. Delo je izšlo v originalu z naslovom »La Risiera di San Sabba« pri Mondadoriju že leta 1979 in postavlja se vprašanje, zakaj smo na slovenski prevod morali čakati 10 in več let, ko je osnovno dilemo o enačenju Rižarne s fojbami italijansko meščanstvo strumentaliziralo do paroksisma že desetletja. F. Fölkel je v svojem delu, ki ga sicer delno podpira znanstveni aparat, posegel zaradi splošnega zamegljevanja problema po metodi pričevanj in kolateralnega študija posrednih virov. Znano je, da so maja 1945. leta zmagovalci, po logiki, ki je striktno povezana s problematiko »intelligence power«, rekvirirali najbolj obremenjujoče arhive. Tako je jugoslovanska oblast pobrala nekatere izseke fašističnega arhiva ter določene fondе policijskega materiala, medtem ko je zavezniška vojska poskrbela za ostanke arhiva v Rižarni. Vse to gradivo še nedvomno obstaja, čeprav so priče dokazale, da so v zadnjih dneh nacistične oblasti v Primorju kurili več papirja kot ljudi.

F. Fölkel je kot član stare tržaške bogate družine uspel zbrati celo vrsto pričevanj in dokazov o sodelovanju italijanske in nacistične uprave pri delovanju Rižarne. Tu je bilo ubitih in kremiranih več tisoč Slovencev, Hrvatov, Židov in Italijanov, vendar je za temi smrtni stal le neprebojen zid molka. Še več, takoj po letu 1945 so se prav najbolj izpostavljeni kolaboracionisti italijanske narodnosti, kot župan C. Pagnini ali pa prefekt F. Pagnacco, poslužili teze, da je bil njihov kolaboracionizem v bistvu le ciljno sodelovanje, saj so se le tako lahko borili proti prodirajočim slovanskim partizanom, ki so želeli zasesti Trst. V ozadju so torej namenoma ostajali momenti najbolj črne strani tržaške zgodovine. Fölkel je z minucioznim delom zbral vse plačilne liste ter socialna zavarovanja vseh funkcionarjev, ki jih je plačevala nemška nacistična oblast. Ob sekundarnih virih kot zapisnikih izvršenih prevozov hrane v Rižarno, raportih podrejenih finančnih stražnikov, karabinjerjev in Gguardie diviche nadrejenim nemškimi oblastem, torej ob dokumentaciji, ki se ni dala umakniti ali uničiti, je Fölkel skkal tanko mrežo kronologije in seznam udeležencev o tem mrtvaškem plesu. Po avtorjevih podatkih je največ žrtev bilo slovenske in hrvaške narodnosti. To so bili v glavnem predstavniki odpora iz Trsta ter iz širšega tržaškega zaledja, ki so tako ali drugače po hitrem postopku in brez ustreznih procesov dobili kroglo v glavo in bili upepeljeni. Pepel sta vsak večer stresala v morje dva nemška vojaka. Židje iz celega območja Veneta so imeli svoj zbirni center v Rižarni. Sem so enako označeni prišli tudi člani italijanske rezistence. Vsa ta morija se je torej vršila v Trstu v letih 1943, 1944 in 1945. Ferruccio Fölkel je v svojem delu povzel tudi proces proti zločincem v Rižarni, ki se je vlekel nekaj let v 70-ih letih, a se je končal brez vidnejših obsodb. Poglavitno vprašanje, ki se je takrat postavljalo zgodovinarjem, je bilo, do kod so segale povezave med nemško okupacijsko oblastjo ter predstavniki italijanskih institucij in visokega meščanstva pri vodenju in vzdrževanju projekta Rižarna. Njihova raziskovanja, ki jih je avtor tega dela tudi povzel, so šla tudi v smeri ugotavljanja, kdo se je okoriščal z bogastvom ubitih ali deportiranih članov židovske skupnosti.

Ugotovitve, da sta Rainer in Globočnik ter drugi visoki častniki gestapa, vojske ter nemške uprave upravljali z velikimi bogastvi, so dokaj jasno potrjene, bodisi s pričevanji sodobnikov kot z nekaterimi zapisniki po vojni ustanovljene Komisije za ugotavljanje vojnih zločinov pri Tržaškem kasacijskem sodišču. O Rižarni so ljudje v Trstu govorili, a šele zelo kasno. Tudi slovenska VOS ni razpolagala s konkretnimi podatki in marsikdaj so tudi direktni udeleženci te tragedije oz. svojci izginulih še dolgo tavalili v temi, kje ležijo trupla ustreljenih talcev ali aretiranih članov odpora. Ob izredno težkih obtožbah nemške ter lokalne kolaboracionistične oblasti, ki je povsem sprejela premise nacizma, je poudarjena kontinuiteta v pokrivanju obtoženih od zveznikov prešla po letu 1954 na italijansko državo.

Pionir raziskovanja teh dogodkov je bil novinar Primorskega dnevnika Albin Bubnič, ki pa je svoje izsledke zapustil mlajšim raziskovalcem. Izredno dobro je ta problem obdelal Enzo Collotti ter ga uokviril v splošne probleme obravnavanja degeneracije nacizma in vseh totalitarnih režimov. Začuda tiho je bila jugoslovanska historiografija, čeprav se je moralo nekaj iz Trsta odnešenih fasciklov nanašati tudi na to zadevo. Domnevo, da je tržaški zgodovinar in kolekcionist orožja de Henriquez moral umreti nasilne smrti, ker je preveč vedel o italijanskih udeležencih in njihovem zločinskem delu v Rižarni, ni še nihče ovrgel. Proces, ki ga njegov sin zahteva že vrsto let, se odlaga v nedogled. Kot protiutež Rižarni je tržaška desnica ves čas po vojni poudarjala problem fojb oziroma povojnih pobojev italijanskega meščanstva kot ekvivalent oz. kot dejstvo, ki je ob retoričnih ponavljanjih tržaškega tiska kmalu dominiralo nad vprašanji Rižarne. Edini glas, ki se je takrat dvignil proti temu nizkotnemu enačenju, je bil glas zgodovinarjev, ki so leta 1976 postavili jasno mejo med vzroki in posledicami. Fölkel je vso to ognjevitost diskusijo, ki je v Trstu bila vedno politikum, osvetlil iz zornega kota družbenega sloja, ki mu je pripadal. Kot član srednje strukturirane tržaške židovske družine je zbral pričevanja ljudi svojega kroga in tako osvetlil kolaboracionizem iz demokratičnega aspekta tistih slojev, ki so se že leta 1936, kljub iredentistični tradiciji, ločili od fašizma.

Paradigma zgodovinarjev v tem konkretnem ter v drugih sorodnih primerih, ki se nas še kako tičejo, je, da morajo brezkompromisno služiti zgodovinski resnici. Kljub pomanjkanju neposrednih virov obstajajo nedvomno še kje evidence krivcev in njihovih žrtev. Ko je pred kratkim neofašistični poslanec spet enkrat zavračal Rižarno kot izmišljen fakt prebujne fantazije levece ter poudarjal pomen fojb kot eklatantnega slovanskega barbarstva, sem bil vesel, da je Založništvo tržaškega tiska, kljub 10-letni zamudi objavilo delo Ferruccia Fölkla »Rižarna, vrata v smrt«. Kljub rezervirani oceni Branka Marušića na

predstavitvi v Kopru, češ da delo nima obilnega znanstvenega aparata, je po mojem mnenju knjiga, ki je izšla na 187 straneh, izredno pomembna in aktualna, saj odgovarja na nekatera bistvena vprašanja tržaške sodobne zgodovine, ki so bila namerno zamolčana in instrumentalizirana kot opravičilo genocida nekega naroda. Ko se vprašanja Podonavja in Balkana spet odpirajo, ostaja historikom tisto orožje, ki se ga civilizirani narodi najraje poslužujejo v izogib ponavljanjem brezsmiselnih dejanj.

Boris Gombač

Dragoljub Jovanović, **Muzej živih ljudi**. Beograd : Rad, 1990. 1. knjiga, 479 strani; 2. knjiga, 411 strani. (Biblioteka Svedočanstva)

Dragoljub Jovanović v dveh obsežnih knjigah pripoveduje o svojem življenju. Rojen je bil v Valjevu leta 1912. Po šestih razredih gimnazije se je na očetovo željo vpisal na vojaško akademijo. Končal je nižjo in višjo šolo vojaške akademije Kraljevine Jugoslavije (1938). Postal je generalštabni oficir in je sodeloval v puču 27. 3. 1941. Do leta 1945 je bil v nemškem vojnem ujetništvu. Po osvoboditvi je bil vojaški ekspert in predavatelj na vojaških šolah. Leta 1949 so ga kot podpolkovnika JA zaprli. Najprej je bil zaprt na Banjici, nato v Stari Gradiški, Bileći, bil »banda« na Golem otoku do sredine 1955. D. Jovanović je starejši brat znanega narodnega heroja Žikice Jovanovića – Španca. V zadnjem času so bile o njegovi smrti objavljene različne sodbje. Neki general je celo izjavil, da je novembra 1941 dobil ukaz, naj ga ustrelji, a tega ni storil. Avtor je na koncu druge knjige objavil fotokopije časopisnih zapisov o njegovi smrti. Tem je dodal pisma prijateljev o življenju v zaporu, družinske fotografije, osebne dokumente itd. Na koncu prve knjige je objavil seznam zapornikov na Golem otoku, ki so bili zaprti v znani »Petrovi jami«, od sredine 1950 do marca 1952. Seznam so mu pomagali sestavljati nekateri zaporniki. V njem je navedel tudi Slovence: ing. D. Gustinčiča, S. Furlana, R. Rinalda, R. Kopavnika in dr. Ceneta Logarja. Zapornike v seznamu je razvrstil v štiri skupine.

V pogovoru z drugimi se je odločil, da je treba zapisati vsaj nekaj tudi o ponašanju zapornikov, o pretepačih, posebno tistih, ki so se izkazali s surovostjo in iniciativo v izmišljanju raznih mučenj. Tem je treba dodati, je sodil, oznako ubijalec. Dvomljivo je, tako sklepam tudi iz drugih spominskih zapisov z Golega otoka in iz drugih zaporov, če so si zaporniki izmišljali načine mučenja. Ni pa dvoma, da so pri mučenju sodelovali. To kaže na nenavadno organizacijo življenja v zaporih. O zgodovini mučenja je bilo že marsikaj napisano od najstarejših časov do današnjih dni. Vsaj nekateri načini mučenja, ki so jih uporabljali na Golem otoku, niso bili novi, znani so bili že v bližnji in bolj oddaljeni preteklosti. Najbrž so v zadnjih desetletjih fizične in psihične načine mučenja izpopolnili in popestrili. Tako sklepam iz nekaterih poročil iz nekaterih »kriznih« področij. Nekatere dežele so menda tudi pomembni izvozniki mučilnih sredstev. Med njimi tudi take, po katerih naj bi se človeštvo zgledovalo pri urejanju medsebojnih odnosov.

Jovanović je iz zaporniškega življenja opisal to, kar je doživel in kako je preživel. V tem je dokumentarna vrednost njegovega pripovedovanja. Zapisal je, da je za to porabil 15 let življenja. V knjigah ne opisuje le zaporniško življenje, ampak tudi preostali čas življenja in okolje, v katerem je živel. Marsikateri zapis je zanimiv, posebno iz življenja v Valjevu, kjer so starši imeli kavarno. Marsikdo, ki ga avtor omenja iz časa zapornišтва, se bo vsaj nelagodno počutil, tudi nekateri zaporniki. Tudi za ta čas velja, da ni bil le čas tak, ampak so bili ljudje taki in so tako ravnali. Ni dvoma, da so bili na Golem otoku zaprti ljudje, ki so bili proti Titu, in tudi taki, ki so bili s Stalinom proti Titu. To pa ni eno in isto, kakor bi lahko sklepali iz nekaterih zapisov o Golem otoku in drugih podobnih zaporih. Ni pa mogoče z ničemer opravičiti ravnanje z ljudmi, ki so se v teh zaporih znašli. Tudi Jovanovićeve zapisi to potrjujejo. Raziskovalci, ki bodo raziskovali zapornišтво na Golem otoku ter dogajanja in procese, ki so povezani z njim, bodo v njih našli marsikaj koristnega.

Ludvik Čarni

Science in Slovenia. Overview with highlights. Editors : Tamara Lah & Radko Osredkar. Ljubljana : The Ministry of Science and Technology of the Republic of Slovenia, 1991. 76 strani s številnimi barvnimi slikami.

Ministrstvo za znanost in tehnologijo republike Slovenije se je odločilo, da za predstavitev slovenske znanosti in tehnologije v tujini izda omenjeno publikacijo. Ker česa podobnega do zdaj nismo imeli, velja to zamisel in izvedbo iskreno pozdraviti. Za prikaz v ZČ delo ni primerno le zaradi zgodovinskega pregleda znanstvenih prizadevanj pri nas, temveč predvsem zaradi množice podatkov, ki jih vsebuje in ki bi jih morebitni poznejši zgodovinarji znanosti le s težavo zbrali.

Po predgovoru resornega ministra prof. dr. Petra Tanciga sledi kratek sestavek dr. Sandija Sitarja *Scientific Endeavour in Slovenia – a historical overview*. V njem so uvodoma omenjeni znani Slovenci, profesorji in rektorji dunajske univerze in oba potopisca (S. Herberstein in B. Kuripečič) ter manj znani koprski humanisti dr. Sanctorio Sanctori. V zvezi z Idrijo so omenjeni znani naravoslovci in tehniki. Po-udarjeno je delo Janeza Vajkarda Valvasorja, ustanovitev akademije operozov, med manj znanimi znanstveniki pa astronom Augustin Hallerstein in filozof znanosti Jožef Peter Alkintara Mislej. Iz obdobja razsvetljenstva so omenjene tri glavne osebnosti ter tedaj znameniti dunajski zdravnik Vincenc Kern. Iz prve polovice prejšnjega stoletja so omenjeni misionarja in raziskovalca F. Baraga in I. Knoblehar, ter tehnična izumitelja I. Ressel in J. Puhar. Od srede prejšnjega stoletja do zdaj je navedenih preveč znanih imen, da

bi jih lahko navajali, omeniti velja dva manj znana, kemika Mariusa Rebeke in jedrskega fizika Elmerja Rebolja, sodelavca Enrica Fermija. Na koncu so omenjeni še znanstveniki, katerih imena nosijo posamezni inštituti Slovenske akademije znanosti in umetnosti.

V poglavju o organizaciji in financiranju znanstvenega dela je navedeno, da je omenjeno ministrstvo leta 1990 (so)financiralo 1724 doktorjev in 1445 magistrov znanosti ter 1482 novih raziskovalcev v obsegu 770 tako imenovanih full time ekvivalentov, ki pa jih je bilo leta 1986 1100, zdaj pa so se žal zmanjšali za 30 odstotkov. Za temeljne raziskave je namenjenih 40, za aplikativne 16, za infrastrukturo 14 in za znanstveno izobraževanje 30 odstotkov razpoložljivih sredstev.

Na kratko je predstavljena Slovenska akademija znanosti in umetnosti s svojimi inštituti. Nato sta predstavljeni univerzi v Ljubljani in Mariboru s fakultetami in oddelki ter višjimi šolami v njihovem okviru. V poglavju o raziskovalnih inštitutih so predstavljeni Institut Jožef Stefan, Kemijski inštitut Boris Kidrič, Zavod za raziskavo materiala in konstrukcij, Sociološki inštitut v okviru Fakultete za družbene vede in Inštitut za biologijo univerze v Ljubljani.

Med raziskovalnimi področji so obravnavana: matematika, fizika, kemija, metalurgija, računalniške znanosti, informatika, avtomatizacija in nadzor, elektronika, jedrsko inženirstvo in strojništvo, medicina, agrikultura in biotehnologija, ekologija ter humanistične in socialne vede.

Navedene so še razne mednarodne povezave naših raziskovalnih ustanov, na koncu pa večja raziskovalna oprema in informacijski sistemi.

Pri pripravi te publikacije je sodelovalo 33 raziskovalcev. Koncept predstavitve se je med zbiranjem gradiva spreminjal, zato publikacija v podrobnostih deluje nekoliko neenotno. Zaradi časovne stiske in zaradi različne angažiranosti sodelavcev se je v delo prikradlo kar precej napak, zlasti pri imenih, akademskih stopnjah, podpisih slik ipd. Manj opravičljivo je, da je npr. izpadel prikaz raziskovalnega dela biološkega oddelka Biotehniške fakultete in da je sorazmerno skromno predstavljeno področje humanističnih in družbenih ved, pravne vede pa sploh niso zajete.

Ker je publikacija zamišljena kot periodična, ki bo izhajala po potrebi, bo mogoče napake te začetne publikacije smiselno popraviti. Dosedanji odmevi nanjo iz tujine pa so zelo ugodni.

Jože Maček

Povprečnega domačega bralca in zgodovinarja publikacija 33 avtorjev in treh urednikov navdaja z veliko manj veselja ob dejstvu, da je »uradni« izdelek Ministrstva za znanost in tehnologijo izšel lani v dveh tehnično precej razkošnih angleških izdajah (prva kot 2. številka »Raziskovalca«), skrajšan še v slovenščini v »Delovem« Almanahu za 1992. Opravičilo za preštevilne spodrsilaje in praznine tudi ne more biti pojasnilo, da so bila vodstva inštitutov pravočasno povabljeni k sodelovanju pri pripravi tega projekta o slovenski znanosti. V četrto gre rado!?

So-avtorjeva trditev o skromni predstavitvi humanistike in družboslovja velja že za sicer berljivi in informativni uvodni zgodovinski oris, kjer ne bi škodila kratka umestitev Slovencev v geografske in državne okvire z enim ali dvema historičnima zemljevidoma. Hermana iz Koroške še nismo povsem prepustili Dalmatincem, pri Paracelzu se ne bi pomišljal omeniti Beljaka, ne glede na sedanjo državno pripadnost bi med »starimi« dodal kakega koroškega zgodovinarja. Ob operozih bi morda veljalo opozoriti na sočasni kulturni okvir (filharmonija, gradbeništvo) in nato na tehnika Gruberja. Čebelar Janša seveda ni znan predvsem po posthumnem učbeniku. »Mount Triglav« ob podatku o prvem pristopu za tujega bralca zasluži še kako pojasnilo. V slovenskem jezikoslovju bi pred Kopitarjem le veljalo omeniti kakega predhodnika, Miklošič pa si tudi zasluži več kot poldrugo vrstico zaradi svoje vsestranskosti in doseženih časti (rektor, že 1851 član akademije). 1831 v Ljubljani še nismo dobili Narodnega muzeja. Ob tehničnem razvoju in gradnji železnic gre omeniti zahtevne dosežke savske proge, karavanskega in bohinjskega predora ter solkanskega mostu, katerega model lahko vidimo tudi v dunajskem tehniškem muzeju. Ob omembi Petra Kozlerja bi lahko natisnili njegov zemljevid z etnično mejo. Jožef Stefan je bil tudi rektor dunajske univerze ter slovenski pesnik, kar ob primerjavi z nobelovcem Preglom ni nepomembno. Trdovratno tiskarsko napako pri datumu Rusjanovega poleta bo treba popraviti na 1909.

V zgodovinski pregled in morda obsežnejše tudi v prikaz sodobnega stanja sodijo podatki o znanstvenih društvih od 19. stoletja dalje. Ustanavljanje posameznih (starejših oz. pomembnejših) inštitutov prav tako sestavlja zgodovino slovenske znanosti. Obdobje po 1938 in po drugi svetovni vojni zasluži sumarno oceno zgodovinarja znanosti in ga ne morejo nadomestiti nekateri uvodni odstavki pri predstavitev inštitutov. Tudi ustanovitve mariborske univerze je že zgodovina. V zgodovinskem in sodobnem razdelku pogrešam strnjene informacije o znanstvenih revijah; sedaj sem v prvi izdaji našel le omembo revije »Ekran«, v drugi še dodanih nekaj revij, ki jih izdajajo inštituti ZRC SAZU. Znanstveno-založniški projekti so bodisi le omenjeni (npr. SBL, SSKJ), ali niti to ne (npr. Enciklopedija Slovenije). Že v zgodovinski uvod bi lahko pritegnili podatke o izgradnji objektov kot sta bila npr. NUK in UKC. Biblioteko SAZU z največjim prirastom tuje znanstvene literature v publikaciji komajda zasledimo.

V poglavju o organizaciji in financiranju se podatek iz prve vrstice o 9000 raziskovalcih v Sloveniji postopoma zreducira na omenjenih 770 FTE v letu 1990. Ni zapisane ocene, da Ministrstvo za znanost in tehnologijo iz proračuna financira le okoli 25% dejavnosti raziskovalnih zavodov; opozoriti bi veljalo tudi na sredstva za temeljne raziskave univerzitetnih profesorjev in na prelivanje denarja med znanstvenim in šolskim resorjem. Kje bo ob sedanji zaposlovalni krizi našlo stalno nastavitvev 1400 »mladih raziskovalcev« in kam s »tehnološkimi viški«? Kje so pozitivni učinki novega zakona o raziskovalni dejavnosti? V mehanizmu planiranja in soodločanja bi veljalo ob vladi in ministrstvu konkretno predstaviti (malo) vlogo skupščinskega odbora za znanost ter sveta za znanost, da soodločanja raziskovalcev po zavodih, kakšne ZROS, sindikata in stanovskega društva ne omenjamo.

Zamolčevanje ne-univerzitetne Teološke fakultete z mednarodno priznanim deležem v znanosti (npr. Inštitut za zgodovino Cerkve) je lahko eden od lapsusov, lahko inercija ali beg od resničnosti. V drugi izdaji je bil vsaj »telefonski imenik« delujočih inštitutov na Slovenskem kolikor toliko dopolnjen. Pri podrobnejši predstavitvi zavodov so tako kot humanistika in družboslovje nasploh tudi historične vede posebej potegnile krajši konec. Arheologija je (str. 60) predvsem »producirala pomembno novo znanje o Sloveniji in stimulirala epistemološko diskusijo«, ki naj bi bila silno zanimiva za sorodne znanstvene discipline. Slovensko historiografijo predstavlja kar letni (oz. srednjeročni) zbir individualnih raziskovalnih nalog petih profesorjev, dveh asistentov in dveh zunanjih sodelavk oddelka za zgodovino ljubljanske Filozofske fakultete. V oklepajih najdeš posamezno zgodovinarsko ime še pri SAZU in Fakulteti za družbene vede. In pika! Kot da pri ministrstvu – izdajatelju publikacije – nimajo kupov polletnih in letnih raziskovalnih poročil (z angleškimi izvlečki), registra raziskovalcev ter silnih ekspertnih skupin in podskupin; kot da slovenski zgodovinarji (skoraj) ničesar ne objavljajo! Ker bi bila oznaka »torzo« mnogo preblaga za tako predstavitev stroke, recimo »karikatura«.

Naj ne bo odveč redaktorje 4. izdaje te po namenu reprezentativne edicije opozoriti, da tudi slovenska humanistika in družboslovje sodelujeta pri mednarodnih projektih, čeprav to v ustreznem poglavju ni omenjeno. Kljub omejujočemu naslovu »Znanost v Sloveniji« bi sam upošteval tudi »tretjo slovensko univerzo« v diaspori in v zamejstvu. Ljubljanski kongres »svete alianse« pa je bil 1821 (kot je na str. 3 zapisal zgodovinar) in ne 1812 (kot piše na str. 74 organizator kongresnega turizma).

Janez Stergar

OBVESTILA

PRIPRAVE NA 26. ZBOROVANJE SLOVENSКИH ZGODOVINARJEV IN DELOVANJE ZVEZE ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

XXVI. zborovanje slovenskih zgodovinarjev bo od 28. do 30. septembra v Slovenj gradcu. Skupaj z Zvezo zgodovinskih društev Slovenije ga bo pripravilo Zgodovinsko društvo za Koroško. Glavna tema zborovanja bo obravnava različnih vidikov (etničnega in političnega, gospodarskega, cerkvenega itd.) slovenske severne meje v zgodovini. Po običaju bo del referatov obravnaval lokalno zgodovino slovenjgriškega področja. Večji sklop prispevkov bo posvečen vprašanjem gospodarske zgodovine. Nadaljevali bomo z razpravo o problemih zgodovine v šoli, ki smo jo načeli na XXV. zborovanju v Murski Soboti. Tudi tokrat ne bo izostal občni zbor Zveze zgodovinskih društev Slovenije, sestali se bodo člani sekcij. Gostitelj zborovanja pripravlja za nas strokovno ekskurzijo, na kateri si bodo udeleženci lahko ogledali okoliške zanimivosti.

Na pobudo zgodovinarjev in ljubiteljev zgodovine iz občine Ljutomer je bilo na občnem zboru dne 11. 12. 1991 ustanovljeno zgodovinsko društvo Ljutomer. Društvo načrtuje izdajo publikacije iz lokalne zgodovine.

Od 18. do 20. junija bo v Ljubljani kulturno-zgodovinski simpozij »Dunaj in Slovenci«. Soorganizatorji simpozija bodo Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Slovenska izseljenska matica in Avstrijski inštitut za vzhodno in jugovzhodno Evropo – izpostava Ljubljana.

Na pobudo Zveze zgodovinskih društev Slovenije bo v kratkem prišlo do organizacije slovenskega Nacionalnega komiteja za zgodovinske vede.

Darja Mihelič

OBVESTILA O IZHAJANJU ZGODOVINSKEGA ČASOPISA

1. Pogled na obseg 45. letnika ZČ iz leta 1991 ne daje slutiti, da je ZČ izhajal v »zaostrenih gospodarskih razmerah«, povezanih z vojno za Slovenijo in s prvimi koraki slovenske državne samostojnosti. S prizadevanji uredništva, uprave in tiskarjev nam je uspelo kljub vsem zaprekam v predvidenih rokih izdati štiri redne številke na 708 straneh, kar je manj le od rekordnega letnika 40/1987 s 780 stranmi (več – 828 strani s prilogami – je imel še Kosov zbornik, dvojni letnik 6–7/1952–53). Kot 9. zvezek Knjižnice ZČ je izšla publikacija Petre Svoljšak o slovenskih beguncih v Italiji med prvo svetovno vojno. Spet smo izdali dva ponatisa (12–13/1958–59 in 16/1962), prvega še iz sredstev predhodnega leta 1990.

Finančno poslovanje ZČ je izgledalo takole (primerjalni podatki za leto 1990 po objavi v ZČ 45/1991, I, str. 173–174):

Dohodki	Letnik 1990		Letnik 1991	
	din	%	SLT	%
Dotacija Ministrstva za znanost in tehnologijo	711.326	65,7	1.048.113	52,0
Dotacija Ministrstva za kulturo	148.762	13,8	264.000	13,1
Dotacija Ministrstva za šolstvo in šport	17.780	1,6	250.000	12,4
Dotacije drugih sofinancerjev	99.663	9,2	170.350	8,5
Naročnina	67.897	6,3	188.305	9,3
Prodaja tekočih števil ter starejših letnikov ZČ	8.028	0,7	17.704	0,9
Prodaja knjig Zbirke ZČ	17.195	1,6	50.320	2,5
Obresti in oglasi	11.565	1,1	25.200	1,3
Skupaj	1.082.216	100,0	2.013.992	100,0

Izdatki	Letnik 1990		Letnik 1991	
	din	%	SLT	%
Tiskarski stroški rednih števil	398.020	39,8	949.442	49,1
Tiskarski stroški ponatisov	197.900	19,8	85.000	4,4
Tiskarski stroški Zbirke ZČ	47.865	4,8	66.810	3,4
Avtorski honorarji	248.579	24,9	569.657	29,4
Uredniški honorarji	29.466	2,9	65.500	3,4
Stroški uredništva in uprave	77.431	7,8	198.702	10,3
Skupaj	999.261	100,0	1.935.111	100,0
Razlika	+ 82.955		+ 78.881	

Zneski iz leta 1991 so v povprečju enkrat večji od tistih iz leta 1990; ob znani znatno višji stopnji inflacije je torej očitno, da smo absolutno razpolagali z manj denarja. Predvsem se je dotacija našega glavnega financerja – Ministrstva za znanost in tehnologijo – povečala le za 47,3%. Ker je nasprotno Ministrstvo za šolstvo in šport bistveno povečalo svojo dotacijo, skupni delež dotacij med dohodki ni radikalno padel. Vseeno smo z naročnino, prodajo in drugimi lastnimi dohodki v letu 1991 iztržili 14,0%, leto poprej pa le 9,7% vseh dohodkov. Da je bilo za relativno manj denarja absolutno manj muzike, se je poznalo zlasti pri manjšem številu ponatisov in knjižic Zbirke ZČ, plačanih iz sredstev leta 1991. Spet smo skoraj polovico denarja dali le za tisk rednih števil, ki so izhajale povprečno v 50 izvodih več kot v prejšnjem letniku; predvsem zaradi novih študentskih naročnikov s številko 1/1992 prehajamo na naklado 2000 izvodov. Delež izdatkov za avtorske honorarje se je dvignil na 29,4%, na največ po letu 1978, ko je šlo za avtorske honorarje izjemnih 33,5% vseh izdatkov (in ko smo z njimi ustvarili kar ugleden primanjkljaj). Čeprav smo z avtorskimi honorarji lovili višine iz sporazuma med založbami in avtorji (decembra smo prišli do 8500 SLT brutto), smo tu delili usodo povprečnih slovenskih plač in v letu dni prišli od težko ponovljivih 571 DEM na okroglih 205 za avtorsko polo. Presežek iz leta 1991, ki je nastal z naknadnimi plačili subvencij v januarju 1992, tokrat ne zadošča niti za pol ponatisa kakega od starejših zvezkov ZČ. Prikazani presežek pa vključuje še tistih nekaj deset naročnin za preteklo leto, ki jih zamudniki niso/niste poravnali.

2. Zahvaljujemo se tistim članom-naročnikom, ki so že pohiteli s plačilom letošnje naročnine na ZČ (ki seveda vključuje tudi članarino za krajevno zgodovinsko društvo in za zvezo, kar boste ob koncu leta ponovno lahko uveljavljali kot davčno olajšavo). Iz impresuma ste lahko razbrali, da smo za letnik 46/1992 določili naslednje cene: člani zgodovinskih in muzejskih društev **600 SLT**, člani upokojeanci **450 SLT**, študentje in dijaki **300 SLT** ter nečlani in domače ustanove **800 SLT**. Navedene cene veljajo le za vplačila v prvi polovici leta.

3. Izid prvega letošnjega zvezka se je zaradi prehoda na novo ofsetno tehniko – poslavljamo se od svinca in klasičnega knjigotiska! – in zaradi organizacijskih sprememb v tiskarni zavlekel za nekaj tednov. Ostale številke bomo skušali izdati pred koncem vsakega četrtertletja. Za številko 2 so v tiskarni med drugim postavljene naslednje razprave: V. Melik – Nemci in Slovenci 1815–1941, J. Cvirn – Nemški tabori na Slovenskem 1869, A. Kalc / M. Kodrič – Izseljevanje iz Beneške Slovenije v kontekstu furlanske emigracije, J. Pleterski – Dejavnost dr. Ivana Šuštersiča v Švici v letih 1917–1918, F. Rozman – Praznovanje prvega maja 1918 na spodnjem Štajerskem, I. Grdina – Prispevki k zgodovini slavistike na Univerzi v Ljubljani 1919–1930, N. Golob – Uvod k umetnostnozgodovinski metodi datacije srednjeveških iluminiranih rokopisov: Gesta Frederici.

4. Avtorjem, ki že dlje časa čakajo na objavo svojih prispevkov v ZČ, se ponovno lahko opravičimo le z opozorilom na omejen obseg letnika naše revije; skupaj čakamo na finančno ugodnejše čase.

UDK 292.904 (398.5/6)

ŠASEL KOS Marjeta, dr., znanstvena sodelavka, Inštitut za arheologijo, ZRC, SAZU, Novi trg 5, SLO-61000 Ljubljana

Boginja Ekorna v Emoni

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 46/1992, št. 1, s. 5–12, 63 cit.

Sn. (En., Sn., En.)

Avtorica je analizirala vse epigrafsko gradivo, ki se nanaša na lokalno emonsko boginjo Ekorno. Ugotavlja, da se čaščenje boginje lepo vklaplja v pantheon severnojadranskih ženskih božanstev, vendar se Ekorna od drugih loči, kot vse kaže, po večji vlogi, ki jo je igrala v vsakdanjem življenju emonskega prebivalstva, in po tem, da je niso nikoli enačili z nobeno od grško-rimskih boginj.

Avtorski izvleček

UDK 342.534 (436=863=84) "1867/1868"

CETNAROWICZ Antoni, dr., docent, Uniwersytet Jagielloński, Instytut Historii, PL-Krakow, Grądzka 13

Slovenci in politika poljskih poslancev v državnem zboru v letih 1867–1868

Zgodovinski časopis, Ljubljana 46/1992, št. 1, s. 33–39, 39 cit.

Sn. (De., Sn., En.)

Avtor v svojem članku na podlagi slovenskega in poljskega (galicijskega) tiska predstavi odnos Slovencev do politike poljskih poslancev v Avstrijskem parlamentu v obdobju prehoda v dualizem.

V. Melik

UDK 323.1 (436.5) "1850/1940"

MORITSCHE Andrej, dr., univ. doc., Institut für Ost- und Südosteuropaforschung, A-1020 Wien, Liebigg. 5

»Slovenec« in »Nemec« v koroških mestih 1850–1940

Zgodovinski časopis, Ljubljana 46/1992, št. 1, s. 13–31, 65 cit.

Sn. (De., Sn., En.)

Avtor ugotavlja na podlagi posebnih raziskav, kako so se formalne v 19. in 20. stoletju nacionalne zavesti v Celovcu/Klagenfurt in Borovljah/Ferlach na Koroškem.

V. Melik

UDK 061.22:949.712 "1843/1862"

JANŠA-ZORN Olga, dr., docent, Univerza v Ljubljani, Pedagoška fakulteta, SLO-61000 Ljubljana, Kardeljeva ploščad 16

Historično društvo za Kranjsko (4. del)

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 46/1992, št. 1, s. 41–64, 336 cit.

Sn. (De., Sn., En.)

Dokaz uspešnega delovanja Historičnega društva za Kranjsko je 23 letnikov Mittheilungen des historischen Vereins für Kranj (1846–1868). Avtorica navaja ureditev revije, predstavlja delo urednikov ter podrobno opisuje in analizira vsebino po piscih, problematiki in obdobjih.

Avtorski izvleček

UDC 323.1 (436.5) "1850/1940" MORITSCH Andrej, Dr., Senior Lecturer, Institut für Ost- und Südosteuropaforschung, A-1020 Vienna, Liebigg. 5 "Slovenes" and "Germans" in Carinthian Towns 1850–1940 Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 46/1992, No. 1, pp. 13–31, 65 notes Sn. (De., Sn., En.) On the basis of special researches the author states, in what way the national awareness in Celovec/Klagenfurt and Borovlje/Ferlach in Carinthia were formed in the 19th and 20th century. V. Melik	UDC 292.904 (398.5/6) ŠAŠEL KOS Marijeta, Dr., research collaborator, Institute of Archaeology, ZRC, SAZU, Novi trg 5, SLO-61000 Ljubljana The Goddess Aecorna in Emona Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 46/1992, No. 1, pp. 5–12, 63 notes Sn. (En., Sn., En.) The author has presented all the extant epigraphical evidence about the local Emonian goddess Aecorna and reached the conclusion that she fits well into the Pantheon of local North-Adriatic female deities. She is distinguished by the other goddesses by the greater impact she exercised upon the local inhabitants. This is indicated both by the fact that her worship survived well into the Roman period, and by the fact that the number of dedications to her (erected by persons of every social position) is relatively great. Author's Abstract
UDC 061.22:949.712 "1843/1862" JANŠA-ZORN Olga, Dr., Senior Lecturer, University in Ljubljana, Pedagogical Faculty, SLO-61000 Ljubljana, Kardeljeva ploščad 16 Historical Society for Carniola (Part 4) Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 46/1992, No. 1, pp. 41–64, 336 notes Sn. (De., Sn., En.) Twentythree annual publications of the "Mitteilungen des historischen Vereins für Krain" (1846–1868) is a proof of successful activity of the Historical Society for Carniola. The authorress describes the review organization, the work of the editors, gives details and analyses the contents as to the authors, problems and periods. Author's Abstract	UDC 342.534 (436=863=84) "1867/1868" CETNAROWICZ Antoni, Dr., Senior Lecturer, Uniwersytet Jagielloński, Instytut Historii, PL-Krakow, Gółębia 13 The Slovenes and the Policy of the Polish Deputies to the Vienna Parliament in the Years 1867–1868 Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 46/1992, No. 1, pp. 33–39, 39 notes Sn. (De., Sn., En.) On the basis of above all the then Slovene and Polish (Galician) press the author in his article presents the attitude of the Slovenes towards the policy of the Polish deputies to the Austrian Parliament in the period of transition to the dual monarchy. V. Melik

UDK 394.912 (437:497.1) "1884/1928" PÁNEK Jaroslav, Ph. Dr., Historický ústav ČSAV, ČesFR – 12826 Praha, Vyšehradská 49 Ludvík Kuba in njegov pomen za razvoj kulturnih odnosov med Čehi in Jugoslovani <i>Zgodovinski časopis</i>, Ljubljana 46/1992, št. 1, s. 65–70, 32 cit. Sn. (De., Sn., En.) Avtor daje sliko življenja in dela Ludvíka Kube (1863–1956) češkega glasbenika, slikarja, pisatelja, folklorista in melografa ter njegovih stikov z južnimi Slovani. Avtorski izvleček	UDK 325.2 (453.3=86) "1915/1941" VOVKO Andrej, mag., višji raziskovalecni sodelavec, Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU, SLO-61000 Ljubljana, Novi trg 4 Izseljevanje iz Primorske med obema vojnama <i>Zgodovinski časopis</i>, Ljubljana, 46/1992, št. 1, s. 87–92, 14 cit. Sn. (En., Sn., En.) V primerjavi z drugimi slovenskimi pokrajinami je imelo izseljevanje iz Primorske v obdobju med obema vojnama poleg skupnih značilnosti tudi nekatere posebnosti. Ker je Primorska po prvi svetovni vojni pripadla Italiji, se v tej pokrajini pojavijo oblike prisiljenega izseljevanja iz domačega okolja v notranjost in na jug Italije in celo v novoosvojeno Etopijo. Italijansko državo je zapustilo preko 100.000 Slovencev in Hrvatov, od katerih se jih je 70.000 naselilo v Jugoslaviji, ostali pa predvsem v južni Ameriki in zahodni Evropi. Avtorski izvleček
UDK 940.472 (497.12 Lj.) "1915/1919" MATIČ Dragan, dipl. zgod., arhivist, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Mestni trg 27, SLO-61000 Ljubljana Karantenska postaja za vojne ujetnike na ljubljanskem gradu <i>Zgodovinski časopis</i>, Ljubljana, 46/1992, št. 1, s. 71–85, 36 cit. Sn. (De., Sn., En.) Z italijanskim vstopom v vojno sta postali Kranjska in njeno stolno mesto Ljubljana neposredno na zaledje Soške fronte. Ljubljanski grad so spremenili v taborišče za italijanske vojne ujetnike. Avtor na podlagi arhivskega gradiva prikazuje življenje tega svojeverstnega centra. Le-ta je poleg svoje osnovne funkcije prehodne karantenske postaje, igral vidno vlogo v gospodarsko-kulturnem utripu mesta in okolice. Čeprav od mesta fizično ločen in dobro zastražen, je po za- slugi povečjnika gradu Kerna in stalne posadke italijanskih vojnih ujetnikov, z mestom navezal živahne stike, in kljub svoji posebni vlogi v precejšnji meri postal njegov del. Avtorski izvleček	UDK 05 Nova Evropa: 323.1 (=863) NEČAK Dušan, dr., redni profesor, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, SLO-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12 Revija »Nova Evropa« in Slovenci <i>Zgodovinski časopis</i>, Ljubljana, 46/1992, št. 1, s. 93–108, 100 cit. Sn. (De., Sn., En.) Avtor analizira pisanje jugoslovansko integralistično usmerjene revije »Nova Evropa« (1920–1941), z zornega kota njenega ukvarjanja in vedenja o »slovenskem vprašanju« v okviru načrtovanega stajanja Srbov, Hrvatov in Slovencev v enotni jugoslovanski narod. Slovenski sodelavci revije niso bili nikoli popolnoma prepričani v možnost hitre uresničitve takega načrta, avtorji drugih narodnosti pa tudi niso popolnoma verjeli, da bi se Slovenci mogli stopiti, saj so preveč vztrajali na svoji jezikovni in kulturni drugačnosti. Avtorski izvleček

UDC 325.2 (453.3=86) "1915/1941" VOVKO Andrej, M. A., Superior Research Collaborator, Institute for Slovene Emigration, Scientific Research Centre of the Slovene Academy of Sciences and Arts, SLO-61000 Ljubljana, Novi trg 4 Emigration from Primorje between the World Wars <i>Zgodovinski časopis (Historical Review)</i>, Ljubljana, 46/1992, No. 1, pp. 87–92, 14 notes Sn. (En., Sn., En.) In comparison with other Slovene provinces had the emigration from Primorje, the maritime province of Slovenia, between the World Wars along with common characteristics some specialities as well. As Primorje came under Italy after the first World War there appeared certain aspects of forced emigration from the home environment into the hinterland and to the south of Italy, and even to the newly conquered Ethiopia. Over 100 000 Slovenes and Croats left the Italian state; 70 000 of them have settled in Yugoslavia, the others, however, mostly in America and Western Europe. Author's Abstract	UDC 394.912 (437.497.1) "1884/1928" PANEK Jaroslav, Ph. D., Historický ústav ČSAV, ČSFR – 12826 Praha, Všechnáská 49 Ludvík Kuba and His Significance for Cultural Relations Development between the Czechs and the South Slavs <i>Zgodovinski časopis (Historical Review)</i>, Ljubljana, 46/1992, No. 1, pp. 65–70, 32 notes Sn. (De., Sn., En.) The author describes the life and work of Ludvík Kuba (1863–1956), the Czech musician, painter, writer, folklorist and melograph. He also gives a picture of his relations to the South Slavs. Author's Abstract
UDC 05 Nova Europa: 323.1 (=863) NEČAK Dušan, Dr., Full Professor, University in Ljubljana, Faculty of Arts, SLO-61000 Ljubljana, Aškerceva 12 Review "New Europe" and the Slovenes <i>Zgodovinski časopis (Historical Review)</i>, Ljubljana, 46/1992, No. 1, pp. 93–108, 100 notes Sn. (De., Sn., En.) The author analyses the writing of the Yugoslav, integratively oriented, review "New Europe" (1920–1941) from the aspect of its dealing with the "Slovene Question" and its knowledge in this respect, in the frame of the planned integration of the Serbs, Croats and Slovenes into one Yugoslav nation. The Slovene collaborators of the review were never absolutely convinced of the possibility of an early realization of such a plan, and the authors of other nationalities didn't quite believe that the Slovenes could integrate, considering the fact of their insisting too much on their linguistic and cultural dissimilarity. Author's Abstract	UDC 940.472 (497.12 Lj.) "1915/1919" MATIČ Dragan, Historian, Archivist, Historical Archives of Ljubljana, Mestni trg 27, SLO-61000 Ljubljana Quarantine Station for Prisoners of War in Ljubljana Castle <i>Zgodovinski časopis (Historical Review)</i>, Ljubljana, 46/1992, No. 1, pp. 71–85, 36 notes Sn. (De., Sn., En.) With Italy going to war Carniola and its capital Ljubljana became the direct rear of the Soča front. Ljubljana castle was changed into the P.O.W. camp for Italian prisoners of war. The author on the basis of the archives describes the life of that peculiar centre. Along with its elementary function of a transit quarantine station it also played a visible role in the economic-cultural pulse of the town and its surrounding. In spite of its being physically separated and well guarded, lively contacts with the town were made, mostly thanks to the castle commander Kern and the constant Italian P.O.W. garrison. In spite of its special role it became, to a certain degree, the part of the town. Author's Abstract

RAZPRAVE FILOZOFSKE FAKULTETE

1985

Janek Musek: Narava in determinanta zavestnega odločanja

Štefan Kociančič – Dragi Stefanija: Glosarij zbornika bratov Miladinovih

Nataša Golob: Dvanajstero mesecev: Povezave in ikonografija likovnih in literarnih ciklov od pozne antike do renesanse

1986

Jelka Pirkovič: Zgodovina urbanih oblik Kostanjevice na Krki

Tone Pretnar – Božena Ostromecka: Slovensko-poljski slovar – poskusni snopič Slovenci v evropski reformaciji

Slovenski jezik v znanosti, 1

1987

Janez Höfler: O prvih cerkvah in prazupnijah

Stane Bernik: Črnomelj, urbanistični, arhitekturni in spomeniškovarstveni oris

Lokev skozi čas

Ivan Stopar: Karolinška arhitektura na Slovenskem

Iva Mike-Curk: Rimska lončena posoda

1988

Etnološka stičišča, 1

Gregor Kocijan: Slovenska kratka pripovedna proza 1892–1918, Bibliografija Irene Mislej: Janez Benigar

1989

Slovenski jezik v znanosti, 2

Milena Horvat: Ajdovska jama

Boris Paternu: Modeli slovenske literarne kritike. (Od začetkov do 20. stoletja)

1990

Janek Musek: Simboli, kultura, ljudje

Andrej Ule: Filozofija Ludwiga Wittgensteina (Od traktata do filozofskih raziskav)

Krešimir Nemec: Med literarno teorijo in zgodovino (razprave in eseji)

Jože Pogačnik: Starejše slovensko slovstvo

Paola Korošec: Alpski Slovani – Die Alpenslawen

Ivan Stopar: Vojak, potepuh in vedutist Friedrich Bernhard Werner Silesius

1991

Ivan Stopar: Joseph Leopold Wiser pl. Berg, Ljubljanski vedutist, kaligraf in miniaturist

Janez Sagadin: Razprave iz pedagoške metodologije

Zoran Stančič, Vincent Gaffney: Napovedovanje preteklosti – uporaba GIS v arheološki študiji otoka Hvara – GIS approaches to regional analysis: A case study of the Island of Hvar

Etnološka stičišča 3 – Ethnological Contacts 3 – Zbieznosci etnologiczne 3

Dragi Stefanija: Osnovni frekvenčni slovar Nove Makedonije: Osnoven čestoten rečnik na Nova Makedonija

Jože Koruza: Slovstvene študije

Franc Križnar: Slovenska glasba v narodnoosvobodilnem boju

Razprave FF izdaja Znanstveni inštitut Filozofske fakultete univerze v Ljubljani, Aškerčeva 12, tel. 061/150-001, int. 201. Knjige lahko kupite z naročilnico ali pri prodajalcu knjig v avli fakultete in v Kulturno-informacijskem centru Križanke, Trg francoske revolucije 7, Ljubljana.

INSTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

R dp
ZGODOVINSKI čas. A
1992

941/949

120030125,1

COBISS •